

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

LOVAS BORBÁLA

Textológiai és értelmezésbeli kérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban

A prédikációgyűjtemény

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Kállay Géza PhD, egyetemi tanár

Európai és Magyar Reneszánsz Doktori Program

A Doktori Program vezetője: Dr. Horváth Iván DSc, egyetemi tanár

A védési bizottság tagjai:

Dr. Kállay Géza PhD, egyetemi tanár, elnök

Dr. Balázs Mihály DSc, egyetemi tanár, opponens

Dr. Szelestei Nagy László DSc, egyetemi tanár, opponens

Dr. Bene Sándor CSc, titkár

Dr. Vásárhelyi Judit DSc, bizottsági tag

Dr. Simon József PhD, póttag

Dr. Szentpéteri Márton PhD, póttag

Témavezetők:

Dr. Horváth Iván DSc, egyetemi tanár

Dr. Kiss Farkas Gábor PhD, egyetemi adjunktus

Budapest, 2014

Tartalom

Bevezetés	6
1. Enyedi György prédikációi az egyháztörténetben és az irodalomtörténetben.....	10
2. Enyedi György prédikációgyűjteménye	31
2.1. Kiindulópont és rendszer – A szövegkorpusz mint háló	31
2.2. A prédikációgyűjtemény szerkezete – Ami az ideális rendszerből maradt	33
2.2.1. Triacas	34
2.2.2. Centuria	37
2.2.3. Beszéddek.....	38
2.2.4. Datálás és rendezési elvek.....	46
2.2.4.1. Emlékeztető funkciójú hivatkozások.....	60
2.2.4.2. Kollektív és lokális kereszthivatkozások.....	68
2.3. Kötetek, kódexek, kéziratok	73
2.3.1. A 2. <i>Kolozsvári Kódex</i>	75
2.3.2. A 3. és 4. <i>Kolozsvári Kódex</i>	80
2.3.2.1. A 3. <i>Kolozsvári Kódex</i>	81
2.3.2.2. A 4. <i>Kolozsvári Kódex</i>	83
2.3.2.3. A második triacas beszédei.....	85
2.3.3. A <i>Sárospataki Kódex</i>	94
2.3.4. Az 5. <i>Kolozsvári Kódex</i>	109
2.3.5. Az 1. <i>Kolozsvári Kódex</i>	119
2.3.6. A <i>Székelykeresztúri Kódex</i>	131
2.3.7. A <i>Marosvásárhelyi Kódex</i>	134
2.3.8. <i>Conciones vetustissimae</i>	137
2.3.9. Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye.....	141
3. Szöveg és hagyomány kontextusban	146
3.1. Írásbeliség és szóbeliség	146
3.2. A beszéddek forrásai, bibliai és egyéb hivatkozások.....	153
3.2.1. Thema és bibliai citátumok	155
3.2.1.1. Thema	160
3.2.1.2. Bibliai citátumok	164
3.2.2. Egyéb idézetek	166
4. A prédikációk történelemszemlélete – Identitásképzés és bibliai sorspárhuzamok	204

4.1. Zsidó-magyar sorspárhuzam	205
4.2. Jeruzsálem pusztulása	238
Összefoglalás	254
Rövidítésjegyzék	258
Bibliográfia	261
Enyedi György nyomtatásban megjelent beszédei	261
Enyedi György kéziratai, Enyedi-prédikációk és Enyedi-művek kéziratai	263
A dolgozatban említett kéziratok és régi nyomtatványok bibliográfiája	264
Általános bibliográfia	266
Melléklet	280
A fennmaradt másolatok időrendi táblázata	281
Triacas-rendszer – Ideális triacas-szerkezet és ma ismert triacas-részek	282
1. Áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében	282
2. Részletes áttekintő lista, az ideális szerkezet	283
3. Részletes áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében	284
4. Részletes áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében, kódexek jelölésével	285
Lokális és kollektív hivatkozások beszédekre lebontva – Áttekintő táblázat	286
Enyedi beszédei – Textuslista	292
Ószövetség	292
Újszövetség	297
Magyar nyelvű szólások, mondások a beszédekben	303
Latin nyelvű szólások, mondások, szállóigék a beszédekben	311
Mellékletek kereszthivatkozásokhoz	314
Az egyetlen kétoldalú kereszthivatkozás a korpuszban	314
Kollektív kereszthivatkozás a <i>Conciones vetustissimae</i> jelöletlen beszédében	315
Kollektív vagy lokális kereszthivatkozás? A 2. <i>Kolozsvári Kódex</i> és a <i>Marosvásárhelyi Kódex</i> margináliái	316
Melléklet a 2. <i>Kolozsvári Kódex</i> és a <i>Sárospataki Kódex</i> párhuzamos beszédeihez	318
Melléklet a 3. <i>Kolozsvári Kódex</i> hez	323
A 3. <i>Kolozsvári Kódex</i> tartalma az index tükrében	323
A 3. <i>Kolozsvári Kódex</i> tartalma a beszédek valós sorrendjében	324
Melléklet az 5. <i>Kolozsvári Kódex</i> hez	326
Melléklet a <i>Székykeresztúri Kódex</i> hez	328
Melléklet a <i>Marosvásárhelyi Kódex</i> hez	348

Melléklet a Conciones vetustissimaehoz.....	353
A kódex első, magyar nyelvű részének tartalma.....	353
Az Enyedi-beszédek eleje: variánsok.....	355
Átírási elvek, átírási szabályzat.....	359
Átírási szabályzat	363
A 93. beszéd és az Explicationes	376
A 2. zsoltár magyar nyelvű fordításai	388
A 2. zsoltár magyarázata (Explicationes, 1619, 82–93.)	391
Képmelléklet.....	398
Centuria számozások (K1, K2)	399
Könyvgerincek (K1, K2, K3, K4)	400
A 3. <i>Kolozsvári Kódex</i> és a 4. <i>Kolozsvári Kódex</i> hivatkozásai egy temetési beszédre.....	401
Kódexek: K1	403
Kódexek: K2	404
Kódexek: K3	405
Kódexek: K4	406
Kódexek: K5	407
Kódexek: S.....	408
Kódexek: Sz	410
Kódexek: M.....	411
Kódexek: CV.....	413
Embléma: Ex bello pax, ex pace ubertas (Explicationes, 1598)	415
Könyvek: Enyedi által készített index egy oldala Janus Mellerus Palmerius Spicilegiorumának elején	424
Könyvek: Enyedi által készített indexek a Maximus Tyrius-kolligátum végén.	426
Könyvek: Plinius kötetek	430
Könyvek: Enyedi possessori bejegyzései.....	431

„...micsoda tanító, micsoda prédikátor volt, hogy nem olyan volt, mint az hajladozó, ingadozó nádszál, ki, valami felé az szél fű, oda szokott hajlani, hanem tökéletes, kemény, álhatatos tanító volt, sem árral, sem fejedelemmel nem gondolt, hanem kedvezés nélkül minden rendet, az ki mint érdemlette, egy lében főzött, akár király volt, akármi volt, ha megérdemlette, gyorsan ujjal is kimutatta, nevén nevezte, hogy te így állsz, te ilyen vagy, s te amolyan vagy.”¹

Bevezetés

Dolgozatomban² Enyedi György³ prédikációinak szövegalkotási és szövegahagyományozási módjait vizsgálom. Alapvetően textológiai, szövegtörténeti és kultúrtörténeti vonatkozásokkal kívánok foglalkozni a prédikációgyűjtemény bemutatása során. Elsődleges célkitűzésem annak vizsgálata, milyen interpretációs eljárásokkal értelmezhetők a 16–17. századi prédikációs irodalomban Enyedi prédikációi. Az elemzés és leírás fő kérdése a szövegtörténet és szövegleszármazás: a püspök életművében belüli kompiláció kérdésköre, a hagyományozódás során való megőrzés és alakítás problematikája, a 16. század végi és 17. századi erdélyi klerikus réteg műveltsége, az orális és írott hagyomány korpuszra gyakorolt befolyása, valamint a szövegeknek különböző időszakokban, egyházi és politikai helyzetekben való adaptálhatósága. Az elemzések során érintett korszak a másolási periódust tekintve egy több mint száz éves, tágabban, a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított unitárius egyháztörténetig számolva közel kétszáz éves kontextus. Az összevetés során felhasználok a szorosán vett egyházi irodalom, valamint a korabeli magyar írott forrásanyag széles körének szövegeit, tematikus elemzéseknél a korabeli európai prédikációs és egyéb irodalmi hagyományok párhuzamait.

A szövegkorpusz jelentős része közel háromszáz éve nemcsak hogy nem került feldolgozásra, de általában meg sem említették az egyház-és irodalomtörténetekben. Egy

¹ 186. beszéd, Sz, 594 (494). A dolgozatban használt rövidítések jegyzékét ld. a 250–252. oldalakon.

² Ezúton köszönöm témavezetőim, Horváth Iván és Kiss Farkas Gábor, valamint kiemelten Káldos János segítségét, hogy kritikájukkal, tanácsaikkal, ötleteikkel javítottak e dolgozaton. Köszönöm ezentúl kollégáimnak, Molnár Dávidnak, Túri Tamásnak és Simon Józsefnek, hogy beszélgetéseink során felhívták a figyelmem az unitárius szövegahagyomány egyes részleteire.

³ Életéről bővebben: BDE, 11–18.; EGYVM, 5–27.

ilyen méretű – és jellegű – szövegegyüttes áttekintése és bemutatása hosszú munkafolyamat. A későközépkori, kéziratos formában fennmaradt magyar nyelvű egyházi nyelvemlékeink nagyrészt napvilágot láttak nyomtatott formában a 19. és 20. században,⁴ majd újabb kiadásai is elkészültek, melyeket hol a nyelvész, hol az irodalmár közösség adott ki, érvenyesítve kutatási módszereit és céljait. A 16. század második fele és a 17. század kéziratos prédikációit felölelő átfogó kiadások mind nagyobb energiát igénylő elő- és elkészítése kevesebb sikerrel járt. Az egyes életművek kiadásával is hasonló a helyzet, amellett, hogy előtérbe kerülnek a nyomtatott művek. Temesvári Pelbártnak a 15–16. század fordulóján megjelent jelentős nyomtatott prédikációgyűjteményeinek egy része elérhető modern kiadásokban.⁵ Pázmány Péter a maga korában szintén nyomtatásban megjelent prédikációi és más művei körülbelül tizenkétezer oldalon már az 1900-as évek elején napvilágot láttak összkiadásban.⁶ Új kritikai kiadásának kötetei a kétezres évek elejétől folyamatosan jelennek meg, a prédikációk hozzáférhetővé váltak az interneten. Ezzel szemben – a korszak legtermékenyebb egyházi íróját hozva példaként – Bornemisza Péter munkáiból kevés szöveg jelent meg modern kiadásban. Bár a Foliopostilla facsimile-kiadása könnyebben elérhetővé teszi a prédikációk egy változatát, a kutató munkáját nem sokban könnyíti meg. A kéziratos szövegekkel kapcsolatban századtól függetlenül elmondható, hogy sokkal ritkább esetben vállalkoznak kutatók vagy kutatócsoportok arra, hogy egy nagyobb terjedelmű korpuszt feldolgozzanak és kiadjanak, és sok esetben a már kész átirat anyagi vagy egyéb okok miatt nem jelenik meg. Így például az *Érdy-kódex* fényképes változata már elérhető az interneten, a szövegek átírása szinte teljesen elkészült, ám nem vált publikussá.⁷ A H. Hubert Gabriella által feldolgozott Foktövi János kéziratos prédikációskötetének átírása ugyancsak nem jelent meg.⁸ E szövegek azonban olyan példák, ahol a szövegek katalógizálása, a korpusz bemutatása elkezdődött. Ezzel ellentétben a kéziratos szövegek nagy része feltáratlan és kiadatlan.

Ez a helyzet Enyedi György prédikációival is. Bár többször születtek tervek a püspök prédikációinak különböző sorozatok keretein belül való megjelentetésére, ezek tervek

⁴ Fontos pont volt ebben Volf György kódexkiadás-sorozata.

⁵ Online latin és magyar kiadása a <http://sermones.elte.hu/> címen érhető el.

⁶ Petri cardinalis PÁZMÁNY Opera Omnia, I–VI., Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904., PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I–VII., Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904., PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II., s. a. r. HANUY Ferenc, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911.

⁷ <http://sermones.elte.hu/erdy/> [2014. 05. 14.]

⁸ A szakdolgozat *Foktövi János kéziratos prédikációkötete* címmel 1980-ban készült el.

maradtak.⁹ Nem kétséges, hogy ennek okai a szövegek nehéz hozzáférhetősége, a korpusz terjedelmes, valamint kéziratos volta és nem utolsósorban a szerző felekezeti hovatartozása volt. Ahhoz, hogy jobban megismerhessük ezt a sokak által méltatott hagyatékot, a szövegegyüttes áttekintése, tartalmának, másolói stratégiáinak, hibáinak bemutatása ezen az úton az első lépés kell legyen. Ahhoz, elkezdődjenek a részletes textológiai vizsgálatok, hogy a szöveg minden egyes szava és mondata, minden része értelmet nyerjen és a helyére kerüljön, ismernünk kell a korpuszt magát. Beszélhetünk itt egyetlen, önmagában megálló szövegegészről, mint az *Iliász*, vagy szövegegyüttesekről, mint a Biblia, ahhoz, hogy kijavítsuk, majd újraválasszuk, kanonizáljuk, majd rekanonizáljuk e szövegkorpuszokat, látnunk kell azokat egészben. Bár tisztában vagyok azzal, hogy a felhozott példák az összehasonlítás szempontjából túlzóak, az eszközök és célok mégis hasonlóak: bemutatni egészében egy korpuszt a kéziratos hagyományozódás során keletkezett számtalan hibájával, a másolók kézjegyét és a szerző eredeti intencióját finoman leválasztva egymásról, ahol lehetséges.

Dolgozatom első három fejezetében a szövegkorpuszt ismertetem,¹⁰ kiindulva a magyarországi prédikáció-kutatástól, ismertetve a prédikációgyűjtemény ideális struktúráját, összevetve ezt azzal, ami a kéziratos szöveghagyományban megmaradt belőle. Itt ismertetem a prédikációgyűjtemény felépítését és szerkezetét, a beszédeket, a datálási lehetőségeket, a kódexeket, azok állapotát, tartalmát, használatát, a textusokat, a bibliai és egyéb idézeteket, utalva a szerző, valamint a másolók céljaira és a lehetséges befogadókra.

A negyedik fejezetben ismertetem a feldolgozás és a szövegek értelmezésének lehetőségeit. Két, tematikusan összefüggő alfejezetben szemléltetem, hogyan használja a korpuszon átívelő témaként az Isten és ember közötti szövetség egyes aspektusainak e korban kedvelt toposzait Enyedi.

⁹ A nyomtatásban napvilágot látott prédikációk száma kevés, a prédikációgyűjteménynek nagyjából 10%-át publikálták. A 16–17. században másfél beszéd jelent meg. A Hunyadi Demeter temetésére írt, ma nem ismert búcsúbeszédén kívül egy prédikációjának második fele került nyomdába a 17. században, az *Explicationes* magyar fordítása egyik fejezeteként. A következő beszédet a 19. század végén adta ki Kanyaró Ferenc a *Keresztény Magvető* hasábjain. Az azóta publikált két tucat prédikáció különböző helyeken, eltérő céllal, nem egységes formában látott napvilágot. A publikált beszédek listáját ld. a 253–254. oldalon.

¹⁰ Az Enyedi-kódexek teljes nevét használom, ha azok a főszövegben, a bevett szíglákkal jelölöm, ha a jegyzetekben és a mellékletben szerepelnek. Ezen kívül szíglákat használok a főszövegben is a táblázatokban, felsorolás-jellegű adatsorokban.

A melléklet táblázatokkal és listákkal szolgál szemléltetésül a fejezetekben elmondottakhoz, tartalmazza a kódexek keletkezésének időbeli táblázatát, a korpusz felépítésének vizuális szemléltetését, textus- és hivatkozási listákat, az egyes kódexek tartalmának és felépítésének jobb átláthatóságához szükséges szerkezeti listákat, a 2. zsoltár fordításait, a 93. beszéd szövegét, az Explicationes 1598-as kiadásának emblémájához tartozó magyarázó illusztrációkat. A mellékletben található még két, bő idézetanyagot bemutató fejezet, az egyik az erdélyi társadalmat mutatja be a prédikációkon keresztül, a másik egyetlen beszédet illeszt a korabeli kontextusba, példát adva ezzel a tematikus elemzések specifikus típusára.

Meg kell említenem azt is, miért dolgozom viszonylag sok idézettel. Ez az első alkalom, hogy a korpusz részleteiben is bemutatásra kerül. A beszédvariánsok beszámításával több mint kétszáz prédikációt foglal magába a kutatók számára lényegében ismeretlen prédikációgyűjtemény. Az illusztrációs anyagban példákat mutatok a beszédek minden fajtájára. Ez nem pótolja a majdani rendszeres tartalmi elemzést. Nem hallgathatom el azt sem, hogy az idézetek meglétének személyes oka is van. A jó filológus, mondta egy bölcs, nem ír, hanem olvas. Ha írásra is adja a fejét, akkor is idéz. Mert ez az egyetlen módja az írásnak, amikor valójában írás közben is olvas.¹¹ Munkám során megpróbáltam jó filológus lenni.

¹¹ KISBALI László, *A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997, 263.

1. Enyedi György prédikációi az egyháztörténetben és az irodalomtörténetben

Enyedi prédikációira fókuszálva sokáig nem tulajdonítottam nagyobb figyelmet az unitárius prédikációtörténet egészének, ám nem mutathatom be Enyedi szövegeit a maguk elkülönítettségében, légüres térben hagyva őket. Az unitárius egyháztörténet e szöveges örökségének bő feldolgozását és elemzését rejtő prédikációtörténeti szakirodalom azonban szegényes. Több tényező is gátolta a részletes kutatásokat. Az első a nehezen hozzáférhető, nagyrészt rendezetlen, és címléírásokon kívül mélyebben feltáratlan korpusz. A második a kéziratosságból adódó bonyolult szövegtörténeti hagyomány és a szövegek azonosításának nehézségei, lehetetlensége. A harmadik az irodalomtörténeti szakirodalom lassan éledő érdeklődéséből adódó halmozott információhiány. A negyedik pedig magának az unitárius egyháznak egyháztörténeti korszakfelosztása, mely e periódust a szervezett keretek közt működő egyház előtti időszaknak tekinti és az általános prédikációtörténeti összefoglalásokba nem veszi bele.¹² A következőkben összegzem a szakirodalom publikációiban Enyedi Györgyről és prédikációgyűjteményéről található adatokat, valamint a prédikációnak mint műfajnak az unitárius valamint az irodalomtörténeti megítélését.

Az unitárius hivatkozások felsorolását Enyedi kortársával, és életművének rendezőjével, fordítójával, Toroczkai Máté püspökkel kell kezdenünk. Nem áll elég adat rendelkezésünkre arra nézve, hogy milyen módon és mértékben köthető az ő keze munkájához Enyedi prédikációinak szerkesztése és rendezése, az azonban bizonyos, hogy aktívan részt vett a szövegörökítés folyamatában. Jól ismerte a püspök beszédeit, ez látszik abból, ahogy azokat felhasználta az *Explicationes* magyar fordításához is. Már az *Explicationes* 1598-as kiadásának előszavában utal Enyedi prédikátori tevékenységére és írott, lejegyzett beszédekről tesz említést.¹³ Az előszóban olvasottakat a kötet beszédekre való hivatkozásai, va-

¹² Kovács Sándor például így írja le ezt: „A magyar unitárius egyház megalakulása óta fontosnak tartotta a Szentírás üzenetét szóban és írásban minél szélesebb körben terjeszteni. A XVI–XVIII. század hitvitairó-dalma, prédikációskötetek, katekizmusok és énekeskönyvek tekintélyes száma adja az újonnan alakult felekezet irodalmának első termését. Szervezett keretek között működő unitárius egyházi irodalomról a kiegészítés utáni esztendőkhöz beszélhetünk.” Kovács Sándor, *Az unitárius egyházi irodalom, avagy kísérlet annak összefoglalására*, KM, 2003/1–2, 34.

¹³ *Explicationes*, 1598, [III–IV]. („Nemo illo in concionibus habendis suauior: in docendo breuior, simul ac solidior: in scriptionibus faciliior: in expendiendis nodis feliciior: in confutandis erroribus certior. In quod abunde testantur conscripte ab eo conciones.”) Magyar fordításban megjelentette: JAKAB Elek, Enyedi György *élete* II., KM, 1890/4, 214–215. („Senki nem volt nálánál a prédikálásban kedvesebb, a tanításban

lamint szövegegyezések megerősítik és alátámasztják azt, hogy a már összeállított gyűjteményt kell itt számításba vennünk. Azt, hogy mikor állt össze pontosan a prédikációgyűjtemény és ki állította össze, nem tudjuk. Keletkezésének terminus ante quemjét Toroczka megjegyzései és az Explicationes hivatkozásai alapján 1598-ra tesszük.

A 18. század utolsó harmadában készült el még a „régí egyházi időkben” az unitáriusok azóta is legterjedelmesebb egyháztörténete,¹⁴ mely a mai napig a legbővebb és legtöbb triacasból való válogatott szövegek ismertetését adja. Ez a munka, hasonlóan az egyéb unitárius művekhez, kéziratot másolatokban maradt fenn, modern kiadása is csupán a kétezres években jelent meg. A Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István által összeállított szöveg részletes életrajzot és bő idézetanyagot tartalmaz. A későbbi egyházi és szakirodalom a mai napig ezt a munkát tekinti egyik fő forrásának.¹⁵

Székely Sándor 1839-ben megjelent, az előbbinél jóval rövidebb egyháztörténete a következő, immár nyomtatott forrásunk. Székely Enyedi prédikációiról a következőket írja rövid bemutatásában: „Egyházi beszédjeiben siker, ható indulat, feddő, bátor, szabad lélek nyilatkozik, – néha siratá el honát a’ változó elméjü Bátori Sigmond’ évszakában – veszélyt romlást jövendőle a’ honra, mik el is érkezének nem sokára, – nem vala megelégedve századja’ kicsapongó féktelen erkölcsseivel. – innen prédikázióiban a’ gyakor keserü kifodadások.”¹⁶ Utalásaiból látszik, hogy olvasta és használta az EUET-et, valószínűleg csak az ott citált részleteket ismerte és azokra reflektált.

A 19. század második felében és az azt követő másfélszáz évben nemigen változott a helyzet, átfogó áttekintés nem született. A legtöbb munkában Dávid Ferenc és kortársai kerültek a figyelem középpontjába, mint a vallásalapítás idejének kulcsszereplői. Ám ezekben a munkákban is inkább egyháztörténeti és hittörténeti szempontból említik a szerzők a korabeli nyomtatott és kéziratot munkákat. Néhány példa azonban mégis akad, mely a harmadik püspök munkásságát is figyelemre érdemesnek találja. A *Keresztény Magvetőben*

rövidebb és alaposabb, az írásban könnyebb, a nehézségek elhárításában szerencsésebb, a tévedések megczáfolásában biztosabb. Ezt bőven bizonyítják irott egyházi beszédei.”) A későbbi, magyar nyelvű kiadásban ez az előszó már nem szerepelt.

¹⁴ Latin nyelvű kiadás: KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, lekt. LATZKOVITS Miklós, Budapest, Balassi Kiadó, 2002. A továbbiakban: UEHT. Magyar nyelvű kiadás: KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó alá rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005. A továbbiakban: EUET.

¹⁵ Mivel a dolgozatban gyakran idézem az EUET szövegét, itt eltekintek a hosszabb ismertetéstől.

¹⁶ SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás története Erdélyben*, Kolozsvár, Lyc. Ny., 1839, 86–88.

megjelent cikkek, Jakab Elek és Kanyaró Ferenc munkái már hosszabb ismertetést adnak Enyedi műveiről. Jakab Elek a prédikációknak a mindennapi élettel való szoros kapcsolatát emeli ki.¹⁷ Kanyaró a beszédek politikai jellegére koncentrál, cikkeiben részletesen csak a *Sárospataki Kódexszel* foglalkozik.¹⁸ A prédikációgyűjtemény keletkezéséről a következőket mondja:

„Alig tíz éves papsága alatt háromezernél több beszédet írt. Ezek közül – a mostoha idők miatt – csak egy jelent meg nyomtatásban, Hunyadi Demeter püspök felett tartott halotti oratóija; a többi tanítványai irogatták le a papok és mesterek, értelmesebb polgárok, sőt egyes főurak számára is. Így terjedtek el azok egész Erdélyben s utánok hol itt, hol amott új másolatok készültek.”¹⁹

Bár csak öt fennmaradt kötetet ismert a prédikációkból, Kanyaró feltételezi a másolatok nagy számát és a kódexek különböző felhasználását.

Nem sokkal Kanyaró cikkei után, 1910-ben [!] Dávid Ferenc születésének negyyszázadik évfordulójára az *Unitárius Szószék* egy különleges száma jelenik meg. Egy kötetben adják ki a negyedévente megjelenő lap egész éves anyagát, és mint a bevezetőben is említi a szerkesztőbizottság, „a kötet [...] egészen a multnak van szentelve”. A könyvben összesen tizenöt prédikátor kerül bemutatásra, Dávid Ferenctől az 1905-ben elhunyt Derzsi Károlyig. A 16. századból hárman, Dávid, Válaszúti György és Enyedi szerepelnek a gyűjteményben, egy-egy beszéddel és rövid életrajzzal, mindhárom fejezet Boros György munkája. A 17. századot már csak két név, Gelei Árkosi Benedek és Szentábrahám Mihály képviseli. A válogatás sokszínű képet ad az unitárius prédikációtörténetről annak ellenére, hogy kevés képviselőt vonultat fel. Dávid Ferenc kikerülhetetlen a maga kötetnyi nyomtatott prédikációjával. Válaszúti Pécssett működött, így reprezentálja az Erdélyen kívüli

¹⁷ JAKAB Elek, *Enyedi György élete* II., KM, 1890/4, 242–243: „Az élettel folytonos érintkezésben állott, prédikációi abból véve, arra mindig hatottak; a kormányzás és társadalom üterén tartva kezét, feddőzve, óva, tanácsolta és buzditotta hivatott a napi kérdésekben. Az ifjúságnak ösztönt adott saját eszményiessége emelkedésére, tévedéseit atyailag megróvta. [...] Egyházi beszédeinek a kor hibái, a sűrű válság és saját puritán erkölcsi adja oktató és itt-ott sötéten színező jellegét, de a miből, szeretet sugárzik ki népe iránt, erős ragaszkodás a törvényhez és rendhez, s nem csüggedés, nem önlemondás, de munkára és jobb jövő reményére való készség.”

A Jakab Elek által idézett 17–18. századi munkák nem említik Enyedi prédikációit a püspökről szóló leírásaikban: Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca antitrinitariorum*, Freistadii, 1684, 93.; Fridericus Samuel BOCK, *Historia Antitrinitariorum*, I., Impensis G.L. Hartvngii, Regiomonti, 1774, 324–331.; HORÁNYI Alexius, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, I., Impensis Antonii Loewii, Viennae, Impensis Antonii Loewii, 1775, 618–619. Stb.

¹⁸ Érdekessége a kódexválasztásnak, hogy Kanyaró Sárospatakról Erdélybe, Kolozsvárra hozatta a kötetet annak idején, ahol másik négy Enyedi-kötet is volt. KANYARÓ, 1898/1–2.

¹⁹ KANYARÓ, 1898/1, 22.

unitarizmust. Enyedinek, a századvég kulcsfigurájának 38. beszéde szerepel a gyűjteményben. Boros bevezetőjében a szakirodalmi közhelyeket ismerteti. Enyedi beszédeiről a következőket írja:

„[...] egyházi beszédei rendkívül megragadók, mert a stílusa páratlanul tiszta, emelkedett és költői. [...] Beszédei nagyjából a mindennapi társadalmi és erkölcsi kérdésekkel foglalkoznak. Tervszerűleg szól Kolozsvár főpapja néha 2–3, sőt több vasárnapon is ugyanazon egy tárgyról. Az alapul fölvetett ígét megvilágítja, megmagyarázza, de sohasem ír hosszú bevezetést. A beszédeit két-három részre osztja; mindig világosan és határozottan megmondja a célját. [...] Hasonlatai mindig találók, de a kor ízlése szerint dűrvák; jöllehet Enyedi sokkal választékosabb, mint mások. Beszédeit azután is nagyon sokáig használták.”²⁰

Boros György szerkesztésében jelenik meg ugyanebben az évben *Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután* című munka, melynek fókuszába az 1550–60-as évek, Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és kerülnek. A Csifó Salamon által jegyzett *Nagy püspökeink* című fejezetben a szerző Hunyadi Demeter püspöksége bemutatása után egy nagy időbeli ugrással Beke Dánielre tér át. Egy passzust mégis idézek az említett fejezet első feléből, mely megmutatja, hogy a 20. század fordulóján még Dávid művei sem voltak igazán elérhetők nem csupán a nagyközönség, de a tudomány számára sem: „Dávid Ferenc művei nem igen ismeretesek. Nem forognak közkézen. Ennek megvan a maga akadályja. A nagy reformátor halála után, követőit egyházak és politikai hatóságok mind csak üldözésben és elnyomattásban részesítették [...] Könyvnyomtatásunk el volt tiltva s így kénytelenek voltunk Dávid Ferenc műveit, melyek részben magyarul, részben latinul vannak írva, őrizni könyvárainkban s megelégedni azzal, hogy hirdettük eszméit s az azok által lerakott alapon haladtunk csendesen [...]”²¹ Csifó megjegyzi, hogy Jakab Elek volt az, aki megalapozta a mára terjedelmessé vált Dávid-irodalmat. Hatása Enyedi munkáinak feldolgozásában és a püspök irodalmi színtéren való elimertetésében szintén felbecsülhetetlen.

1924-ben Borbély István többrészes cikket közöl a *Keresztény Magvető* hasábjain az unitárius hitelvek kialakulásának történetéről. Ennek második részében hosszabban foglalkozik Enyedi munkáival, a leginkább az *Explicationes* egyes helyeivel, ismerteti az

²⁰ Enyedi György, közli BOROS György, *Unitárius Szószék* (Székelyudvarhely), 1910/1–4, 26–27.

²¹ *Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután*, szerk. BOROSS György, Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1910, 142.

Enyedi-kódexet, a Szilvási elleni beszédet és az általa ismert prédikációkat tartalmazó kódexeket. Megemlíti, hogy a *Sárospataki Kódexet* Kanyaró már ismertette, a *Székykeresztúri Kódexet* pedig Jakab Elek említette, de mivel utóbbinak nem találta bibliográfiai leírását, azt jegyzetben bocsátja az olvasó elé. Bár több helyen pontatlan, mégis a korszak legrészletesebb bemutatása ez.²²

Earl Morse Wilbur magyarul is kiadott összefoglaló unitárius egyháztörténete a hitelvek fejlődését és az egyház történeti kontextusba helyezését végzi el. Az Erdéllyel foglalkozó részben Wilbur a VI. fejezetben (*The Unitarian Church under the Báthorys, 1579–1599*) ismerteti a 16. század utolsó éveit. Az Enyediről szóló rövid jellemzésben a prédikációkkal kapcsolatban Wilbur a következőket mondja:

„[...] he rose like a new Elijah to confirm the fainthearted, reassure the doubting, and increase the zeal of the faithful. [...] As Superintendent he was vigilant and laborious, and as a teacher he showed himself a brilliant scholar of wide learning and a profound knowledge of Scripture, one of the most learned men in Transylvania. An eloquent preacher, he watched with deep concern the vacillating course of Sigismund, and openly prophesied the ruin to which it was sure to lead; [...]”²³

Wilbur jegyzeteiből látszik, hogy főleg történetírókat, így Bod Pétert, Uzoni Fosztóékat, Kanyarót használta. Szövegeket nem idéz és csak a nyomtatott kiadványokat említi.²⁴

Több évtizeddel Kanyaróék után Gellérd Imre doktori disszertációjában²⁵ foglalkozott az említett korszak prédikációirodalmával. Dolgozata később könyvalakban is napvilágot látott angol és magyar nyelven.²⁶ Gellérd már munkája bevezetésében elmondja, hogy

²² BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (rendszeres unitárius hittantörténet)*. (Folytatás), KM, 1924/1, 1–20.

²³ Earl Morse WILBUR, *A History of Unitarianism In Transylvania, England and America*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1952, 97.

²⁴ Wilburrel kapcsolatban meg kell említeni azt is, hogy műve magyar nyelven kiadott változatában Enyedi neve nem szerepel, annak ellenére, hogy a XXIV. fejezetben a Dávid halála utáni mintegy száz évet, „a kálvinista elnyomás századát” tárgyalja Wilbur és fordítója. Ld.: Earl Morse WILBUR, *A mi unitárius örökségünk (A szabadelvű kereszténység összefoglaló története)*, ford. és kieg. SZENT-IVÁNYI Sándor, [h. n.], Az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő Bizottság Kiadása, 1937–38.

²⁵ GELLÉRD Imre, *Az Erdélyi unitárius prédikációirodalom története a XVI. és XIX. század vége között. Doktori értekezés*. Kézirat, 1956.

²⁶ Prédikációtörténettel foglalkozó művei magyar nyelven: GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002. Angol nyelven: Imre GELLÉRD, *A burning kiss from God to preach truth. Four centuries of Transylvanian Unitarian Preaching*, transl. Judit GELLÉRD, pref. George M. WILLIAMS, Chico, CA, U.S.A., Center for Free Religion, 1990. Imre GELLÉRD, *A History of Transylvanian Unitarianism through Four Centuries of Sermons*, trans. by Judit GELLÉRD, Unitarian Printing House, Chico – Cluj-Napoca, 1999. [Imre Gellérd], Judit Gellérd, *Principles for Survival of Unitarianism in György Enyedi's Sermons in György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, ed. by Mihály BALÁZS, Gizela KESERÜ, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 57–61.

a forrásként használt nyomtatott és kéziratos unitárius prédikációk elemzése során másodkézből szinte alig vehetett át anyagot, ezért munkája „úttörő jellegű”. Beszédes maga az Enyedi-fejezet végén lévő bibliográfia is: Kanyaró Ferenc és Jakab Elek cikkei, valamint az EUET szerepelnek itt. Kanyaró munkáját nagyra becsüli, de felrója neki, hogy míg kortörténeti és hitelvi szempontokból vizsgálta a prédikációkat, vagyis „Erdély történetét és a Dávid Ferenc-i eszmék sorsát keresi bennük”, a szövegek homiletikai értékeit és sajátosságait figyelmen kívül hagyta. Az idézetek vizsgálata alapján Gellérd megjegyzi, hogy a sárospataki anyag formailag és tartalmilag nem különbözik a kolozsvári gyűjteményi anyagtól. Ugyanazokat az eszméket, ugyanazokat a szónoki formákat látja bennük.²⁷ A püspökről munkái tükrében a következő summás jellemzést adja: „Enyedi egyenlő Dávid Ferenc + a tapasztalati erdélyi élet”.²⁸ Enyedi hangját és témáit, az egyházhoz és a fejedelemséghez való viszonyát olyan kompromisszumnak tekinti, mely az unitarizmus fennmaradásának egyik alapvető feltétele volt. Gellérd Enyedi stílusával sem kíméletes, annak ellenére, hogy felismeri a kvalitásos prédikátor erényeit és méltatja Enyedi tudását. A Dávid Ferencsel való összehasonlítás során mintha Enyedi alulmaradna, bár, ahogy a fejezet végén olvasuk, ő volt az, aki „*életszínűvé tette Dávid Ferenc fennkölt eszméit*”.²⁹

Ne hagyjuk azonban figyelmen kívül egy pillanatra sem a sorok olvasása közben azt a tényt, hogy Dávid prédikációiból egy kötetre való megjelent, és ezzel ez a könyv lett az unitáriusok által egyetlen, a 16–18. század során kinyomtatott prédikációgyűjtemény. Enyedi beszédeit Gellérd hasonlóan elődeihez, Kénosi Tózsérékhez és Kanyaróékhoz, csupán sokszoros másolatokban látta. Gellérd Enyedi stílusáról ezt írja:

„Nem annyira világos, mint Dávid Ferenc. Mondatszerkezete bonyolultabb. Néha azonban meglepően rövid mondatokat használ. Stílusának fő jellemvonása a drámai feszültség és csapongás. E tekintetben a 19. századig senki utol nem éri. Nem a szép stílus a célja, hanem a plasztikus, a telibe találó stílus. Néha cinikus és maróan gúnyos. Meghatározásai közeli sem olyan elvontak, mint a Dávid Ferencéi. Enyedi mindent konkretizálni, aprópénzre váltani igyekszik. Kevés beszédeiben a patriárkalitás, s idegen kifejezést is keveset használ. Beszédeinek egységes szerkezeti formája nincs. Általánosságban a következő szerkezeti menetet igyekszik követni: *premeditáció*, a *beszéd célkitűzése*, *textus*, *expositio*, *elocutio*, *tanulások*, *záró ima*. Használ népies kifejezéseket, találó népies képeket. Például: »érzitek

²⁷ Gellérd összesen hat kódexet (K1–4, Sz, S) ismer. Az elemzésben egy általános ismertetés után, melyben említi a 94., a 97. beszédet, majd jellemzi a *Sárospataki Kódexet* és a négy kolozsvári kódexet (K1–4) témák szerint, a 200. és a 201. beszédről szól bővebben.

²⁸ GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002, 56.

²⁹ Uo., 61.

a nyereség szagát», »aki vakulni akar, hát vakuljon«, »megszakadjon nyakad lovad hátáról« stb. A stílus szempontjából Enyedi túllépi korát, s a következő századok tanítómesterévé válik. Beszédei mind tartalmi, mind formai szempontból az unitárius prédikációirodalom történetében új korszakot nyitnak meg, Nagy szellemének világító fényére szükség is volt, mert ami utána következik, arról sírva szól a krónika.³⁰

E rövid részletben is érezhető a dicséret szavai közé kevert kritika. Ám írjuk ezt nagyrészt Dávid Ferenc az egyháztörténetben kiemelkedő szerepének, valamint a töredékesen ismert korpusznak a számlájára.³¹ És lelkiismeretesen végigsorolja és aprólékosan bemutatja nem csupán a legismertebb, de az összes püspököt és fontos unitárius szerzőt, a hiánypótló mű már terjedelmi korlátai miatt sem lehetett alkalmas a részletesebb elemzésekre.

Az unitárius kiadványokról általánosan elmondható, hogy míg a kortárs prédikációs irodalomról szóló bő anyag, cikkek, szemelvények, beszédpéldák, beszédvázlatok szerepelnek bennük, a korai, 16–18. századi prédikátorok említésére és általuk írt szövegek közlésre kevés példát találunk. Átfogó képet adnak erről a tendenciáról az időszaki kiadványok, így az *Unitárius Közlöny*, a *Keresztény Magvető*, vagy az *Unitárius Szószék* számai. Borbély István *Az unitárius prédikáció* címmel megjelent írásában, mely az *Unitárius Szószék* új törekvéseit méltatja, valamint rövid összegzést ad a világháború körüli prédikáció irányairól és képviselőiről, a következőket jegyzi meg az unitárius prédikációk „divatos” csoportjai között az első, az értekező, vagy apologetikus beszédek jellemzésénél: „Ez a legrégebbi formája az unitárius prédikációnak. Már Dávid Ferenc ilyen beszédeket mondott.”³² A példa azonban, bár egy életút elemzésének kezdete, nem Dávidé és nem más 16.

³⁰ Uo., 61–61.

³¹ Hogy mire is gondolt pontosan, jól mutatja az az összetett jellemzés, mellyel Dávid prédikatori kvalitását méltatja egy cikkében: „Az unitárius reformáció történelmi szükségesség volt, s Dávid Ferenc nagysága abban állt, hogy ezt a tényt felismerte és bátran ki is fejezte. [...] Prédikatori nagyságának másik titka személyiségében keresendő. Mint minden tehetségnek, az övének is két fő komponense volt: adekvát személyiségi struktúra és felkészültség. [...] egyházalapítónkat Isten az ékesszólás minden olyan funkcionális feltételével megajándékozta, melyekkel tömegeket lehet megnyerni. De még gazdagabban áldotta meg azokkal a szellemi adottságokkal, amelyek a szóközi tehetség elengedhetetlen komponensei. Ezek: erős istenhit, magas szintű intellektuális funkciók, analitikus és szintetikus, induktív és deduktív logika, világos ok- és céltudat, az optimális utak megválasztásának érzéke, rendszerezőkészség, az új iránti rajongás, szugesztív témakezelés, páratlan emlékezőtehetség, gyors képzetársítás, éles lényeglátás, konstruktív fantázia, erős akarat, megbízható önuralom, spontán hasonlóság- és különbséglátás, ötletérzék, dialektikus gondolkodásmód, módszerérzék, az igazság szenvedélyes szeretete, a hallgatóság lélektanának alapos ismerete, az ellenfél frontján a legkisebb ellenállás gyors és spontán észrevétele, hit a néplelek formálhatóságában, a meggyőzés fokozatosságának tudata, határtalan türelem, a szükségérzet felkeltésének tehetsége, a szellemi hasznélmény felébresztése, rögtönző fogalmazás, stílusérzék, retorikai nyelvezet stb. [...] Szóközi tehetségének összetevője volt páratlan teológiai és történelmi műveltsége. [...] Páratlan bibliaismerete nélkül Dávid Ferenc sohasem tudott volna századának nagy szóközivá válni.” stb. (GELLÉRD Imre, *Dávid Ferenc mint prédikátor*, KM, 1979/2–3, 145–153.)

³² BORBÉLY István, *Az unitárius prédikáció*, Unitárius Közlöny, 1921/3, 46.

századi kortársé, hanem Ferencz Józsefé, a 19. századi prédikátoré és püspöké. Borbély leválasztja a 16–18. századi hagyományokról a 19. század gyakorlatát. Ezt jól mutatja, hogy William Ellery Channing, az egyesült államokbeli 19. századi prédikátor az, akit példáulértékű elődként megemlíti Ferencz József kapcsán.

Ferencz József püspök idején adták ki 1896-ban *Az unitárius szószék* címet viselő majd ötszáz oldalas beszédgyűjteményt is, mely azonban csak korabeli lelkészek beszédeit tartalmazza. Ferencz József előszavában utal az unitárius múltra, és a szövegkincs hányatatott voltára, de mélyebb ismertetésbe nem bocsátkozik. Előszavában mégis szemléletesen összefoglalja, hogyan viszonyult a korabeli gondolkodás a több évszázados szöveghagyományhoz, utalva a nyomtatott hagyomány hiányának okaira is:

„Egyházi irodalmunk gazdagságával – sajnos – egyáltalában nem dicsekedhetünk. Ennek különben, ha keressük, könnyen megtalálhatjuk az okát is. Mindaz által más irányban mégis aránylag nagyobb munkásságot fejtünk ki s többet tud felmutatni kicsiny egyházunk is, mint a gyakorlati lelkészet terén. A »Keresztény Magvető«, az »Unitárius Közlöny«, az »Unitárius Kis Könyvtár« mindenesetre tiszteletreméltó helyet foglalnak el egyházunkban s megbecsülhetetlen az az erkölcsi haszon, mely azokból egyházunkra háramlik. De ezekben a folyóiratokban és szakközlönyeinkben rendeltetésüknél fogva csak kivételesen jelenhet meg egy-egy egyházi beszéd. Nemkülönben kiadunk még olykor-olykor alkalmasszerűleg is egyes beszédeket. Úgynevezett »Egyházi beszédvár«-unk azonban nincs. [...] Igaz ugyan, hogy az egyházi beszédek írása nem attól függ, hogy kiadatnak-e azok vagy nem? Mert a lelkészeknek vasárnapról vasárnapra kötelességszerűleg hirdetniök kell az Isten ígését. S ki ne merné kétségbevonni azt, hogy ne lettek volna hivatott lelkészeink, a kik szószékeinknek díszére váltak a nélkül, hogy egyházi beszédek nyomdafestéket láttak volna, különösen a lefolyt századokban, a mikor a sajtó jóformán el is volt zárva előlük [...]»³³

Lőrinczi Mihály Enyedit méltató, általános adatokat felsorakoztató cikkében leírja, hogy öt kötet kéziratot prédikáció ismeretes, a püspök nyomtatásban is megjelent halotti orációja nem maradt ránk. A kézirat anyag megjelenésének sürgetése itt is előkerül. Lőrinczi a következő megjegyzéssel zárja cikkét: „Az irodalomtörténetítés elismerte Enyedi György nagyságát. Nekünk a teológus Enyedit kell közkinccsá tennünk.”³⁴

³³ FERENCZ József, *Előszó*, in *Az unitárius szószék. Egyházi beszédgyűjtemény. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére*, szerk. SIMÓ János, S.-Szentgyörgy, Jókai-nyomda-részvénytársulat, 1896, IV–V.

³⁴ LŐRINCZI Mihály, *Enyedi György*, *Unitárius Élet*, 1955/1, 3.

1997-ben, Enyedi halálának 450. évfordulóján jelent meg a *Keresztény Magvető* hasábjain Szabó Árpád áttekintő tanulmánya a püspök életéről és munkásságáról. Enyedi prédikációiról szólva Jakab, Kanyaró, Gellérd szavait ismétli. Beszédeként említ tartalmi megjelöléssel, előtérbe helyezve a város igazgatását bíráló és a hitváltást megrovó prédikációkat. Nem hivatkozik sem beszédszámra, sem kódexre. Feltételezhetően nem olvasta az eredeti prédikációkat, adatait, idézeteit a korábbi tanulmányokból emelte át.³⁵

Az unitárius lexikon, életrajzi sorozat és az egyháztörténetek röviden ismertetik a fentebb elmondottakat, a püspök prédikációira legjobb esetben egy-két szóval utalnak. Az *Unitárius kislexikon* Enyedi szócikkében a következő jellemzést találjuk: Enyedi „beszédeiben a mindennapi élet társadalmi és erkölcsi kérdéseit tárgyalta”, „hatalmas egyházi szónok” és „termékeny és hatásos egyházi író volt”. A püspök művei két tételt tesznek ki, a Gismunda-históriát és az Explicationest. A lexikonban *Prédikáció* címszó nem szerepel.³⁶ Kelemen Miklós az *Unitárius Arcképcsarnok* sorozatban hosszabban is ír Enyediről, fő forrásai a 20. századi irodalomtörténetek, ezenkívül Jakab Elek, Kanyaró Ferenc és Lőrinczi Mihály, a szakirodalom ismertetésén túl itt sem jut.³⁷ Az utóbbi években megjelent unitárius egyháztörténetek és egyéb kiadványok már csak terjedelmüknél fogva sem nyújtanak ennél többet.³⁸ Itt nagyjából véget is ér a felsorolható unitárius szakirodalom. Az egyházi történetírás virágzó hagyománya mellett a prédikációtörténeti munkák ritkák maradtak.

³⁵ SZABÓ ÁRPÁD, *Enyedi György élete és munkássága*, KM, 1997/3–4, 172–178.

³⁶ *Enyedi György* szócikk, in KELEMEN Miklós, *Unitárius kislexikon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999, 55.

³⁷ KELEMEN Miklós, *Enyedi György*, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, Heltai Gáspár Kft, 1999.

³⁸ KEDEI Mózes, *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002. Az Enyedivel is foglalkozó *A kényszerűség szorításában. Visszatérés a tiszta forráshoz* című fejezet utolsó oldalán találhatjuk Enyedi működésének leírását (24.). REZI Elek, „Az Úr, a mi Istenünk, egy Úr”. *Bevezetés az unitárius vallás és teológia világába*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2009. Enyedi György Explicationesére való utalás és néhány tételes bibliográfia a kötet 8–9. oldalán található a 4. l.j.-ben. KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009. Enyedit a *Dávid Ferenc (1520?–1579) élete és reformatori munkássága* című fejezet végén pár sorban említi az író. Bibliográfiája az újabb szakirodalomra is hivatkozik. A kötet az unitárius prédikációirodalomnak csupán a 20. századi történetével foglalkozik részletesen. Szöveggyűjteményében az Explicationes magyar változatának előljáró beszéde szerepel. Ugyancsak Kovács Sándor jegyzi a *Négyszáznegyven év. 1568–2008* (szerk. SZABÓ ÁRPÁD, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2008.) című kötet ide vonatkozó tanulmányát. A szerző megemlíti, hogy a püspök „híres prédikátor” és széphistória-szerző volt, ezúttal is Explicationes című munkája kerül előtérbe. A kötetben prédikációtörténeti tanulmány nem szerepel. (46, 106.) BERNARD LE CALLOC’H, *Az erdélyi unitáriusok*, Paris, Editions Glyphe, 2007. Enyedi Györgyre a szerző a *Milyen volt történelmük?* fejezetben tér ki. Enyedit mint az igazi doktrína visszaállítóját írja le és Explicationeséről szól. Nem említi prédikációit. Adatai között Enyedi mint az 1618. novemberében [!] az erdőszentgyörgyi zsinaton résztvevő püspök szerepel. (30–31.)

Az irodalomtörténeti gondolkodásban a 19. században történt változások hatására a prédikációs irodalom – hozzáfűzhetnénk itt, hogy helyesen – szintén nem kapott helyet egészen a múlt század végéig.³⁹ Tarnai Andor 1981-ben így fogalmaz: „Az egyházi beszéd a mai felfogás szerint nem része az irodalomnak: A XVIII. század után nem foglalkoznak vele a legterjedelmesebb irodalomtörténetek sem, de korábban mind a nagy szónokokat (Pázmány Péter), mind a prédikációt mint tömegműfajt méltatni szokták.”⁴⁰ A Bessenyeiék által egy új irodalomfelfogás és annak intézményesítése során meghúzott határvonalak körüli viták azonban még ma sem értek véget. A magyar irodalomtörténeti kutatásokban a 20. század végére karakteresen két irányzat rajzolódott ki, melyeket a képviselőik által vizsgált korszakok is meghatároznak. A régi irodalommal foglalkozók inkább minden magyarországi és magyar nyelven született írásművet az irodalom fogalma alá sorolnak. E kategorizálásban teret kapnak újra a prédikációk is más marginális műfajokkal, valamint a történetírással, a természettudományos munkákkal, a politikai művekkel egyetemben.⁴¹ Az 1800 utáni időszak kutatói, ahogy maguk a korszakok képviselői is, a szűkített irodalomfogalmat – a 19. században meghatározott *szépirodalom* fogalmát – tartják elfogadhatónak, amely szerint a művek fő jellemzője, hogy nem igazságkötelesek, a képzelet termékei, céljuk az esztétikai tetszés elnyerése.⁴² Ám napjainkban már különböző narratívák, így a szűk és bő irodalmi felfogás párhuzamos használata nem lehetetlen.⁴³ A dolgozatban a vizsgálandó

³⁹ Nem Bessenyeiék elveivel vitázik, mégis tanulságosak Bellaagh Aladárnak *Káldi válogatott egyházi beszédeiben* szereplő előszavában publikált sorai, melyek arra is rávilágítanak, hogy a tudományos és laikus érdektelenség és a szövegkiadások hiánya (s ez vonatkozik az új kánon darabjaira is) a feledés útján indítja el még a legkiválóbb munkát is. Érdekessége, hogy Bessenyeiék is a feledésbe merülő szerzők között sorolja fel: „És pedig nemcsak a XVI. és XVII. századnak jeles íróival gondolunk keveset, hanem a XVIII. és a jelen századbeliak közül is akárhány van, a kinek műveihez hozzájutni, majdnem, teljességgel lehetetlen. Kivált régi jeles prózaíróinknak munkáiról feledkezünk meg. Valjon egybegyűjtöttük-e – hogy csak a legnagyobbakat említsük – Telegdi, Pázmány, Káldi, Faludi, Bessenyei, Báróczi, Kazinczy, Széchenyi s Kossuth műveit? Már rég meg kellett volna tennünk. Azonban [...] az ily vállalatok – legalább egyelőre, addig ugyanis, míg régi íróinknak művei s általában irodalmunk iránt a valódi s állandó érdeklődés eléggé fel nincs keltve – nemcsak hogy nem lennének jövedelmezők, hanem még tetemes kárral is járnának. Tudományos és irodalmi intézeteink, meg egyesületeinknek feladatai s kötelességei közé tartozik az ily műveknek kiadása.” *Káldi válogatott egyházi beszédei*, szerk. BELLAAGH Aladár, Budapest, Franklin-társulat, 1891, 5. Ugyanígy, Pázmány-kötetének előszavában így ír: „Más művelt nemzetek nagyrabecsülik régi íróikat, és nemcsak kiadják műveiket, hanem olvassák és tanulmányozzák is.” *Pázmány válogatott egyházi beszédei*, szerk. BELLAAGH Aladár, Budapest, Franklin-társulat, 1889, VI.

⁴⁰ TARNAI Andor, *Szóbeliség – latinság – írásbeliség*, in *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 17.

⁴¹ A bő anyagot mozgató, nem kirekesztő irodalomfelfogás legfontosabb pártolói Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szentpéteri Márton.

⁴² A szűk irodalomfelfogás elhivatott képviselői például Bojtár Endre vagy Veres András.

⁴³ A kérdést vitató, áttekintő cikkének konklúziójában Horváth Iván erre kínál megoldásokat: HORVÁTH Iván, *Számítógép és irodalomtudomány*, Alföld, 2010/3, 9–28.

korszak és korpusz jellemzőinél fogva a bő irodalomfogalmat használom. A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának és összefoglaló munkáinak, irodalomtörténeteinek áttekintése azt is jól mutatja, hogy a bővebb irodalomfelfogást használó munkák alapvetően specifikus jellegűek, monográfiák, részterületeket bemutató, katalogizáló művek. Az irodalomtörténetek a szűk irodalomfelfogáson alapuló, emellett preferált mellékműfajokat (pl. hitvitai irodalom) és kiemelkedő írói karaktereket (pl. Pázmány Péter) felvonultató és előtérbe helyező, terjedelmi korlátaiknál és összefoglaló jellegüknél fogva vázlatos áttekintést nyújtó munkák maradtak a mai napig. Mindezek ellenére nem csak alapvetően meghatározzák az irodalmi kánon alakulását és értékelését, de az irodalomtörténeti munkák fő tematikájáról is jellemző képet mutatnak. Az alábbiakban e köteteknek az unitárius prédikációs irodalomra és Enyedi Györgyre vonatkozó anyagát, utalásait mutatom be.

Ha irodalomtörténetekről beszélünk, meg kell említenünk Bod Péter Magyar Athenasát, – valamint *Historia unitariorum in Transylvania* című művét –, mely felveszi Enyedit az ismertetett szerzők közé, de csupán két, nyomtatásban is megjelent munkájáról szól.⁴⁴ A későbbi irodalomtörténetek ennél szigorúbban bánnak a püspökkel, ahogy általában a prédikációs irodalom egészével. Bár a reformációnak, és a prédikációs irodalomnak az anyanyelvű irodalom fejlődésében fontos, ha nem kitüntetett szerepe volt, ez a 19. századtól kezdődően egyre inkább elértéktelenedett az új irodalomtörténeti, nyelvészeti törekvések megjelenésével és térnyerésével. Kölcsey olvasta, használta a prédikációs irodalmat,

⁴⁴ A következőket olvashatjuk Bodnál Enyediről: „Unitárius Superintendens, Erdélyből el menvén tanúlt Olasz országban, a’ Görög és Deák nyelveket jól meg-tanulta volt. Járt Helvétziában ’s Német országban-is. Bétsbe esvén mulatozása, Magyarra fordította Deák nyelvből a’ Gismunda Históriáját 1574-dik eszt. A vers főikben nevét és az alkalmatosságot így fejezte-ki: Georgius Eniedi Transilvanus in gratiam Nobilis Francisci Komáromi Thirnavensis fratris unice diletti, cecinit Viennae, miseram mortem duorum amantium ob impatientiam amoris. Kinyomtatott az után Debretzenben 1577-dik eszt. Mikor fordította, volt XXIII. esztendő. Erdélybe vissza jövele után, a’ Kolosvári Unitária Oskolába az ifjúság tanítására állítatott; melly Hivatalban töltött hat esztendőt; az után tétetett Pappá az Eklésiában, ’s nem sokára Püspökké: a’ melly Hivatalokat serényen és dítséretesen folytatott, de kevés ideig, mivel még ifju-korában Életének XLII-dik esztendejében meg holt, a’ Krisztus születése után 1597-dik eszt. Irt volt egy könyvet, a’ mellyet halála után adtanak-ki jó akarói, sem helyét, sem idejét nyomtatásának fel nem tévén, titulussa ez: Explicationes Locorum Scripturae Veteris & Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet, Autore Georgio Eniedi Superintendente. Basilius István írásból szedegette ’s bővítette volt ezt a’ könyvet. Mélótai István az után Magyarul, Sz. Királyi Benedek Deákul meg-tzáfolták; mások is sokan írtanak ellene.” Bod Péter, Magyar Athenas, [s.l.], 1766, 74–75. Hasonló tartalommal az erdélyi unitarizmusról írt munkájában: Bod Péter, *Historia unitariorum in Transylvania*, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata per Petrum BOD. Ex msspto auctoris nunc primum edita, [intr. et ed.] Josephus SOOFALVI, Lugduni Batavorum, 1776, 151–156. Bod Sandius *Bibliotheca Anti-Trinitariorum*ára és a *Historia Bibliothecae Fabricianaere, Zeltnerusra stb.*, valamint bővebb Enyedi-ellenes hitvitai irodalomra hivatkozik.

valaint írt is az egyházi beszédről mint irodalmi műfajról.⁴⁵ Bessenyei György ezzel szemben kitiltotta a szépirodalomból a prédikációkat. Az idő, a tudományos és közízlés változása Bessenyeit igazolta, legalábbis a 19. század folyamán.⁴⁶ A folyamatot összefoglaló Lukácsyt idézi és nyomában a 19–20. századi tendenciákat mutatja be Balázs Mihály *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán* című tanulmányának bevezetésében, ám arra is felhívja a figyelmet, hogy Bessenyeinek nem csupán a prédikációs könyvekkel, a „vén jószágokkal” volt baja, de azzal is, hogy a 18–19. században már egyik felekezet prédikátorai sem használták, és nem is túrték az antik és modern irodalmat még a beszédekbe szőtt idézetekként sem.⁴⁷ A világi irodalomtól való elhatárolódás volt a kulcsa és fő oka a prédikációs irodalomnak nem csupán a szűkebb irodalomfogalom keretei közül való kiszorulásának, de elszíntelenedésének is. Ebben a kontextusban jobban érthetővé válnak Bessenyei és kortársai nézetei. Mindez együtt járt a vallásosságnak a 18–19. század folyamán az irodalmi gondolkodásra is hatással lévő erővesztésével.⁴⁸ A hagyomány e rétege nem kapott helyet a letisztult művelődési elvek által meghatározott új irodalomtörténet keretei között, többek között azért, mert nem volt elég eredeti, elég irodalmi, és – nem utolsósorban – elég nemzeti. Toldy Ferenc folytatta a Bessenyeiek által megkezdett utat, mint ahogy tette a 20. századi irodalomtörténet egészen a század utolsó harmadáig. És ha meg is jelentek a vallásos irodalom képviselői a bővebb munkákban, mint például Horváth Cyrill irodalomtörténetében, a hangsúly inkább a hitvitai munkákra és egyházi költészetre tevődött. A prédikációs irodalom ismertetése, mely kizárólag a nyomtatott anyagon alapult, rövid bekezdésekbe, alfejezetekbe szorult. Találunk példákat egy-egy szerző munkáinak kiemelésére, így tárgyalja Dávid Ferenc oly kevészer említett prédikációskötetét, a rövid

⁴⁵ Többek között így méltatja azt: „Minden esztétikus érdemlett tekintettel volt az egyházi beszédek eránt; miért lenne tehát hiba, midőn azoknak oly gyűjteményben engedsz helyet, melynek célja a művészség és művészségi kritika? Jól tudom ugyan az idegenséget, mellyel sokan az ilyenek eránt viseltetnek; de nem idegenkednek-e sokan a poétai művektől is? Szánom az embert, aki nem érezheti, mely kincset bír a nemzet Daykában és Virágban, Kisben és Berzsenyiben, a két testvér Kisfaludyban s még némely kevesekben; s nem kevésbé szánom azt is, aki nem ért vagy nem érthet bennünket, ha mondjuk, hogy mi a mi Horváth Jánosunkban és Májerünkben büszkéek vagyunk.” KÖLCSEY Ferenc, *Egyházi beszéd* (1825), in KÖLCSEY Ferenc *összes művei*, I., szerk. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1960, 482–489.

⁴⁶ Az irodalomfogalom 19. századi szűkítését és a prédikációknak az irodalomból való kitiltását követi nyomon pl.: LUKÁCSY Sándor, *A kitagadott irodalom*, in L. S., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 7–9. Hasonló gondolatvezetés mentén térképezi fel a prédikációs irodalmat újabb kötete bevezetőjében is: LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó I. Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 7–8.

⁴⁷ BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán* című tanulmányának bevezetésében, in *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia, Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, [k. n.], 2007, 39–58.

⁴⁸ Jól mutatja ennek módját és irányát BÍRÓ Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című munkájában. (Budapest, Balassi Kiadó, 1998.)

összegzés mellett egy provokatív, a tévelygő tudomány eltávozásáról szóló beszéd elemzését is adja. Enyedit ebben a kötetben *Explicationese és Geleji Katona Titkok titka* című munkája kapcsán említi.⁴⁹ Mint fentebb utaltam rá, Horváth Cyrill kiadta Enyedi egyik beszédét a *Sárospataki Füzetek*ben. A közölt szöveg melletti pár soros magyarázatban Kanyaró Ferenc és Jakab Elek írásait tartotta említésre méltónak. Nem is tarthatott mást, hiszen a szakirodalom lényegében ebből a két tételből állt.⁵⁰

Az irodalmi tudat 19. században megindult önkorlátozásáról Horváth János hosszan ír *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című összefoglaló munkájában. Fontosnak érzi hangsúlyozni azt is, hogy e szükségszerűnek vélt változások nagymértékben elszegényítették az irodalmi anyagot.⁵¹ Az egyházi könyvtárakba szorult műveket azonban ő sem helyezi vissza az irodalmi szövegek körébe. Pázmány kapcsán megjegyzi: „Elődei is tudtak úgy magyarul, mint ő; s nyelvének kitűnő ismerője, Bellaagh Aladár vallja, hogy észjárásában és stílusában sincsenek valami szokatlan szembeszökő, különösképpen egyénítő sajtságok; [...]”⁵² Pázmány megítélése a mai napig töretlenül pozitív, ahogy a Bornemisza-kultusz is kitart. Ezzel együtt is marginális helyre szorulnak irodalomtörténetünkben. Hogy lehetnének jobb helyen a kevésbé preferált szerzők?

⁴⁹ Dávid Ferenc beszédeinek említése: HORVÁTH Cyrill, *A magyar irodalom története I. A régi magyar irodalom története*, Budapest, Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat Kiadása, 1899, 242–245. Enyedi említése: „Toroczkai Máté, az unitárius püspök, ki 1598-ban elődének, Enyedi Györgynek egy latin munkáját adta ki, 1619-ben a »veszélyes« és külföldi szociniánus körökben népszerű könyvet a közönség számára magyarul bocsátotta közre.” Uo., 433. Valamint: „A Titkok Titka mindvégig Enyedi György és az unitáriusok ellen küzd, kik előtt »ebben a hazában semmi utálatosabb és gyalázatosabb dolog nincsen, mint a Szentháromság.«” Uo., 435. Végül: „A Titkok Titkának elején nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a Szentháromságot az ő és újtestamentomi nevezetesebb írásokból nemcsak megbizonyítja, hanem azokat Enyedi Györgynek minden erőszakos csigázásától meg is oltalmazá úgyannyira, hogy az unitáriusok Isten ellen égbe ordító szájának leszen min rágódnia.” Uo., 436.

⁵⁰ „A spataki kvárnak 1638-9-ben írt, de nagyon hiányos és megviselt Enyedi-kódexét, melyből ez a beszéd közölve van, Kanyaró Ferenc ismertette a *Ker. Magvető* 33-ik kötetének 23–29. és 77–86. lapjain (1898). V. ö. Enyedi életr. *Ker. Magv.* 25. évf. (1890.)” Enyedi György egyházi beszédeiből. III. Triac. Conc. XCIV., közli HORVÁTH Cyrill, in *Sárospataki Füzetek. A sárospataki irodalmi kör tudományos közlönye*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Sárospatak, Nyomt. Radil Károly, 1905, 166.

⁵¹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. Horváth pothumusz kiadott művét azért itt tárgyalom, mert a szöveg és a kapcsolódó tanulmányok folyamatosan készültek 1908-tól kezdve, Horváth maga is már az 1920-as évek elejétől beszél a készülő szintézisről. Korompay H. János a kötet utószavában megjegyzi, hogy hangsúlyozni kell „az 1908-ban, az 1923-tól 26-ig előadott *Fejlődéstörténet* és az öt évvel [Horváth] halála előtt kiadott *Tanulmányok szerkezete* és egész fölfogása közötti” azonosság fontosságát. (364.)

⁵² HORVÁTH János, *A magyar... i.m.*, 91. Pázmány példaként való felhozása nem csupán a legkidolgozottabb, legteljesebb és legbövebb szakirodalom miatt ésszerű. Ne feledjük, hogy Pázmány gyermekkorát Kolozsváron töltötte, mielőtt 1587-ben elhagyta Erdélyt. Bár prédikációi napvilágot láttak nyomtatásban, viszonylag későn. Érdekes párhuzamot kínálhat egy a szerző (Pázmány) által szerkesztett, kompilált és végül publikált, valamint egy a szerző (Enyedi) által előkészített, másolók által szerkesztett és kezelt szöveganyag alakuásának, a kéziratos és a nyomtatott szöveghagyomány jellegének összevetéséhez.

Horváth említés szintjén veszi fel Enyedit a Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténetének anyagába, csak széphistóriájára utalva, annak ellenére, hogy egy egész fejezetet szentel Erdélynek és a háromságtagadó iránynak. Leírásában Dávid Ferenc és kortársai (Basilius István, Császmái István, Heltai Gáspár, Hunyadi Demeter, Karádi Pál, Szegedi Lajos, Tordai Sándor András, Válaszúti György) szerepelnek.⁵³

Pintér Jenő irodalomtörténetében *A XVI. század közérdekű irodalma* cím alatt a „nagyok”, így Sylvester János, Károlyi Gáspár, Bornemisza, Telegdi mellett nyolc protestáns vallásos író és szónokot említ, így Báthory Istvánt, Beythe Istvánt, Félegyházi Tamást, Gyarmathi Miklóst, Heltait és Károlyi Pétert, Kulcsár Györgyöt és végül Válaszúti Györgyöt.⁵⁴ A fejezet utolsó bekezdésében arra keresi a választ Pintér, hogy vajon ki volt „a legkülönb írói tehetség a XVI. század protestáns vallásos prózaírói között”. Itt mondja el, hogy míg Horváth Cyrill Dávid Ferencről szólt elismeréssel, Ravasz László Bornemiszát tartotta a kor legkiválójábbnak, aki „tervszerűbben építi fel beszédeit, mint Melius Péter, igehirdetésének anyaga is sokkal változatosabb, de sehol sem olyan mély”, Trócsányi Méliusz Juhász Péter és Telegdi Miklós elé helyezi Bornemiszát, ahogy Kerecsényi is Bornemiszát tartja a század prédikátorának. Látható Pintér rövid összegzéséből az is, hogy az általános vita a 20. században is néhány kitüntetett szerző neve körül forog. Súlyosan esik latba a felekezeti is. A mélyebb elemzések itt is elmaradnak, életrajzi ismertetést és rövid pályaképet kapunk. Enyedi is szerepel Pintér munkájában, ám nem itt. Széphistóriája és az *Explicationes* megjelenése kapcsán kettős pályaképet találunk az irodalomtörténetben, nagyrészt Bodtól idézve. Pintér megemlíti, hogy Enyedit püspökké választották, prédikációiról nem ejt szót.⁵⁵

⁵³ „Heltain kívül, mint említettem, még számos teológus és író követte Dávidot. Nem itt kell szólanom mindnyájáról. Többen – mint Enyedi György, Bogáti Fazekas – egy későbbi énekszerző csoportba tartoznak, mások – mint Sommer János, Gyulai Pál, a Dáviddal több tekintetben kapcsolatba került Dudith András – a humanistákéba. Itt csak a tisztábban, vagy kizárólag teológus vitázó és egyház-szervező Dávidistákra vessünk egy futó pillantást, kik majdem valamennyien első követői közé tartoztak Dávidnak a háromságtagadó irányban.” HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Második kiad., Budapest, Gondolat Kiadó, 1975, 399.

⁵⁴ Az egyéb felekezetek képviselőinek listáját nem sorolom fel.

⁵⁵ PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés. Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században, Budapest, [k.n.], 1930, 67–156. Enyediről és széphistóriájáról: 376, 382, 385. Enyediről és az *Explicationes*ről: 491, 499.

Szerb Antal magyar irodalomtörténetében Méliusz Juhász Péter és Bornemisza Péter mellett Dávid Ferenc is feltűnik, a prédikátorok azonban inkább kultúrtörténeti, egyháztörténeti és művelődéstörténeti jelentőségükben szerepelnek.⁵⁶

A 60-as években *A magyar irodalom története*nek első kötetében a prédikációs irodalom rövid ismertetésében a kor nyomtatott anyagának kiemelkedő szereplőivel találkozunk. Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter, Dávid Ferenc, Károlyi Péter, Bornemisza Péter, Decsi Gáspár, Kulcsár György, Beythe István neve kerül elő, majd egy rövid bekezdés erejéig maga Enyedi is, prédikációkkal, sőt, azok lelőhelyével együtt:

„Nagyszabású prédikáció-gyűjtemény létrehozására az unitáriusok között is megvolt a törekvés, Enyedi György több kötetnyi magyar nyelvű prédikációja azonban kéziratban maradt (Kolozsvár, 3. sz. Akad. kt.). Beszédeinek tartalma lényegesen változatosabb, mint más felekezetű társainak prédikációié, gyakori bennük a pogány bölcsesre való hivatkozás, s a kevésbé kötött tartalommal töretlenebb esztétikai megformálás is párosul.”⁵⁷

Az olyan összefoglaló munkákban, mint Zoványi Jenőnek a magyarországi protestantizmus 16. század végi történetéről írt könyve, a prédikációkkal szemben az egyházpolitika, a hitviták története, az egyház és politika kapcsolata kerül előtérbe. Enyedi is mint püspök és hitvitázó szerepel, és csupán egy megjegyzést találunk prédikációival kapcsolatban: „Szerencsésebb körülmények, kedvezőbb viszonyok között mindketten [Enyedi György és Várfalvi Kósa János], Hunyadit [Hunyadi Demetert] is számítva mindhárman képesek lettek volna egyházokat a felvirágzás útjára terelni. Így azonban csaknem ölbetett kezekkel voltak kénytelenek túrni annak szakadatlan sorvadását, mely annyira gyors és nagyarányú volt, hogy már Enyedinek az idejében, mint egy prédikációjából kitűnik, félannyi sem igen lehetett egyházközsegeik száma ahhoz képest, amennyi a Dávid püspöksége alatt volt.”⁵⁸ Enyedi beszédeivel kapcsolatban hivatkozott forrása Kanyaró Ferenc cikke.

⁵⁶ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, Magvető Kiadó, 1934, 79–88.

⁵⁷ *A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 502–503. Az 1985-ben kiadott, szintén Klaniczay által szerkesztett irodalomtörténetben Enyedi már csupán széphistóriája kapcsán tűnik fel a lapokon, A szerelmi epika című alfejezetben: „A szintén olaszországi iskolázottságú Enyedi György unitárius lelkész azonban már a nőknek a szerelemhez való jogáért száll síkra *Historia elegantissima Gismundae, regis Tancredi filiae* (1577) című, Boccaccio nyomán szerzett verses elbeszélésében, sőt, még arra is módot talál, hogy a műveltség által szerzett lelki nemesiséget a származás nemessége fölé helyezze.” *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Kossuth Kiadó, 1985, 43.

⁵⁸ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 128.

Az utóbbi évek irodalomtörténetei általában szemléletüknél és egyetemi segédkönyvnek szánt státuszuknál fogva nem vállalkozhattak, nem is vállalkoztak terjedelmi korlátaikon belül a lehetetlenre. Ennek a már említett elhanyagolt műfajok – köztük így a prédikációs irodalom története – látták kárát. A 2007-ben megjelent *A magyar irodalom történeteinek A kezdetektől 1800-ig* című kötete fejezeteiben az egyházi irodalom témakörében a hitvitai és énekes irodalmat preferálja. Üdvözlendő emellett, hogy főleg Balázs Mihály révén hangsúlyos lesz az erdélyi (és az unitárius) irodalom jelenléte.⁵⁹ A Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar Irodalom* című irodalomtörténeti könyv *A régi magyar irodalom (a kezdetektől kb. 1750-ig)* címet viselő fejezetének 16. századi részében a század protestáns prózairodalma kapcsán igazán két szerző, Heltai Gáspár és Bornemisza kerül említésre. Bornemisza leginkább az *Ördögi kísértetek* kapcsán. Pázmány Péter a 17. századi részben egy egész alfejezetet kap, prédikatori munkáit háttérbe szorítja hitvitai műveinek ismertetése.⁶⁰ A prédikációs irodalom a 21. századi irodalomtörténetekben az élénkülő és gazdag publikációs listát felmutató kutatás ellenére újból visszaszorul, és többek között Enyedire visszakerül a *széphistóriai* jelző.

A szakirodalomról összefoglalóan elmondható, hogy kevés unitárius eszme- és irodalomtörténettel és speciálisan Enyedivel foglalkozó publikációt ismerünk az 1920-as és 1970-es évek között, a prédikációkról többnyire unitárius kutatók írtak, míg Enyedi széphistóriáját Varjas Béla adta ki 1942-ben.⁶¹ A 70-es évektől azonban változás történt, az irodalomtörténet nyitott a radikális reformáció erdélyi irányzata felé.⁶² Ebben az időszakban számos jelentős, az erdélyi antitrinitarizmussal foglalkozó munka látott napvilágot, Dán Róbert, Lech Szczucki, Pirnát Antal publikációi, melyek ma is megkerülhetetlenek a témát vizsgálók számára.⁶³ Keserű Gizella megjegyzi, hogy Dán munkái a szombatosság

⁵⁹ *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

⁶⁰ *Magyar Irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

⁶¹ Pl.: ZOVÁNYI Jenő, *Enyedi György lectori működésének és külföldi tanulmányának időpontja*, KM, 1936/2, 88–89.; PÁLFFI Márton, *Enyedi György emléke kortársai verseiben*, KM, 1930/6, 279–282.

A széphistória kiadása: ENYEDI György, *Gismunda és Gisquardus széphistóriája*, kiad. VARJAS Béla, Kolozsvár, 1942.

⁶² 1979. május 15–19-én nemzetközi konferenciát tartottak Siklóson Dávid Ferenc halálának 400. évfordulója alkalmával. Az elhangzott előadások írott változataiból készült kötet három évvel később jelent meg: *Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century*, ed. by Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Leiden, E. J. Brill, 1982.

⁶³ Pl.: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.; DÁN Róbert, Matthias Vehe-Glirius. Life and work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings, Budapest–Leiden, Akadémiai Kiadó–E. J. Brill, 1982.; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.; Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.; Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570-er Jahren*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.;

középpontba állításával egyoldalú képet festettek a 16–17. századi főleg teológiai jellegű tendenciákról, hosszú időre meghatározva a nemzetközi szakirodalom érdeklődési körét is.⁶⁴

A fejezetben említett irodalomtörténetekben jellemzően nagyon kevés szerző nagyon kevés művéről olvashatunk részletes elemzéseket. Az 1970-es években elkezdődő szisztematikus prédikációkutatás, majd az ezután a mind intenzívebben az addig idejemúlt-nak titulált és elértéktelenített műfajok, az emlékiratok, levelek, egyházi irodalom felé forduló irodalomtudomány bővülő termést mutat az átfogó képet alkotó publikációkból, ám még mindig jellemzően a nyomtatott anyagra fókuszálva. Gellérd nyomdokain haladva ebben az időben megkezdődik az erdélyi, kolozsvári unitárius kéziratanyag feltérképezése. A kolozsvári unitárius kollégium kéziratgyűjteményének 1997-ben kiadott katalógusát⁶⁵ jegyző Lakó Elemér 1980-ban megjelent összefoglaló, az állományt bemutató cikkében így ír az Enyedi-kéziratokról:

„Az egyházi beszédek tömkelegéből a legrégibb gyűjteményre térünk ki: a Hollandiában[!] tanult, alapos klasszikus műveltségű Enyedi György magyarul írt és elmondott beszédeire, s ezeken belül az MsU. 474/A–E. jelzetű kolligátum A. részére, amely 142 levélnyi saját kezűleg írt beszédet tartalmaz 1593-ból. (A kötet B., C., D., E. darabja Palaeologus Jakab néhány munkája – Enyedi másolatában.) Ezek (valamint az 1613–64 között Bitai Jánostól és Lisznyai Gyárfástól másolt MsU. 737/I–IV. jelzetű négy kötetbe foglaltak) mind tartalmi, mind formai szempontból a XVI. század végi Kolozsvár legkiválóbb szónokáról tanúskodnak, aki nemcsak műveltség dolgában, hanem erkölcsi bátorság tekintetében is

PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, ItK, 1970, 680–684. PIRNÁT Antal, *Enyedi György Héliodórosz fordítása*, KM, 1998/2, 155–158.; PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*, Helikon, 1971/3–4, 363–392.

⁶⁴ KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett onfesszionálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*, in „Nem súlyod az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 430–431. Ugyanitt utal Enyedi munkáira, így Jacobus Palaeologus műveinek másolatára és „a legterjedelmesebb és legrejtélyesebb források” közötti datálatlan és „az eredeti kompozíciót szétzúrtatva megőrzött magyar nyelvű Enyedi-prédikációk”-ra is. Ugyancsak a szombatosság túlzott előtérbe helyezéséről beszél Balázs Mihály: „Mivel ez az időszak nem kapott megfelelő figyelmet az erdélyi és a magyarországi egyháztörténeti kutatásokban, továbbá mivel az alkalmasint mégiscsak megszületett eredmények elszigeteltek maradtak és nem kerültek be a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe, a nagy nemzetközi összefoglalásokban és lexikonokban az rögzült, hogy a 17. században az erdélyi unitarizmuson belül a szombatosság kialakulása volt az egyetlen izgalmas és megismerésre érdemes, helyi sajátosságokat felmutatni tudó fejlemény. [...] Már-már paradoxnak is tekinthető, hogy a magyarországi kutatók közül a nemzetközi fórumokon leginkább otthonos Dán Róbertnek egyébként roppant fontos forrásközlései és angol nyelvű tanulmányai szándékainak ellenére még meg is erősítették ezt a képet.” BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe*, in *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*, szerk. dr. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 198.

⁶⁵ *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, JATE, 1997.

messze felülmúlta kortársait, s emellett mondanivalóját olyan vaslogikára építette, gondolatait olyan ízes, zamatos nyelven hirdette, olyan ötletes, sőt szellemes fordulatokkal tette sodrókká, hogy ezeket a beszédeket – elfogultság nélkül – a magyar retorika XVI. század végi gyöngyszemei közé sorolhatjuk. Kiadásuk, de legalább alapos stilisztikai és nyelvtörténeti tanulmányozásuk – nézetünk szerint – igen hasznos szolgálatot tenne nyelvtörténeti és stilisztikai irodalmunknak.”⁶⁶

Lakó kérései nagyobbik részben eddig csak részlegesen teljesültek. Az azóta született az unitárius anyagra és Enyedire fókuszáló publikációk száma még mindig kevés, ám ahogy a prédikációs és egyházi irodalom történetéhez kapcsolható munkák száma az utóbbi évtizedekben megszorodott, az unitárius anyag felé is nagyobb figyelemmel fordult az szakma. Az egyházi irodalom-kutatásnak az utolsó évtizedben megjelent munkái közül kiemelhetetlen Kecskeméti Gábor halotti prédikációkra fókuszáló összegző kötete,⁶⁷ a további monográfiák és elemző kötetek közül ugyanígy kiemelhetjük akár Gábor Csilla, Maczák Ibolya, Tasi Réka, H. Hubert Gabriella, Bartók István, Bitskey István, Hargittay Emil, Szelestei Nagy László, Tüskés Gábor, vagy Csorba Dávid munkáit.⁶⁸ Itt említeném meg Bárczi Ildikó publikációit is, melyekben a késő-középkori prédikációszerzés és for-

⁶⁶ LAKÓ Elemér, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban*, in *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980, 213–214.

⁶⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998. Ebben is találunk egy utalást Enyedinek a ma egy példányban sem ismert, Hunyadi Demeter fölött elmondott beszédére. (162.)

⁶⁸ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010]. TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009. BARTÓK István–SZÖNYI György Endre, *„Tanéts meg minket könyörögni... sőt praedicalni-is Vram”: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, in *Eszmei és stilisztikai törekvések a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István et al., Debrecen, KLTE BTK, 1978, 115–121. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. CSORBA Dávid, *„A’ sovány lelket megszépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2008. HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2009. H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004. SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratok prédikációk*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003. Stb.

ráhasználat technikáinak bemutatásával termékeny és a protestáns prédikációirodalom feldolgozásában is gyümölcsözően használható rendszert tárt elénk.⁶⁹ A neveket még sorolhatnánk, a szakirodalmi termés bőséges. Emellett épülő adatbázisok,⁷⁰ digitalizálások is segítik a kutatók munkáját.

Jellemző szinte az összes említett tanulmányban, könyvben, projektben az is, hogy az unitárius egyházi szerzők alig tűnnek fel, ha említésre kerülnek, a fő vallási irányzatok, így a katolikus, kálvinista, lutheránus egyház képviselőivel szemben szinte teljesen ki vannak szorítva a szakirodalomból. Sok esetben mint ellenpont jelenik meg az unitárius korpusz, mely nem él a kortársak által használt szövegalkotó eszközökkel, nem tudja felmutatni az általános motívumhagyományokat, szövegpárhuzamokat. Ennek nem az az oka, hogy más utakon jártak volna az unitáriusok, hanem hogy a szövegkorpusz feltáratlan.⁷¹ A részletes szövegelemzések már Enyedi munkáival kapcsolatban is megmutatják, hogy teljesértékű és kvalitásos, a korabeli prédikációs tradícióba tökéletesen és szervesen illeszkedő szöveghagyományról beszélhetünk a 16–17. századi unitárius írók kapcsán.

A külföldi szakirodalmat alapvetően hasonló tendenciák jellemzik. A Kelet-Közép-Európával foglalkozó munkák – főleg eszmetörténeti és vallástörténeti kötetekre gondolok –nem, vagy csak vázlatosan mutatják be az unitárius törekvéseket, Enyedi munkásságát és életművét pedig túlnyomó részben nem említik. A 16. században alapvetően Biandrata, Dávid Ferenc, Jacobus Palaeologus, Johannes Sommer, Christian Francken kerül említésre,

⁶⁹ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi. A késő-középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata. A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei - Az intertextualitás információs rendszerei*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2007.

Hálás köszönettel tartozom Bárczi Ildikónak, és felejthetetlen számomra mindaz a tudás, gondolkodásmód, szövegszeretet, precizitás és munkakedv, amit egyetemi éveim alatt láthattam, hallgathattam, tapasztalhattam tőle.

⁷⁰ Pl.: *Az 1800 előtti magyarországi prédikációk adatbankja* (MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport).

⁷¹ Jól mutatják az unitárius munkákkal kapcsolatos általános problémát és a nyomtatás hiányának mértékét Maczák Ibolya összefoglaló bibliográfiájának adatai. Maczák az 1655-ig Magyarországon nyomtatott prédikációk kétszáztizennégy tétele közé csupán két magyar nyelven kiadott unitárius művet vett fel. Az egyik korai, az 1569-es Dávid-kötet, a másik a ma egyetlen példányban sem ismert gyászbeszéd, melyet Enyedi Hunyadi Demeter felett tartott 1592-ben: MACZÁK Ibolya, *A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban*, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 63–89. A két bibliográfiai tétel (No. 9. – RMNy 269; No. 39. – RMNy 714.) a 69. és a 72. oldalon található. A kutatásokban a mai napig előnyt élvez a nyomtatott anyag a kéziratossal szemben, Enyedi esetében például a szakirodalmi hivatkozások a bő kéziratossal helyett általánosan ezt a nyomtatott, évszázadok óta csak utalásból ismert prédikációt említik.

a 17. században pedig a kálvinista dominancia szorítja ki az unitárius irányzatot a szakirodalomból is.⁷²

A 90-es évekre mégis, több figyelem irányult a püspökre. 1993-ban Enyedi-mono-gráfia jelent meg átfogó bibliográfiával a Bibliotheca Dissidentium sorozat darabjaként.⁷³ Ezt követte széphistóriájának újabb kritikai kiadása,⁷⁴ majd 1997-ben, halálának négyszázadik évfordulóján válogatáskötet jelent meg a püspök munkáiból.⁷⁵ Ugyanebben az évben nemzetközi konferencia keretében foglalkoztak az életművel és annak kulturális, teológiai

⁷² Néhány példa: A régió vallási irányzatokénti részletes bemutatását adja, kitérve az unitáriusokra is: Confessional Identity in East-Central Europe, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Aldershot, Ashgate, 2002. A régebbi szakirodalomból részletes összefoglalót ad a tolerancia aspektusából: Ludwig BINDER, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts*, Köln–Wien, Böhlau, 1976. Alapvetően a korai évtizedekre koncentrál Dávid haláláig bezárólag, a rövid összefoglalóban Jacobus Palaeologus másolójaként lábjegyzetben jelzi Enyedit külön megjegyzés nélkül, míg Thoroczkai püspökként szerepel ugyanitt: George Huntston WILLIAMS, *The Radical Reformation*, Kirksville, Missouri, Sixteenth Century Journal Publishers, c1992, 1099–1134. (1124, 67. l.j.: „Three variant copies have been preserved by Gervasius Lisznyai, George Enyedi, and Bishop Matthew Thoroczkai, whose is the most complete.”) Hosszabb áttekintést ad az erdélyi antitrinitarizmusról, Enyedit nem említi: Jean BÉRENGER, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415–1792)*, Paris, Honoré Champion, 2000. A radikális reformációt figyelmen kívül hagyva tárgyalja a reformációs irányzatokat: *The Reformation in Eastern and Central Europe*, ed. Karin MAAG, Aldershot, Ashgate, 1997. Bár témája a 17. század, a kálvinista teológiai viták és támadások kapcsán Enyedi is említésre kerül: Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier, 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, Clarendon Press, 2000. A fejedelmi politikára és az ezt kialakító erőviszonyokra koncentráló, viszonylag friss munkában Enyedi csupán könyvcím részeként szerepel két hivatkozásban: István KEUL, *Early modern religious communities in East-Central Europe. Ethnic diversity, denominational plurality, and corporative politics in the principality of Transylvania, 1526–1691*, Leiden–Boston, Brill, 2009. A témát alapvetően katolikus szemszögből vizsgáló, ellenpontként a lutheránusokat említő, az unitáriusokkal kapcsolatban Dávid Ferencre hivatkozó tanulmányok: *Communities of Devotion. Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450–1800*, ed. by Maria CRĂCIUN and Elaine FULTON, Aldershot, Ashgate, 2011, 197–226. Az enciklopédiák közül két újabb kiadás: Az Antitrinitarianism szócikk alatt ismerteti Lech Szczucki az erdélyi unitarizmust, két püspököt, Dávid Ferencet és Hunyadi Demetert kiemelve: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, 1., ed. Hans J. HILLERBRAND, New York, Oxford, Oxford University Press, 1996. Enyedi a szócikk végén tűnik fel az erdélyi-lengyel kapcsolatok említésénél: „Toward the end of the sixteenth century, Transylvanian Unitarianism entered again into close relations (which had been practically broken after the trial of Dávid) with its Polish counterpart. Visible proof of this close relationship was the work of the distinguished theologian György Enyedy (1554–1597), *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet* (*Explication of the Places in the Old and New Testaments upon Which the Dogma of the Trinity is Usually Based*; 1598), which was strongly influenced by the doctrine of Fausto Sozzini.” (61.) Az Antitrinitarianism szócikk alatt ismerteti Lech Szczucki az erdélyi unitarizmust, két püspököt, Dávid Ferencet és Hunyadi Demetert kiemelve: *The Encyclopedia of Protestantism* 1., ed. Hans J. HILLERBRAND, New York, London, Routledge, 2004. Enyedi, hasonlóan az előző lexikonhoz, a szócikk végén tűnik fel az erdélyi-lengyel kapcsolatok említésénél: „Relations between Unitarians from Transylvania and Polish Unitarians were resumed toward the end of the sixteenth century. *Explicationes [!] locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus Trinitatis Dogma stabiliri solet* (*“Explications Regarding the Trinitarian Dogma in the Old and New Testament”*), 1598, by Gyorgy Enyedy (1554–1597) is a good example. Sozzini’s influence is visible in this work.” (84.)

⁷³ J. KÁLDOS – M. BALÁZS, *György Enyedi, Bibliotheca Dissidentium Tome XV, Ungarländische Antitrinitarier II.*, Baden-Baden & Bouxviller, 1993. A továbbiakban: BDE.

⁷⁴ ENYEDI György, *Historia elegantissima*, a szöveget gond., tan., jegyz. KÁLDOS János, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

⁷⁵ *Enyedi György válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 1997. A továbbiakban: EGYVM.

kapcsolataival.⁷⁶ Az ezt követő években nem csupán széphistóriájával, de az Explicationessel, Héliodórosz-fordításával, és prédikációival kapcsolatban is számos cikk jelent meg. Nem sorolom itt fel Balázs Mihály, Káldos János, Keserű Gizella, Simon József és azon kutatók munkáit, akik az erdélyi unitáriusok fennmaradt műveinek szöveghagyományával, annak sokféle és mélyreható tartalmi vizsgálatával foglalkoztak. Nekik köszönhetjük az EUET latin és magyar nyelvű kiadásait, Enyedi, Dávid Ferenc és a többi unitárius püspök életrajzát és a róluk szóló részletes bibliográfiákat, Jacobus Palaeologus, Fausto Sozzini, Giorgio Biandrata és még számtalan, a 16–17. század erdélyi egyház- és eszmétörténetében kikerülhetetlen alak írásainak elemzését, szerepüknek bemutatását, az erdélyi könyvtárak köteteinek, kódexeinek ismertetését, melyek által betekintést nyerhetünk ebbe a különleges szöveguniverzumba. Ezeknek a műveknek egy részét később idézem dolgozatomban is. A fentebb emített kutatók bár munkáikban többször előveszik például Enyedi prédikációit, alapvetően nem a prédikációirodalommal foglalkoznak.⁷⁷ Mint ahogy maguk is több helyen megjegyzik, miután a kéziratos anyag számbavétele nagyrészt már megtörtént, sürgető feladatnak látszik a több szerzős kolligátumok kibontása, a prédikációk filológiai és dogmatörténeti szempontból való feltárása, valamint a legfontosabb műveknek nyomtatásban való közzététele.⁷⁸ Sok minden történt az utóbbi évtizedekben, ám amíg nem jutunk el a forrásszövegek részletes ismeretéhez, a szöveghagyomány nem kezelhető elég eredményesen. Ha olyan kulcsszereplőknek, mint Enyedi György, Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Toroczkai Máté, nem ismerjük a műveiket tartalmilag, a szerző és cím megjelölése nélkül jegyzett szövegek jó része láthatatlan és értelmezhetetlen bibliográfiai tétel marad a lajstromokban. Bár jóval többet tudunk ma az unitárius szövegekről, mint pár évtizede, egyelőre sötétben tapogatózunk.

⁷⁶ A konferencia 1997. szeptember 2–6-án került megrendezésre Kolozsváron, *Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI-XVII. században* címmel. Az előadások pár évvel később kötetben is megjelentek: *György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries*, ed. by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

⁷⁷ Jól mutatja a kutatások irányát az általam ismert legfrissebb tanulmányválogatás is: *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*, Ulrich A. WIEN, Juliane BRANDT und András F. BALOGH (Hg.), Köln – Weimar – Wien, Böhlau, 2013.

⁷⁸ Erről beszél például BALÁZS Mihály fentebb idézett tanulmányában is: *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán* című tanulmányának bevezetésében, in *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia, Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, [k. n.], 2007, 41.

2. Enyedi György prédikációgyűjteménye

2.1. Kiindulópont és rendszer – A szövegkorpusz mint háló

A következőben rátérek az elemzendő korpusz, Enyedi György prédikációgyűjteményének bemutatására. Nem terhelem a dolgozatot ezen a ponton történelmi vagy egyháztörténeti összefoglalóval. Ezeket az adatokat a dolgozat egyes helyein a szövegek elemzése során illeszttem a fejezetekbe. Ehelyett bemutatom a szövegegyüttest, annak idealizált szerkezetét, valamint azt, hogy ebből ma mi látható, kutatható.

Az egy példányban, codex unicusban fennmaradt munkákat meg kell különböztetnünk a sok példányban hagyományozódott és a nyomtatásban is megjelent művektől, ám azt is figyelembe kell vennünk, hogy nem a szó szoros értelmében vett szerzői szövegekkel állunk szemben. Nincs szerzői kéziratunk, ez egy kivétellel a magyar nyelvű beszédek egészére igaz. A hagyomány szerint megnevezett szerző, Enyedi György által írt szövegrétegek és a hagyományozódás során erre rakódott alakítások rétegei között a határ elmosódott. Mindaddig Enyedinek tulajdonítok egy-egy szövegrészt, amíg nem tudom bebizonyítani a változtatás tényét, legyen az bármilyen jellegű, betoldás, kihagyás, átfogalmazás, másolói hiba stb.

Az egyéni elmélkedésre készített szövegek a prédikációirodalomnak egy olyan, szöveghasználatban fejlettebb lépcsőjét előlegzik, mely nem jellemzi a vizsgálandó korpuszt.⁷⁹A vizsgálatot nehezíti az a körülmény, hogy csak sokszoros másolatok maradtak fenn az anyagból, melyek nem, vagy nem csupán egyéni olvasás céljából készültek, hanem segédkönyvként is szolgáltak. A szóbeliség és írásbeliség határmezsgyéjén mozgó prédikáció műfaja, valamint a kéziratosság szintén olyan tényezők, melyeket figyelembe kell vennünk. Mindkettő rontja az esélyeinket egy tiszta, kifogástalan, problémamentes szövegkorpusz meghatározására. Írásbeliség a korban nem létezhetett szóbeliség nélkül, és esetünkben méginkább súlyozza ezt a szövegek típusa és célja.⁸⁰

⁷⁹ Utalnék itt Kanyaró fentebb idézett szavaira, miszerint beszédeit tanítványai írták le „a papok és mesterek, értelmesebb polgárok, sőt egyes főurak számára”. Szavait alátámasztó adatot főúri példányokra ma nem ismerünk. (KANYARÓ, 1898/1, 22.)

⁸⁰ Egyetértek azon állásponttal, miszerint az orális és írott kultúra a középkori és kora-újkor szövegek tekintetében általában nem ellentétei egymásnak. Erről bővebben: Oral history of the Middle Ages. The Spoken Word in Context, ed by Gerhard JARITZ and Michael RICHTER, Krems–Budapest, CEU Press, 2001. 7.

Kutatásom kiindulópontja egy kétdimenziós háló, mely 213 szemet tartalmaz, azaz az Enyedi Györgynek tulajdonított, valamilyen formában fennmaradt beszédeket. Hálószermet kell itt mondanunk, nem csomópontot, mert nem csupán egy kapcsolati utat mutat a háló, de a csomópontokban az egyes prédikációk szövegét és a prédikációról fennmaradt adatokat is hordozza. A prédikációk számozottak, egytől kétszáztizetháromig. Ezt a korpuszt tartalmazza az ideális prédikációgyűjtemény. A hálószermetek ezután csoportokra, triacasokra osztották, melyek ideális esetben 33 beszédet tartalmaztak. A triacas rendszerre valószínűsíthetően ráépült egy centuria rendszer is. A háló a szöveghagyományozódások során sérült, egyrészt lyukak keletkeztek, ezek az elveszett, ma nem ismert beszédek, másrészt ott szélesedett ki, ahol egy-egy beszédből több változatot – a másolatok száma egytől négyig terjedhet – ismerünk.

Az ideális szerkezet összetartója a beszédek közötti hivatkozásrendszer. A ma ismert korpuszban a hivatkozások nem gyakoriak, számos példa mutatja azonban, hogy sűrűbb és összetettebb hivatkozási rendszer volt a beszédek között, ám ezek a jegyzetek, szövegrészek a sorozatos másolások folyamán irrelevánssá váltak és elmaradtak, vagy más okból kikoptak. A korpuszon belüli más beszédekre utaló jelek kiemelten fontosak azokban az esetekben, mikor számozási labilitással vagy a számozás hiányával kombinálva jelennek meg a hivatkozások.

A harmadik dimenzió mai tudásunk alapján lényegében nem létezik. Ez a szöveg-leszármazás alapján felállítható sztemma. A fennmaradt egyéni másolatoknak egymáshoz, forrásaikhoz és az összöveghez való viszonyát nem tudjuk rekonstruálni. Ez a tény is azt erősíti, hogy a korpuszt a vizsgálat és bemutatás során egységesítsük, nyelvileg közös nevezőre hozzuk. Az egyes variánsok között a legtöbb esetben szinte lehetetlen minőségi különbséget tenni, megállapítani, melyik a „helyes” változat. Nehezítik az eredeti gyűjteménystruktúra rekonstruálását a munka során felfedezett szövegpárhuzamosságok és hibák, valamint az a tény is, hogy a ma rendelkezésünkre álló források alapján egyetlen ép triacast sem ismerünk, mely teljes jegyzékkel és az összes szöveggel rendelkezik.

2.2. A prédikációgyűjtemény szerkezete – Ami az ideális rendszerből maradt

A következőkben a szövegkorpusz különböző strukturális rétegeit mutatom be és annak részleteit, hogyan sérült a prédikációgyűjteményt összetartó háló. Ennek átfogóbb szintjei a centuria- és triacas-struktúra, valamint a beszédsszámozás, a beszédekre vetíthető szintjei a beszédek belső szerkezete. A strukturát összetartó elemek az egyes beszédekben belüli, valamint a korpuszon belüli és kívüli hivatkozások.

Az Enyedi prédikációgyűjteményéhez köthető strukturális szintek jelölését régóta evidenciaként kezeli a szakirodalom. Az egyedi jelzések mai tudomásunk szerint kizárólag erre a korpuszra vonatkozhatnak a 16–17. századi kéziratos anyagban. Ez a beszédek azonosításában nagy segítséget nyújt. Ám a struktúra felépítése sokáig nem volt tisztázott a gyűjteményről szóló munkákban. Ennek fő oka az volt, hogy kevés kódexet ismertek a kutatók. A legtöbbet mond erről Borbély István 1924-ben publikált leírása, melyből látszik, hogy a 20-as években a hat ismert kötet (K1–4, Sz, S) által kirajzolódó korpusz triacasokba osztott rendszere és a kódexek egymáshoz való viszonya feltáratlan volt. Erre utal például az első és második triacas köteteinek, majd a *Sárospataki Kódex* töredékes anyagának bemutatása után Borbélynak a „negyedik kötet”-re, a *Székykeresztúri Kódex*re vonatkozó megjegyzése. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy csak a 2–4. *Kolozsvári Kódex*ről beszél, az 1. *Kolozsvári Kódex*et kihagyja a felsorolásból. Leírása szerint a[z akkor még] székykeresztúri könyvtárban lévő kötet tartalmazhatta „a 67–88 számú beszédeket”, vagyis a harmadik triacast, a kötet többi részét pedig a sexta és septima triacas címek alapján a prédikációgyűjtemény ötödik[!] és hatodik[!] részének titulálja.⁸¹

⁸¹ BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (rendszeres unitárius hittantörténet)*. (Folytatás), KM, 1924/1, 1–20. A kódexleírások a 6–8. oldalakon átfutó jegyzetben találhatók: „A 737. kéziratári szám alatt három kötet van. Az egyik kötetben (737/a), melynek sarkára „G. Eniediny concionum II. triacas van felírva [a felirat alapján ez K3 kellene legyen, a másoló – Bitay – neve és a további leírás alapján K2] s amelyet az utolsó lap utolsó sorai szerint »scribebat Joannes Bitay, rector scholae Thoroczki in schola Thoroczkana A. 1664,« 30 prédikáció van 1–30-ig való sorszámozással. A másik kötetben (737/b) [K3], melynek szövegkezdő lapján e feljegyzés olvasható: »Secunda triacas concionum George[!] Eniediny 1593 habita Claudiopoli. scripta a Gervasio Lisznyai A. D: 1613 in oppido Toroczko«, a következő prédikációk vannak: 35–37, itt a sorrend megszakad s a 47. után a 41, majd a 43 következik, a 44 hiányzik, 55–57 megvan, 58 hiányzik, 59–61 megvan, vagyis e kötetben a tartalommutató szerint 32 prédikáció helyett csak 18 prédikáció van. A harmadik kötetben (737/c) [K4], melynek sarokcíme: »Concionum IV.«, megvan 37–től 66 sorszámgig minden prédikáció a 49 és 60 számúak kivételével, tehát összesen 24 egyházi beszéd. A folytatólagos ötödik kötet a sárospataki református főiskola könyvtárának tulajdona (ismertette Kanyaró fent idézett helyen) s 66 prédikációt tartalmaz a következő rendben: Kezdődik a 89 végével, a 90, 91, 92 és 93 csonkán van meg, 94–116 megvan egészen, 117–121 hiányzik, 122 töredékesen van meg, 123 megvan egészen, 124

Az 1920-as évek óta számos új kötetet azonosítottak,⁸² a struktúra leírása letisztult. Azóta viszont nem került sor a prédikációgyűjtemény forrásainak kritikus vizsgálatára. A kódexek és beszédek elemzése számos olyan adattal gazdagítja eddigi tudásunk, mely alapján nem csupán megkérdőjelezhetjük, de újraírhatjuk a gyűjtemény mai felépítését, leválasztva azt az ideális struktúráról.

2.2.1. Triacas

A görög triacas szó jelentése: harminc.⁸³ A jelölést az Enyedi-prédikációk hét beszédcsoportjának elkülönítésére használja a hagyomány, bár nem harminc, hanem harminchárom beszédet tartalmazó blokkokat jelöltek vele.⁸⁴ Egyelőre nincs magyarázat e szerkezet céljára.

A harminchármas felosztás jelenik meg a struktúra első ma ismert leírásában, az EUET lapjain: „Papi hivatalában, a halotti beszédek nem számítva, írt hét Triacast, bár

hiányos, a könyv jegyzéke szerint e kötetben megvolt a 125–133 prédikáció is, de ezek most hiányznak. Nem ismerjük a negyedik kötetet, mely a 67–88 számú beszédek tartalmazta. Talán ez a kötet van a székeskeresztúri könyvtárban? Erre a kérdésre jelenleg nem áll módomban pontos választ adni. Péter Lajos [...] kérésre átnézte a szóban forgó kötetet [Sz] s azt írja róla, hogy az 420 oldalnyi vaskos kötet [...], benne a beszédek nincsenek folytatólagosan számozva. A 331-ik lapon levő címlap-féle oldalon ez áll: »Sexta Triacas concionum bona memoriae viri Georgy Enyedini.« [...] Később ez olvasható: »Septima Triacas«. Ezek azt mutatják, hogy e kötetek Enyedi beszédeinek ötödik és hatodik részei, melyekről eddig nem tudtunk. Nem lehetetlen, hogy a kötetnek első fele tényleg a feltételezett negyedik kötet.”

⁸² A 70-es évekig viszonylag változatlan volt a helyzet. Kanyaró 1898-ban hat kötetéről beszél: „Ma már a sárospataki példánnyal együtt mindössze csak hat kötetet tudunk e régi kéziratokból felmutatni.” Kanyaró, 1898/1, 22. Öt kötetre utal Lőrinczi: „Halotti beszéde [a Hunyadi Demeter temetésére írt beszéd] nyomtatásban is megjelent, de nem maradt korunkra. Egyházi beszédei 5 kéziratban maradtak ránk. Ezekből 4 Erdélyben van, egy kötet Sárospatakon. Nagyon kíváncsi volna, hogy Enyedi beszédei nyomtatásban megjelenhessenek.” LŐRINCZI Mihály, *Enyedi György*, Unitárius Élet, 1955/1, 3. Hat kötetre utal Gellérd: „E századokon át közhasználatban lévő kéziratok kötetéből mindössze hat példányról van ez idő szerint tudomásunk. (Négy a Simén-könyvtárban található, egyet Jakab Elek adományozott a székeskeresztúri gimnáziumnak, egy pedig a sárospataki főiskola tulajdonát képezi.)” GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 54.

⁸³ Ld. pl.: 'triacas' = Greek-English Lexicon, compiled by Henry George LIDDELL, Robert SCOTT, Oxford, Clarendon Press, 1978: „τριακάς, Ep. and Ion. τριηκάς, áδος, ή, (τρεῖς, τρία). A the number thirty, és τριακάδας δέκα ναών A. Pers. 339. II the thirtieth day of the month. Hes. Op.766, IG12.845.2, 7.2712.69 (Acraeph.), PCair. Zen.150.8 (iii B. C.), Dsc. Eup.1.146, Hippiatr. 97; τ. ή πικρή (when school fees were due) Herod. 3.9; first used by Thales, acc. to D.L.1.24. At Athens the τριακάδες were dedicated to the memory of the dead, Harp., Poll.1.66, etc.; offerings were made to Hecate, Ath.7.325a, etc.; ή τών τ. άνιέρωσις Tab.Defix.99.12; έπαρᾶσθαι ταῖς τριακάσιν SIG286.13 (Milet., iv B. C.); of a festival in the cult of Zeus Panamaros, ib.900.36 (iv A. D.). 2 a month, containing 30 days, Luc. Luct.16, Rh. Pr. 9. III at Athens, a religious association of thirty persons, fraction of the deme, IG22.1214.18, cf. Poll.8.111. 2 at Sparta, either = 30 families (1/10 of an oba), or = 10 families (1/30 of an oba), or simply a company of thirty, Hdt. 1.65.”

⁸⁴ A *Mellékletben* található táblázatok (Triacas-rendszer – *Ideális triacas-szerkezet és ma ismert triacas-részek* alatt) bemutatják, hogyan nézett ki az eredeti beszéd-és triacas-struktúra és mi maradt mára belőle.

az utolsót halála miatt nem fejezte be. Mindenik Triacasban 33 prédikáció van.”⁸⁵ Valamint: „... az első 6 Triacasban 33-33 prédikáció van, míg a 7-ben 13. Összesen 213, mert amikor Lk. 19,41 alapján írta prédikációját (a 63.), arról a helyről tehát, »amikor [Jézus] közeledett látván a várost, síra azon«, szinte magát a várost is elparentálta, mivel az Isten visszahívta őt szolgálatából, és a 7. Triacast nem fejezte be.”⁸⁶ A megszokott érv e forma jelenlétére az, hogy a harminc helyett harminchárom beszédet számolva három triacas kiad egy centuriát.⁸⁷ Ezzel kapcsolatban azonban fel kell tennünk a kérdést: Miért épp a háromságtagadó Enyedi György, esetleg a későbbi szerkesztők kísérleteznek a hármas számon alapuló ciklusrendezéssel? A ma ismert kódexeket keletkezési idejük szerint rendezve rögtön az elsőben, Lisznai Gyárfás másolatában (K3) megjelenik a triacas-felosztás. Lisznai bejegyzéseiből azt is tudjuk, hogy lemásolta a második és harmadik triacast. Ez alátámasztja, hogy már a másolatok elkészülte, vagyis 1616 előtt ismert volt a jellegzetes szerkezeti felosztás. Ugyanígy igazolják a prédikációgyűjtemény további másolatai, hogy a 17. század folyamán e szerkezet szerint tartották számon Enyedi beszédeit.

Maguk a másolatok eltéréseket mutatnak az ideális rendszertől, így egyes kötetek csupán harminc, míg mások akár harmincnégy beszédet is tartalmaznak. Harminc beszédet tartalmaz például a 2. *Kolozsvári Kódex*. A kötetben belül azonban nincs triacasjelzés, beszédszámok a kötetben belüli későbbi sorszámozások. Elvileg harminchárom beszédet tartalmazott a 3. *Kolozsvári Kódex* és 4. *Kolozsvári Kódex*, ám mindkét kódex hiányos. A *Sárospataki Kódex* harmadik triacasa csonkán maradt fenn, az index sincs meg, mely eligazíthatna a tekintetben, hogy mit és hogyan tartalmazott a kódex. Harmincnégy beszédet tartalmaz viszont a *Sárospataki Kódex* negyedik triacasa, melyről Kanyaró Ferenc ezt írja: „E 133-ik beszéddel végződik Enyedi beszédeinek IV-ik triacasa a sárospataki példány szerint s mivel a szám a C-dik prédikációval kezdődött, a IV-dik triacasba tévedésből 34

⁸⁵ EUET, 340. A helyet idézi KÁLDOS János is, *Enyedi György prédikáció-gyűjteményének...*, i.m., 91. UEHT, 287, Kénosi Tözsér által írt törzsszövegből: „In officio pastoralis praeter conciones funebres elaboravit Concionum septem Triacades (quamvis septimam morte preventus absoluere non potuit. In omnibus vero Triacadibus sunt conciones numero XXXIII. Huc refer 3. Explicationem locorum).”

⁸⁶ EUET, 340. UEHT, 287, 124. jegyzet, Uzoni Foszto megjegyzése: „III^{um} eruditissimum opus sunt (praeter multas conciones, actusque, funerales) concionum septem triacades, in quibus sex prioribus sunt conciones in singulis numero XXXIII. in septima vero triacade conciones XIII. IN summa 213, quia dum ex Luc. 19:41 (Concio 63.) super hoc evangelistae dicto, ut deinde propius accessit, visa urbe deploravit eam. Ex proaeresi sibi et urbi parentavisset, ex legatione Domini revocatus est, adeoque 7ma triacadem non complevit. Quod etiam Moysi, primo extantium authorum scripturi contigerat, ut librum Deuteronomii Alteri absolvendum reliqueret.”

⁸⁷ Ld. pl.: „Egy triacasra 30 helyett 33 beszédet számítva, talán azért, hogy három triacasszal egy centuria betölthető legyen.” KANYARÓ, 1898/1, 25.

beszédet vett föl a szórakozott másoló.”⁸⁸ Az ötödik triacas elveszett, ma nem ismerjük. A hatodik triacast hordozó *5. Kolozsvári Kódex* valószínűleg harminchárom beszédet tartalmazott, a kódex eleje és vége sérült, nem tudjuk, melyik beszéddel kezdődött eredetileg, és azt sem, hogy mit tartalmazott a kötetben szereplő jegyzék, ha volt ilyen. Tudjuk, hogy a kódex másolója öt másik triacast is lemásolt. Ezek a kötetek ma nem ismertek. Mégis, ez alapján feltételezhetjük, hogy a másoló igazodott az ideális rendszerhez. A hetedik triacas befejezetlen, így ebből a szempontból az *1. Kolozsvári Kódex* anyaga nem releváns, ám érdemes megjegyezni, hogy nem a harminchármas rendszer szerinti százkilencvenkilencedik, hanem a kétszázadik beszéddel indítja a másoló a kötetet.

Nem ismerünk hasonló szerkezetű prédikációgyűjteményt a korszakban. Decasokkal, centuriákkal és chiliadokkal a 16. és 17. századi irodalomban gyakran találkozunk. Találunk szólás- és idézetgyűjteményt, levélgyűjteményt, politikai témájú műveket, prédikációsköteteket. Van néhány triacas-felosztású mű, mely a korszakban jelent meg, de egyrészt a harmincas bontás miatt, másrészt karakterükben teljesen eltérők az Enyedi-korpusztól.⁸⁹ Harminchármas felosztást szinte kivétel nélkül szépirodalmi művekben találunk. Talán a legismertebb Dante *Isteni színjátékának* 3x33+1-es struktúrája, mely nem csak az Enyedi-féle „bö” triacashoz hasonló, de a centuria rendszert is magában hordozza. Nem hagyhatjuk azonban ki a felsorolásból Balassi Bálint versciklusát sem a maga 3x33+1-es felépítésével,⁹⁰ hiszen az Enyedi-beszédek triacas-struktúrájának első említése a 17. század elejéről való. A példaknál azonban nem lépnék tovább, csupán jelzem, hogy a találgatások során több út kínálkozik a szerkezet magyarázatához. A bizonytalanságot azonban mindaddig nem tudjuk megszüntetni, míg valódi szerkezeti mintára, vagy erre utaló adatra nem találunk.

A prédikációgyűjteményről fennmaradt adatok alapján biztosak lehetünk abban, hogy a beszédsszámozás már a gyűjtemény létrejöttékor létezett. Ezzel szemben a triacas-számozásról nem mondhatjuk el ugyanezt. Ha ki is jelentjük, hogy a triacas a prédikációgyűjteményen belül olyan szövegcsoportokat jelöl, melyeket a gyűjtemény ma ismert struktúrájának kialakításakor a beszédek 33-as blokkokba rendezésével egybemásoltak,

⁸⁸ KANYARÓ, 1898/2, 86.

⁸⁹ Triacasban adja ki például 1613-ban Laurentius Thomas WALLISER négy levél terjedelmű művét: *Aporematum ethicorum triacas*, A. Bertram, Strasbourg, 1613.

⁹⁰ A Balassi-ciklus kompozíciójának első részletes leírását ld.: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, (1982), 2004, 65–112. Ld. még: HORVÁTH Iván, *Balassi könyve. 1590: Elkészül Balassi „Maga kezével írt könyve” = A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 351–362.

nem tudjuk igazolni, hogy a felosztást a korpusz másolói kívül a 16–17. században használták, mivel a prédikációgyűjteményen kívüli triacashivatkozást nem ismerünk. A gyűjtemény belső utalásai különlegesen erős strukturális hálót hoznak létre, de ez nem lép túl a szövegeken magukon. A korabeli külső utalások közül a legfontosabbak Enyedi műveiben találhatók. Ezek egytől egyig megerősítik a beszéd számozás stabil voltát, de nem többet. Közülük időben az első az *Explicationes* latin nyelvű kiadása, melynek 26. oldalán a „Vide Conc. 210.”⁹¹ marginália szerepel. A magyar fordításban is megtaláljuk a hivatkozást,⁹² valamint két további is, az első a Toroczkai által a szövegbe illesztett fejezetekben a 82. beszédre („In concione 82. de his verbis ita loquitur. Idem G. Enyedi.”),⁹³ a második a 187. beszédre („Ex concione ejusdem G. Enyedi. 187.”)⁹⁴ vonatkozik.⁹⁵ A 187. prédikáció részletének az *Explicationes* szövegébe való illesztését több Enyedi nézeteivel vitázó író ki is emeli. A triacasokra való utalást eddig ezekben a megjegyzésekben sem találtam.⁹⁶ Ez azt is jelenti, hogy nyomtatásban triacas-számozásra vonatkozó adat a 19. század előtt nem jelent meg. Kéziratos adatunk is első helyen az EUET-ből származik, mely egyrészt 18. századi, másrészt mivel Kénosi Tőzsérék magukból a prédikációskötetektől dogoztak, evidenciaként kezelhették a különböző felosztások együttes használatát.

2.2.2. Centuria

Két esetben találkozunk a centuria felosztással a beszédgyűjteményben. Ahogy a triacas-szerkezet esetében, erre a szerkezeti rétegre sem tudunk magyarázatot. Az értelmezést nehezíti, hogy a fennmaradt két centuria-jelzés nincs összhangban a triacas-jelölésekkel. Az *1. Kolozsvári Kódex*ben, mely a 200–212. beszédeket tartalmazza, az első centuria jelzést találjuk: „Concionum Georgii Enyedii Centureae[!] primae Triakas septima.”⁹⁷ Látható, hogy az *1. Kolozsvári Kódex* másolója triacas-rendszer szerinti számozást is megad. A 2.

⁹¹ *Explicationes*, 1598, 26.

⁹² „Vide Conci. 210.” *Explicationes*, 1619, 37.

⁹³ *Explicationes*, 1619, 191.

⁹⁴ Uo., 192. Ez a prédikáció második felének közlése felett szerepel.

⁹⁵ A jelölésekről és az adott szövegek összevetéséről Káldos János bővebben írt egyik tanulmányában: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteménye*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 190–194.

⁹⁶ Pl. Milotai Nyilas így ír erről: „Megkandicsálta ezt Enyedi, es az mit ellene talahatot, ugyan Praedicationban szerzette, az mint az ő Ivadéki, töb irasi köziben taszitották.” MILOTAI NYILAS István, *Speculum trinitatis*, Debrecen, Rheda Péter, 1622, 327.

⁹⁷ K1, 1.

Kolozsvári Kódex másolója ezzel szemben nem használja a triacas számozást, emellett a harmadik centuria megnevezést találjuk a kódexben: „Centuria Tertia Concionum Gyeorgii Enyedi.”⁹⁸ Ez azért is elgondolkodtató, mert a teljes prédikációgyűjtemény elvileg csak 213 beszédből áll.

A triacas- és centuriafelosztásra utalnak a négy kolozsvári egyenkötést viselő kódex gerincén lévő feliratok. Az egységes kötés készítésekor felhasznált számozás megtévesztheti a nem elég gondos használót. Ha a négy egyenkötést sorbatesszük, a gerinceken megjelenő római számozás I-től IV-ig fut. Azonban a gyűjtemény struktúráját jelző különböző rétegeket keverve használták fel. Így kerülhet az utolsó triacas az első helyre, míg az első a harmadikra, és így tovább. A feliratok a következők: „G. Enyediny Contionum Centuria I.” (K1), „G. Enyediny Contionum II. Triacas” (K3), „G. Enyediny Concionum Centuria III.” (K2), „G. Enyediny Conciones IV.” (K4).⁹⁹ A centuriaszámozás létezése teret ad annak végiggondolására, hogy a hagyomány szerint hat és egy félbemaradt hetedik triacas összeállítása után a beszédek szerkesztés és válogatás során újabb triacasokba rendezték a másolókat. Ebben a felvethető esetben a 2. *Kolozsvári Kódex* esetében a harmadik centuria első harmincas blokkjával állunk szemben.

2.2.3. Beszéddek

A beszéddek alapvetően két csoportba sorolhatók. Léteznek egyetlen változatban fennmaradt, egyedi *beszéddek*, valamint *variánsok*ban fennmaradt szövegek. Akkor beszélünk *párhuzamos szövegekről*, ha bár más számozás alatt találhatóak a gyűjteményben, a prédikáció variánsai megegyeznek.

Nem tudjuk biztosan, mikor és hogyan keletkeztek Enyedi prédikációi. Nem tudjuk azt sem, hogy mikor kezdte el az eredetileg (feltehetően) latin nyelvű jegyzeteket átdolgozni és hosszabb változatban magyar nyelven lejegyezni a püspök, vagy későbbi szer-

⁹⁸ K2, 1.

⁹⁹ A könyvgerincek fényképét ld. a *Mellékletben*.

kesztők csoportja. Fogódzót kínálhatnak a másolók bejegyzései, a későbbi, korántsem teljesen megbízható, a korpuszról szóló források és nem utolsósorban maga Enyedi. Ezt mondja ugyanis a Szilvási Jánosnak írt válasza bevezetőjében:

„Két ok készítetett arra, hogy ezt a beszédet, melyet múlt vasárnap, a te eltávoztod után mondtam ellened, azon melegében szóról szóra leírtam, s neked olvasásra megküldjem. Egyik az, mert hallomásom szerint a háromság megvallása miatt kedvedben járók között vannak olyanok, akik prédikációm során ott voltak a gyülekezetben, s ezek azt híresztelik, hogy szerfölött keményen bántam veled. Márpedig nem akarnám, sem hogy szavaimhoz valamit hozzátoldjanak, sem hogy azokat elferdítve juttassák el hozzád. Meg aztán azt akartam, hogy ez a beszéd írásban legyen meg, hadd tudja megítélni minden józan eszű ember, vajon az én cáfolatom hamis vagy igazságtalan volt-e.”¹⁰⁰

Az egyik fontos megjegyzése tehát, hogy szóról szóra jegyezte le az elmondottakat.¹⁰¹ A másik, hogy azt akarta, hogy prédikációja írásban legyen meg, hogy senki ne változtasson az elmondottakon. A szövegrészlet nem csupán azért érdekes, mert az első ismert említése annak, hogy Enyedi lejegyeztetett egy beszédét, de betekintést nyújt abba is, hogy hogyan működött az információáramlás a közösségben. Hogy nem tekinthetjük egészében csupán hatásos felütésnek a szavakat, jól mutatják azok a prédikációgyűjteményben szereplő szövegrészletek, amelyekben a templomban a prédikáció alatt „kémkedő”, árulkodó hallgatókról szól a püspök.¹⁰²

Azt, hogy eredetileg kellett lennie latin nyelvű beszédvázlatoknak, melyekből a magyar nyelvű szövegeket kidolgozták, nem csupán a másolatokban lévő latin nyelvű beszéd-felosztások támaszthatják alá, de az Enyedinek tulajdonított, a *Conciones vetustissima*-eben található latin beszédvázlat(ok), dispositió(k) is. Ezeken kívül, többek között az 1. Kolozsvári *Kódex* másolatában található olyan beszéd, melynek magyar nyelven való kibővítése betegség miatt félbemaradt.¹⁰³ Érdekes azonban összevetni a 204. beszéd második felének

¹⁰⁰ EUET, 346.

¹⁰¹ Feltételezésem, hogy a gyűjtemény szerkezetének vizsgálatakor számolnunk kell a reportatio egy formájával. Enyedi megjegyzése azt támasztja alá, hogy ebben az esetben valóban ő maga jegyezte és szerkesztette meg beszédét. Ez azonban már nem mondható biztosan el a gyűjtemény további darabjairól. A korabeli hasonló példákrol bővebben: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikáció-gyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 106–109.

¹⁰² Pl.: „Mert amint szokták mondani: az ördög is elmegy a prédikációra. Sok csak azért jö ide, hogy valamit kaphasson, amellyel aztán rágja, hordozza a prédikátort, árulhassa be, veszedelmet és nyomorúságot szerezhessen neki: Ám imezt mondá, s imígy szóla etc. De ez nem csuda, ezek a farizeusoktól tanultak, azon lélek vagyon bennük, hadd fussanak, hadd árulkodjanak, ugyan győzedelmes léssen végre az igazság.” 201. beszéd, K1, 13.

¹⁰³ 204. beszéd, K1, 25r (47) – 25v (48).

vázlatát az Enyedi-kódexben letisztázott Szilvási ellen írt beszéddel és annak magyar variánsaival. Míg a vázlatban maradt gondolatmenet margóját sűrű jegyzetek borítják, Enyedi latin nyelven lejegyzett beszédének margói tiszták, kivéve egyetlen jegyzetet, melyben a püspök jelzi, hogy az adott, Augustinusról szóló történetet Károlyi György nagyenyedi prédikátortól hallotta.¹⁰⁴ Ezt követik a magyar nyelvű változatok is. Más munkái is szegények margináliákban, könyvei sem sűrűn jegyzeteltek, margójegyzetei tiszták, rövidek.¹⁰⁵ Feltevésem, melyet Enyedi élete későbbi periódusából fennmaradt kéziratok és jegyzetek formai jegyeire alapozok, hogy ha voltak beszédkéziratok, azoknak jó része tisztázat kellett legyen kevés margináliával, míg a beszédvázlatok sűrűn írt margináliákat tartalmaztak.

Az EUET-ben is találunk adatot a beszédek lejegyzéseivel kapcsolatban. A Szilvási-val folytatott vita leírásakor Uzoni Fosztó ezt a megjegyzést fűzi Kénosi Tőzsér szövegéhez: „Innen eredhet az Explicationes locorum 'A szentírásbeli helyek magyarázata' megírásának gondolata. [...] Szilvási műve megjelenésének a híre tehát alkalmat szolgáltatott arra, hogy elkészítse a vitatott helyek magyarázatát. Így tehát sorra vette ezeket, és elkészítette a mai napig cáfolhatatlan művet. Erre fordította az 1594-es és 1597-es esztendő egy részét, továbbá a teljes 1595-öt és 1596-ot, amikor persze a prédikációk Triacasait is írta, s hivatali kötelezettségével is foglalkozott.”¹⁰⁶ Uzoni Fosztó jegyzete megerősíti az Enyedi által elmondottakat, miszerint a Szilvásinak szánt válaszbeszéd lejegyzése volt az, mely elindította Enyedit nem csupán fő műve, de rendszerezett prédikációgyűjteménye elkészítésének útján. A beszédek elemzése során hangsúlyt kell fektetnünk arra, hogy a prédikációk az Explicationesszel egy időben készültek. A kimutatható szövegpárhuzamok árnyalják a korpusz hagyományozódásának részleteit.

Nem tudjuk, hogy milyen céllal születtek eredetileg a lejegyzett és kidolgozott változatok. Magától értetődőnek tekintjük, hogy Enyedi maga kezdte összeállítani prédikációgyűjteményét előadott beszédeiből. Az is biztos, hogy a 16–17. század fordulóján nyomtatási lehetőség hiányában az unitárius közösség vezető tagjai szisztematikusan gyűjtötték, másolták és terjesztették az egyház, vagy annak nézeteire hatást gyakorló munkák egész

¹⁰⁴ Enyedi-kódex, Academia III, Ms. U. 474/A–F, 28.

¹⁰⁵ Pl. a Defensio és a Concionis examen, valamint a Palaeologus-szövegek másolatai szintén az Enyedi-kódexben, Aethiopica-fordítása (Academia III, Ms. U. 1089.) stb. Ezzel szemben Enyedi korai, a négy evangélium felépítését és magyarázatát tartalmazó Annotationes in Novum Testamentuma mondhatjuk, hogy még egész más képet mutat. Az írás korántsem olyan tiszta, néhol kusza, rendezetlen. Egyes lapokon a sűrű margójegyzetek körbefolyják a főszöveget. (Academia III, Ms. C. 628.) A kötetekről és Enyedi könyvtárának egyes darabjairól bővebben ld.: BDE, 95–113, 151–154.

¹⁰⁶ EUET, 356. UEHT, 301.

sorát, így maradtak fenn például Jacobus Palaeologus munkái is. Ennek másolói közül nem csak Enyedit ismerjük, de a 3. *Kolozsvári Kódexet* másoló Lisznai Gyárfást, valamint Enyedi Explicationesének szerkesztőjét és fordítóját, Toroczkai Mátét is.

A korszakban nyomtatásban megjelenő számos postillagyűjtemény szerzője már előszavában utal arra, hogy a munkát lelkészek számára segédeszköznek is szánták.¹⁰⁷ A hagyomány Enyedi esetében is ezt a vonalat igazolja, tekintve, hogy a mai kódexek olyan kisebb gyűlekezetek prédikátorai kézjegyét viselik magukon, akik nem csupán örökítették, de használták is a beszédsszövegeket.

Bár a prédikációgyűjtemény strukturált szerkezetű, a beszédek közt nehéz tematikai rendezőelvet találni. Szerepelnek a korpuszban ünnepekre, vasárnapokra és egyedi alkalomra szánt, így zsinaton elmondott vagy temetésre írt beszédek.

A beszédek belső szerkezetükben alapvetően jól strukturáltak. A textust és a rövid nyitást a beszéd részeinek ismertetése követi. Gyakori, hogy a prédikáció kidolgozása közben Enyedi az egyes részeket további alrészekre osztja, így a magyarázat méginkább követhetővé válik. Bizonyos témák ismétlődnek a prédikációkban, így teremtve kapcsolatot a korpusz egyes darabjai között. Ugyanilyen ismétlődő részeknek tekinthetjük a példákat, példasorokat. Emellett Enyedi előszeretettel használt halmazott szinonimákat. Bár ezek a részek könnyen variálódhatnak, a sorokat vizsgálva feltehetjük a kérdést, hogy a jelenség a szóbeli sokszínűséghez, vagy a példakönyv-jellegű szövegalkotáshoz köthető inkább.¹⁰⁸

Enyedi beszédeiben nagy szerepet kap az a tanító jelleg, mely az egész közösségre, nemesre és nemtelenre tekintve a mindennapi életben követendő kegyesség, tisztaszívűség fontosságára helyezi a hangsúlyt. Gyakran kitér az egyes rendek, egyes csoportok munkájához, életviteléhez, kötelességeihez szabott, az Istennek leginkább tetsző viselkedésére. A prédikációkban kulcsszerepet kap e tanító hang mellett a (politikai és vallási) tolerancia

¹⁰⁷ A témában összefoglaló könyvfejezet bár a 17. századi anyagot mutatja be, mégis irányadónak tekinthető témánk szempontjából is: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában* (1601–1655), Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2008, 50–72.

¹⁰⁸ Pl.: „Minden Istentől viseltetett, hű, igaz lelkipásztornak mostan is ilyennek kell lenni, hogy mikor valamiről megfeddi, megdorgálja, megorcázza, megint, megoskolázza az ő alatta való szófogadatlan népet, és annakutána ha az Úr méltán szófogadatlanságukért romlást, veszedelmet bocsát rájuk, ne örüljön, ne tapsoljon, ne vigadjon rajta, hanem megvigasztalhatatlanul bánkódjék, sírjon, keseregjen rajtuk, az miképpen itt cselekeszik Ézsaiás, az miképpen azt több szép példákkal is megmutogatók.” 195(?) utáni beszéd, Sz, 375–376.

szükségessége. Ezt veti fel többek között a Szilvásihoz intézett 60. beszéd egyik bekezdésében is, ahol figyelmezteti ellenfelét, hogy rossz időben szít ellenségeskedést. E sorok jól körülírják és bemutatják Enyedi beszédgyűjteményének tematikáját, hangvételét is:

„Oktalanságod, hogy nem mondjam, butaságod azzal árultad el, hogy miközben az ország jóléte érdekében egészen másfajta biztatásra és fegyelmezésre volna szükség, amikor bűntöt, könyörgést, bűnbánatot, megtérést kellene prédikálnod, amikor a katonákat, vezéreket, fejedelmeket hivatásukra kellene figyelmeztetned, hogy miképpen hadakozzanak, hogyan szerezenek maguknak hasznos segítőtársakat, amikor tehát a Szentírásból ilyen, s ehhez hasonló dolgokat kellene előhoznod, neked van képed éppen akkor az ország előkelősége előtt, a felekezetek között időszerűtlen, gyűlölködő, véres visszavonást szítani, és agyad ostoba sületlenségeivel előhozakodni.”¹⁰⁹

A gyűjtemény darabjai tematikusan követik a fentebb vázolt elgondolást, a püspök átgondolt, egymásra épülő beszédláncokban ismétli újra és újra, hogy kinek miként kellene viselnie magát, példát ad és tükröt tart a hívek elé, hogy ne csak hallgassák, de magukra is vegyék az elmondottakat. A beszédekből emellett az is kitetszik, hogy nem volt egyedi eset az unitárius közösségekben, hogy a hívek, nem értvén egyet prédikátorukkal, elhagyták a templomot.¹¹⁰

A beszédek stílusa sok helyen szépprózai jellegűvé válik. Ezeket a színes leírásokat nem öncélúan, hanem egy-egy kérdés más oldalról való megvilágítására használja. Így kezd el a gyülekezet kapcsán a város felépítéséről,¹¹¹ a nyelv erejének szemléltetésekor a bibliai

¹⁰⁹ EUET, 346.

¹¹⁰ Ld. pl. a tanítókról és hallgatóikról szóló 40. beszéd (K4, 16v) összefoglaló mondatait: „Ezekből annakokáért tanuljuk meg, hogy nem csuda az, és senki abban, se tanító, se hallgató meg ne botránkozzák, ha most is sokan az igaz tudománytól elszakadnak, a jámbor tanítókat megvetik, a prédikációról kimennek, valét mondanak önékik, s azt mondják, hogy soha prédikációjukra nem megyek. Mert ez nem újság, eleitől fogva többen voltak a képmutatók, tökéletlenek, hogy nem az állhatatosok, tökéletesek. Ha Krisztus Urunk tudományát (kinél az Istennek lelke mérték nélkül volt, kinek szava olyan okos volt, hogy még az felfegyverkezett katonák, kik azért mentek vala reá, hogy megkötozzék, megfogják, hallván beszédét, megcsendesedtenek, és hallgatói, tanítványi lettek. És kinek oly hatalmas volt beszéde, hogy ellenségit egy szóval a földre leontotta.) Ha mondok, ez Krisztus urunk taníttatását megunták az emberek, ízetlennek tetszett, elszakadtak tőle: ki csodálná tehát, ha egy köztanítónak beszéde nem oly foganatos, és nem oly kedves mindennél, hogy mindgyárást engedjenek az igazságnak? Ha megunják, ha megvetik őket? Ez azért az első tanulság, minemű természetük és erkölcsük legyen a képmutató hallgatóknak, és tanítványoknak. Mihelyt olyat hallanak, aki nekik nem tetszik, ha valahonnan nagyobb hasznot reméllenek, ha valami vétkekről a prédikátor megfedd, ottan odahagyják mind tanításával s mind tudományával össze, kiből megmutatják mi-csoda szívvel és indulattal szolgáltak Istennek. Vallották az igazságot, de csak haszonért, és csak addig, amíg kedvük szerint szólottak a prédikátorok, amíg hasznot remélhettek, amíg bűnük bé vagyon fedezve. De mihelyt megéri az sebet, mihelyt megfeddék a bűnről, és látja, hogy gonoszsága kinyilatkozott, ottan odahagyja mind vallását, s mind prédikátorát.”

¹¹¹ „Nyilván vagyon az, hogy semmi sokaság, gyülekezet együtt sokáig nem maradhat valami kötél nélkül, az ki őket összekapcsolja, mint az kőlábban nem maradhatnak meg az kövek egymáson, ha vagy vassal, vagy mésszel össze nem raggatod őket. Azonképpen az héjazata az lécen meg nem marad, ha vagy vasszeggel,

példát kibontva hajókról¹¹² beszélni. Más helyeken a pontosság érdekében katalógusszerűen sorolja fel a prédikátor a korabeli szokásokat. Így magyarázza például a Sionban való kürtölést a híveknek: „*Trombitáljatok Sionban*. Miképpen minden nemzetség közt vannak valami bizonyos jelek, amelyekkel össze szokták a népet gyűjteni. Mint vagy tábla jár jár[!], vagy poroszló kiált, vagy valami deszkát kelepelnek, mint a rácok, oláhok, vagy hocját kiáltnak, mint a törökök, tat[árok], vagy harangoznak, mint mi köztünk, vagy trombitálnak, kürt[ölnek].”¹¹³

A püspök előszeretettel használ orvoshasonlatokat, a prédikációkba sző olyan szövegrészeket, melyek valamely betegség vagy gyógyítási mód leírására utalnak. A megkapó szöveghelyek közül az egyik beszédben a háború borzalmairól, a katonák elvonulása utáni éhségről és döghalálról szól Enyedi a bibliai textust szorosan követve. Sorai emellett arról tanúskodnak, hogy tisztában volt az egészségtelen táplálkozás egészségügyi konzekvenciáival: „Az éhségnek idején pedig az ember nem válogathat a költségben és ételben, hanem amit kaphat, mindent felhord, sőt sok ocsmány és ártalmas dolgokat megeszik, hogy az sok

vagy valamivel oda nem szorítod. Ha pedig az megholt és elevenég nélkül való dolgok meg nem maradnak egymás mellett sokáig kötél nélkül, bizony az eleven és mozgó állatok inkább nem, mint az madarat, ha valahova be nem rekesztet, együtt nem lesznek sokáig. De nem illik, hogy ezt csak az külső és megtapasztalható dolgok felől tudjad, hanem azok felől is, az kiket nem látsz. Mert arra adott Isten okosságot, hogy feljebb is emelkedjék az ember, ne mindenkor viseltessék csak az érzékenységtől. Mivelhogy azért látod, hogy az tapasztalható dolgoknak gyülekezetiben szükség valami kötél. Mint hogy látod azt, hogy az emberek között vagyon társaság és gyülekezet és egymás mellett való megmaradás, tehát bizony szükséges, hogy valami kötél legyen, az ki őket egymás mellett tartja és nem engedi, hogy elszéledjenek, egymástól elszakadozzanak. De micsoda az kötél? Bizony nem kőfal, kivel bekerítik az várost, mert egy az, hogy sok helyen nincsen kerítése az városnak, de vagyon gyülekezet. Más az, hogy igen erőtlen kötél volna az, mert az ember a kőfalnak vagy az kapuján kimehet, vagy az tetején kihághat. Micsoda tartja tehát együtt őket, hogy ilyen eleven állatok lévén mint egy ketrecben együtt lakjanak? Nem egyéb, hanem az törvény, rendtartások és végezések. Ez a kötél, mely az embereket egy társaságban tartja.” 1. beszéd, K2, 2 (3v).

¹¹² „Második példa vétetik az hajókról: Íme, az hajók noha ilyen nagyon s sebes szelektől etc. Ez hasonlatosságnak illendő voltát főképpen érthetik meg azok, az kik az tengerhez közel laknak, avagy azon jártak. Azok tudják, minemű azoknak bagy voltuk és mehezségük. Ha távol látod, némelyek olyanok, mint egy vár, ha az számtalan sok terhet meglátod, elálmélkodol raj[ta]. Második dolog az, min csudálkozhatik az ember az nagy sebesség, mely meg hihetetlen gyorsasággal ragadtatik az szélből. De az ilyen nehéz terhekkel megrakott hajókat, kiket az sebes szél nemkülömben, mint egy ellőtt nyilat ragad, egy kis darab deszka igazgat, ki által az kormányos mester szinte oda viszi az hova akarja. Csudálatos dolog pedig az, hogy ilyen nagy állat és ilyen nagy erő mind az szelekben vagyon, az kis kormányznak szavát fogadja és az mit akar, azt cselekedti. Ez ez nyilván megmutatja, hogy minden elhiheti; nyilván az nyelv felől is hogy noha nem nagy tag, de azért az testet úgy igazgatja, az mint akarja.” 6. beszéd, K2, 31r (57)–31v (58).

¹¹³ 46. beszéd, K4, 45v. Megragadja itt az alkalmat a polemizálásra, egyből nem egy, de két ellenféllel vitatkozva, racionális és praktikus érveket hozva fel a harang használata mellett. Így folytatja ugyanis a gondolatmenetet: „Innen tanuljuk meg, mely mód nélkül való szentségeket akartak azok mutatni, kik a harangokat és harangozásokat kárhoztatták. Mert mindenkör volt az Isten népe között valami jel, akivel összegyűjtötték a népet. Az a jel akárminemű legyen, nincsen abban semmi, akár trombita, akár kiáltás, akár harangszó, s akár micsoda legyen. Mert hogy azt mondják, hogy pápa találmanya, ámbár az legyen, de a jeladásért nem megvető, csak ne kövessük mi azt a babonát benne, amelyet ők.” Uo.

nyavalyák és testbeli nedvességeknek megveszése miatt a döghalál támad.”¹¹⁴ A 37. beszédben magát Istent hasonlítja a doktorhoz. Az Isten-orvos hasonlatot, a *Christus Medicus*-jellegű motívum¹¹⁵ érdekes és unitárius szempontból érthető felhasználását egy a kételkedőket dorgáló bekezdésben találjuk:

„Mínthogy ez mostani példa kérdéshez illendő példával éljek: Ha valamely paraszt ember ítélné és kárhozná az orvosdoktor, hogy a betegen tegnap eret vágott, s ma nem vág, és azon búsulna, hogy ma nem fűrszti meg, hanem holnap, és akkor nem, mikor adott purgatiót neki. Méltó volna az ilyen ember kárhoznásra, mert nem ő az orvos, és nem érti a betegségnek természetét, sem nem tudja a gyógyításnak módját. Azért bízza arra, aki ért hozzá, és ne bosszankodjék reá, ha nem érti a cselekedetnek okait. Szinte ezenképpen a gonosz, fertelmes életű ember, beteg, nem testében, hanem lelkében, kinek orvosa nem a borbély, hanem csak az Úr Isten, az ő szolgálói, beszéde, és Szentlelke által. Immár jól tudja Ő Szent Felsége, mikor kell a gyógyításhoz kezdeni, mikor kell purgatiót neki adni, mikor kell a holt tetemet belőle kimetszeni. Mi ahhoz nem értünk, és nem tudunk semmit, mi ítéljük hát az Ő Szent Felsége cselekedetét, hagyjuk reá az orvoslást, tudja Ő, mikor ért meg a kelevény, mikor kell megfakasztani, mikor kell megporozni.”¹¹⁶

A 169. beszédben a piócák használatáról szól. A metaforát a zsidó-magyar párhuzam kapcsán említi meg a prédikátor. Az istentelen, kegyetlen fejedelmekről ír, akik minden látszat ellenére az Úr szolgálói. Ám ha az Isten akaratát figyelmen kívül hagyva eltúlozzák az Úr népére kirótt büntetés mértékét, őket is megbünteti, elpusztítja:

„Az orvosdoktorok szoktak az beteg emberre nadályt ragasztani, hogy az vért az testből, erekből szíja. De ez cselekedetiben sokkal külömb az orvosnak tanácsa és az nadálynak. Mert az orvos az felettébb való és ártalmas vért akarja kiszítatni az testből, az nadály pedig szíja az vért az ő maga táplálásáért és hasznáért, hogy magát tartsa. Az miképp azért az orvos tudván az nadálynak természetit, hogy vérszipó, ez állatnak természetit fordítja jó haszonra. Azonképpen az Isten is látván és tudván némely kegyetlen nemzetségnek az ő tulajdonságát, azoknak dühösségeket fordítja az gonosz és vétke embereknek megbüntetésére. De miképpen az nadály nem azért szíja az vért, hogy az orvos tanácsa beteljesedjék, és az beteg meggyógyuljon, azonképpen gyakorta az kegyetlen emberek nem azért kínoz-

¹¹⁴ 62. beszéd, K4, 102v.

¹¹⁵ A motívummal kapcsolatban ld. pl.: David KNIPP, *'Christus Medicus' in der frühchristlichen Sarkophagskulptur. Ikonographische Studien der Sepulkralkunst des späten vierten Jarhhundert*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 1998. Valamint: Johann Anselm STEIGER, *Medizinische Theologie: Christus medicus und theologia medicinalis bei Martin Luther und im Luthertum der Barockzeit*, Leiden, Brill, 2005.

¹¹⁶ 37. beszéd, K4, 3v–4r.

zák az embereket, hogy ők az Isten akaratját teljesítsék be, hanem hogy az ő gonosz kívánságuknak eleget tehessenek. Azért minthogy az orvos nem tartozik véle, hogy az nadálynak fizessen azért, hogy az gonosz vért kiszítta, azonképpen az Úr nem tartozik véle, hogy az kegyetlen hóhérokat szeresse és oltalmazza, hanem ez ellen, mint ha az nadály felettébb kiszíja az vért, és az beteget megnehezíti, az orvos méltán haragszik reá, azonképpen az kegyetlenek, ha az célt meghaladják az nyomorgatásban, és az ő gonosz indulatjukat követik, és azt akarják beteljesíteni, az Úr méltán haraghatik reájuk és megbüntetheti [őket].”¹¹⁷

A következő példában Enyedi a fejedelemséget a testhez, a különböző rendeket, polgárokat pedig egyes szervekhez hasonlítja. Érdekessége, hogy a fejedelemkritikát a vizualizálás eszközével erősíti meg: „Nem lehet pedig veszedelmesb pártolás, hasonlás, mint mikor az fejedelmet meggyűlölván az ország, idegen urától, mert az fejedelem az főhöz, az község az tagokhoz hasonlítottatik. De miképpen ha az kéz nem munkálkodik, az láb az testet nem hordozza, az gyomor nem főz, az máj epét nem csinál, az erek az vért széjjel nem osztják, meg kell az főnek is erőtelenedni, aszni, száradni.”¹¹⁸ Ez a legkidolgozottabb testhasonlat a korpuszban. Bár gyakran használt motívumról beszélünk, érdekes összhangba hozható azokkal a fejedelemképekkel, ahol a fej, az uralkodó, nem pedig a testrészek irányítanak, és egyes részek eltávolítása a test működésének védelme szempontjából szükséges lehet. Enyedi megjelenítése, a fejedelemségnek érzéki test képében való ábrázolása ezt a metaforát is egyéni, és nem pozitív színezettel látja el.

Gyakran utal a püspök a korabeli babonaságokra is.¹¹⁹ Boszorkányok és ördögös diákok¹²⁰ tűnnek fel itt-ott a szövegekben. Néha érdekes módon egyik változatban boszorkány, míg a másikban a garabonciás diák szerepel. De van, hogy együtt emlegeti őket a

¹¹⁷ 169. beszéd, K5, 15r–15v.

¹¹⁸ 35. beszéd, K3, 12v–13r.

¹¹⁹ Enyedi és a beszédeit használó prédikátorok is rossz szemmel tekintettek a babonaságra és boszorkányos praktikákra. Ezekből sok lassanként feledésbe is merült. Ezt igazolja például Petrovay Miklós énekeskönyve, melyben többek között Enyedi György széphistóriája is szerepel, a hátsó táblájára belsején két mágikus amulet, a sator-akrosztichon és egy abrakadabra-háromszög rajza található. A másoló a következőket fűzi az amulettekhez: „Az, ki mindent tud, mondja meg ezt, mire való”, „Ember lesz, aki ez két regulának erejét és hasznát meg tudja oldani. De mi haszna látni s hasznát nem tudni?” Lelőhelye: Academia III. Jelzete: 1562. Az idézett sorok a hátsó tábla első oldalán olvashatók.

¹²⁰ A 45. beszédben hosszabb fejtegetésbe is kezd a jégeső, a garabonciás és Isten kapcsolatáról: „Két rendbeli emberek, akiken nem fog a büntetés, azok, akik gondolják ugyan valami okát a büntetésnek, de nem az igaz okát, hanem valami eszközre kenik, és nem tudják feljebb emelni elméjüket, hanem csak itt alatt akadnak meg. Mert akik azt mondják, hogy csak a felhőkből esik a köeső, az idő járása, avagy azt mondják, hogy a garabonciások dolga [...] Dices. Ha az isten engedelmeiből és akaratjából csinálja a háborút a garabonciás, hát miért égetik és büntetik meg? [...] Vaj igenis méltó az ilyen a halálra. Mert 1. mikor az Isten ötet az örök boldogságra teremtette, és az ördögnek utána tette, ő az Isten rendelése ellen örök kárhozatra adja magát, és az Isten hadnagysága alól, serege közül a hitetlenek seregébe áll, és az ördögnek szolgájává teszi magát. 2. Noha ő az Isten akaratját cselekedni és tölti be, de ő azt ingyen sem tudja, és semmit nem néz arra, hanem ő

prédikátor.¹²¹ Bár Enyedi elítéli a babonaságot és minden mágikus és ördöginek tűnő tevékenység ellen nyíltan kikel, már Kanyaró megjegyzi róla, hogy Enyedi kortársaival együtt hitt az ördögök létezésében.¹²² Nem csupán az ördögökben, de az angyalokban is. Az angyalokat és ördögöket mutatja be többek között a 41. beszédben, ahol kategorizálja is őket a test és lélek kapcsolatát boncolgatva a „test nélküli állatok” felsorolásánál.¹²³

2.2.4. Datálás és rendezési elvek

Datáláskor több szempontot kell figyelembe vennünk egy időben. Az első a beszéd keletkezésének ideje. Mivel feltételezem, hogy Enyedi használta prédikációit, ez a dátum valószínűsíthetően egybeesik a beszéd előadásával. A második a prédikációnak az egyházi ünneprendben, az évkörben elfoglalt helye. A harmadik az utólagos dátumok csoportja, a másolási periódus alatt a beszédek datálása, ünneprendbe sorolása, valamint előadásának időpontja.

A beszédek elenyésző része datálható pontosan, ezek jellemzően 1593–94-es és 1596–97-es évekre vonatkoznak. Az eddigi vizsgálatok alapján azt is kijelenthetjük, hogy a prédikációgyűjtemény felépítése nem követi a beszédek keletkezésének idejét. Ezen kívül a szerkesztések során a beszédek sorrendjében több esetben változtatások történtek. A beszédek ünneprendi felosztása nehézkes, tekintve, hogy egyes másolatokban néha különböző helyeken és különböző megjegyzésekkel találunk meg egyes prédikációkat. Ha a szö-

az ő gonosz szándékát akarja végbe vinni, és azt tudja, hogy az ő ördögi hatalmával árt másnak, nem tudja, hogy az Isten valami bűnéért bocsátja amarra.” 45. beszéd, K4, 43v.

¹²¹ A jégeső kapcsán a fentebbi lábjegyzetben is említett beszédben a babonaságokat így összegzi: „Némely az istentelen bálványimádásnak hátrahagyásának, amint az zsidók is Jer. 44., némelyek pedig a boszorkányokra vagy ördögös diákokra fogják. Némelyek megpotyolták az almát, s azért lett a jégeső. Némelyek nem illették meg az Úr napját. Ó, kába bolondság.” 45. beszéd, K4, 44r. Ugyanitt a babonásokról tovább is szól, hiszen a boszorkányok nem csak hozhatják, de vihetik is a jégverést: „Tehát hamis és csak babona, s istentelenség, akik azt mondják, hogy valami berbitéléssel, valami figurák írásával, harangozással és egyéb efféle encsenbenccsel elűzhetik a kösőt.”

¹²² KANYARÓ, 1898/2, 81–82. A 110. beszédből ennek igazolására idéz is pár sort: „Nyilván vagy, hogy afféle gonosz lelkek gyakrabban itt alatt az föld színén az emberek között forognak és az földnek mély barlangiban és lyukaiban is gyakran talátnak, miképpen az históriákból nyilván vagy.” S, 114–115

¹²³ Így szól: „Az angyalok pedig kétfélék. Némelyek jók, kik szenteknek is mondatnak. Luc. 9. ver. 26. Mikor eljő az ő dicsőségében az Atyának és az szent angyaloknak dicsőségében. Ha azért a jó angyalok lelkek, amint meghallád, és meg vagy írva, etiam Act. 11. és szentek is, tehát minden jó angyal Szentlélek, és amennyi jó angyal vagy, annyi Szentlélek. Némelyek pedig az angyalok közül gonoszok, kiket az Írás ördögöknek hív. Ezek is lelkeknek neveztetnek, de hogy megválasztassanak a jóktól, hol gonosz lelkeknek, hol tisztátalan lelkeknek mondatnak.” 41. beszéd, K4, 21v.

vegben magában utalást találunk az adott ünnepre, az megerősíti a beszéd helyét az ünneprendben.¹²⁴ Ha szövegileg nem tettenérhető a kapcsolódó ünnep, a másolók (és egyes esetekben későbbi kezek) beszéd mellé írt, az adott ünnepre vonatkozó jelzései igazíthatnak el.¹²⁵ Ezek bár fontos adatok, a struktúra megfejtésében óvatosan kezelendők.

A Szilvási ellen írott beszéd¹²⁶ datálása az egyetlen, mely Enyedi saját kéziratában is fennmaradt: 1593. október 17. A lejegyzett beszédhez csatolt levelet Enyedi 1593. október 26-ra keltezi.¹²⁷ Ha igaznak tekintjük, hogy ez volt az első írásban is kidolgozott darab, akkor minden más beszédet ezutánra kell datálnunk. A struktúra szempontjából azonban fontos tény, hogy a prédikáció a 60-as számot viselte a prédikációgyűjteményben.

A nagyon kevés pontos dátummal jelölt beszéd közé tartozik a Kakas István feleségének temetésére írott gyászbeszéd, mely kilenc hónappal a Szilvási ellen írt darab után, 1594. július 7-én hangzott el.¹²⁸ A prédikáció a 99. számot viseli, a harmadik triacas utolsó beszéde.

A negyedik triacas első beszédei 1594-ben hangzottak el. A 100. és 101. beszéd egy könyörgéspár, datálatlan, amint a 102–103. könyörgő beszédek is, melyek témája hasonló. A darabokat Kanyaró Ferenc mind az 1594-es véres augusztus utánra teszi, a 105. beszédet¹²⁹ egy elmosódott margójegyzet alapján¹³⁰ 1594. augusztus 30-ra, a főurak elfogatása utánra datálja.¹³¹ A negyedik triacas, főképp a háború-béke-bűnbánat témakörbe illő beszédek tartalmaz, melyeket legtöbb esetben nehéz bármilyen ünnephez kötnünk. Textusaik

¹²⁴ Pl. 202. beszéd, K1, 25 (14r): „És ugyan Jeruzsálemből is eleibe kijött a sokaság, mivelhogy hallották vala, hogy az, aki Lázárt halottaiból feltámasztotta, jőne, kifutának eleibe, viselvén kezekbe Ramos palmarum. Honnat a pápások ez mai napot Dominica palmarumnak, vagy ramis palmarumnak nevezik, azaz pálmafa ágak ünnepének.”

¹²⁵ Pl. 205. beszéd, K1, 49 (26r): „In die Pentecostes vel secunda vel tertia die.”

¹²⁶ 60. beszéd, Enyedi-kódex, 3: „Concio Georgy Eniedini, opposita Johannis Ziluasij concioni, quam habuit Claudiopoli 17 die octobri Anno 1593.” A datált másolat, K3 (60. beszéd, K3, 102v) ennél pontatlanabb adatot tartalmaz: „Contio LX. Ephe. Cap. IIII. Opposita Contioni Joh. Zil. Apostata, quae ex hoc loco sumserat. 1593. Claudiopoli.”

¹²⁷ Ld.: Enyedi-kódex, 3. A sérült első lapok miatt részlegesen olvasható szöveget teljes hosszában idézi: UEHT, 292–293. EUET, 346–347. A latin változatban félreolvasás miatt október 28. szerepel a főszövegben, melyet Uzoni október 26-ra javít. Az Enyedi-kódex betűformája könnyen 8-asnak olvasható, a hiba alapja tehát ennek félreolvasása, vagy ezen alapuló másolói tévedés lemásolása volt.

¹²⁸ 99. beszéd, S, 364–373. 1Thessz. 4, 12. *Nem akarom pedig atyámfia, hogy tudatlanságban legyetek az elaludtak felől.* A beszéd egyetlen változatban maradt fenn. A beszéd elején található jegyzet: „Concio Funebris XCIX. Habita ad Tumulum Vxoris Stephani Kakas quae mortua et sepulta est 7. Julij A. D. 1594.”

¹²⁹ 105. beszéd, S, 50–61. Ézs. 63, 15. *Tekints le Mennyből és nézz az te szent dicsőséges hajlékodból. Hol vagyon etc.*

¹³⁰ A marginália mára olvashatatlanra kopott. Helye: S, 61.

¹³¹ Ezt írja többek között: „A beszéd hangja nagyon óvatos, meglátszik rajta a lefolyt véres események hatása: az orator mind csak a zsidók régi dolgaival bajlódik, kiket az Isten azért büntetett, mert letértek az ő útairól s nem fér vala fogokra az Istennek parancsolatja.” KANYARÓ, 1898/2, 81.

közül néhány: 83. zsoltár,¹³² 60. zsoltár,¹³³ Lukács evangéliumának 21. könyve,¹³⁴ a *Példabeszédek könyve*¹³⁵ stb. Mind egyedi beszédek.¹³⁶ Több változatban maradt azonban ránk a 109. Variánsát a *Marosvásárhelyi Kódex*ben is megtaláljuk, a prédikációhoz eligazító jegyzet is tartozik ünnepjelöléssel: „Contiuncula Kiskarácsony után 4. vas. Matt. 8”.¹³⁷ A prédikációban azonban még egy jelölés szerepel a beszéd végén: „Júdás napján”.¹³⁸ Utóbbi szerint a beszéd elmondható október 28-án, ami inkább beleillik a fentebbi datálások sorába, mint a kiskarácsony utáni időpont. Az is biztos azonban, hogy a tenger lecsendesítésének példája sokszor a „vizes beszédek” (Jézus megkeresztelése, kánai mennyegző stb.) között a január-februári időszakban is szerepelhetett. Bár a *Marosvásárhelyi Kódex* szövege szerkesztett, néhol hibás, a beszédszámra és ünneprendre való utalásai pontosnak tűnnek, így nem vethetjük rögtön el a címben szereplő ünneprendi beosztást.¹³⁹ A következő példához való átvezetéshez egyetlen részletet idézek a *Marosvásárhelyi Kódex* 109. beszédéből. Ha nagyobb kihagyásokat tartalmaz is, de a szöveg alapvetően megegyezik a variánsokkal. Ebben a beszédben is a beszédkezdet, a felosztás megegyezik, de a beszéd vége, utolsó lapja mintha nem ehhez a prédikációhoz tartozna. Ezen az „árva levél”-en a korabeli történelmi helyzetre való utalásra bukkanunk, mely jól illik a tizenötéves háború 1594-es eseményeire, egyben datálási segítséget is nyújt, hiszen félreérthetetlenül Erdélynek a harcokba való bevonása előtt keletkezett: „Másfelől ím, jól értjük és halljuk, hogy az kegyetlen pogány nép, az török felfegyverkezett az környülettünk való szomszéd országokra, de ki-

¹³² Zsolt. 83, 2. *Úr Isten, meg ne csendesedjél, ne hallgass, ne nyugodjál Úr Isten, mert íme, az te ellenségeid felzendültenek, és az kik téged gyűlöltek, felemelték az ő fejeket, az te szent néped ellen álnok tanácsot végeztek, egyenlőképpen tanácskoztanak és frigyot kötöttek, és ezt mondták, jer, vesszessük el az nép közül őket, és még emlékezeti se maradjon meg. Cselekedjél úgy vélek, mint Madiannal és Sisarával, mint Jabinna az Kisson patakánál. Etc.*

¹³³ Zsolt. 60, 3. *Úr Isten, eltaszítottál minket, megrontottál minket, mert megharagudtál. Térj meg Uram mihozzánk.*

¹³⁴ Lk. 21, 20. *Mikor látandgyátok, hogy Jeruzsálemet körülföggja (megszállja) az ellenségnek serege. Etc.*

¹³⁵ Péld. 21, 3. *Az Bölcsességgel építtetik az ház, és az eszésséggel vastagodik meg, tudománnyal rakodik meg. Etc.*

¹³⁶ A ma nem ismert ötödik triacas (133–165. beszéd), vagyis az S utáni korpuszrész anyagából számos darabot az EUET 1596-ra datál. Mivel nincs sem prédikációs szövegünk, sem más fogódzónk, ezeket a datálásokat külön nem tárgyalom. Az adatok az EUET 360–365., 390–396. oldalain található a megfelelő beszédszámok alatt: (134., 143., 144., 145., 146., 161. beszéd. (Utóbbi az UEHT-ban helyesen így, míg az EUET-ben hibásan 156. beszédként szerepel. Ld.: UEHT, 289.)

¹³⁷ 109. beszéd, M, 35r.

¹³⁸ M, 38r.

¹³⁹ Kettős ünnepjelölést találhatunk K3 34. beszédben is, mely témája és szövege, valamint a prédikációban található megjegyzés alapján húsvéti prédikációnak tűnik: „Először azért, mert az régiek ez mai napot ugyan arra rendelték és szentelték, hogy ezen az napon, Krisztus Urunk feltámadásáról, közönséges emlékezet és tanulság legyen.” A kéziratban azonban egy kései kéz (20. század) piros ceruzával beírta: „Pünkösöd”.

34. beszéd, K3, 3. 1Kor. 15, 12. *Ha pedig az Krisztus felől hirdettetik, hogy halottaiból feltámadott, hogyhogymondják némelyek közölletek, hogy nincsen holtaknak feltámadása?*

váltképpen felfegyverkezett Magyarországra, dúlja, rabolja és kemény[en] égeti, mely mi- nekünk igen szomorú hír, me[rt] az az ország volna egyik oltalma Erdélyne[k], ha az olta- lom elpusztul, bizony, mi sem ma[rad]hatunk békével.”¹⁴⁰

1594-re datált beszédekről ír Káldos János is egy cikkében, ahol az erdélyi politikai történetekben drámai fordulattal járó 1594-es év nyarának történéseit próbálja rekonstru-álni.¹⁴¹ Itt említi a 2. beszédet,¹⁴² melyet bár Kénosi Tözsér 1595-re tesz, ő ezt a dátumot a tartalmi vizsgálat alapján 1594-re, valószínűen július hónap utolsó vasárnapjára (július 24.) módosítja. Ki kell itt emelni Káldos azon megjegyzését is, miszerint a Roboám és a bál-ványimádás leírásában Enyedi világosan utal egy 1593 őszén elhangzott beszédére, a má- sodik triacas 35. darabjára is.¹⁴³ Bár ez inkább tematikus visszhangja egy sokat használt példának, alátámasztja, hogy a korpusz strukturáltságát erősítették az ilyen ismétlődések. Ugyanitt Káldos 1594. augusztus 28-ra datálja az Erdély elveszésének látomását bemutató 53. beszédet. Ebben a prédikációban szintén egy a prédikációgyűjteményben többször is használt elemre épít a prédikátor, amikor Jeremiás szerepében jelenik meg. Hogyha azon- ban Káldosnak igaza van a datálásokban, és Kanyaró adatai is alátámaszthatók a *Sárospataki Kódex* kapcsán, a 2. *Kolozsvári Kódex*ben szereplő beszédek ki kell emelnünk a mai, első triacasként kezelt pozíciójukból és datálásában, számozásában is a *Sárospataki Kódex* idejébe és variánsai köré kell sorolnunk.¹⁴⁴

Következő példáinkat szintén köthetjük a fejedelmkép témájához. Olyan, a beszé- dekben szereplő adatokat sorolok itt fel, melyek *talán* – és ezt a szót szeretném hangsú- lyozni – eligazítanak a datálásban. Életkori és történelmi utalások ezek, melyek a beszé- dekben régvolt fejedelmek jellemzése során bukkannak fel. Így, például az EUET a 35. prédikációt¹⁴⁵ 1594-re datálja és úgy tartja, a 23 éves Báthory Zsigmondhoz szól, aki az évben Kolozsváron a főurakat megölette: „Báthory Zsigmond ekkor 23. éve körül járt. Nem

¹⁴⁰ 109. beszéd, M, 38r. A sérült lapon a sorok végén lévő szavak vége töredékesen látszik.

¹⁴¹ KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*, KM, 2008/4, 477–482. Káldos a következőket írja a 480. oldalon a beszédek datálására utalva: „Sajnos nincs teljesen egyértelmű adatunk, hogy Enyedi mely beszédei hangzottak el az említett tavaszon és nyáron, a júniusi kolozsvári zsinaton és júliusi országgyűlés idején, de néhány beszéd világosan reagál a politikai eseményekre.”

¹⁴² 2. beszéd, K2, 11–19. Sir. 10, 1. *Az bölcs Bíró tanítja az ő népét és az eszesnek Urasága szép rendet tartással vagyon*. A beszédet „Centuria 3. Concio 2.”-ként jelöli meg a cikkben, jelezve ezzel a számozás bizonytalanságát. Kételyeit a 2. Kolozsvári Kódex anyagának szorosabb vizsgálata megerősíti.

¹⁴³ Az adott szövegrészt ld.: EGYVM, 106.

¹⁴⁴ Megerősítik ezt a K2-ben és S-ben szereplő, a *Sárospataki Kódex* fejezetben tárgyalandó párhuzamos prédikációmásolatok is.

¹⁴⁵ Sir. 47, 23. *Továbbá Salamon az ő atyjával elnyugvék és hagyja utána az ő magvából amaz közönséges bolondságot és ész nélkül való Roboámot*. Etc.

csoda, ha azt írják róla, hogy világrajöveletekor midkét marka vérrel volt tele.”¹⁴⁶ Ehhez hasonlóan az 53. beszédben szintén fiatal korát, huszonegyedik évét emeli ki Enyedi a példaul hozott Sedékiásnak: „A király minthogy ifjú vala, úgy mint huszonegy esztendő, engedett volna is ugyan a próféta szavának, de a környüle való tanácsok esztét vesztik vala és minduntalan arra kérlelik vala, hogy elszakadjon a babilóniai királytól, mert az soha Júdeára többé nem jó. És ha szinte eljönne is az egyiptombeli király és a környülvaló népek megsegítenék őket, amaz szégyent vallana. Efféle szókkal addig biztaták, kérlelék a királyt, addig járák a követségét Egyiptomba, hogy elszakada a babilóniai királytól.”¹⁴⁷ A dolgozatban többször kifejtett, és a zsidó-magyar párhuzam részeként működő babilóniai-török, egyiptomi-Habsburg királyok között őrlődő ifjú uralkodó alakjának szimbolikája félreérthetetlen. Ám datálhatjuk-e ez alapján a beszédet 1593-ra, arra az évre, mikor a tizenöt éves háborúban a szultán felszólította az addig részben semleges, törökpárti politikát folytató fejedelmet, hogy csatlakozzon a török seregekhez, ám ő nagybátyja és Carillo Alfonz tanácsait követve a törökellenes liga pártolása mellett döntött? Így tesznek Kénosi Tözsérék,¹⁴⁸ és egyelőre így teszek én is, mindaddig, amíg ez ellen szóló adatot nem találok. Emellett fel kell tennünk a kérdést, hogy követhetjük-e tovább az eseményeket a környező beszédek tükrében? Láthatjuk-e jelét annak is a szövegekbe, hogy az országgyűlés nem fogadta el Zsigmond döntését, hogy 1594 nyarán Báthory Boldizsár javára lemondott a trónról? Láthatjuk-e a politikai események alakulását a főurak kivégzéséig és tovább? Az eddig kutatások szerint sok esetben igen. Káldos János szerint például egyetlen pillanat volt, Enyedi püspöksége alatt Erdély történetében, 1594. júliusa, mikor a fejedelmválasztás kérdése olyan súlyú volt, hogy arról nyíltan prédikálni mert és akart az amúgy beszédeiben politikai témák kapcsán óvatos és megfontolt püspök. Ugyanígy, Enyedinek a lelkiismereti szabadságról, a bölcsességről, a tanácsadók megválasztásának fontosságáról, az önös célokért hazugságba keveredésről, képmutatásról, árulásról szóló beszédeire számos példát sorolhatunk. A püspököknek ezeket a témaválasztásait valószínűleg szintén köthetjük korabeli eseményekhez. Ennek feltárása a későbbi részletes elemzések során lehetséges.¹⁴⁹

¹⁴⁶ UEHT, 289. EUET, 361.

¹⁴⁷ EGYVM, 125.

¹⁴⁸ UEHT, 289–290. EUET, 341–342.

¹⁴⁹ A korabeli erdélyi elittel, politikájával és alakjainak életével foglalkozó könyvek és tanulmányok az utóbbi időben örvendetes módon megszáporodtak. Itt csak két doktori értekezésre utalnék, melyek tudomásom szerint a legfrissebbek a témában. Az egyik Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellár műveivel foglalkozik: PETNEHÁZY Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*, Szeged, SZTE BTK, 2013. A másik a vezető városi elit felépítését mutatja be: Ágnes FLÓRA, *The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Cluj and Sibiu*. PhD thesis in Medieval Studies, Budapest, CEU, 2014.

1596-ra és 1597-re datál tematikus csoportba sorolva az unitárius egyháztörténet számos beszédet. 1596-ra teszi egymás után a 62., 161., 10., 164. beszédeket,¹⁵⁰ 1597-re az ötödik triacas ma nem ismert darabjait, a 143–146. beszédeket, valamint a 207–213. beszédeket.¹⁵¹

Esetleges datálási fogódzót kínálhatnak korabeli helyi eseményekre való reflektálások. Ezek az adatok lehetséges, hogy a másolatok, variánsok, a város történetéről szóló adatok elégtelen volta miatt nehezen vagy egyáltalán nem lesznek pontosan datálhatók, de remélhetőleg a városi jegyzőkönyvek, korabeli levelezések és egyéb a korra vonatkozó források segíthetnek ebben. Ilyen korabeli esemény leírása található például a 3. *Kolozsvári Kódex* 45. beszédében:

„Az köeső után láttál-e valakit, hogy ki előbbi gonoszságát elhagyta volna, az kortsomán nem úgy dőzsölnek, kiálnak-e, mint azelőtt? Az prédikációra többen jönnek-e? Úgy sietnek rá, hogy köznap ingyen sem taníthatunk, mert az kőfalnak, az verebeknek nem prédikálhatunk. Valami jó rendtartást isteni tiszteletre vagy jámbor életre valót szabnak az bírák, az tanács, azmiképpen cselekedének az ninivebeliek és amaz istentelen Acháb király, mikor hallá az Úrnak fenyítését? Igen. Sőt, még ha mi is volt is, felbontották. Betéve vala az először az város kapuja, most végig nyitva állanak. Akkor lovagolnak szőlőkbe, mezőkbe, búzájukba. Eredsze, gyönyörködjél most benne, igen szépen találod. Oly ha megtiltották vala ezelőtt, hogy amaz fertelmes szitkot senki ne mondja, hova lett az végzés? Ím, megbeszélem, tegnapelőtt mit hallottam és én magam szememmel láttam az piacon. Egy szűrös ember, az derék piacon, kardját hüvelyéből kirántá, hogy rettenetes undokul, tele torokkal ugyan kiokádja vala az lelkét, úgy, hogy ugyan kiállottanak az ajtókbá, ablakokba csudájára. Ott állanak vala tanácsbeli fő emberek, száz emberek¹⁵² is egy néhányan. Ott jár vala az város szolgája is, de nem lön egy ember, az ki az fertelmes latrot nem hogy megbünteti vala, de ki csak megszólítja valaki, úgyannyira, hogy valami idegen emberek megállván, csudálkozva, fejüket hajtogatván úgy hallgatják ez istentelennek fertelmes szitkát.”¹⁵³

Tudjuk, hogy a kolozsvári városi tanács több rendeletben tiltotta nem csak az ünnepnapokon való kocsmabajarást, de a szitkozódást is. A tanács statútumaiban többször kitér a lélekkel való szitkozódás kérdésére, Enyedi idejében is. 1592-ben a városi tanács határozata

¹⁵⁰ UEHT, 289. EUET, 342. EUET a szövegrészben számos hibás adatot hoz.

¹⁵¹ UEHT, 305. EUET, 365–366.

¹⁵² A *százférfiak tanácsának*, Kolozsvár évente választott városi nagytanácsának tagjai.

¹⁵³ 45. beszéd, K3, 28v–29r. Az adott rész K4-ben (44r–v) is megtalálható, ám K4 másolója kihagyta a beszédből a piaci incidenst.

szerint hosszú időre foganasították a szabályt, hogy a lélekkel való szitkozódás pénzbüntetése 1 forint, aki pedig nem hajlandó fizetni, azt kalodába zárják három napra. Erre a bírónak fel kellett eskettetnie a katonákat, valamint ácsot kellett hívatnia, hogy a kalodát újra felállíttassa.¹⁵⁴

Egyes beszédeiben Enyedi korabeli nyomtatott művekre hivatkozik, ám ezekben az esetekben óvatosnak kell lennünk a szövegvariánsokkal. A Káldos által 1593-ra datált 41. beszédben például utalást találunk Christian Francken egy művére, melyre cáfolatot írt Jacobus Gorscius. Elvileg három datálási segítség van e rövid, hivatkozásokra épülő bekezdésnek. Az első kettő nagyon korai dátum. Az egyik Francken háromságtagadó munkájának megjelenése (1584), a másik Gorscius művének kiadási ideje (1585).¹⁵⁵ A harmadik fogódzónk a prédikáció szövegében található viszonyulás a kiadásokhoz. Ha csak a 4. *Kolozsvári Kódex* állna rendelkezésünkre, megnehezítené a datálási kísérletet a prédikáció szövegében szereplő adat, miszerint „*ez elmúlt esztendőben írta volt egy ember [Christian Francken] a háromság ellen való könyvecskében, hogy sohul az Szentírásban nem mondatik Istennek [az Szentlélek]:*”¹⁵⁶ Gyanússá teszi az idézett szavak valószínűségét, hogy ebben az esetben egy rettentően korai, Enyedi peregrinációja körüli szövegről lenne szó.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Pl. 1585-ben a tanács a következő rendeleteket hozta: „Az éjjeli járás, szitkozódás, szánkózás, kiáltás és egyéb csintalanság felől végeztenek városszerte, hogy ha nyolc óra után ez ilyen vétkekben valakik megta láttatnak, ha rideg legény lészen, az kalitkába vitessék, és ha itt való örökös vagy ős fiú, avagy házas ember lészen, és efféle vétkekben taláttatnék, minden engedelem nélkül egy forinttal büntesse bíró uram. Akik vásárnapon prédikáció alatt részegednek az égett boron valamely háznál, ezeket is ő kegyelme illendő büntetéssel büntesse.” Stb. 1588-ból való rendelet: „Nyolc óra után erős büntetés alatt senki házánál dőzsölőket, kiáltókat, maga meghegedültetésüket ne szenvedjen, kit Bíró Uram megkiáltasson. Az előbbi végezések szerént pedig valaminemű disciplina végeztetett az éjjel kiáltók, fegyverhordozók és részegesek felől, abban szorgalmasan eljárjon, ha kit idő után, harangozás után találják, megfogják[...]” 1592-ből való rendelet: „Őkegyelmű városuk régi atyáinak nyomdokát követvén, kik az Úr Istennek tisztességére legelső konzultációknak kerestének időt, végezték egyenlő nyelvvel, tanáccsal, megváltoztathatatlanul, hogy valaki az lelkével szitkozódik, vagy házánál vagy egyéb helyeken, vagy fő, vagy kicsiny rend lészen, egy forintot vegyenek rajta. Hogy pedig ne láttassanak őkegyelmek ez tilalomban az élő Istennek csak hízkelkedni, hanem ez végezés nem csak egy bíró idejében, hanem örökösen meggyökerezze és az titok jobb móddal megszűnjék. Bíró Uram tanácsával egyetembe hívatassa minden kapitányokat, minden tizedeseket, újonnan erre megeskettesse, hogy nem nézván sem atyafióságot, sem gyűlölséget, sem egyéb akárminemű tekintetet, hanem az Szent Istennek neve tisztességét, valakitől az titkot hallja, mindjárt az tanácsnak tartozzék igazán bemon-dani. Az Bíró és tanács is mind mostani s mind következő esztendőbeliek arra a hitre, melyre megeskettenek, kötelesek legyenek ez egy előre rendelt kisded büntetést minden renden megvenni. Ha edig szegény rend esik ebben meg, akin meg nem vehetnék ez fr. 1. vagy nem akarná megadni, az kalodába tegyék fejét, holott harmad napig legyen, Bíró Uram pedig mindjárt ácsot hívasson és az gonoszságnak büntetésére és a községnek riadására az kalodát újól megépíttesse ” Ld.: KOLOSVÁRI Sándor – ÖVÁRI Kelemen, *A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum municipalium)*, I., Budapest, M. T. Akad., 1885, 204, 233, 235–236. [Az idézeteket modernizált átírással közlöm.]

¹⁵⁵ A forrásokról bővebben ld. a 176. oldalt.

¹⁵⁶ 41. beszéd, K4, 24r.

¹⁵⁷ Enyedi tanulmányútjának pontos időpontjáról ld. ZOVÁNYI Jenő, *Enyedi György lectori működésének és külföldi tanulmányának időpontja*, KM, 1936/2, 88–89.

Gyanúkat alátámasztja a másik variáns, ahol már „esztendő” szerepel.¹⁵⁸ Mindkét forrás a margón jelöli az idézett írókat, ebből látszik, hogy tisztában voltak az idézett művekkel is és fontosnak tartották a források megnevezését, annak ellenére, hogy a főszövegben egyik kódex sem nevezi meg a hivatkozott szerzőket. A 4. Kolozsvári Kódex változata tehát láthatóan rontott szöveghelyet tartalmaz. A szöveghely emellett mindenképp érdekes, mivel Enyedi ismerteti és cáfol néhány érvet Gorscius munkájából, amihez értő közönsége is lehetett, ha feltételezzük, hogy a triacasban szereplő egyéb beszédekkel (pl. a 43. beszéddel) együtt ezt a darabot is előadta a püspök az 1593-as tordai zsinaton.¹⁵⁹

Néhány beszédben a püspök külföldi politikai történésekre, csatákra és természeti jelenségekre is reflektál. A politikai eseményekre példa a 188. beszéd egyik idézete,¹⁶⁰ ahol Enyedi a navarrai királyt említi meg a hitszegés tárgyalásakor. Itt kétségtelenül III. Henrik navarrai (később IV. Henrik néven uralkodó francia) királyra utal. Bár Henrik több alkalommal hitet váltott a hatalom megszerzése és megtartása érdekében, aktuálissá tette példáját az 1593. július 25-én a francia korona megszerzésekor való nyilvános katolizálása, mely azonban nem gátolta meg abban, hogy gyakorlatban protestáns maradjon.¹⁶¹ Ez bár halvány fogódzót kínál, mindenesetre megengedi, hogy a beszédet nem sokkal a történetek után keletkezettnek datáljuk. Ez a hivatkozás is azok közé tartozik, melyeket többször is felhasznált Enyedi, különböző kontextusokban. A másik helyen nem csupán pontosabb időt ad meg, így a „mi időnkben” helyett a „napokban” tűnik fel, már azt is megtudjuk, kitől eredeztetni az idézett proverbiumot. A 108. beszédben ezt olvassuk: „Az miképpen amaz

¹⁵⁸ 41. beszéd, K3, 45: „Ez elmúlt esztendőben írta volt egy l: bölcs :l ember az háromságosok ellen egy könyvecskéjében, hogy sohul az Szentírásban az Szentlélek nem mondatnék Istennek.”

¹⁵⁹ Emellett, ahogy a Szilvási elleni vitában, Enyedi itt is kikel a háromsághívók szillogizmusokra épülő érvelérendszer ellen, egyben kifejti, milyen az igaz keresztény tudomány. (Erről bővebben: SIMON József, *Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma*, Világosság, 2009 ősz, 41–48.) Így vezeti be Gorscius tételeinek cáfolatát: „[...] egy az Isten, és meg is magyaráztatik, ki legyen az, tudni illik, az Atya. Ilyen azért a mi vallásunk. De a pápások soha ilyen egyenesen való írást az ő Istenük felől soha[!] nem mutathatnak, hanem csak keringnek, imide is, amoda is kapnak, és ezt mondják: Itt ezt olvassuk, amott amazt, azért ezekből íme, jó ki. Így szillogizálnak, consequentiáznak. Nem ilyennek kell lenni az igaz keresztényi tudománynak, hanem kit a parasztság is megismerhessen, érthessen, mert ő nem tud dialektikát. Ha ők oly okosok nem volnának, hogy szillogizmust nem tudnának csinálni, hol tudnák megtalálni az Szentírásban az ő vallásukat? Bizony, odaveszne. Mert nem mindennek jut eszébe, imitt, amott mit mond az Írás, és azokból mi következhetik. De a mi vallásunk, ha mind ez világ dialektikája elveszne is, megmaradna a Bibliában és akármely paraszt is mikor hallja ama mondásokat, akiket most előhozék, mindjárt az igaz isteni ismeretre juthatna.” K4, 24r–v. Francken művéről és Gorscius „felette terjedelmes, de érdemileg elhibázott” cáfolatáról ld. bővebben: Lech SZCZUCKI, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 99–108.

¹⁶⁰ 188. beszéd, K5, 111v: „Innét kelt majd ugyan proverbiumban amaz istentelen mondás: Ha az hitet meg kell szegni a birodalomért (királyságért), szeged meg, egyéb dolgokban szent és igaz hitű lehetsz. Kinek példáját ugyan csak a mi időnkben is hallottuk és értettük. Mint amaz navarrai király dolga immár mindennel nyilván vagyon.” Marginália: „Julii Caesaris dictum.”

¹⁶¹ A hagyomány szerint ekkor hangzott el szállóigévé vált mondata is, miszerint „Párizs megér egy misét”.

istentelen Eteocles mondja vala: *Ha hitedet meg kell szegned az uraságért, az birodalomért, szegd meg. Egyéb dologban szent lehetsz.* Némelyek ugyan istenüket és religiójukat is megtagadják az uraságért, kiért bár ne menjünk messze: hallhattad ez napokban, mit cselekedett az navarrai király, hogy csak francia király lehessen, hűtit és vallását elváltoztatá. Jeroboam similiter.”¹⁶²

Oidipusz fia, Eteoklész, aki testvérével, Polüneikésszel megegyezett, hogy évente váltják egymást az uralkodásban, az egyezséget már az első év után megszegte. Majd a hitszegés miatt kialakult harcokban mindkét testvér elesett. A fentebb idézett sorok egy példasorba illeszkednek egyéb históriák és mindennapi példák közé, ahol Enyedi ír Heródesről, Küroszról, Artaxerxésről és a török szokások felől is. Az idézetben jegyzet erősíti meg a példának a beszédekben sokszor felbukkanó Jeroboám alakjával való összekötését. Hogy rámutassunk arra is, milyen nehézségekbe ütközhet a kutató az idézetekkel kapcsolatban, az egyik helyen Julius Caesarnak, a másik helyen Eteoklésznek tulajdonítja a prédikátor (vagy a másoló) a mondást. Az többek között szerepel Cicero *De officiis*-ában, ahogy bár Eteoklész neve is feltűnik, a sorok Euripidész *Phoenissae* című drámájából lettek át-emelve. Cicero hozzáfűzi, hogy Julius Caesar idézgette előszeretettel.¹⁶³ Cicero szavait Suetonius visszhangozza Caesarról szóló leírásában.¹⁶⁴ Bár Enyedi proverbiumra hivatkozik, tudjuk, hogy ismerte mindkét művet. Itt meg is állhatnánk, ám érdemes magát az Euripidész-darabot is fellapoznunk. Polüneikész mondja ki ugyanis a szavakat Eteoklészre vonatkoztatva, egy régi maximát idézve. Ezzel a végtelenbe nyitja a szállóige forrásának eredetét.

¹⁶² 108. beszéd, S, 87.

¹⁶³ CICERO, *De officiis*, III. 82: „Ipse autem socer in ore semper Graecos versus de Phoenissis habebat, quos dicam ut potero; incondite fortasse sed tamen, ut res possit intellegi:

»Nam si violandum est ius, regnandi gratia,
Violandum est; aliis rebus pietatem colas.«

Capitalis Eteocles vel potius Euripides, qui id unum quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit.”

¹⁶⁴ SUETONIUS, *De Vita Caesarum*, I.30.2: „Quod existimasse videbatur et Cicero scribens de *Officiis* tertio libro semper Caesarem in ore habuisse Euripidis versus, quos sic ipse convertit:

»Nam si violandum est ius, regnandi gratia
violandum est; aliis rebus pietatem colas.«”

Eddig nem találtam olyan forrást, melyben Navarrai Henrik nevét összekötötték volna az idézett mondással.¹⁶⁵ A szöveghely jó példa a katalogizálható tematikus példanyag különböző felhasználásaira. Emellett a datálás szempontjából valószínűsíthetjük, hogy egymáshoz közeli időpontban használta a példákat.

A természeti csapások említésének számbavétele szintén fontos a datálási fogódzók szempontjából. A „kis jégkorszak” és Enyedi a püspöksége alatti különösen hideg telek, szélsőséges időjárás, nagy, vagy épp túlságosan kis mennyiségű csapadék által okozott károkat számos krónika említi. A gyakori jégeső, földrengés és egyéb természeti katasztrófák említésével a prédikátor nem csupán képletesen, de kézzelfoghatóan próbálja a hívek figyelmét Isten jeleire irányítani.

Jégesőről és egyéb csapásokról beszél a 45. beszédben, azonban csak példa gyanánt hozva fel az égi csapást és társait. Ugyancsak a jégesőt, vihart, valamint dögvészt, marhavészt említ az 57. beszédben. Szembetűnő különbséget mutat azonban a prédikáció lejegyzésének és lemásolásának ideje a csapások említésekor. Míg a főszövegben jégverést ír a prédikátor,¹⁶⁶ a sorhoz tartozó margináliában a következőt olvassuk: „Hív országunk barmainak döggel való leveretésével.”¹⁶⁷ A korabeli forrásokból tudjuk, hogy az 1590-es években többször is vad jégeső verte el a terményt. A rendelkezésünkre álló adatok alapján ez történt például 1593. augusztusában.¹⁶⁸ Ezutánra datálja Káldos János a 45. beszédet. A marginália viszont feltehetően egy később beírt, a beszéd aktualizálását segítő megjegyzés. Érdeemes emellett is Káldos datálását átgondolni a következők fényében: Jégesőről számol be Baranyai Decsi János 1594. augusztusában azon a napon, mikor Báthory Zsigmond kivégeztette az erdélyi főurak egy részét: „Három nap múlva hajnalban, éppen abban a percben, amikor sokfelé hallatlan nagy jégesőt tapasztaltak, Kendi Sándornak, Iffíú Jánosnak,

¹⁶⁵ Sok gyűjtemény magától érthetőnek tekintette Euripidész, Cicero és Suetonius együttes említését. Minden forrást idéz pl. Nikolaus REUSNER: *Icones sive imagines imperatorum regum, principum, electorum et ducum Saxoniae*, Jena, 1597, 3.

¹⁶⁶ 57. beszéd, K4, 88v: „Hív az sok égháborúkkal, kikkel Ő Szent Felsége minden külső takarmányunkat elveszté, mert ezek is ő szolgálai és ő hada, és az ő haragjának előljáró csapási, követi.” [Kiemelés tőlem. – L. B.] Az idézett szövegrész K4-ben található. Sz-ben a következőképpen hangzik: „Hív másodsor az sok égháborúk által, kikkel Őfelsége minden takarmányunkat elveszté, mert Ők is Őfelsége követi, vitézi, szolgálai, az ő haragjának előljáró csapási.” 57. beszéd, Sz, 210. Bár a beszéd megtalálható K3-ban is, laphiány miatt a szóban forgó sorokat nem tartalmazza.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ 1593-ban Kolozsváron a következőket jegyzi fel: „Myert hogy az Vristen eo felsege Bywneykert határunkat Sanyaru Izonyw es halhatatlan Jeg Eswel ely Veue Buza es Bor Dezma nem leon”. (SZT 5, 956.) Ugyanígy áradásról és jégverésről találunk feljegyzést Réthly Antal gyűjtésében is, augusztusra datálva az adatokat. (RÉTHLY Antal, *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Budapest, Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009, 104.)

Kendi Gábornak, Forró Jánosnak, Literátus Gergelynek a városi vesztőhelyen fejét vették.”¹⁶⁹ A 45. beszédet felütve a fejedelemre és alattvalóira való utalásokkal találkozunk az olvasó. Ezek figyelmen kívül hagyásuk a datálás során hiba lenne. A prédikáció így kezdődik: „A jó fejedelemnek tiszte az, hogy nem csak a jámborokat oltalmazza, hanem a gonoszokat is megbüntesse, mert az igazság azt kívánja, hogy mindennek az ő érdeme szerint legyen fizetése.”¹⁷⁰ Istent állítja példának a megbocsátásra és büntetésre, mely autoritás még Báthory Zsigmond számára sem megkerülhető. Az elmondottakat aktualizálja is, azt mondja, szükséges a mostani állapothoz elővenni azokat. Óvatosan kell kezelnünk ezeket a sorokat annak tükrében, hogy a beszéd másik gondolati szála az ördögi erőkre, így garabonciás diákokra, boszorkányokra, különböző babonaszágokra és azok elítélendő voltára épít. Az 1594-es tragikus eseményekhez valószínűsíthetően a további kutatások során még több beszéd lesz kapcsolható, melyekben megtalálhatjuk a kivégzetteknek a hagyományban keringő utolsó szavait, a Keresztelő Szent Jánosra való utalást ugyanúgy, mint az igazságtalan büntetés bírálatát, vagy a kivégzések elindította áttérési hullám megállításának kísérletét.

Hasonló fogódzó lehet a földrengések említése.¹⁷¹ Ugyanígy, azok az esetek, ahol több vészes jelet egyszerre tár a hallgatóság elé. Itt is kérdéses, hogy az adott részek eredet-

¹⁶⁹ BARANYAI DECSI János *magyar históriája (1592–1598)*, ford. és bev. KULCSÁR Péter, Budapest, Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, 1982, 173. Bethlen Farkas heves záporosót említ, mely „a lefejezettek testéről lemosta a vért”. Ez az égi jel sokak szerint a kivégzettek ártatlanságáról tanúskodott. BETHLEN Farkas, *Erdély története IV. Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597)*, VIII–IX. könyv, szerk. JANKOVICS József, ford. KASZA Péter, S. VARGHA Katalin, jegyz. KRUPPA Tamás, Budapest–Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006, 82.

¹⁷⁰ 45. beszéd, K4, 39v.

¹⁷¹ Jeitteles összefoglaló tanulmánya szerint a következő időpontokban regisztráltak jelentősebb földrengéseket Erdélyben a püspök működése alatt, vagyis 1592 és 1597 között: 1593. április 12. (1593, 12. April. Bedeutendes Erdbeben durch ganz Siebenbürgen.); 1594. december 1–2. (1594, 1. bis 2. December. Grosses Erdbeben in Siebenbürgen.); 1595. április (1595, im April. Zwei grosse Erschütterungen in Siebenbürgen.). Ld: Ludwig Heinrich JEITTELES, Versuch einer Geschichte der Erdbeben in den Karpathen- und Sudeten-Ländern bis zu Ende des achtzehnten Jahrhunderts, Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft, 1860 (12), 304–312.

tileg is szerepeltek az adott prédikációban, vagy utólagosan illesztették be őket. A 62. beszédben például éhségről, döghalálról mint a háború velejáróiról,¹⁷² valamint a földrengésről¹⁷³ olvashatunk. A felhozott példát azonban nem aktualizálja a prédikátor, sőt, el is hátrítja e gesztust: „Itt nem illik nekünk arról disputálnunk, micsoda a földingás, a pestis és a több előszámlált veszedelmek, és honnat támadnak, mert azt sem a mi tisztünk, se a mostani idő nem kívánja. Hanem elég az, hogy a megharagutt Istennek ostora és nagyobb következő nyavalyáknak előljáró jele.”¹⁷⁴ Az áradásokról, jégverésekről, a termés elfagyásáról, kiszáradásáról, a késői szüretekről, sárról, földcsuszamlásokról stb. előkerülő adatok¹⁷⁵ a beszédek esetleges datálásában további segítséget is nyújthatnak.¹⁷⁶ Azonban ehhez a prédikációk szoros olvasása során ki kell zárunk az „idegenkezűség” esetét, vagyis biz-

¹⁷² 62. beszéd, K4, 102v: „Efféle csapások azért szörnyűnek tetszenek, s ugyan keservesbek is, mert igen hirtelen, minden válogatás nélkül mindeneket megnyomorítanak és elvesznek, úgy hogy mindennap, sőt óránként szeme előtt forog embernek a halál, mind a hadban, döghalálban, és mind az éhségnek idején. Mert az, hogy ezek a veszedelmek időnek előtte, erőszakkal fosztanak meg az élettől, mert mégis könnyebb és nem annyira keserves annak halála, aki vénséget ér és életének jobb részét meghaladja, hogy nem mint akik életnek virágjában volnának. Gyakran szokta pedig az írás ezt a három csapást egybevetni és kapcsolni, a hadat, éhséget és döghalált. [...] mert ugyan igen közel, sőt egymás után szoktak jární. Mert a had után éhség szokott jární, mert az szállott városban éhség szokott támadni, sőt kívül is, mert nincs, ki a földet művelje, szántsa, vesse, kapálja, vagy nem mer senki kinn forgani az ellenségtől való féltében, ki mindent el szokott kapdosni és pusztítani, honnan éhség következik. Az éhségnek idején pedig az ember nem válogathat a költésben és ételben, hanem amit kaphat, mindent felhord, sőt sok ocsmány és ártalmas dolgokat megeszik, hogy az sok nyavalyák és testbeli nedvességeknek megveszése miatt a döghalál támad.”

¹⁷³ 62. beszéd, K4, 102v–103r: „De itt negyedikről is vagyon emlékezet, a földindulásról, mely nem kevesebbé veszedelmesb, szörnyűbb a többinél. Mert számtalan sok régi és új példákat hozhatnánk elő, kikből megmutathatnók, mennyi károk és nagy veszedelmek lötnének a földingás miatt úgy annyira, hogy Tiberius császár idejében, amikor éle és szenved Krisztus Urunk, azaz akkor, az tájba, mikor ezeket mondá Krisztus urunk, egy éjjel Ázsiában 12 város süllyedett el, mind népestől, marhástól, a földingás miatt. De erről, ha ki akar, több példákat olvashat Senecánál lib. 6. Nat. hist. Plin. lib. 2. cap. 84.”

¹⁷⁴ 62. beszéd, K4, 103r.

¹⁷⁵ Néhány további adat Réthly gyűjtéséből: 1592. december (Áradások, a Száva kilépett a medréből.); 1593. augusztus (Áradások Erdélyben; Brassóban nagyon magas víz, majd jégeső, újabb áradás, vihar, villámok által leégett házak.); 1594. június (Nagyszebenben villám csapott a nagydisznódi toronyba, június 22-én, szétrombolta és a lőporral együtt a levegőbe röpítette. Nagy árvizek és csodálatos csillagok.) 1594. szeptember (Nagyon nedves ősz, a hegyeket és a szőlőket elmosta: „A hegyek és a szőlők borzalmasan szétestek(?). Bethlen-Szentmiklós mellett egy elég nagy hegy a Küküllőbe esett, a folyó vize annyira megdagadt, hogy másfelé folytatta folyását, ameddig a hegyet át nem áshatták.”); 1595. július 16. (Jégverés: „A jég majdnem minden gabonát tönkretesz. (Chron. Rer. Trans., H. F.)”); 1597. március vége (Hó és árvíz: „A hónap vége felé mindennap reggel hó esett, délfelé a Nap melegtől elolvadt és igen nagy árvizet okozott.”); 1597. május (Fagy. A szőlőtőkék és a gyümölcsfák mind elfagynak.). RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Budapest, Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009, 104–108.

¹⁷⁶ Földcsuszamlásról számol be Somogyi Ambrus is *Históriájában*, az 1594-es tavaszi események leírásakor, jelezve a természeti csapások előjel-szerepét: „Ez év tavaszi idészaknak kezdete táján több helyen a hegyekből és a szőlőskökből a föld lecsúszott, ha nem tévedtek, az esős idő iatt, mely akkoriban a szokottnál erősebb volt, amiből sokan arra következtettek, hogy az ország helyzete vagy megváltozik, vagy felfordul, mivel az előjelek többnyire figyelmeztetni szoktak, valahányszor az államot vagy valamelyik népet nagy bajok fenyegették.” SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól. Az 1490-es évtől 1606-ig*, ford. BUZOGÁNY Dezső, SZEBELÉDI Zsolt, SZABÓ György Máriabesnyő, Attraktor, 2013, 37.

tosnak kell abban lennünk, hogy az adott szövegrészek Enyeditől származnak és nem későbbi szerkesztés eredményei, ugyanúgy, ahogy a példának csupán példaként való említését is.

Datálási fogódzóként és a szöveghagyományozódás szempontjából is fontos forrásként használhatjuk a korabeli prédikátoroknak Enyedi beszédeire való utalásait. Ritka, hogy nem vitairatban találkozunk Enyedi névével. Annak bizonyítása, hogy a püspök ellen szóló prédikációk Enyedi élete alatt, és Kolozsváron, de legalábbis Erdélyben hangoztak el, a szöveghasználat alapján lehetséges. A szakirodalom megjegyzéseit óvatosan kell kezelnünk. Bitskey István például így ír Káldi György hitvitai jellegű beszédeit jellemezve: „Igen gyakran név szerint is emlegeti Enyedi György unitárius püspököt, aki támadásainak egyik fő célpontja. Egyes beszédeit (Pünkösdi vasárnapi első, Szent-Tamás-napi harmadik, Szent Fülöp- és Jakab-napi második stb.) elejétől végéig a vele folytatott polémia tölti ki oly közvetlen és heves hangon, melynek alapján joggal tételezhetnénk fel a prédikációknak az ellenfél életében történő elhangzását, s ezzel egyben rendkívül korai keletkezésüket (Enyedi halála éve 1597[...]).”¹⁷⁷ Hozzáfűzhetjük, az is elképzelhető lenne, hogy ugyanúgy, ahogy a 17. századi kálvinisták, például Milotai Nyilas vagy Geleji Katona, Káldi a püspök halála után évtizedekben indított támadást Enyedi személye és az unitárius tanok ellen.¹⁷⁸ Az utóbbi feltételezést támasztja alá, ha az először 1598-ban megjelent Explicationesben, nem pedig prédikációiban találjuk meg a vitázó forrásait. Bár Káldi az Explicationest nem említi a főszövegben és nem jelöli meg margináliái között, ezt igazolják a szöveghelyek. Míg a pünkösdi vasárnapi beszédben olyan textusra, Jn. 14, 23-ra épít beszédet,¹⁷⁹ mely Enyedi egy prédikációjában szerepel,¹⁸⁰ valójában a Szentlelket Istennek nevező bibliai helyek ismertetésénél, az ApCsel. 5, 3-at magyarázva citálja Enyedit, átvéve tőle a bibliai hely kihagyásokat tartalmazó fordítását,¹⁸¹ ami igazolja azt is, hogy az

¹⁷⁷ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 24.

¹⁷⁸ Bitskey azt is megjegyzi ugyanitt, hogy míg például Gönczi György debreceni prédikátort lebátyámozza és kigúnyolja, „Enyedi teológiájával szemben viszont neki is nehéztűzéséget – a katolikus dogmatika fő tételeit – kell felvonultatnia.” Uo.

¹⁷⁹ *Pünkösdi napiára-valor evangéliom. Sz. Iánosnak XIV. részében. v. 23. Első predikátzio*, in KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-valor Predikátzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631, 719–728.

¹⁸⁰ 205. beszéd, K1, 49–57. De promissione Christi. Jn. 14, 23. *Felele Jézus és mondá: Ha ki szeret engemet, az én beszédemet megtartja, az én Atyám is etc.*

¹⁸¹ Explicationes, 1619, 432: „Actor. Cap. V. v. 3. Mondott pedig Peter: Anania, miért kérértette meg az Sátán az te szívedet, hogy hazugy á sz. Léleknek; v. 5. Nem embernek hazudtál, hanem Istennek.”

Pünkösdi napiára-valor evangéliom. Sz. Iánosnak XIV. részében. v. 23. Első predikátzio, in KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-valor Predikátzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631, 720: „Anania, miért kísértette-meg a’ Sátán a’ te szívedet, hogy hazudnál a’ Sz. Léleknek? Nem embernek hazudtál, hanem Istennek. Sokat izzad az Erdélyi Ariánusoknak hamis Püspöke Enyedi György, hogy e’ jeles és világos mondást idegen magyarázattal

Explicationes magyar változatából dolgozott.¹⁸² Az adott szöveghelyet nem csupán az Explicationesben, de már a Defensio szövegében is megtaláljuk.¹⁸³ Ám mivel a többi Káldi által hozott szöveghelyről nem mondható el ugyanez, nem használhatjuk ezt érvként amellett, hogy Káldi más forrásból dolgozott volna, mint az Explicationesből. A második említett prédikációban egy olyan textusba szövi bele a püspök szavait,¹⁸⁴ melyre épülő beszédet ma nem ismerünk. Itt is kiderül a szorosabb vizsgálat során, hogy Enyedinek a Jn. 20, 28-hoz fűzött magyarázatával¹⁸⁵ polemizál. A Fülöp- és Jakab-napi beszédben,¹⁸⁶ melyben nem csak Enyedit, de Dávid Ferencet is név szerint említi a jezsuita, szintén az Explicationes¹⁸⁷ anyagát használta fel.¹⁸⁸ Ez azt is alátámasztja, hogy Káldi szövegét 1619 utánra kell datálnunk. Ezeknek és az ilyesféle az adatoknak pontosabb feltérképezéséhez az érintett beszédkorpusz részletes feldolgozása szükséges.

Szerkezeti szempontból kínálnak fogódzót, mely, mint láttuk, nem feltétlenül esik egybe a datálással, a következő fejezetekben bemutatandó hivatkozásfajták. A prédikációgyűjtemény teljes feltérképezése után a két hivatkozási rendszer remélhetőleg egymást kiegészítve rajzolja majd ki a beszédek hálózatát és egymáshoz való viszonyát.

meg-homályosíthassa; és, szokása szerint, a' mit meg nem fejthet, azt nevetésselés balgatag okoskodással meg-chúfolhassa: de heába fárad.” A magyarázatnak további ismertetését és cáfolatát is adja mintegy másfél oldalon.

¹⁸² Explicationes, 1598, 251–253. Explicationes, 1619, 432–435.

¹⁸³ Defensio, 66–71. Az Explicationes és a Defensio részletes összehasonlítását ld.: SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében*. Kézirat, Wolfenbüttel, 2013 július, 215–218.

¹⁸⁴ Sz. Tamás-napi evangeliom. Sz. Iánosnak XX. részében, v. 24. Harmadik predikátzio, in KÁLDI György, *Az Innepekre-valo Predikatzionak Első Resze*, Pozsony, 1631, 119–127.

¹⁸⁵ Explicationes, 1598, 248–250. Explicationes, 1619, 428–430.

¹⁸⁶ Sz. Filep és Sz. Jakab-napi evangeliom Sz. Iánosnak XIV. részében v. 1. Második predikátzio, in KÁLDI György, *Az Innepekre-valo Predikatzionak Első Resze*, Pozsony, 1631, 478–485.

¹⁸⁷ Jn. 14,9 magyarázatát ld.: Explicationes, 1598, 235–238. Explicationes, 1619, 407–410.

¹⁸⁸ Az Enyedivel foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem, a Káldi prédikációival foglalkozó szakirodalom nagyon röviden említi a püspök személyének a beszédekben való felbukkanását. Gábor Csilla így utal a pünkösdi és a Szt. Tamás-napi evangéliumokra: „Enyedül Enyedi György nézeteire szán hosszabb magyarázatot (I. 720–21) – elsősorban bibliai és patológiai, azonfelül görög grammatikai érvanyagot használva –, őt sommásan arianusnak nevezi, elrettentő példaként hivatkozva rá, miközben a Fiú és a Szentlélek istenségét taglalja.”; „[...] hiányos görög grammatikai tudását rója fel, miközben vele szemben Krisztus istensége mellett érvel (II. 122)” GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 49, 83.

2.2.4.1. Emlékeztető funkciójú hivatkozások

Strukturális kapcsolódási pontokat kínálnak a beszédeken belüli azok a – sokszor nehezen vagy egyáltalán nem azonosítható – megjegyzések, melyekben a prédikátor arra utal, hogy az adott napon ki nem fejtett témáról máshol, máskor már bővebben beszélt vagy beszélni fog. Ezeket *emlékeztető funkciójú hivatkozások*nak nevezem. Azt remélem, hogy erősíthető lesz általuk a beszédszerkezet hálójá. Ám az sem kizárt, hogy épp ezek a nem szembeötlő, ezért a másolás során épen hagyott hivatkozások szolgálhatnak majd alapul egy új struktúra felvázolásához, valamint elveszett, nem ismert beszédek feltérképezéséhez.

Az emlékeztető funkciójú hivatkozásoknak két csoportját kell megkülönböztetnünk. Az egyik fajta adatai gond nélkül lokalizálhatók, ezek azok az esetek, amikor több egymás mellett álló beszéd, melyek összefüggő beszédsort alkotnak és feltételezhetően egymás utáni alkalmakkor hangoztak el, lokalizált előre- és hátrautalásokat tartalmaznak, nem egyszer a megkezdett beszéd harmadik részeként kezelve a következő szám alatt lévő beszédet. Legtöbb esetben már a textus jelölésén is látjuk ezt a kapcsolatot, ezekben az esetekben a prédikátor nem írja ki az egymás után következő darabokban az egész hivatkozást, hanem az Ibidem vagy Ex eodem loco megjegyzések után megadja a következő sorok számait. A kapcsolat erős, ám oly triviális, hogy nem feltétlenül erősíti az egész rendszert, csupán beszédpárok és egy esetben három részből álló beszédcsoport tagjainak értelemszerű és logikus összetartozását. Ám arra mégis megfelelő, hogy a datálás és a struktúra felvázolása során ezeket az összefüggő beszédeket egy vagy egymáshoz nagyon közeli keletkezési időponttal lássuk el.

A páros és hármas beszédek¹⁸⁹ a következők:

K2	3. beszéd	Lk. 2, 1	Luc. II.
K2	4. beszéd	Lk. 2, 8	Ex eodem loco
K2	6. beszéd	Jak. 3, 2	Jacob 3.
K2	7. beszéd	Jak. 3, 9	Ex eodem loco v. 9.
K2	12. beszéd	1Kor. 13, 1	I. Cor. 13.

¹⁸⁹ Az átláthatóság kedvéért csupán a triacasokat tartalmazó fő köteteket tüntetem fel a táblázatban.

K2	13. beszéd	1Kor. 13, 4	Ex eodem loco v. 4.
K2	28. beszéd	Zsolt. (78)79, 1	LXXVIII.
K2	29. beszéd	Zsolt. 79, 5	Ex eodem Psal.
S	95. beszéd	Zsolt. 79, 1	Psal. 79. v. 1.
S	96. beszéd	Zsolt. 79, 5	Ex eodem Psal. v. 5.
S	100. beszéd	Zsolt. 82(83), 2	Psal. 82.
S	101. beszéd	Zsolt. 82(83), 10	Ex eodem Psal. v. 10.
S	110. beszéd	Ef. 6, 10	Ad Ephes. Cap. 6. v. 10.
S	111. beszéd	Ef. 6, 14	Ex eodem loco v. 14.
K5	167. beszéd	Lk. 19, 11	[sérült lap]
K5	168. beszéd	Lk. 19, 14	Ibidem v. 14.
K5	176. beszéd helyén (obszerváció)	2Sám. 1, 1–18	Observationes in 2 Reg. 1. v. 1. usque ad v. 18.
K5	177. beszéd helyén (obszerváció)	2Sám. 1, 18–21	Ex eodem capite 1. libri 2de Regnum v. 18, 19, 20, 21.
K5	178. beszéd	Zsolt. 79 (80), 1	Psal. LXXIX. v. 1.
K5	179. beszéd	Zsolt. 79 (80), 9	Ibidem v. 9.
K5	185. beszéd	Mt. 11, 2	Matthai cap. 11. v. 2.
K5	186. beszéd	Mt. 11, 7	Ibidem v. 7.
K5	189. beszéd	Gal. 6, 15	Ad Gal. cap. 6. v. 15.
K5	190. beszéd	Gal. 6, 15	Ex iisdem verbis.
K5	192. beszéd	Zsolt. 2, 1	Psal. 2. v. 1.

K5	193. beszéd	Zsolt. 2, 7	Ibidem v. 7.
K5	194. beszéd	Zsolt. 2, 8	Ibidem v. 8.
K1	205. beszéd	Jn. 14, 23	Joannis Capite XIII. ver. 23.
K1	206. beszéd	Jn. 14, 27	Ibidem Johannis 14. ver. 27.

Néhány példa segítségével az alábbiakban ezt a csoportot mutatom be. A 2. *Kolozsvári Kódex*ből egy helyet idézek, a 6. beszéd végét, mely több szempontból is érdekes. Egyrészt megmutatja, hogy a beszédpár egymást követő vasárnapokon (valószínűleg karácsony és vízkereszt között) hangzott el, utal a prédikáció felolvasásának hosszára, valamint előre megemlíti a 7. beszéd témáját:

„Mert rakva ez az város az sok megmondhatatlan hazugsággal, rágalmasokkal, árulkodással és egyébfelől való bolond ítéletekkel, kik felől ugyan bővebben kellene szólanom, de mivelhogy most az óra eltelt, az mi most elmarad, az *jövendő vasárnapon Istennek segítségéből megmagyarázzuk*, és az kétszínű tökéletlen emberekről akkor szóljunk.”¹⁹⁰

Erre felel aztán a 7. beszéd elején, ahol röviden összegzi az előző héten hallottakat, majd rátér a megelőlegzett témára.

Az 5. *Kolozsvári Kódex*ben a többi kódexnél több beszédpár és egy beszédhármas szerepel. Rögtön a kódex elején a 167. prédikáció¹⁹¹, egy párdarab első fele így végződik: „Sőt, az kire többet bíznak, több számadása vagyon annak, és ugye szinte tégedet is előránt az gazda, úgy számot veszen tőled, mint mástól, az *miképp az jövendő prédikációban meghallod*.”¹⁹² Erre így felel a 168. beszéd¹⁹³ eleje: „*Megértők ezt tegnap*, hogy ennek az fejedelemnek, az kiről itt emlékezet vagyon, kétféle népe volt [...]”¹⁹⁴ A 178. és 179. beszédek-nél egy két beszédbe sűrített, háromrészes prédikációval van dolgunk, erre utal a 179. beszéd első sora is: „*Ez harmadik része az könyörgő dicséretnek*.”¹⁹⁵ A prédikációgyűjtemény egyetlen ma ismert, számozás alapján három beszédből álló beszédcsoportjának hivatkozásai ehhez hasonlítanak. A 193. beszéd így emlékeztet az előzőleg, a 192. beszédben

¹⁹⁰ 6. beszéd, K2, 33v–34r.

¹⁹¹ Lk. 19, 11. [sérült lap] *Mikor ezeket hallgatná[... ..]da beszédet is, mivel hogy [...]*

¹⁹² 167. beszéd, K5, 7v. [Kiemelés tölem. – L. B.]

¹⁹³ Lk. 19, 14. (Ibidem v. 14.) *Az ő polgári pedig gyűlölik vala őtet és követséget küldnek utána, mondván etc.*

¹⁹⁴ 168. beszéd, K5, 8r. [Kiemelés tölem. – L. B.]

¹⁹⁵ 179. beszéd, K5, 53v.

elhangottakra: „*Minekutána megmutogatá az próféta*, miképp bánik az Úr Isten ez világi fejedelmekkel és hatalmasokkal, az kik az ő végezése és tanítása ellen tusakodnak és felfegyverkednek, *immár az dicséretnek második részében* azt adja előnkbe, miképp szokta azokat, az kiket gondviselése alá vett, megdicsőíteni és felmagasztalni.”¹⁹⁶

Hasonló hivatkozási pár található például a *Sárospataki Kódex* 110.¹⁹⁷ és 111. beszédében¹⁹⁸. A 110. prédikáció a következő szavakkal végződik: „Minemű fegyverekben kellene pedig felöltöznünk, az kikkel nem csak ellene állhassunk, hanem könnyen diadalmat vehessünk az ördögön, igen szépen megírja az apostol az következő igékben. *De azokról Isten segítségéből szóljunk az jövőendő prédikációban.*”¹⁹⁹ Erre a hivatkozásra is megérkezik a válasz a következő beszéd első soraiban, ahol a prédikátor feleleveníti az előző alkalommal mondottakat, majd folytatja, tovább építi az elkezdett gondolatmenetet: „Minekutána azért Pál apostol inti az keresztényeket az vitézkedésre, és felserkenti az vigyázásra, eleikbe adván az ő ellenségeknek serénységét és hatalmasságát, az mint ezt *tegnap meghallók*, immár második részében beszédének szép renddel elészámlálja azokat az fegyvereket, az kikben fel kell öltözni az lelki vitéznek, úgy hogy senki az apostolra nem panaszkodhatik, hogy ez tudós hadnagynak és jó tanácsadónak tisztiben el nem járt volna.”²⁰⁰

Az *1. Kolozsvári Kódex* 205. és 206. beszédének összekötése így hangzik a 206. beszéd elején: „Mondottuk vala, hogy Krisztus Urunk ez ő tanításának 2. részében ígéretet téssen az ő tanítványinak és ígér nekik két dolgot, tudni illik Szentlelket és békességet. Az *elsőről szólánk, következik a második.*”²⁰¹

Jellemző és minden más kódextól eltérő belső felosztással dolgozik a *Széekelykeresztúri Kódex* másolója. Szinte minden esetben, ahol hosszú, több részes beszéd-ről készít másolatot, azokat ketté szedi. A prédikációrészek közötti átkötések jól mutatják, hogy a (tervezett, vagy valóban megvalósult) használat során egymás utáni alkalmakkor mondta el azokat a híveknek. Jellemző, hogy míg a beszédek első részénél teljes terjedel-

¹⁹⁶ 193. beszéd, K5, 36v. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

¹⁹⁷ Ef. 6, 10. *Végezetre atyámfiai, vastagodjatok meg az Úrban, és az ő hatalmas erejébe öltözzetek* etc.

¹⁹⁸ Ef. 6, 14 (Ex eodem loco v. 14.) *Álljatok annak okáért felövedzván ágyékotokat igaz mondással, felöltöztvén az Igazságnak.* Etc.

¹⁹⁹ 110. beszéd, S, 117. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰⁰ 111. beszéd, S, 117–118. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰¹ 206. beszéd, K1, 57 (30r). [Kiemelés tőlem. – L. B.]

mében hozza a textust annak helyével, valamint a beszédszámot, a kétfelé szedett prédikáció második felét csak a Concio felirattal jelzi. Lássunk példaként egy hosszabb lélegzetű átvezetést a 195(?). beszéd két fele között:

„Immár az harmadik részében az felvett ígéknek azt írja meg az próféta és azt kellene meglátunk, az veszedelem idején mit cselekedtenek az Jeruzsálembeliek és micsoda haszontalan dolgokban helyezteték reménységeket. De arról való tanításomat halasztom az következő tanításomra, ahonnan megtanulhatjuk, ha az Úr megengedi érnünk arról való beszélgetésünket, hogy az meny népet az Isten meg akar verni, ostromozni, büntetni, elsőben annak az eszét veszi el, hogy ne tudjon illendő orvosságot találni, keresni az nyavalya ellen. De az mint mondám, arról Istennek segítségéből halljunk, értsünk és tanuljunk az az következő tanításokban. Mostan pedig az Úrnak gondviselése alá ajánlom az híveket.”²⁰²

Erre a következő beszéd eleje reflektál is. Jellemző a következő beszédek szerkezetében, hogy nem csupán jelzi a két prédikáció összefüggését, de össze is foglalja az előző alkalomkor hallottakat és a napi textust úgy olvassa fel, hogy a megelőző beszéd textusa is elhangozzon emlékeztetőképpen. Általában ehhez hasonló az utalás kezdete:

„Ha emlékeznek reá az hívek, az elmúlt tanításunkban vettem vala ígékkel fel tanulságunknak okáért az Ézsaiás próféta írásából, az 22. caputból. De hogy az Úrnak C. u. hívek az elmúlt tanulságra is reá emlékezhessenek, az mostani tanításunkra is jobb alkalmatosságot vehessenek, mind azelőtt megmagyarázott ígékkel, s mind az mostani órára halasztott megmagyarázandó ígékkel betű szerint renddel elüvészámolom. Vigyázzanak reá figyelmetesen az Úrnak szent ígéjében gyönyörködő igaz hívek.”²⁰³

Az emlékeztető funkciójú hivatkozások második csoportja már nehezebben felfedezhető és nehezebben azonosítható. Ezek azok az esetek, melyekben a prédikátor pontos hivatkozás nélkül egy másik, korábban elhangzott, vagy később esedékes beszédre vonatkozó tartalmi utalások. Nehezíti az azonosítást a ma nem ismert beszédek viszonylag nagy száma és az utalásokban szereplő kevés információ. Abban biztosak lehetünk, hogy ezek a hivatkozások el is hangzottak a prédikációk során. Vagyis egyenesen a híveket szólították meg, őket emlékeztették a korábbi istentiszteletek alatt elhangzottakra. A mélyebb elemzések során a beszédekből nyert adatok alapján világosabb képet kaphatunk arról is, hogy a beszédek

²⁰² 195(?). beszéd[1], Sz, 474 (374).

²⁰³ 195(?). beszéd[2], Sz, 474 (374). A kódex teljes anyagának hivatkozásjegyzékét ld. a *Mellékletben*.

hálózata hogyan jelent meg a hívek számára. Emellett az utalások az időbeli rendszerezésben is segítséget nyújthatnak.

Ezt a hivatkozáscsoportot is szemléltetem néhány példával. A 2. *Kolozsvári Kódex* 16. beszédében így szól a prédikátor: „Az mint azért ez históriából és ugyanezen Jeremiás próféta írásából megtetszik, mondá az ígéket az Úr parancsolatjából Jeremiás Jeruzsálemnek Sedékiás király és az több közel való királyoknak, hercegeknek követi előtt. Mert hogy megértse, *azmint hogy másszor is megmondtuk*, az Sedékiás királynak az országát és birodalmát Nabukodonozor adta vala, kivel frigye vala.”²⁰⁴ Majd, még ugyanazon a beszéden belül Krisztus istenségével kapcsolatos megjegyzéséhez fűzi hozzá: „*De erről másszor többet.*”²⁰⁵ Egy lappal később a hamis cselekedetekről szólva, melyekről az Úr mindent tud, megjegyzi, hogy „*egyébkor ezt bővebb beszéddel megmutogattuk és bizonyítottuk.*”²⁰⁶

A 4. *Kolozsvári Kódex* 37. beszédében így szól a prédikátor: „Mely nagy embertelenség, kegyetlenség és istentelenség a szegény úton járó házába be nem fogadni, és nyugodalmat neki nem adni, holott erre mind a természet, mind a szentek példája, mind a Szentírás, és mind a pogányok intése mindeneket megtanít és kényszerít, *amiképp másszor bővebben megmutogattuk.*” Majd pár sorral lentebb újabb utalással emlékezteti a prédikátor a híveket korábbi beszédben említett bibliai helyre: „Ez pedig nem csoda, mert ha az emberek között legerősebb szövetség az Isteni vallásban és szolgálatban való egyesség, *amiképp a minap megtanultuk ama Krisztus urunk mondásából: Az, úgymond, az én anyám és atyámfia, aki az én mennyei atyámnak akar.* etc. következik, hogy azok között lehet legnagyobb gyűlölség, kik az isteni tiszteletben s vallásban különböznek és ellenkeznek.”²⁰⁷ Elviekben e hivatkozás azonosítása megkönnyíti a hivatkozott beszédhely azonosítását, ám mivel vélhetően nem textust, hanem belső bibliai idézetet említ, csak a szövegek teljes feldolgozásával azonosíthatjuk be az ilyenfajta hivatkozásokat is. A 46. beszédben ezt találjuk: „Hirdesetek böjtöt. A böjt, mely igen együtt jár a könyörgéssel, *másszor bővebben megmutogattuk.*”²⁰⁸ Számos más hasonló utalás követi, az azonosítás szempontjából legkarakteresebb ez: „*Ez minap megmagyarázám az Isten templomának minden állását.*”²⁰⁹ Bár

²⁰⁴ 16. beszéd, K2, 147. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰⁵ 16. beszéd, K2, 150. [Kiemelés tőlem. – L. B.] Az egész idézet így hangzik: „Senki pedig nem oly szemtelen, hogy ezeket az átok alá rekessze. Mert az ilyen isteneket az Isten ő maga teszi istenekké, és ezek nem rontják, hanem építik az ő tisztességét. Ilyen isten pedig az Krisztus. Tehát, nem illik semmiképpen rajta ez mondása Jeremiásnak. De erről másszor többet.”

²⁰⁶ 16. beszéd, K2, 151. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰⁷ 37. beszéd, K4, 2v. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰⁸ 46. beszéd, K4, 46r. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²⁰⁹ 46. beszéd, K4, 47v. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

sok példában a minap az előző napot, vagy előző alkalmat jelöli, itt a mai sorrend szerinti előző beszédekben nem szerepel a megjegyzésnek megfelelő leírás. Szerepel azonban a 42. beszédben, ahol valóban hosszan kifejti a prédikátor, hogyan volt felosztva a templom.²¹⁰ A beszéd talán elhangzott az 1593-as tordai zsinaton.²¹¹ Ez alapján feltételezhetjük, hogy a zsinaton több beszéd is elhangzott, a zsinati közönség a későbbi igehirdetésen is részt vett, vagy az alkalmi beszédnek tűnő darabot többször is előadta a püspök. Lehetséges az is, hogy a későbbi másolók illesztették be a kereszthivatkozásokat, ezt azonban a lehetőségek végére sorolom. Az 57. prédikációban ugyancsak arra találunk utalást, hogy a témáról a prédikátor már korábban beszélt:

„Mostan azért ha penitentiát akarna valaki tartani, nem volna szükség haját kitépni, mert ezt nem szoktuk mi semmi keserűségünknek idején cselekedni, hanem elég volna, hogy a mi gyászunknak és keserűségünknek jelét a mi szokásunk szerint jelentenők, de főképpen hogy szívünkben szontyolodnánk meg, amint mondá az Úr Isten Joel 2, szaggassátok meg szíveteket, nem ruházatotokat. *De erről másszor többet szólottunk.*”²¹²

Speciális eset a hivatkozások között, mikor időben előre utal a prédikátor. Ez történik a 61. beszédben is, ahol egy tanító célzatú párbeszéd-blokk responsiójában a következő mondatot találjuk: „Mert amely tudomány egyszer megerősítettett, nem szükség az[t] újonnan erősíteni, kiről amaz alkalmatosságban többet szóljunk.”²¹³ A beszéd további részében nem találunk ilyen tartalmú részt, ezért a szöveghelyet kereshetjük más beszédben. Emellett ügyelnünk kell arra, hogy az *alkalmatosság* többféle alkalmat, egyéb liturgikus eseményt is jelenthet.

A *Sárospataki Kódexből* a visszautalásra idézek példát, a 112. beszédében a következőket olvashatjuk: „Mint ezen Amasiásnak mikor ezt izeni az Izrael királya, hogy az Lybanuson való bogáncskóró küldött volt követeket az cédrusfához. Etc. *Kiről másszor szólottunk.* Hogy pedig ez példabeszédet hívja Ézsaiás éneknek, nem azt jelenti, mint ha valami gyönyörűség dolog volna.”²¹⁴

²¹⁰ A prédikáció szövege megtalálható az EGYVM 207–221. oldalán.

²¹¹ A 3. *Kolozsvári Kódexből* ugyan ez a beszéd hiányzik, de a 43. beszéd mellé a következő jegyzetet írta a másoló: „In synodo Thorde habita 1593. 20. Junij.” (K3, 49v.) Ha ez alapján feltételezzük, hogy a számozásban előtte szereplő darabot is előadta a püspök, akkor lehetnek igazak az elmondottak.

²¹² 57. beszéd, K4, 86r. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²¹³ 61. beszéd, K4, 101r.

²¹⁴ 112. beszéd, S, 132. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

Az 5. *Kolozsvári Kódex*ből példa lehet erre a 172. beszéd egy megjegyzése: „Mert az Isten, ígéré, tűrő, szenvedő és késedelmes az büntetésre és bosszúállásra, azért az ő nyomorultért is nem mindjára áll bosszút az kegyetleneken, az mint itt szól Krisztus Urunk: Noha, úgymond, várakodik és mulat az bosszúállással, etc. *Melynek okait másszor meghallották az keresztyének [...]*”²¹⁵

Ugyancsak az 5. *Kolozsvári Kódex*ben szerepel, a 189. beszédben egy utalás, mely egy lehetséges témát említ meg. A körülmetélkedésről és körülmetéletlenségről, a zsidózók érveiről szólva citálja példaképpen a szombat megtartásánál szokását a „ceremóniák” között. Ehhez kapcsolódóan megjegyzi: „Megbizonyítám pedig oda fel, hogy nagyobb az szombatnak illésénél az környülmétélkedés, tehát mint amarra, azonképpen erre sem vagyunk kötelesek. *De az szombatról más alkalmatosságban, ha szükség lészen, bővebben szólok*, most csak például akarám behozni, hogy megértsed, hogy mikor itt szent Pál azt mondja, hogy az Jézus Krisztusban haszontalan az környülmétélkedés, ebben bé vagyon foglalva az ünneplés is, az szombatnak zsidó szokása szerént való megillése is.”²¹⁶ Valószínűsíthetően szükség lett az ígért magyarázat kifejtésére, így találjuk meg a 201. beszédet, melynek címe: *De Sabbatho*.²¹⁷

Az 1. *Kolozsvári Kódex*ben, a 209. beszédben a bálványimádásról szólva két témát vezet fel a püspök, az egyik a meghalt emberek és állatok képmásaként készített szobrok imádása, a másik Isten ábrázolása és imádása. A témamegjelölés után így szól: „Hogy most mind a kettőről szóljunk, nem engedi az idő, de rövideden az elsőről ezt tudhadd, hogy ha szinte megengednők is, hogy a teremtett állatok képét szabad kiírni, ábrázolni, de azokat tisztelni nem szabad, sőt, nyilvánvaló bálványimádás. De erről másszor többet.”²¹⁸ A bejelentett folytatást el is készítette a püspök, ezt a 211. és 212. beszédben találjuk.²¹⁹

Sok esetben nem egy konkrét beszédre, hanem beszédcsoportha utal a prédikátor. Természetesen ezek a hivatkozások általánosnak tűnnek, mégis, zárt struktúrában kezelve a beszéggyűjteményt, legalább irányadóak lehetnek. A *Székelkeresztúri Kódex* 195(?) beszédének második felében ezt találjuk: „Ézsaiás gyakorta megprédikállotta vala ezeknek az

²¹⁵ 172. beszéd, K5, 35v.

²¹⁶ 189. beszéd, K5, 118v.

²¹⁷ 201. beszéd, K1, 10–18. *De Sabbatho*. Mt. 12, 1. *Egykor megyen vala Jézus a vetés közt szombaton, az ő tanítványi pedig éhezvén etc.*

²¹⁸ 209. beszéd, K1, 89.

²¹⁹ 211. beszéd, K1, 100–110. *De idololatria gentium et papistarum*. ApCsel. 14, 11. *Az sokaság pedig mikor látta volna, amit cselekedett Pál, felemelvén szavukat etc.* 212. beszéd, [111–114]. *De vera veri Dei cognitione*. ApCsel. 14. A beszéd csonka, eleje és vége hiányzik.

Júda országabelieknek s jeruzsálembelieknek, mint járnak, az miképpen mi is cselekedtünk, s mostan is cselekszünk. De azok, miképpen mi is, nem hogy elhitték volna, hanem még inkább csúfolták és nevelték ötet, sőt, szidalmazták, kárhoztatták érette, miképpen nagy sokan mivelünk is cselekszenek [...]"²²⁰ Egyes esetekben az is világos, hogy a másoló prédikátor nem az Enyedi-korpuszt használja, hanem saját gyülekezetében emlékezteti a híveket a prédikációgyűjteménytől független szövegekre. Így történik ez a 191. beszéd első felének lezárásában ugyanebben a kódexben: „Intem is az Jézus Krisztus urunkban igaz híveket, hogy mikor az harangszót hallják, jusson eszükbe, miről volt ez elmúlt tanításunkban beszélgetésünk, s mi maradott volt hátra. Mert noha tudom, hogy ennek előtte is gyakorlatossággal hallották az hívek ez evangéliumnak magyarázatját, de netalán külön magyarázattal, hogy sem mint tőlem meghallhatják. Most ebbe hagyom tanításomat. Legyen elég.”²²¹

2.2.4.2. Kollektív és lokális kereszthivatkozások

A fentiek jól mutatják, hogy a korpuszban általánosan megtalálható jelenségről beszélhetünk. Az is látszik a variánsok vizsgálatából, hogy míg az emlékeztető funkciójú hivatkozások inkább megmaradtak, a beszédszám szerinti hivatkozások könnyen eltűntek. Mivel a beszédszám szerinti hivatkozások szerkezetileg fix helyen lévő beszédeket feltételeznek, ezek lehetnek azok a hivatkozások, melyek a strukturális hálót megerősítik. Az is biztos, hogy a korpusz eredeti hivatkozási hálója szofisztikáltabb volt.

A kódexek között kevés olyan van, melyekben nem találunk szerzősége, a triacas-, vagy beszédszámokra való utalást, valamint nincs kötetcím, index, vagy egyéb azonosítási segítség. Egyik ezek közül a *Conciones vetustissimae*, mely egy helyen a variánsokkal ellentétben pontos hivatkozást tartalmaz. Az 5. *Kolozsvári Kódex* (és a *Székelykeresztúri Kódex*) 191. beszédének hivatkozása így hangzik: „De mi legyen valakiben hinni, és hogy ez szólásnak módja senkit örök Istenné nem tehet, avagy nem téssen, *másszor is megmutogattuk.*”²²² Ezzel szemben a *Conciones vetustissima*eben a következőt találjuk: „De mi legyen valakiben hinni, *erről másszor szólottunk Con. in 55. et 38.*”²²³ A 38. beszéd textusa: *Mindazáltal az fő emberek közül is sokan hívének őbenne. De az farizeusoktól való féltükben*

²²⁰ 195(?) beszéd[/2], Sz, 475 (375).

²²¹ 191. beszéd[/1], Sz, 609 (509).

²²² 191. beszéd, K5, 130r. A beszédhely megegyezik Sz másolatával. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

²²³ 191. beszéd, CV, 27.

*meg nem vallják vala, hogy az gyülekezetből ki vettetnének. Mert inkább szereték az emberek dicsőségét, hogy nem az Istennek dicsőségét.*²²⁴ Az 55. beszéd textusa: *Ha az Úr nem építi az házat, hiába munkálkodnak, az kik építik azt. Ha az Úr nem őrzi az várost, csak hiába vigyáz, az kik őrzi azt. Csak hiába vagyon jó reggel felkelni, későn leülnötök, keserves kenyeret ennetek, kik az Úrtól áldást nem vártok. Az miképpen haszontalan reggel felkelnetek, későn leülnötök, keserves kenyeret ennetek. Szintén azonképpen az Úr az ő szerelmesinek ad álmot. Miképpen az sebes nyilak az hatalmas markában, azonképpen az hívek erősek az Isten oltalmában. Meg nem szégyenül az kapuban, mikor szóland az ő ellenséginek.*²²⁵ Mindkét beszéd tematikájában ide illik. Emellett feltételezhetően a másoló véletlen hagyta benne a gyűjteménytől idegen hivatkozást a szövegben. Mivel a hordozó kódexnek az adott beszédválogatásban beszéd számozása nincs, valamint a megnevezett beszédek nem szerepelnek a kötetben, biztosak lehetünk abban, hogy kötetek közötti hivatkozásról van szó. Mivel a prédikáció azonosíthatóan Enyedi műve, a hivatkozást is eredetinek tekintem.

Sokat elárulhat a másolók szöveghasználatáról, ha a variánsok hivatkozási kettősséget mutatnak. Ez súlyozottan érvényes abban az esetben, ha több hivatkozás egy beszédre mutat. A hivatkozott beszéd helye így többszörösen megerősített, míg maguk az utaló beszédek variánsaik miatt elbizonytalanítják saját helyüket a struktúrában. Mind a 13. beszéd (K2), mind a 45. beszéd (K4) utal egy-egy pontján a 27. prédikációra. A 13. beszéd hivatkozásával kapcsolatban problémát okoz, hogy a *Marosvásárhelyi Kódex* variánsa nem tartalmazza a hivatkozást, emellett a harmadik triacas darabjaként van jelölve beszéd szám nélkül. Ezen felül a 2. *Kolozsvári Kódex* hivatkozásában nem csupán beszéd-, de triacas számot is találunk, annak ellenére, hogy elvileg egy kötetben és egy triacson belül lévő darabokról van szó.²²⁶ A 45. beszéd csupán a hivatkozások módja tér el. Míg a 4. *Kolozsvári Kódex* margóján ott van az utalás, a 3. *Kolozsvári Kódex* csak a szövegközi emlékeztető utalást tartalmazza.²²⁷

²²⁴ Jn. 12, 42. Enyedi szövegei közül leghosszabban P (M) idézi a textust, a következőképpen: „Mindazáltal a fő népek közül is sokan hívének öbenne, de az farizeusoktól való féltükben nem vallják vala, hogy az gyülekezetből ki ne vettetnének. Etc. Lege usque dicsőségét.” 38. beszéd, P, 4v.

²²⁵ Zsolt. 127, 1. Enyedi szövegei közül leghosszabban Sz idézi a textust.

²²⁶ A problémás helyről bővebben ld. a 74. oldalt.

²²⁷ 45. beszéd, K4, 43r: „Itt aztat tanuljuk meg, mely háládatlan, goromba, és mely vakmerő legyen a bűnben elmerült ember. Ím, mely keservesen panaszkodik az Úr: *És nem találtaték egy közületek, aki énhozzám.* Mégis csudálkoznak rajta, ha az Isten sokasítja a csapást, ha gyakorta ver. Micsoda okai legyenek pedig, hogy az ember így megkeményíti magát, másszor megmagyaráztuk.” Margójegyzet: „Concione 27.”

Még egy példát fontos kiemelni, mely a beszédek szerzői változataihoz visz közelebb. Az 1. *Kolozsvári Kódex*ben a 204. beszéd vége hiányos. A magyar nyelvű szöveg egy latin nyelvű vázlatban végződik: „Sequentia explicare non licuit propter morbum supervenientem, sed eorum dispositio haec est”.²²⁸ A mintegy másfél lapnyi latin vázlat alapján nem csupán arról kaphatunk képet, hogyan is néztek ki a „magyarítás” előtt, nyers formában a beszédek, de arra is bizonyítékot találhatunk, hogy a korpusz egyes darabjai közötti kereszthivatkozások sűrűk lehettek az eredeti változatokban. A vázlat margóján egyéb jegyzetek között két margináliát találunk, az egyik a harmadik triacas 86. beszédére, míg a másik az ötödik triacas 145. beszédére utal. Az utalások azért is érdekesek, mert az adott beszédek közül az elsőt a *Marosvásárhelyi Kódex* rossz másolatában ismerjük, melyben beszédszám nélkül szerepelt, a másik beszéd pedig olyan ma nem ismert beszédre utal, melyről pontosabb adatot csak az EUET alapján tudtunk mondani. A vázlatban lévő hivatkozások megerősítik mind az EUET hivatkozását, mint a *Marosvásárhelyi Kódex*ben szereplő beszéd helyét a korpuszban.

Ez az eset azonban felvet egy újabb, a szövegstruktúrára vonatkozó kérdést is. Hogyan kell a kutatónak súlyoznia a ma fellelhető hivatkozásokat? Káldos János utolsó megjelent cikkében hosszan idéz a beszédgyűjtemény szerkezetének ismertetése kapcsán ezekből a példákból, ám célja az, hogy alátámassza a beszédek számozásának stabil voltát.²²⁹ A hibák és eltérések azonban egy ennél jóval súlyosabb kérdés megválaszolására adnak okot. Szövegmomláról beszélhetünk-e, vagy átstrukturált beszédgyűjteményről?

A válaszhoz remélhetőleg hozzásegít az, ha minden a korpuszon belüli és a korpuszra vonatkozó azonosítható triacas- és beszédhivatkozást összegyűjtünk, így az eredeti háló egyes pontjait mintegy fixálhatjuk, rögzíthetjük, mint a hivatkozások által igazolt helyen lévő szemet.

45. beszéd, K3, 27r: „Másodszor itt azt tanuljuk meg, mely háládatlan, mely goromba és mely vakmerő legyen az bűnben elmerült ember. Ím, mely keservesen panaszkodik az Úr: *És nem találta egy közületet, az ki énhozzám térne*. Mégis, csudálkozunk rajta, ha az Úr Isten sokasítja az csapást, ha gyakran ver. Micsoda okai legyenek pedig annak, hogy az ember így megkeményíti magát, másszor megmagyaráztuk.”

²²⁸ 204. beszéd után, K1, 47 (25r) – 48 (25v). A dispositio szövegét közli KÁLDOS: *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 105.

²²⁹ Uo., 103–105.

Két csoportot kell elkülönítenünk a korpuszon belüli hivatkozásnál. Az elsőt *kollektív kereszthivatkozásnak* nevezem.²³⁰ Minden hivatkozást ide sorolok, ami olyan beszédekben szerepel, melyek nem egy triacason, vagyis egy strukturális szinten megjelölt és egybemásolt szövegcsoporthoz belül hivatkoznak más beszédekre. Ezt akkor is figyelembe veszem, ha a másoló több triacast is lemásolt. A meghatározás vonatkozik a vegyes másolatokra is.

A másodikba azokat a beszédeket sorolom, melyek egy triacason vagy szövegegységen belül, vagyis egy a másoló által átvett (vagy kialakított) szövegcsoporthoz belül történik. Ezeket *lokális kereszthivatkozásoknak* nevezem.²³¹

Az első hivatkozásokat erősebbnek, míg a másodikat (belső szerkesztés apropóján) gyengébbnek tekintem.²³²

Kódex	A hivatkozást tartalmazó beszéd	A hivatkozott beszéd	A hivatkozás jellege: Marginália Szövegközi j. Sorközi j. Index	A jelzés szövege	KK / LK
K2	4. beszéd	55. beszéd	Marginália	„[...] Vide Con. 55. 2da tria.[...]”	KK
M	9. beszéd	?	Sorközi jelzés	„Vide ...[?] in 3. triacade in hunc locum.”	LK
K2	13. beszéd	27. beszéd	Marginália	„Vide alia Concio[ne] 27. ex prima Triacadum”	LK
K4	45. beszéd	27. beszéd	Marginália	„Concione 27.” A főszövegben: „Micsoda okai legyenek pedig, hogy az ember így megkeményíti magát, másszor megmagyaráztuk.”	LK
K4	66. beszéd	67. & 99. [?] beszéd	Szövegközi j.	„Ultima autem concio huius triacadis, videlicet 67 de funere, descripta est in finem tertiae triacados, ibi invenies.”	LK

²³⁰ A továbbiakban kollektív kereszthivatkozás KK rövidítéssel.

²³¹ A továbbiakban lokális kereszthivatkozás LK rövidítéssel.

²³² A hivatkozások áttekintő táblázatát ld. a *Mellékletben*.

S	101. beszéd	127. beszéd	Index	„Convenit, 127. con.”	LK
S	113. beszéd	132. beszéd	Index	„Correspondet huic, Con. 132.”	LK
S	114. beszéd	119. beszéd	Szövegközi j.	„Vide caetera Contione 119.”	LK
S	118. beszéd	129. beszéd	Index	„Corresp. huic, Con. 129.”	LK
S	120. beszéd	124. beszéd	Index	„Corresp. Con. 124.”	LK
S	123. beszéd	188. beszéd	Marginália	„Quae sequentur haec verba applicantur concione 188.”	KK
K5	177. beszéd (Observationes)	57. beszéd	Sorközi j.	„Quae haec sequitur in Isaia explicata sunt concione 57. Vide in 2da triacade.”	KK
K5	185. beszéd	108. beszéd	Marginália	„In Triac. / 4ta / Vide Con. / 108. fol. 3.”	KK
K5	188. beszéd	123. beszéd		„Haec quae precedunt explicantur Tria. 4. Concione 123.” [Tria. 4. talán későbbi betoldás.]	KK
K5	194. beszéd	167. beszéd	Marginália	„Et Con. 167 supra.”	LK
CV	191. beszéd	55. beszéd, 38. beszéd	Szövegközi j.	„De mi legyen valakiben hinni, erről másszor szólottunk Con. in 55. et 38.”	KK
K1 24 (13v)	202. beszéd	198. beszéd	Szövegközi j.	„[...] Ugyan szokása ez ennek az evangélistának, hogy az egyről való dolgot is közönséges igével írja meg, vide Conc. 198.”	KK
K1	204. beszéd utáni „sequentia”	86. beszéd	Marginália	„Vide Concione. 86. super Cap. ad. Rom. 8. in 3. triacas”	KK
K1 (25a)	204. beszéd utáni „sequentia”	145. beszéd	Marginália	„Vide Cont. 145. super Cap: 1. Rom. in 5. Triacas.”	KK

2.3. Kötetek, kódexek, kéziratok

Az első, ma ismert datálható másolat 1613-ból származik, a legutolsó jelenleg is ismert másolati adatunk a korszakban a 17. század végére tehető. A 1–5. *Kolozsvári Kódexek*,²³³ valamint a *Sárospataki Kódex*²³⁴ a prédikációgyűjteménynek egy-egy összefüggő részét tartalmazzák, triacasokat tartalmaznak. Ezekkel a kötetekkel kapcsolatban a szerkesztési stratégiák csak részlegesen elemezhetők. A kódexek bejegyzéseiből azt is tudjuk, hogy egyes kezek több triacast is lemásoltak, vagy egyszerre több kódexen dolgoztak, így beszédek jelölten kimaradtak, mert azok már más kódexben megvoltak. Ezek az egyéb másolatok kivétel nélkül elvesztek, vagy lappanganak. A beszédgyűjteményekben felfedezett hibák és párhuzamosságok arra is rávilágítanak, hogy még a jól szerkesztettnek tűnő, az eredeti struktúrát szorosan követő kötetek is eltéréseket mutatnak az ideális struktúrától. Ezeket az eltéréseket vagy már maga az eredeti prédikációgyűjtemény is tartalmazta, vagy a másolások során bekövetkezett átszerkesztések, hiányos, kevert vagy sérült források használata során jöttek létre.

Az egységes anyagot tartalmazó köteteknél érdekesebbeknek tűnnek szerkesztés szempontjából azok, melyekbe a korpuszból válogatva másoltak beszédeket. A legtöbb anyagot tartalmazó ilyen kötet a *Székykeresztúri Kódex*,²³⁵ mely átmeneti stádiumnak mondható az összefüggő anyagot közlő és a néhány beszédet tartalmazó kódexek között. Huszonnégy beszédet találunk benne a második triacas anyagából, tizenhárom beszédet a

²³³ 1–4. *Kolozsvári Kódex*, Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 737/1–4. 5. *Kolozsvári Kódex*, Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 1228.

²³⁴ *Sárospataki Kódex*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára. Jelzet: Kt. 7.

²³⁵ *Székykeresztúri Kódex*, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzet: 0439.

hatodik triacasból és két beszédet a csonka hetedik triacasból. A kötet másolója jó minőségű szövegeket ad, ám sokszor kiegészít, átír, aktualizál. Egész más jellegű a *Marosvásárhelyi Kódex*,²³⁶ mely tíz Enyedi-beszédet tartalmaz, négyet az első triacasból, hármat a második triacasból, egyet valószínűsíthetően a jelenleg ismeretlen anyagú harmadik, kettőt pedig a negyedik triacasból. A kódex rossz állapotban van, a beszédek maguk is vegyes színvonalúak, a szöveghagyományozódás és szövegromlás módjának és kérdésének vizsgálata során azonban elengedhetetlen és érdekes tanulságokkal kecsegtető vizsgálata. Gyalai Sámuel három Enyedi-beszédet másol le vegyes tartalmú kódexébe, a 43., az 50. és a 100. számút, előbbieket jelöletlenül, utóbbit jelölve.²³⁷

Szintén ebbe a csoportba illik a *Conciones vetustissimae* címen ismert kódex,²³⁸ melynek alapos leírását legutóbb Balázs Mihály végezte el, az átfogó ismertetés mellett főként a latin nyelvű részekre koncentrálna, ám a kódex magyar nyelvű szövegegységei alapos vizsgálata után nem csupán a datálást kívánom helyesbíteni, de Enyedihez kapcsolható újabb szövegrészeket is bemutatok.

A kódexek bemutatásánál két rendet követhetünk. Az egyik a triacas- és beszéd számozás szerinti, a másik a kódexek keletkezésének ideje szerinti ismertetés. Mivel a korpuszban kapcsolatban szövegleszármazási rendszer egyelőre nem állítható fel, valamint a töredékesen megmaradt anyag minden kódexe mástól származik, sokszor másolót, másolási helyet és pontos másolási dátumot sem tudunk hozzájuk rendelni, ez utóbbi adatok inkább tendenciák, elméletek felállításához segítenek hozzá.²³⁹ Ezért az alábbiakban a kódexek ismertetése során a triacasok szerint veszem sorra a köteteket, a sor végére hagyva a vegyes kódexeket.²⁴⁰

²³⁶ *Marosvásárhelyi Kódex*, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzet: 0636.

²³⁷ *Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye*, Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár. Jelzet: MS. 1777.

²³⁸ *Conciones vetustissimae*, Kolozsvár, Academia III., Ms. U. 262.

²³⁹ A 17. század első harmadában, az *Explicationes* magyar kiadása körüli időszakban, majd a század közepén sűrűsödnek meg az idővonalon a kódexek. (Az időrendi táblázatot ld. a *Mellékletben*.)

²⁴⁰ A kódexekre vonatkozó adatok ismertetésekor Káldos János munkáira hivatkozom, és saját kutatásaimra támaszkodom. Legutóbb a témában megjelent cikkei: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveghagyományai*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 188–207. KÁLDOS János, *Enyedi György prédikáció-gyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 88–120.

2.3.1. A 2. Kolozsvári Kódex

A 2. *Kolozsvári Kódex* Bitai János másolata, Torockón készült, a bejegyzés szerint 1664-ben.²⁴¹ A kódex hiányos, számozás szerint az 1–30. számú beszédek tartalmazza. Az Index Concionum et Locorum a beszédek után található. A 2. *Kolozsvári Kódex* a korpusz legproblémásabb kötete. A kódex beszédei koherens egészet alkotnak, rendszerezett, egymásra utaló szövegek gyűjteményét. A szoros szövegvizsgálat mellett azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a külső hivatkozások mennyire vágnak össze a kódex tartalmával. Referenciapontnak tekinthetjük a beszédek beaozsónítása és a korpusz struktúrájának vizsgálata során az EUET adatait. Az egyháztörténet szerzőinek leírása általában szinkronban van a ma ismert anyag adataival. Ha ettől eltér, feltételeznünk kell, hogy az eltéréseket már a Kénosi Tözsérék által forrásként használt kötet is tartalmazta. Hivatkozásaik nagy része a 2. *Kolozsvári Kódex* esetében nem egyeztethető össze a kódex anyagával. Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltételezésemet, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* alapvetően nem a korpusz első triacasát tartalmazza, hanem egy beszédválogatást, mely a triacas-rendszertől eltérő válogatási elvet jelző centuria-struktúrában az eredeti prédikációgyűjtemény utáni szerkesztett anyag egy részét mutatja be. Pontos adatok és a prédikációgyűjtemény töredékessége miatt ez egyelőre feltételezés, ám mivel egyre több adatot tudunk ennek alátámasztására bemutatni, egyre valószínűbb annak helyessége.

EUET-ben szereplő, a kódex anyagára vonatkozó adatok között Kénosi Tözsérék teljes szövegében idéznek egy könyörgést, mellyel leírásuk szerint Enyedi az első triacas prédikációit bevezette. Ez a következőképpen kezdődik: „*Örök, mindenható Atya Úristen, mennynek és földnek szent teremője, a mi Urunk Jézus Krisztusnak Atyja és Istene! Könyörgünk alázatosan Te Szent Felségednek, hogy nézz kegyelmes szemeiddel mireánk.*”²⁴²

²⁴¹ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 737/II. Terjedelme: (4), 325 p. = 163 f. Mérete: 214 x 170 mm. 133r-től a levelek alsó sarka sérült. Lapszámozás: Van korabeli számozás, 323-ig tart, az utolsó két lap nincs számozva. A ceruzás foliószámozás 163-mal ér véget. Kötése újabb kötés, keményítáblás, sötét papír borítással, a gerincen vajsínű bőrkötéssel, mintával, belül új, barna előzéklap elől-hátul. A gerinc felirata: G. Eniediny. Contionum Centuria III.

²⁴² EUET, 364–365. Kénosi Tözsérék ide kapcsolódó megjegyzése és a könyörgés teljes szövege: „Az első Triacas prédikációit rendszerint ezzel a rövid könyörgéssel vezeti be (Krisztus rendelése szerint Mt 6,5.): » [...] – Kezdetét ld. fentebb.] Ne tekintsd az mi méltatlan bűnös voltunkat, hanem cselekedjél velünk a te szokott atyai irgalmasságod szerint. Világosítsd meg Szentlelkeddel az mi setét elménket, hogy a te szent akaratom igazán megérthessük, cselekedetünkkel követhessük és teljes életünknek folyásában, megőrizhessük az te szent nevednek tisztességére, dicséretére, nekünk pedig lelkünknek üdvösségére. Mi Atyánk, ki vagy stb.«”

A 2. *Kolozsvári Kódex* elején is találunk egy praemeditatiót, mely ugyanezt a funkciót látta el, ám szövege eltér a Kénosi Tözsérék által közölttől. Így kezdődik: „*Felséges, mindenható Úristen, Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak istene, ki minket az te képedre és hasonlatosságodra teremtetél, te minket halhatatlansággal és dicsőséggel felkoronáztál, te vagy minden szíveknek, veséknek vizsgálója.*”²⁴³

Az EUET-ben utalást találunk a ma tizedikként számozott beszéd textusára.²⁴⁴ Ugyanitt az EUET fordításának félreértelmezéseként sokáig a 4. prédikáció alapigéjeként szerepelt a Bír. 11, 11²⁴⁵, míg a 2. *Kolozsvári Kódex*ben Lk. 2, 8²⁴⁶ szerepel a negyedik prédikáció alapigéjeként, mely ráadásul egy beszédpár második darabja.²⁴⁷ Míg a 10., valamint a 62., 161., 164. beszédek az unitárius egyháztörténet 1596-ra datálja és a pusztulás, Erdély elveszésének megjövendöléseként mutatja be őket, a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó 3–4. beszédpár Krisztus születéséről való megemlékezést veszi témájául. Az

²⁴³ Praemeditatio, K2, 2r. A könyörgés így folytatódik: „Íme, felséges Úr Isten, az te gazdag irgalmasságodnak sokaságában bizván jöttünk az te szent házadba lelkünkben és igazságban imádván Szent Felségedet, és orcánk pirulva, szívünk reszkette megijelenünk az te dicsőséges színednek előtte és megvalljuk, hogy mi vétkeztünk Szent Felséged ellen életünknek teljes minden napjaiban. Vétkeztünk, Úristen, gonosz szónkkal, szándékunkkal, irigységünkkel, rágalmazásunkkal, szitkos, átkos voltunkkal, gyűlölködésünkkel, haragtartásunkkal etc. és az te parancsolatidnak meg nem tartásával, az melyekért méltók lettünk volna, Urunk, hogy minket egy lábbig eltörlöttél volna az földnek színeről. De nem tekintetted az mi sok méltatlan, háládatlan voltunkat, hanem az te véghetetlen irgalmasságodból ekkediglen megtartottál. Könyörgünk alázatosan, Szent Felségednek, szent fiadért, az Úr Jézus Krisztusért, töröld el mirőlunk minden bűnünknek rútságát és adjad, hogy ez mostani órában is élhessünk az te szent fiadtól szereztetett szent jellel az te nagy nevednek dicsőségére, szegény lelkünknek üdvösségére, szent fiadnak érettünk való halálának örökké való emlékezetire etc.”

²⁴⁴ EUET, 342: „Ekkor az Ézs. 30-ra is támaszkodva egészen nyilvánvalóvá tette a párhuzamot Júdea és Erdély között, s meg is jövendölte mindazt, ami később bekövetkezett.” Ennek az utalásnak folytatásaként a 4. prédikációról és annak alapigéjéről (Bír. 11, 11) olvashatunk. Az EUET félreérthető fordítása (342) az UEHT-ban (290) szereplő, zárójelben közölt beszéd számmal korrigálható. A négyes szám a beszédnek a példasorban lévő helyét jelöli, míg a beszéd a 164. számú, ma szövegében nem ismert darab.

²⁴⁵ EUET, 342: „A 4. prédikációban a Bír. 11,11 alapján a következő tételt fogalmazta meg: »Látjuk, hogy az Úr Isten mireánk ellenséget támasztott, országunkban hadat szerzett. Bizonytal tudhatjuk, hogy az a mi sok műneinknek és bálványozásunknak zsoldja és jutalma.« De hát mit ért el a sok fáradozással, annyit amennyit a maiak élérnek.”

²⁴⁶ 4. beszéd, K2, 31–40. Lk. 2, 8. „Ex eodem loco.” De nativitate Jesu Christi címmel.

²⁴⁷ Az első: 3. beszéd, K2, 19–31. Die Nativitatis Domini Jesu Christi. Számozatlan. Textus: „Luc. 2. És lőn az napokban, parancsolat adaték ki.”

első beszédben a prédikátor nagyobb kedvvel beszél azonban a római birodalom felépítéséről,²⁴⁸ vagy bizonyos szereplők nevének etimológiájáról,²⁴⁹ mint a gyermek érkezéséről. Ugyanígy, Krisztus eljövetelének idejét bizonyítandó rabbinusok és „egyebek” írásaira hivatkozva az évek számolásának eltérő variánsairól disputál.²⁵⁰ A beszédpár második darabjában, a 4. prédikációban veszi elő ezután a próféták leírásait, utalva az előző napon elhangzottakra („mint tegnap megmutogatók”, „az második részének pedig 3 cikkelye legyen”, „következik az második résznek harmadik cikkelye” stb.). Ez a darab már idézetek

²⁴⁸ Pl: „Az rómaiaknak birodalma, kinél sem hatalmasb, sem nagyobb nem volt, három rendbéli fejedelemségtől gubernáltatott. Mert először az rómaiaknak is, mint egyéb nemzetségeknek, királyuk volt, és egymás után hét király regnált köztük, úgy kétszáz 44 esztendeig: 244. De mikor az utolsónak fia égtelen gonoszságot cselekedett volna, feltámad az község és kikergeték az királyt az városból mind fiával együtt, és megesküvének, hogy soha Rómában királyt nem szenvednek, hanem esztendőnként két főbírákat szálasztottak, kiket Consuloknak hívtak, és ezek bírták, igazgatták az római imperiumot 462 esztendeig. Ekkor ismét változás esék az városban, mert Julius császár, ki egyik vala az fő római tanácsok közül, megharagvék az tanácsra és nagy haddal jöve Tráciából (az hol 8 esztendeig vala tisztartó) Rómára, és hazáját megvevé, az tanács elfutamék előle, és hadat gyűjte. Pompeiust tevék hadnaggyá, és Tessaliában megütközének, összevívának, de Juliusnak szolgála az szerencse. Azért csak ő lön az római birodalomnak ura.

Ez azért megváltoztatá az Consuloknak méltóságokat, azt cselekedé, az mit ő akara. Nem hivatá ugyan magát az királynak, hogy ne láttassék az rómaiaknak eskövése ellen viselkedni, de azért nem különben lön, mint egy király, és ugyan királyi módra viselé magát, de csak három esztendeig lehete az uraságban, megölék az tanácsban. Ennek vala egy nem természet szerint való fogadott fia, jól lehet, anélkül is atyjafia vala, rokona vala, kit hívtak Caius Octaviusnak, Nagy Octaviusnak. Ez lön második fejedelem Julius után, noha sok hadak, vérontások után kaphatta az uraságot, de végre mikor beüle székébe, igen szép módjával viselé magát, úgy annyira, hogy az tanács nem hogy reá támadott volna, mint Juliusra, hanem inkább egyenlő akarattal mindenben becsülék és nevezék Augustusnak, mely annyit teszen az deáki nyelven, mint szentséges, becsületes, megszenteltetett, azaz kit nemkülönben kellene tisztelni, mint egy Istent. Sőt, ugyan oltárokat raktak neve tiszteletére, és áldozatokat tettek neki. Hor: Jurandasque tuum quem nomen ponimus aras.

Ez azért az Augustus császár az, ki felől itt emlékezet vagyon, kinek uraságának 42. esztendejében parancsolat adaték ki, hogy megrovassék ez világ.” K2, 20–21.

²⁴⁹ Pl: „Másodszor tanulnunk kell, ki volt ez az Cyrenus, ahol ezt vedd eszedbe, hogy szent Lukács görög nyelven írta az evangéliumot, az görög betűkkel pedig nem mindenkor írhatják meg igazán az római neveket, mert az görögnek nincsen Q, hanem az helyett élnek Kával. Ez azért az római tisztartónak igazán neveztetett P. Sulpitius Quriniusnak, ki Consul volt Rómában az városnak építése után 741 vagy 742 esztendőben. Ennek azért igazán Qurinius, nem Cyrenus neve.” K2, 23.

²⁵⁰ „Itt először azért azt kell megtudni, mit kell érteni az heten, és ebben is mindnyájan mind egyet értenek az zsidó rabbinusok, s mind egyebek, hogy itt az héten nem kell csak az hebdomada napokat érteni, mint Leu. 23. v. 15. Hanem kell érteni esztendőket, azaz egy napon kell érteni egy-egy esztendőt, az mint Leu. 25. v. 8. Azért az számlálás szerint az hetven hetek tesznek 490 esztendőt. Azt mondja pedig az angyal, hogy az hetven hetekben, mikor elmúlik hét hét és hatvankettő, azaz 69 hét, akkor adatok meg az Krisztus, és az után megöletik, az 69 hét pedig az megszámlálás szerint teszen 483 esztendőt. Itt immár vagyon az magyarázók között különbség, honnat kell elkezdni az heteknek és esztendőknél számlálását. Mert némelyek azt mondják, hogy kell elkezdni Sedékiásnak 4 esztendején, Nabukodozornak 12 esztendejében, mert Jeremiás akkor prófétálta meg, hogy 70 esztendő eltelvén ismét megszabadulnak az rabságból, az Jeruzsálem megépítettik. Némelyek pedig azt mondják, hogy az számlálást kell akkor kezdeni, mikor Cyrus király szabadságot ada az zsidóknak, hogy hazamenjenek, de az véghez nem meheti az Cyrus halála miatt. Némelyek kezdik számlálni az Artaxerxes Longimanos második esztendejétől fogva, mikor Zorobabelnek szabadságot ada, hogy minden nemzetével menjen és megépítse az templomot.

Ez különbségnek pedig oka az, mert az angyal beszédét mind az három magyarázathoz illethetni. De akár-melyiket kövessük, de mindenik az Jézus idejében telék be. Mert ha Sedechiástól fogva kezdjük számlálni, telik az 490 esztendő be szintén az Jézus kinszenvedésének idején. Ha Cyrustól kezdjük, szintén az Krisztus születésekor telik be. Ha Artaxerxes idejében, szintén az Krisztus keresztségekor. Miképpen könnyű ezeket az históriákból bizonyítanunk.” K2, 25–26.

szintjén is bibliai locusokra épít, Krisztus istenségének kérdéséről értekezik, cáfolva a háromságvallók istenérveit.²⁵¹ Elgondolkoztató adatokat találunk pont e beszédekhez köthetően a kollektív hivatkozások között. Míg az egyik, a 4. prédikáció hivatkozása („... Vide con. 55. 2de tria...”)²⁵² bár saját helyét nem, de az 55. beszéd helyét megerősíti a korpusz hálóján, addig a 25. beszéd pont e kettős prédikáció első triacasban elfoglalt helyét bizonytalanítja el teljesen. Ugyanis ugyanennek a kötetnek egy későbbi darabja margináliájában a másoló Krisztus születéséről szóló prédikációk további olvasása céljából nem a kódex elejére, hanem egy másik kötethez küldi használóját: „Vide plura in concione Nativitatis Christi in altero volumine. Vide signum ø.”

Az unitárius egyháztörténetet tovább vizsgálva, a kódex tekintetében értelmezhetetlen adatot találunk a 7. beszéd kapcsán: „[Hunyadi Demeter] fiatal korában zajlott le az isteni tisztelet megtisztítása, amiről Enyedi György így ír az első Triacas 7. prédikációjában az ApCsel 17-ről szólván: Mivel Isten nemzetsége vagyunk[...]”²⁵² Ez a hivatkozott prédikáció sem azonos a 2. *Kolozsvári Kódex* 7. beszédével, a textus maga nem szerepel a ma ismert textusok között és a leírás folytatásában hivatkozott 77. lapszámon a mai kódexekben nem található az idézett szövegrész. a 2. *Kolozsvári Kódex*ben található darab egy beszédpár második része, mely Jak. 3, 9-re épül.²⁵³

²⁵¹ Nem mulasztja el a hívek dorgálását sem, és figyelmezteti őket a templomba járás, a prédikációhallgatás fontosságára a pásztorok imáadásának leírása kapcsán. Jó alkalmat kínál erre a karácsonyi időszak, hiszen ha máskor nem is, a hívek ezeken a napokon látogatták a templomot: „De vajon s ilyenek-e az mostani emberek, kik keresztyéneknek tartják magukat. Elhagyják-e keresetüket, külső dolgukat, hogy az üdvösségnek ígését és az Isten Messiását az jászolban, azaz az Istennek házában meggáthassák? Nemde nem ti vagytok-e, az kik azt mondjátok: No, nem ad nékem az prédikáció ennem. Ha én az prédikációra járok, sok dolgom múlik el. Csak egy tyúkodnak elvesztését nem nagyobbban tartod-e, hogy nem mint egy prédikációnak elmúlását.” K2, 39.

²⁵² UEHT, 281. EUET, 342–343. Kénosi Tözsérék az általuk használt kódex 77. oldaláról idéznek is egy részletet a prédikációból: „A pogányok is, mint szinte most a Pápások csak képenek, ábrázatának tartották az ő Isteneknek az bálványokat, és azt hitték, hogy azok által kedvesbben tisztelhetik az ő Isteneiket, kit én az ő magok írásából megbizonyíthatok. És ha valamikor vagy meg mozdult, vagy szólott az bálvány, kit az ördög, s az emberi okosság is megmívelhetett, nagy csudának tartották. Nem tagadom azt, hogy volt köztök oly ostoba és goromba ítéletű ember, hogy ugyan Istennek tartotta a faragott képet, de vajon s nem úgy vagy-e a pápa országában is az dolog. Ő köztök is csak a tudósa érti, hogy az feszület és egyéb képek nem Isteneik, de az tudatlan község és gyarló vénasszonyok azt hitték, s azt hiszik, hogy ugyan az köben, fában vagyon valami érzékenység és Isteni hatalom. Hallottam én, és akik érték megemlékezhetnek róla, hogy mikor a bálványokat kitisztították az országból, sok vénasszony látván, hogy az fa képeket levágták, és a földre lesvén elromlott, azt mondta: Én Istenem, bezzeg nagy türethető vagy, hogy ezek ellen, akik rajtod azt mívelik, sem nem szólsz, sem nem cselekedel semmit.”

²⁵³ 7. beszéd, K2, 63–71. Számozatlan. Textus: „Ex eodem loco v. 9. Ez által áldjuk az Istent, és az Atyát és ez etc.” Előző darab: 6. beszéd, K2, 53–63. Számozatlan. Textus: „Jacob 3. Ha ki beszédében nem vétkezik és tökéletes és az egész testet zabolázza etc.”

A 25. beszéddel kapcsolatban, mely a 2. *Kolozsvári Kódex*ben (számozatlanul) a *De Ascensione Christi* címen szereplő, az ApCsel. 2, 33-ra épülő beszéd²⁵⁴, a következőket írják Kénosi Tőzsérék: „Érdekes megjegyzés olvasható az akkori diákokról Enyedi György püspöknek egyik prédikációjában. Megtalálható pedig ez a beszéd az első Triacasban a 25. szám alatt. Ebben 1Tim 3, 1–2 alapján szól a ruházkodásról, lábbeliről, hajviseletről...”²⁵⁵ A ma megtalálható beszéd furcsasága emellett, hogy az utána következő beszéd az ApCsel. 2, 1-re épül, vagyis a korábbi textushely nem megelőzi, hanem követi a későbbit.²⁵⁶ A beszédek közt egymásra utalást nem találunk. Ezzel szemben magyarázkodást igen: „Mivel hogy most az idő nem szenved, hogy az szent Péter apostol prédikációját megmagyarázzuk éppen, akarom csak az utolsó cikkelyt elévenni...”²⁵⁷ A 25. beszéd az unitáriusok Krisztus istenségének kérdését tárgyalja. A 26. beszédben sem találunk semmilyen utalást a megelőző darabra. Ez szintén szokatlan. A beszédek igehelyeikből ítélve húsvéti és pünkösd beszédek voltak. A második prédikáció magyarázatában épít is az ünnepre, így például magyarázza a pünkösd név etimológiáját: „Neveztetik vala pedig Heteknek ünnepinek. Mert húsvét másod napjától fogva az mikor zsidó országban szokták vala az sarlót az gabonába vetni, hét hetet kell vala olvasni, azaz 49 napot és az ötvenedik vala az ünnep napja. Ez az oka, hogy az görögök ezt az ünnepet hívják πεντηκοστηnek, azaz ötvenedik napnak, húsvét ünnepétől fogva. Innét jött az görög szóból az magyarok nevezete is, az pünkösd.”²⁵⁸

Ugyancsak kérdésekre ad okot a 13. beszéd egy hivatkozása. Bár lokális kereszthivatkozás kellene legyen, formája alapján kollektív kereszthivatkozásnak látszik, annak ellenére, hogy elvileg az első triacson, így a kódexen belüli beszédre utal. Káldos János utolsó cikkében hozott adatokat ezzel kapcsolatban. A kódex bemutatása során a következőket mondja: „Azonban a K2 másolója előtt is ismert volt a triacasbeosztás, hiszen a 13. beszéd marginális megjegyzései (61r) között a triacasbeosztás szerint hivatkozik a 27. beszédre (Vide alia Concio[ne] 27. ex prima Triacadum.) E hivatkozás alapján eddig szinte biztosan állíthatjuk, hogy a centuriabeosztást soha nem használták a triacas-csoportosítástól függetlenül.”²⁵⁹ A *Marosvásárhelyi Kódex*ben található variáns címe melletti hivatkozás,

²⁵⁴ 25. beszéd, K2, 248–266. Számozatlan. Textus: „Act. 2. v. 33. Az Istennek jobb karjával annakokáért felmagasztaltván. Etc.”

²⁵⁵ EUET, 578.

²⁵⁶ 26. beszéd, K2, 266–278. Számozatlan. Textus: Act. 2. De spiritus sancti missione. És mikor eljött volna az pünkösd napja. Etc.

²⁵⁷ 25. beszéd, K2, 248.

²⁵⁸ 26. beszéd, K2, 267.

²⁵⁹ KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 92.

mely a beszédet a harmadik triacas darabjai közé sorolja („Ex con. Geor. Enyedi 3. Triac.”), megerősíti, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* számozása korántsem helytálló a mai formájában. Annak ellenére, hogy a Káldos által hosszabban elemzett 27. (és 94.) beszéd elvileg megfelel a hivatkozásnál szereplő szövegrésznek tartalmilag, szövegileg nem tudunk rámutatni a hivatkozható részekre, valamint a bűnbánatra való időről és a türelmes Istenről sokkal karakteresebb beszédek is találhatunk a prédikációgyűjteményben. A kiemelt mondat, melyhez nem ez az egy hivatkozás, de sűrű margójegyzet tartozik, rövid és viszonylag általános problémát feszeget: „Annakokáért gyakorta int minket az Írás az tűrésre és az többi között az Istennek példájával erre unszol.”²⁶⁰ A jegyzetet pedig a következő summával indítja: „Az penitenciatartásra időt hagy.” A *Marosvásárhelyi Kódex* szintén tartalmazza a mondatot, ám a hivatkozástengerből csak egyet, azt is a főszövegbe illesztve: Exo. 34.²⁶¹ Megerősíti a hivatkozással kapcsolatos kételyeinket a 4. *Kolozsvári Kódex*ben szintén a 27. beszédre történő kollektív kereszthivatkozás is.²⁶²

A felsorolt példák jól mutatják, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* számozása problémás, melyet megerősít a következő fejezetekben a kódexhez köthető beszédek vizsgálata is. Az 1. triacasra más adatunk nincs, mint ez a kódex. A *Marosvásárhelyi* és *Sárospataki Kódex*ben más számozás alatt, valamint a *Conciones vetustissima*eben számozás nélkül szereplő variánsok és párhuzamos másolatok azonban megkérdőjelezzik az eddig használt gyűjteménystruktúrát. Ám amíg a 2. *Kolozsvári Kódex* beszédeit nem tudjuk elhelyezni a másolt kódexek szöveghagyományában, nem tudjuk a struktúrába más módon szervesen beilleszteni, azt jelenlegi helyén kell hagynunk.

2.3.2. A 3. és 4. *Kolozsvári Kódex*

Az alábbi fejezetben két kötetet, a kolozsvári kódexek közül a harmadikat és negyediket kívánom részletesebben bemutatni. Ezek a második triacas beszédeit tartalmazzák. A 3. *Kolozsvári Kódex* elején találjuk a korpusz legrészletesebb indexét, tartalmilag hiányos, vegyes papírra készült, nehezen olvasható, rossz minőségű kódex. A 4. *Kolozsvári Kódex*

²⁶⁰ K2, 117.

²⁶¹ 13. beszéd, M, C79r.

²⁶² Részletesen ld. fentebb.

viszont az egyik legtisztább és legjobban olvasható másolatként tárja elénk a triacas beszédeit.

2.3.2.1. A 3. *Kolozsvári Kódex*

A 3. *Kolozsvári Kódex* Liszniai Gyárfás 1613-ra datált másolata.²⁶³ Ez a ma ismert kódexek közül a legkorábbi. A második triacas (34–66. beszéd) anyagát tartalmazza sok hiánnyal.

A másolat azért is becses számunkra, mert Liszniai Gyárfás többek között Enyedi György és Toroczkai Máté mellett a 16. század végén és 17. század elején maga is aktívan részt vett unitárius lelkészként a korabeli teológiai irodalom másolásában és hagyományozásában. Többek között hármuk másolataiban maradtak fenn Jacobus Palaeologus munkái is.²⁶⁴ Liszniai ezenkívül a harmadik triacast is lemásolta, ez ma nem áll rendelkezésünkre. Hasonlóan elveszett az a kódex, melybe Hunyadi Demeter prédikációit másolta Liszniai. Káldos János szerint a kódexekben és Liszniai más könyvében lévő jegyzetekből az is világos, hogy a lelkész más kéziratai között is kellettek legyenek még Enyedi-beszédek.²⁶⁵

A 3. *Kolozsvári Kódex* szövegei tartalmilag a jó minőségűek közé tartoznak, emellett a kötet fizikailag a kevésbé jó állapotú másolatok közé sorolható. A sarkain sérült kódex a többi kolozsvári kódexhez hasonlóan újra van kötve. Nem tudni, hogy a kötés során, vagy már sokkal korábban, akár a másolás során, de néhány papírköteg összecszerelődött a kódexben. A másoló, Liszniai Gyárfás több helyen is dátumozta a beszédeket, és apróbb megjegyzésekből rekonstruálhatjuk többé-kevésbé, hogy mikor és hol másolták és használták a könyvet. A könyv elvileg a 34–66. számú beszédeket tartalmazza. Érdekes kérdéseket vet fel a kötet struktúrája is. Bár részletes – a másolatok között a legrészletesebb – listát, indexet kapunk textus és cím szerinti bontásban is, a beszédek az 51. beszédig zavaros

²⁶³ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 737/III. Terjedelme: 142 f. Mérete: 214 x 170 mm. Lapszámozás: ceruzás foliószámozás, 1. lapnál kezdődik, helyhiány miatt 19. lapnál a fejlécről áttér a lap aljára. Újabb, keményítáblás, sötét papír borítással, a gerincen vajsínű bőrkötéssel, mintával. Belül új, barna előzéklap elől-hátul. Gerinc felirata: G. Eniediny. Concionum II. Triacas.

²⁶⁴ Ld. erről bővebben pl.: BALÁZS Mihály, *Fikció és valóság Jacobus Palaeologus Disputatio scholastica című művében*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 175.

²⁶⁵ A kódexet bővebben ismerteti Káldos több helyen, pl.: KÁLDOS János, Enyedi György prédikációinak szöveg-hagyománya, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 194–195.

sorrendben találhatók, a 60. prédikáció is hiányzik. A kötet elején későbbi bejegyzés található, mely jelzi is a hiányokat és a keveredést. Láthatóan többféle minőségű papírra dolgozott a másoló. Míg egyes lapok tisztán olvashatók máshol a tinta elmosódott, megfakult, az írás szinte kiolvashatatlan. A több helyen sérült papír (égéslyuk, féregnyom, ázásfolt, szakadás, papírhány) is nehezíti az olvasást. A szövegek és őrszók szorosabb vizsgálata alátámasztja a levélsomagok keveredését. Vagy előbb másolták le őket, és utána kötötték be, vagy a régi kötés szétszedése után került más sorrendbe a levelek egy része. Így a 37., a 41., a 45. beszéd két részben kerül elénk, jelölés nélkül. A szövegek azonosítását a variánsokat tartalmazó *4. Kolozsvári Kódex* segítségével végeztem el. Árnyalják a képet, hogy az 58. beszéd jelölten²⁶⁶ kerül a sorrendben rossz helyre, vagy hogy a kötet közepén korábbi dátumot találunk, mint az elején.²⁶⁷ A kevert számú beszédek nem mindegyike kezdődik új lapon, a 37. beszédet a 43. prédikáció, míg az 58. beszédet az 50. számú prédikáció követi egyazon lapon. Igazolhatóan elveszett levéllel csak egy esetben találkoztam, az 57. beszédben a 96v és 97r között kimaradt szövegrészt találunk, az őrszó (Mi pedig) alapján nem folytatódik a 96v szövege a 97r-n. A prédikáció szövege a *4. Kolozsvári Kódex*ben szereplő variáns segítségével ellenőrizhető, a hiányzó szövegrész nem hosszú, a beszéd vége azonos. Így arról lehet szó, hogy a kódex összekötésekor egy levél a másolatból elkallódott. A keveredések során tűnhetett el a kódex anyagából a hiányzó beszédek egy része is, ha le voltak valaha másolva. Az, hogy a tinta színe változó és a papír eltérő minőségű, nem feltétlenül jelent bármit is, a 63–64-es levélváltásnál is látszik ez, az első puha papír, kopott, világos tintával, nehezen olvasható, a második keményebb papír, tiszta írással. Az őrszó alapján a másolás folyamatos szöveget ad.

A kódex tehát az indexhez képest így néz ki: a 34., 35., 36. beszéd egymás után következik a kódex elejétől. A 37. beszéd két részben van bekötve, a 38–40. beszéd hiányzik. A 41. beszéd két részben. A 42–43. beszéd egymást követi. A 44. prédikáció hiányzik, a 45. két részben, a 46–47. egymás után következik, a 48–49. hiányzik. Az 50–53. beszédek egymás után szerepelnek, az 54. számát megemlíti a másoló, ám a beszéd kimarad, ezt az 55–56. beszédek követik. Az 57. beszéd töredékes, egy levél hiányzik. Az 58–60. prédikációk rendben következnek, a 61. beszéd azonban csonka, valószínűleg lapkeveredés miatt az utolsó lapok a 64. beszédből valók. Míg előbbinek a vége, utóbbinak az eleje azonban

²⁶⁶ Az 57. beszéd végén a következő megjegyzés található: „Concio LVIII. extat supra.”

²⁶⁷ Beszédei között szereplő dátumok szerint míg a 43. beszéd végén az 1613. júniusi, a 118v lapon 1613. decemberi dátumot találjuk, az 50. beszéd végén 1613. május 25. szerepel.

nem szerepel a kódexben. A 62–63. és a 65–66. beszédek hiányoznak.²⁶⁸ A precíz és tiszta indexet egy rendezetlen szövegtörzs követi. Emellett a beszédek szorosabb vizsgálata során rendszerezett adatok alátámasztják azt a feltételezést, hogy a kódexben több különálló kötet lett egybekötve. A 37. beszéd rendezés során azonosított utolsó lapján ezt a megjegyzést találjuk: „Sequentes quinque contiones extant alibi in meis scriptis.”²⁶⁹ A lap ezután a 43. beszéddel folytatódik, melynek végén szintén találunk egy jegyzetet, ahol a másoló jelzi, hogy a 44. beszédet is kihagyja.²⁷⁰ Valóban nem szerepel a kódexben a 38., 39., 40. és 42. és 44. beszéd, szerepel viszont a 41. prédikáció, az eleje és vége különböző helyeken. A másoló kéz írása elüt azelőbbitől, jellemzően hosszúkás szárazakat ír, rengeteg tinfolyással. Ugyanezzel az írással több beszéd is található a kötetben. Az egyik ilyen, az 53. beszéd végén újabb megjegyzést találunk, mely arra utal, hogy az 54. prédikáció egy másik gyűjteményben már szerepel: „Contio. LIIII. Matt. 17. v. 24. Extat in Enchiridio quodam.”²⁷¹ Ugyancsak megjegyzést találunk kimaradt beszédekre a kötet utolsó beszédének végén.²⁷² Az adatokból kiindulva a kompiláltnak mondható kötetnek a 4. *Kolozsvári Kódextől* való eltérései feltételezhetően a triacas-kompozíció hibáinak tekinthetők.

2.3.2.2. A 4. *Kolozsvári Kódex*

A 4. *Kolozsvári Kódex* ismeretlen másoló munkája, a bejegyzés tanulsága szerint Nagyajtán készült 1621-ben.²⁷³ A kötet a második triacas 34–66. beszédeit tartalmazza hiányokkal, a legjobban olvasható másolatok közé tartozik. A kódex elején sérült, indexe nem maradt fenn. A kötetben a 36. beszéd utolsó két lapja, a 37–66. számú beszédek szerepelnek ma, a 49. és 60. prédikáció kivételével. Az első ezek közül nem kimaradt, hanem valószínűsíthetően a kódex sérülése során elveszett, kiesett. A 48. beszéd befejezetlen, ez jól látszik az *Székykeresztúri Kódex* variánsával való összevetéskor. Ez alapján a beszéd

²⁶⁸ A részletes listát lapszámokkal és egyéb adatokkal a *Mellékletben* közlöm.

²⁶⁹ K3, 49v.

²⁷⁰ „Contio 44. desumpta. Exod. 3 vs. 10. Extat alibi in meis scriptis concionibus. Sequitur 45.” K3, 54r.

²⁷¹ K3, 83v. Erre a jegyzetre már Káldos János felhívta a figyelmet, hozzáfűzve, hogy bár a könyvről semmi többet nem tudunk, ismerünk ilyen típusú kötetet a 17–18. század fordulójáról. Bővebben ld.: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveghagyománya*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 195.

²⁷² K3, 118v. A jelzett beszédek a jelölt bibliai locus alapján azonosíthatók. Utal ez alapján a másoló a 65. beszédre (Jo. XIII.) és 66. beszédre (Luc. XVII.), valamint egy temetési beszédre.

²⁷³ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 737/IV. Terjedelme: 128 f. (256 p.) Mérete: 214 x 170 mm. Lapszámozás: 236 p. + 16 p. Felül, ceruzával, foliószámzás, a számozás 118-ig tart, vagyis 236 lapot tesz ki. Elejére és hátuljára bekötve 2-2 pár üres levél felvágatlanul (8+8 p.). A hátsó bekötött levelek elején megjegyzés: 224. l. Újabb, keménytáblás, sötét papír borítással, a gerincen vajszerű bőrkötéssel, minta nélkül. A gerinc felirata: G. Eniediny. Concionum. IV. Belül új, barna előzéklap elől-hátul.

közel egyharmada hiányzik, az 55v-n szereplő *Itt is azért* örszó után a prédikáció megszakad. A következő, 56r lapon a 49. beszéd utolsó sorait olvashatjuk.²⁷⁴ A prédikációról a 3. *Kolozsvári Kódex* indexe alapján tudjuk, hogy a Jób 14-en alapult és a *De brevitae et miseriis vitae humanae* címet viselte. Ezzel szemben a 60., Szilvási János ellen írt beszéd hiányát a másoló azzal indokolja, hogy azt már más könyvbe bemásolta.²⁷⁵

Egyetlen hely van, ahol a 3. *Kolozsvári Kódex* és a 4. *Kolozsvári Kódex* első ránézésre eltérést mutat, az alaposabb vizsgálat azonban épp a szerkesztési párhuzamot erősíti meg. Mint említettem, a 3. *Kolozsvári Kódex*ben a 61. beszédet találjuk meg utolsóként. A prédikáció azonban valójában nem egy, hanem két fél beszéd. Eleje a 61., míg vége a 64. beszéd. A szöveghelyek a 4. *Kolozsvári Kódex* alapján, valamint a 3. *Kolozsvári Kódex*ben szereplő index alapján azonosíthatók. A 62–63. beszédek és a 65–66. beszédek a 3. *Kolozsvári Kódex*ben ma nem szerepelnek, az indexekbe azonban felvette a másoló. A 4. *Kolozsvári Kódex* végén lévő megjegyzés szerint a 67. beszéd a másoló megjelölése szerint temetési beszéd volt. Hasonló tartalmú beszédre a 3. *Kolozsvári Kódex* is utal.²⁷⁶ Az adatok azonban csak az utóbbi lapjainak rendezésével váltak értelmezhetővé. Ez alapján 34-től 66-ig számozva szerepeltek a beszédek a második triacasban, emellett mindkét kódex tartalmaz utalást a triacas harminchárom prédikációján túl egy temetési beszédre.²⁷⁷ Míg a 4. *Kolozsvári Kódex* nem utal személyre a halotti prédikációval kapcsolatban, a 3. *Kolozsvári Kódex* igen.²⁷⁸ A másoló jegyzetében talán talán Thr.[?]²⁷⁹ keresztnév-jelölés után a Ba.[?] névrövidítés szerepel. Bár eddig nem sikerült feloldani a jelölést, biztos, hogy Enyedi ismert temetési beszédeinek listája egy újabb darabbal bővült.

²⁷⁴ „No, azért tanuljunk valóban és megismervén gyarlóságunkat, életünknek tövid voltát, törekedjünk amaz megmaradandókra, készüljünk amaz valóban való életre, ne ragaszkodjunk ez árnyékhoz, mert bizony megcsal, és mikor ingyen sem gondolnók, akkor rándul el. Jaj pedig annak, aki készületlen, mezítelen és költség nélkül költözik el innét, mert azt mondja az apostol, hogy felruháztunk, ha mezítelen nem találhatunk. Oremus.” 49. beszéd, K4 56r.

²⁷⁵ „Hic sequeretur Concio 60. [...] ex 4. Capite ad Eph. que fuit opposita concione Joannis Sziluasiij Apostatae, qui et ipse ex hoc loco sumserat. Sed alibi est descripta, ergo hic omittam. Sequitur ergo hic Concio LXI. Ex 10. Cap. Joannis.” K4, 97.

²⁷⁶ A bekezdésben hivatkozott jegyzetek fotóját ld. a *Mellékletben*, A 3. *Kolozsvári Kódex és a 4. Kolozsvári Kódex hivatkozásai egy temetési beszédre* cím alatt.

²⁷⁷ K3-ban csak az egyik indexbe (*Loci scripturae*, K3, 1r) vette fel a beszédet a másoló „Con. Funebris”-ként, themaként az Ézs. 57-et jelölve meg. K4 másolója egy jegyzetben utal a beszédre a kódex végén: „Ultima autem concio huius triacadis, videlicet 67 de funere, descripta est in finem tertiae triacados, ibi invenies.” K4, 118v.

²⁷⁸ „Sequentes tres contiones de pace Christi de reconciliatione fratris perdit et de sepultura seu [?] funere Thr.[?] Ba.[?] extant alibi in meis scriptis quare his eos omitto [?] Finivi Deo volente die 10. Decembris 1613. In oppido Toroczko.” K3, 118v.

²⁷⁹ Kiss Farkas Gábor az „Egr[egii][?]” olvasatot javasolta, ám meglátásom szerint az íráskép megerősíti, hogy a név T betűvel kezdődik.

2.3.2.3. A második triacas beszédei

Mindkét másolónk az adatok szerint a második és harmadik triacast is lemásolta.²⁸⁰ Mindkét kódexnek vannak egyéni szerkesztési sajátosságai, beszédeselek emellett azok a szöveg-helyek, ahol megegyező szöveget hoznak, vagy egyező módon térnek el egyéb változatoktól. A hiányok és szerkesztési eltérések mellett a szövegvariánsok összevetésekor látható, hogy a korpuszrész őrzi az eredeti struktúráját, a beszédgyűjteményben elfoglalt helye biztos.

Ezt erősítik meg többek között az EUET-ben a triacasra való hivatkozások is. Bár, mint már utaltunk rá fentebb, az EUET számos adata pontatlan, így az Enyedi életkorára és halálára vonatkozók, a prédikációgyűjtemény darabjaira való hivatkozások nagyobb részükben helyesnek tűnnek. Attól eltekintve, hogy van néhány értelmezhetetlennek tűnő azonosítás, valamint hibásnak tűnő beszédhivatkozás, mely e triacassal is összefügg, és a már bemutatott, a 2. *Kolozsvári Kódex* triacasára vonatkozó adatok, a második triacasra vonatkozó megjegyzések alátámasztják annak általunk ismert struktúráját. Az is szembe-tűnő, hogy Kénosi Tőzsér ezt a triacast idézik leggyakrabban. Míg például az első, ugyanígy a harmadik, negyedik, ötödik triacaszól alig vagy egyáltalán, a hatodik triacaszól csak egy esetben idéznek és említenek prédikációkat, a második és ugyanígy a csonkán maradt hetedik triacaszól bőven közölnek adatokat és részleteket. Felmerül így a kérdés, milyen kötetek álltak a szerzők rendelkezésére. Lehetséges, hogy egyes triacasok teljes terjedelmükben a kezük ügyében voltak, mások viszont egyáltalán nem vagy csak válogatásban? De lássuk az adatokat. Az első ezek közül a már sokak által ismertetett és idézett 60. beszédre vonatkozik, mely bár például a 4. *Kolozsvári Kódex*ben nincs benne, a másoló jelzi, hogy azt már más kódexébe bemásolta. Ezt így azonosítja Kénosi Tőzsér: „prédikációi 2. kötetének 60. darabja”.²⁸¹ 1593 nyarára datálja Uzoni Fosztó a 47. prédikációt („Erről a helyről 1593 nyarán prédikált Enyedi György, s a legtudósabban alkalmazta azt a 2.

²⁸⁰ KÁLDOS János cikkeiben többször említi ezeket az adatokat, utoljára: *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 88–120.

²⁸¹ EUET, 334.

Triacas 47. prédikációjában az akkori helyzetre.”)²⁸², melyből hosszabban idéz is. Az idézett szövegrészlet megegyezik a másolatokban találtakkal.²⁸³ A 213., ma ismeretlen beszéd, melyet több helyen is előhoz az EUET, talán azonos a 63., ma a második triacasban található, több variánsban fennmaradt szöveggel.²⁸⁴ Az 53. prédikációt szintén 1593-ra datálja az EUET. („Amikor pedig Báthory Zsigmond hol a török, hol az ausztriai ház támogatását célozta meg, Enyedi a Jer 21-et választotta a prédikáció alapszövegének és 1593-ban (53. prédikáció) megjövendölte, hogy szomorú éjszaka köszönt Erdélyre.”)²⁸⁵ A beszédből idézett részek megtalálhatók a másolatokban is.²⁸⁶ Ezután nem sokkal hosszabb felsorolást közöl beszédszámokkal. Ezt a könnyebb átláthatóság kedvéért először egyben idézem:

„Mennydörgött a hitehagyók, a képimádók ellen (48. beszéd), ostromozta Dán. 3,16 alapján 50. beszédében a lángymeleg híveket, megrója az ünnepnapokat a bujaságra használókat (46. beszéd), a helyes intézmények becsmérő fitymálóit (Hag. 2, 18; 45. beszéd), a hiú dicsvágyókat, és akik lelki ismeretük feláldozásával keresik az emberi dicsőséget (38. beszéd), az igaz tunya és hanyag hallgatóit (13. beszéd), a mások felett ítélkezőket azon alkalomból, hogy 1599. október 28-án[!] Mihály vajda Báthori András seregét felkoncolta, a képmutatókat (6. Triacas, 6. beszéd).”²⁸⁷

A listában felsorolt textusok közül szinte mind azonosítható a ma ismert beszédek alapján. Az azonosítás nehezebb azokban az esetekben, ha egy-kétszavas témamegjelölés áll csak rendelkezésünkre. Így például a 46. beszéd általunk ma ismert változata a böjtölésről, bűnbánatról és penitenciáról szól, könyörgések szövegét tartalmazó bekezdésekkel. Bár a fentebb idézett szavak („Mennydörgött a hitehagyók, a képimádók ellen”) meggyőzően hangzanak, vagy felületes olvasatról, vagy elveszett, esetleg ma más számozás alatt szereplő beszéd említéséről tanúskodnak.

Ugyancsak megemlíti az egyháztörténet pár sorral lejjebb a 35. prédikációt, 1594-re datálva, hozzáfűzve, hogy Enyedi aazután mondta el azt, miután a 23 éves Báthory Zsigmond megölette Kolozsváron főurait.²⁸⁸ Pár oldallal későbbi újra ír a beszédéről: „Ekkor úgy

²⁸² EUET, 340.

²⁸³ EUET, 340.

²⁸⁴ Az említett beszédek bővebb ismertetését ld. a *Jeruzsálem pusztulása* című alfejezetben.

²⁸⁵ EUET, 341.

²⁸⁶ A beszéd modern kiadásban is megjelent: EGYVM, 123–135.

²⁸⁷ EUET, 343.

²⁸⁸ EUET-ben félrefordítás során az a teljesen helytelen adat került, miszerint Enyedi volt 23 éves ezidőben (343): „1594-ben, amikor az ifjú Báthory Zsigmond legyilkoltatta a főurakat, amiről fentebb szoltunk, a 23 éves Enyedi György a Jézus Sirák könyvéből (47, 26) az ostoba Roboám példáját idézte fel.” UEHT-ban a hely így hangzik (289): „Anno 1594 cum juvenculus Sigismundus Báthori procures regni mactaret (uti super f. 210) circiter 23um annorum homo, tunc superintendens Georgius Enyedi pro concione exemplum stolidi Roboami praelegit, ex Syracidae Cap. 47:26.”

esett, hogy Enyedi György az ifjú fejedelmet kiprédikálta, Roboám példáját hozva föl beszéde tárgyául, Jézus Sirák 47,23 s következők alapján. Mert nagyon értett hozzá, hogy beszédeit a különféle napi eseményekre alkalmazza.”²⁸⁹

A felsorolásban tovább haladva, ugyanitt említi az egyháztörténet az 51. beszédet is,²⁹⁰ majd a textus alapján valószínűleg az 50. beszédre utal.²⁹¹ A második triacasra vonatkozó következő utalás a 60. beszéd, melyből az egyháztörténet hosszabb részt idéz is. A sorok olvasása közben vissza kell térnünk az ezt megelőző idézetre, melyben Kénosi Tőzsér azt mondja: „Emlékezetes az a prédikációja, amelyben honfitársait az ige napjának felragyogása ellenére tapasztalható lusta vakságuk miatt kárhoztatja. A Jn 17 »Az örök élet stb.« alapján megfogalmazott szöveg...”.²⁹² A textus alapján a beszédet, mely Uzoni Fosztó jegyzete szerint „Nem sokkal [Enyedi] halála előtt 1596-ban” hangzott el, nem tudjuk azonosítani. Hangvétele azonban polemikus jellegű, nem tanít, hanem vitatkozik. Gondolatai, mint a csigabiga Isten és a szentháromság kritikája ismerős momentumok. Ugyanezt a bibliai helyet a 60. beszédben is idézi a püspök, melyet az EUET is hoz pár oldallal később.²⁹³ A 60. beszéd a tanítóról szólva számtalan példát hoz elő. Ezt sok beszédben visszhangozzák még a prédikátor szavai. Így például a 47. prédikációban, melyben a tanítókról a búzavetők és –aratók érzékletes analógiáján keresztül levezetett igaz tanításról szól. Ebből Uzoni Fosztó nem csak idéz egy hosszabb passzust, de utal arra is, hogyan lehet a korabeli helyzetre vonatkoztatni a szövegrészt, zárójelben megemlítve Dávid Ferencet is. A célzás („Nem illik tehát csudálni, hogy a tanító vagy nem tudott, vagy nem taníthatott mindent egyszersmind [...]”) talán igaz, talán nem, kontextusából kiindulva akár hihetünk is az egyháztörténet-szerzőnek. A magvető hasonlatot, mely sokak által felhasznált történetet Balázs Mihály a tolerancia szükségességének példjaként említ, melyet Enyedi arra használ fel

²⁸⁹ EUET helytelenül jelöli ezt meg a 36. prédikációként („Ez a beszéd prédikációinak II. Triacasában a 36.[!] számú.”), amit megismétel a későbbi említés során is: „Ekkor úgy esett, hogy Enyedi György az ifjú fejedelmet kiprédikálta, Roboám példáját hozva föl beszéde tárgyául, Jézus Sirák 47,23 s következők alapján. Mert nagyon értett hozzá, hogy beszédeit a különféle napi eseményekre alkalmazza. Ez a beszéd prédikációinak II. Triacasában a 36. számú.” Az UEHT nyomtatott változata (290) szintén hibásan hozza az adatot, mely valószínűsíthetőleg elolvasás eredménye: „Vide Triacade 2. concio 36.”. A második említésnél (306) már helyesen jelöli meg a beszédszámot: „Concio haec habetur in Concionum Triacade II^{da} Concione 35.”

²⁹⁰ „Lásd a 2. Triacas 36. prédikációját és ismételt az 51. prédikációban a Lk. 12, 4 alapján.” EUET, 343.

²⁹¹ „Sok érvet hozott fel, melyekkel egy másik, a Dán. 3, 16-ot magyarázó, a bálványok megvetése miatt barlangra vetett három ifjúról szóló prédikációjában is élt, hiszen azokban az időkben naponként hirdette az igét.” EUET, 343.

²⁹² EUET, 344.

²⁹³ EUET, 350: „Krisztus Urunk azt mondja Jn. 17, [3]. Ez az örök élet, Atyám, hogy megismerjenek téged. Holott vedd eszedbe, hogy az igaz Isten ismeretiben helyeztette az örök életet. Immár a háromságot senki meg nem ismerheti, amint ők magok vallják, hetát a háromságban nincs az örök élet, sem igaz Isten nem lehet.”

több helyen, hogy emlékeztessen, a teljes hitbeli egységesítésnek nincsenek biblikus alapjai,²⁹⁴ Enyedi ezt máshol is előhossa, többek között a 61. prédikációban, melyre érdemes nagyobb figyelmet fordítanunk. Tartalma alapján nem zárhatjuk ki, hogy a Szilvásival folytatott hosszan elnyúló polémia részeként értelmezzük. A prédikáció János evangéliuma 10. könyvének 19–21. versein alapul (*Hasonlás lőn esmét az zsidók között ez beszédek miatt, mert sokan közülük elmenének tőle etc. Mondanák vala pedig sokan közülük, ördöge vagyok és esztelenkedik, miért hallgatjátok őtet, egyebek mondanák vala: Nem csak ez igék nem ördögösök, vajon megnyithatja-e az ördög a vakok szemét?*²⁹⁵). A Krisztus tanítását hallgató zsidók meghasonlása és vitája jól példázza a keresztény felekezetek között, valamint az unitárius egyházban a 16. század végén zajló összeütközéseket. Az igazság, az igaz tanító és Krisztus szavainak értelmezése mentén Enyedi három fejezetben tárgyalja a textus szavait. Számos példával mutatja meg, hogy az igazság hirdetésével együtt jár a háborúság és meghasonlás. Magyarázatában a püspök nem szalasztja el megismételni a kicsiny nyáj igazságának gondolatát, melyet a rágalmazók meg akarnak rontani, ezzel visszhangozva a 47. (valamint a 60.) beszédének gondolatmenetét. Ezt mondja a beszéd első felében: „Mert igen kevesen vannak, akik a valóban való jókat követnék és szereznek, mindnyájan a test és ez hirtelen elmúlándó gyönyörűség után indultak. Igazán mondta egy bölcs: Nunquam ita bene agitur cum rebus humanis et meliora pluribus placeant.”²⁹⁶ Sokan azért mikor látják, hogy az igazságnak kinyilatkoztatása nekik károokra vagy, mindgyárast zűrjavart szereznek és az igazságra támadnak.”²⁹⁷ A tanulságok hangsúlyozottan szólnak mind a tanítóknak, mind a hallgatóknak. Ezt Enyedi több alkalommal hangsúlyozza a beszéd folyamán. Ez megerősíti azt, hogy a prédikáció nem zsinaton, szűk egyházi körben hangzott el, hanem széles hallgatóközönség előtt. Ha valóban a Szilvásival folytatott polémia egy kisebb állomásának tekintjük a beszédet, hozzá kell ehhez vennünk a Szilvási oldalán álló hallgatóközönség jelenlétét is. Az unitáriusokat ért rágalmak és a helyes tanítás megítélésének gondolata feszesen felépített beszédben hangzik el, a beszélő nyugalmat és biztonságot sugall, a haragot és bosszút pedig az ellenséges vitapartner gyengeségeként, bűneként jelöli meg. Két okot jelöl meg a püspök, miért hagyják az emberek, hogy az igaz tanítókat

²⁹⁴ BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 104.

²⁹⁵ K4-ben, melyből az idézet származik, az eredeti idézet csak etc.-ig tart, utána utólag, más írással valaki kiegészítette a textust.

²⁹⁶ Margón: „Seneca”. Pontos idézet: Non tam bene cum rebus humanis agitur ut meliora pluribus placeant. (L. Annaeus SENECA, *De Vita Beata*, II.1.)

²⁹⁷ 61. beszéd, K4, 98r.

megalázzák, rabságba hurcolják, megöljék. Az egyik a felettesektől, uralkodóktól, a pozíció elvesztésétől való félelem (így például Pilátus vagy Agrippa esetében), a másik az igazság által nyilvánvalóvá vált istentelenség és álnokság takargatása céljából való bosszú (így a farizeusok esetében). Ki ne érthetné e sorokat akár Dávid Ferencre?²⁹⁸ Enyedi is ezt erősíti az utalást követő tanulságban:

„Tanulják meg a hallgatók is, hogy ha mikor hallják valamely igaz tanítónak beszédét, ki javallja s ki kárhoztatja, ki dicséri s ki szidalmazza, ki becsületre s ki tűzre, fegyverre kiáltja méltónak. Ezen semmit ne csudálkozzék és az igaz tudomány felől kétségbe ne essék, mert szinte ilyen jámborok voltak Krisztus Urunk idejében is az emberek. Ez nem újság. Az ő tanítása sem tetszett mindennek, mert ládde, mit mond az evangélista: *Hasonlós lőn az zsidók között. Az volna inkább csuda, ha valakinek tanítását egyaránt vennék és javallnák mindennek. Igen szegény ember az, aki mindenben mástól vár, és azt nézi, mit javall más, hogy ő is azt javallja. Azért vagy ember s azért szeretett az Isten okossággal, hogy ha mit igaznak ismersz, amellet tökéletesen megmaradj, ha ez világ mind külömb ítéletben volna is.*”²⁹⁹

Nem kerül el a vitában az ellenfelet támogató hallgatók említését sem, mellyel, belepilanthatunk a vitapartnerek közötti információáramlás részleteibe. Hangsúlyosan kiemeli azokat, akik nem azért járnak templomba, hogy tanuljanak az igehirdetésből, hanem kötelességből ülnek a padosorokban:

„Vagy az, hogy ha ki szidalmazza az igazságot, ő is annak beszédét javallja, hallgatja és ő is hozzá szít. Ez ilyen megmutatja magát, hogy csak álorcás, képmutató, színes jámbor, és csak terrornak tartja az Isten ígéjének hallgatását, nem azért, hogy tanuljon, hanem hogy mondják az emberek felőle, hogy: Hallgatja a prédikációt. Ez ilyen is kijelenti magát efféle

²⁹⁸ Így beszél Enyedi az adott helyen: „Vannak olyak is, akik tudják, hogy az igazságnak hirdetése által ki nyilatkozik az ő istentelenségük, álnokságuk és ettől félvén nem szenvedik az igazságnak hirdetését, hanem mindgyarást háborúságot szereznek és az igaz tanítókat üldözik, kergetik. Ilyenek valának Krisztus Urunk idejében a farizeusok, kik mikor vennék eszükbe, hogy Krisztus Urunk igen kárhoztatja és mindenek előtt kibeszélé az ő hamis dolgukat, emberi találmányukat, képmutató voltukat, semmiképpen el nem szenvedheték, hanem reá támadnak és addig nem nyugvának, amíg ki nem végezzék ez világból.” 61. beszéd, K4, 98v.

²⁹⁹ 61. beszéd, K4, 98v. Ugyanez a gondolatmenet jelenik meg a 40. beszédben is, ugyanebben a triacasban, melyből az összehasonlítás kedvéért egy bekezdést idézek: „Osztán igen szegény ember az, aki mindenkor mástól akar függeni. Szállj be elmédbe, s vizsgálj a tudományt, és ha megismered, hogy igaz, akárki mit mondjon, akárki hova hajoljon, tökéletlenkedjék, te maradj meg állhatatosan a megismert igazság mellett. Nem jó mindenkor gyermekeskedni az embernek. A gyermek szokott más elméjével élni, más okosságától viseltetni, aki ember, ne egyék csak a más ember szája által, ne nézze azt, mint mivel más mindenkor. Ha tökéletlenkedik más, ám tökéletlenkedjék, te ha látod és érted az igazságot, abban maradj meg örökké.” 40. beszéd, K4, 18r.

hasonlásnak idején, miképpen hallogatjuk, hogy itt mi köztünk is vannak olyanok, kikre ezután több gondom leszen.”³⁰⁰

A beszéd harmadik részében Enyedi ki is fejti az unitáriusok ellen támadókról való nézeteit, oktatva a tanítókat és hallgatókat, hogyan viszonyuljanak e támadásokhoz. Az evangélista beszédéből megmutatja, „minemű természetűnek[!] az igazságnak ellenségi”. Pontosan végigviszi János apostol szavainak értelmezését, aki két dolgot jelent felőlük. Először azt, hogy „szitkozódók, átkozódók: *Ördög bútt bele, megbolondult*. Egyebütt is szinte ekképpen szóllottak felőle, ki tobzódónak, részegesnek, ki latrok és paráznák barátjának, ki samaritánusnak, ki Istentől szakadtnak, ki káromlónak mondotta.” Megtudhatjuk azt is, hogy ugyanígy bántak az apostolokkal ellenségeik: „Mikor Pál Athenasban prédikál vala, ki azt mondá: De mit csacsog, mit enyeleg ez?, ki azt mondá: Új hitet hirdet, új Istenek felől prédikál. ki csak neveté, csúfolá. Festus Act. 26. azt mondá néki: *Meghíjult a fejed, bolondoskodol, Pál, az sok tanulság miatt megkábulnál*.” A Máté evangéliumából vett krisztusi jövődölés³⁰¹ említése után pedig így szól a hívekhez:

„No, azért tanul meg innét, hogy valamikor hallod, hogy valaki csak szidalommal, átokkal akar meggyőzni, nincs annak igaz causája, nincs erőssége, támasza, akivel az igazságnak ellene állhasson, amint ím, hallod, hogy ezek is cselekedtek. Immár, ha meggondolod, a mi velünk ellenkező atyafiaknak cselekedetüket, bizony, ehhez hasonlónak találod. Csak átkoznak, szidnak, nincs oly rettenetes és iszonyú szitok, átok, kit fejünkhöz nem ütnek. Eretneknek, hittől szakadtaknak, istentagadóknak, ördöggel tölteknek, Krisztustagadóknak mondnak. De vagyon vigasztalásunk. A mi fejünknek elébb megmondták, hogy nem minekünk, és megmondta, hogy így leszen az övéinek dolguk. Ariánusnak hívnak-e? A Krisztust is samaritánusnak hitták. Eretnekeznek-e? Szent Pált is annak mondták. Istentől szakadtaknak mondanak-e? Krisztus Urunk felől is azt mondták a farizeusok Jo. 9. ama meggyógyult vaknak: *Adj dicsőséget az Istennek, azaz valld meg igazán, mert mi tudjuk, hogy ez az ember nem Istentől vagyon*. Nem nehéz azért azt nekünk elszenvednünk, ami köz[ös] minekünk a mi Krisztusunkkal.”³⁰²

³⁰⁰ 61. beszéd, K4, 99r.

³⁰¹ „Ezt pedig megjövendölte vala nekik Jézus Urunk régen, hogy ez leszen virágjuk Matt. 10. Nem feljebb való a tanítvány az mesterénél, sem az szolga az ő uránál, ha a gazdát Belzebubnak hívták, mennyivel inkább az ő házanépét.”

³⁰² 61. beszéd, K4, 99v.

Mégegy tanulság következik e passzus után, melyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudós beszéd hallgatása után az embernek magának kell eldöntenie, mit gondol affelől. A gyors, hallgatás és gondolkodás nélküli ítélet pedig az igazság kárára van:

„Második tulajdonságuk az igazság ellenségének mutatódik meg imez igékben: Mit hallgatjátok beszédét. Igen bánják az ilyenek, hogy valaki hallgatja és veszi az igazságot. [...] Lásd meg a különben vagyunk nekünk is dolgunk? Ki nem tudja, mely erősen és nagy tilalom alatt meghagyák a mi ellenkezőink, hogy senki a mi tudományunkat ne hallgatná, mert úgy mondnák, mételyes tudomány az, mindgyárást elragad, elhitetnék. Bizony, hogy elragad, mert igen erős az igazság, és valakinek az szívébe csak egy szikra akadhat is benne, de azt bizony nyugodni nem hagyja, mindaddig, míg az igazságnak keresésére és jobban való megértésére felindítja. Mondhatja azért az szájával, hogy török hit, imilyen, amolyan eretnecség, de ha gondolkodik felőle, bizony idővel ő maga teszen tanúbizonyságot felőle, hogy a' volt az igaz hit.”³⁰³

A tanítókra vonatkozó megjegyzése ezután körülrajzolja a korabeli hitviták beszédterét, ahol a radikális reformáció képviselőit mindhárom másik bevett vallás felől támadták nézeteik miatt. „Innét tanuljuk meg mi is, hogy ne mindgyárást kárhoztassuk, ha ki felől gonosz hírt hallunk, kiváltképpen a tanítókat. Ha ki felől azt mondják, hogy bolond, eretnek, Krisztus-tagadó, ne higgyük mindgyárást el. Hanem ezeknek példájukat követvén hallgassuk meg beszédét, sőt, ne csak meghallgassuk, hanem meghányjuk-vessük és meglássuk, ha eretnecség, ha Isten ellen való értelem vagyunk beszédében, vagy nem.”³⁰⁴

Bár a 61. beszédre az egyháztörténet nem hivatkozik, más beszédek ezután is idéz és említ. 1593-ra, a Szilvásival kezdett vita idejére datálja a 38. beszédet. Ezután hozza példának a 40. beszédet, melyből szintén idéz. Mindkét darabot csak textussal és nem beszéd számmal azonosítja. A 4. *Kolozsvári Kódex* változatát idézve egy szöveghelyen megmutatom, hogy az EUET idézete, bár kisebb, elhanyagolható eltéréseket mutat, megegyezik a ma ismert beszéd szöveggel. A kicsiny *nyáj* és a kálvinisták és katolikusok által áttérített unitáriusok kérdéséről értekezve így szól a püspök:

³⁰³ 61. beszéd, K4, 99v–100r.

³⁰⁴ 61. beszéd, K4, 100r–100v.

EUET, 362.	40. beszéd, K4, 17r–17v. ³⁰⁵
Ne vesse hát minenkünk az pópásoknak sokaságát és az mi gyülekezetünknek kicsiny voltát. Gyakrabban az kevesebb seregben van és hirdettetik az igazság... Ha ki el akar menni, menjen... Ha egy, kettő, tíz, húsz, száz, ezer elszakad, marad még tizenkettő, de azoknak sem kell hízelkedni! ... Hadd cursitáljanak az uraim, hadd sétáljanak, járjanak ki s be az templom ajtaján. Egy tudós, jámbor, tökéletes hallgatót nagyobbnek tartson az tanító és inkább megbecsüljön afféle sok értetlen gazembernél... Azok nem istenesen, sem Istennek kedves dolgot nem cselekszenek, kik erővel, fenytéssel, büntetéssel hajtják az embereket az vallásra, a reliigióra. Azt értem, hogy az háromságosok addig senkit pappá nem szentelnek, mígnem erős hittel megesketik, hogy az egy igaz Isten felől való vallást nem hirdetik, soha nem tanulják, kegyetlen tirannusok, hogy még az lelken és lelkiismereten is uralkodni akarnak.	Hát senki ne vesse nekünk azt, hogy a pópások igen sokan vannak, a mi gyülekezetünk pedig igen kicsiny, gyakrabban a kisebb seregben és gyülekezetben vagy az igazság. [...] Ha ki el akar menni, menjen el [...] Ha egy, kettő, 10, 20, 100, 1000 elmegy, elszakad, maradnak még tizenketten, de azoknak sem kell hízelkedni. [...] Hadd cursitáljanak az uraim, hadd sétáljanak, járjanak ki s be a templom ajtaján, egy tökéletes hallgatót nagyobbnek tartson, és inkább megbecsüljön afféle sok értetlen gazembernél, kik ingyen sem értik, vagy nem akarják érteni iméz igazságot. [...] Tehát azok nem istenesen, sem Istennek kedves dolgot nem cselekedének, akik erővel, fenytéssel, büntetéssel hajtják az embereket a vallásra, a reliigióra. Azt értem, hogy a háromságosok addig senkit pappá nem tesznek, fel nem szentelnek, míg nem erős hittel megesketik, hogy az egy igaz Isten felől való vallást, kit mi hirdetünk, soha nem vallják, és nem tanulják. Kegyetlen tyrannis ez, hogy még a lelkeken is uralkodni akarnak.

³⁰⁵ A prédikáció eredeti szövege hosszabb, Kénosi Tözsérékk jelzik is a kihagyásokat. A beszédhelyet Gellérd is idézi, láthatóan az EUET-ből, az egyháztörténet kihagyásait nem jelölve: „Ne vesse hát nekünk senki a szemünkre a pópások sokaságát és a mi gyülekezetünk kicsiny voltát. Gyakran a kisebb számnál van az igazság. Ha ki el akar menni, menjen. Ha egy, kettő, tíz, száz, ezer elszakad is, marad tizenkettő, de azoknak se kell hízelkednünk. Hadd futkossanak ki s be a templom ajtaján.” GELLÉRD Imre, *Négyszáz... i.m.*, 58.

Az idézet után Nehémiás könyvének két helyére³⁰⁶ hivatkozva vezeti be az EUET a kapuk nyitva tartásának kérdését, mellyel kapcsolatban idézik fel Kénosi Tözsérék a 45. prédikációt, melyben Enyedi a kolozsvári városi tanácsot bírálja, amely nem tartja többé tiszteletben az istentisztelet idejét.³⁰⁷ Ezután következik a 62. beszéd és egy a beszédből citált rövid idézet.³⁰⁸ Enyedi püspöki működéséről és a zsinatokról szóló hosszabb szövegrész után hozza Kénosi Tözsér az 59. prédikációt, mely a hadba induló fejedelem szerencséjéért való könyörgésre biztatja a népet.³⁰⁹ Hogy megegyezik az idézet a ma is a prédikációgyűjteményben lévő 59. beszéddel, elég csak a prédikáció első sorait idéznünk: „Mivelhog az országnak és a községnek állapotja függ a fejedelmeknek szerencsájától, illik az közrendnek és minden birodalom alá vettetett embereknek szorgalmatos gondjuknak lenni a fejedelem megmaradására és boldog állapotjára. Ki nem csak abban áll, hogy külső szolgálattal és engedelemmel legyen valaki urának, hanem hogy a minden jóknak adóját, az Istent érette könyörgésével megtalálja és jókat kívánjon neki.”³¹⁰ Az elmondottakból világosan látszik, hogy a 3. *Kolozsvári Kódex* és a 4. *Kolozsvári Kódex* egyéni eltérései mellett a kódexekben szinte problémamentesen az az anyag található, amit EUET idéz, a triacas nem tartalmaz párhuzamos, más számokon alatt szereplő beszédeket. A kettős forrás és EUET adatai egyben megkönnyítik a beszédek értelmezését, datálását, a hivatkozások listájának összeállítását. A triacas beszédei alapvetően az egyik legösszetettebb és legérdekesebb anyagot tartalmazták, szinte az összes darab jól kidolgozott. A további vizsgálatok során remélhetőleg feltárul a többségében 1594-re datálható beszédcsoport mélyebb kapcsolati hálója és értelmezési lehetőségeinek egésze.

³⁰⁶ Neh. 7, 3. Neh. 3, 19.

³⁰⁷ „Az kő eső után ... az prédikációra többen jönnek-é? Úgy sietnek arra, hogy köz-nap ingyen sem taníthatunk, mert az kőfalnak, az verebeknek nem prédikálhatunk. Vala-mi jó rendtartást, isteni tiszteletre, vagy jámbor életre valót szabnak-e az bírák, a tanács? ... Igen! Még az mi jó volt is felborították. Bétéve vala azelőtt az város kapuja, most végig nyitva állnak, akkor lovagolnak szőlőkbe, mezőkbe, búzába. Erecze! Gyönyörödjél most benne! Igen szépen találod! Oly mintha meg sem tiltották volna azelőtt, hogy ama fertelmes szitkot senki ne mondja, hová lett ez a végezés stb.” EUET, 362–363. Az adott rész K3-ban (28v) és K4-ben (44r–v) is szerepel.

³⁰⁸ „Végül hányszor elsiratja a század nagy anyagiasságát! És az új Illés csak bámul, miképpen orcátlankodnak az emberek Isten igéjének hirdetőivel, és a Mt 24 alapján 62. beszédében így kiált föl: »Hol lehet az igaz tudománynak, tanítóknak nyomorgatása és csúfolása nagyobb, mint közöttünk? Majd ugyan szégyenek és szitoknak tartják immár még az nevét is az egyházi embernek. Azért az igazságvallók sorsa hasonlatos minden időkben Krisztus urunknak állapotjához.«” EUET, 363. K4 változata (104v): „Ami a harmadik jelt nézi, hol lehet az igaz tudománynak és tanítóknak megutálása, nyomorgatása és csúfolása nagyobb, mint közöttünk? Majd ugyan szitoknak tartják csak a nevét is a tanítóknak.”

³⁰⁹ „Mikor Báthory Zsigmond, sok belső vérengzés után seregét külföldre vitte, a sereg elindulása előtt beszédet mondott (lásd 2. Triacas 59. prédikációját) a 20. zsoltár [...] alapján.” EUET, 365.

³¹⁰ 59. beszéd, K4, 93v.

2.3.3. A Sárospataki Kódex

A *Sárospataki Kódex* másolója ismeretlen, a másolatot a 17. század közepére datálják a másolói és tulajdonosi bejegyzések alapján. A kötet töredékes, ma a 93–116. és a 123–124. beszédek, vagyis a harmadik és negyedik triacas egy részét tartalmazza.³¹¹

A kódex kitűnik a fennmaradt anyagból azzal, hogy nem erdélyi gyűjteményben, hanem a mai Magyarország területén található. Az adatok szerint Kolozsváron kötötték be a 17. század közepén [1659 előtt]. Kanyaró Ferenc szerint már első tulajdonosa – bejegyzései alapján – kálvinista birtokos volt, a Partiumban, Szabolcs körül lakott. A kötet aztán több tulajdonos kezén megfordult, a Nyírségen át eljutott Sárospatakig, végül a 18. század végén a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárába került.³¹² A kötet jó állapotú, tiszta másolat, ám hiányos. Enyedi prédikációinak harmadik és negyedik triacasát tartalmazza, az index³¹³ szerint a 133. beszédig. Jelenleg pár töredéket, valamint a 93–116. és a 123–124. beszédet olvashatjuk benne. A kötetben lévő laphiányok többnyire teljes beszédek érintenek. Bár elképzelhető, hogy a hiányok a kötés szétesése vagy egyéb rendezés során keletkeztek, nem zárhatjuk ki a használók esetleges cenzúráját sem.

A kötetről többen írtak már, legbővebb ismertetését Kanyaró Ferenc két részes cikkben közölte 1898-ban a *Keresztény Magvető*-ben. Kanyaró katalogizálta a beszédek, némely csoporttal részletesebben foglalkozott, valamint egy beszédet teljes hosszában közölt.³¹⁴ Ennek ellenére ez a kódex is csak marginális szerepet kapott a kutatások során,

³¹¹ Lelőhelye: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára. Jelzete: Kt. 7. Terjedelme: 308 pp. + 13 üres f. Mérete: 202x160 mm. Lapszámozása korabeli számozás és későbbi számozás vegyesen. A számozás triacsonként újrakezdődik. A harmadik triacast tartalmazó rész, mely a laphiányok miatt a 89. beszéddel kezdődik, korabeli számozása ma 249-től 373-ig fut, hiányokkal. A 4. triacas indexe 8 ceruzával számozott lapon szerepel. A 4. triacas beszédeinek korabeli számozása 1-től 278-ig fut, hiányokkal. A dolgozatban a két részt megkülönböztetendő a harmadik triacas anyaga az I., míg a negyedik triacas anyaga a II. számot kapta.

³¹² Kanyaró, 1898/1, 23–25.

³¹³ Többek között a harmadik triacas indexe is hiányzik a kötetből, így csak a negyedik triacas jegyzékére hivatkozom.

³¹⁴ KANYARÓ, 1898/1–2. Azt, hogy a gyűjtemény egy része kevésbé kidolgozottnak tekinthető, vagy ilyen formában maradt fenn, alátámasztja többek között e kötet szerkezete is. Erre utal Kanyaró egyik megjegyzésében a kódex felépítését magyarázva: „A III-ik Triacas 373 lapból, a IV-ik mintegy 342 lapból állott; tehát egy-egy prédikáció átlag 5-6 4r. levélnyi terjedelmű, a legutolsó nyolcznak kivételével, melyek félakkora vázlatok gyanánt tűnnek fel.” KANYARÓ, 1898/1, 25. Vonatkozó további cikkek: KANYARÓ Ferenc, Enyedi György unitárius püspök beszéde, KM, 1900/1, 30–40. (115. beszédről); GELLÉRD Imre, Az unitarizmus megmaradásának és védelmének elvei Enyedi György prédikációiban. Doktori értekezés. Részlet. http://unitarius.uw.hu/cffr/enyedi/enyedi-hu.htm#_ftn1 [2014.03.09.]; KÁLDOS János, Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteménye, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 188–207.

mivel a legtöbbször által használt forrás, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő mikrofilm³¹⁵ nagyon rossz minőségű, a felvételeken a kódex rubrumos írása szinte kivehetetlen a felvételen, a finom vonalas, fekete tintás írás halvány és rosszul olvasható.

Az eredeti kódex ezzel szemben restaurált, jó állapotú, a fennmaradt másolatok közül az egyik legtisztább, legrendszerezettebb, legjobb minőségű szöveget őrizi. Fejlécében követi a triacas- és beszédsszámozást, mely jól kereshetővé teszi. A kötet harmadik triacashoz tartozó indexe nem maradt fenn. A negyedik triacas elején lévő indexből látszik, hogy a kódex rendszerezett és tartalma megfelel a leírtaknak. A másoló néhány esetben dispositio jelzéssel látja el a felvett beszédeket, mely arra utal, hogy csak a prédikáció vázlatát illesztette be a másoló. Ezeket a darabokat ma nem találjuk meg a nagy laphiányokat mutató kódexben.

A beszédek alaposabb vizsgálata során lassan kirajzolódik, hogyan alakult ki, majd esett szét az Enyedi beszédeit tartalmazó gyűjtemény. A *Sárospataki Kódex*szel kapcsolatban is történtek már előrelépések, így Káldos János hívta fel a figyelmet arra, hogy kódexben szereplő 94. beszéd³¹⁶ megegyezik a 2. *Kolozsvári Kódex* 27. beszédével³¹⁷. Vagyis az első és harmadik triacasban ugyanaz a szöveg szerepel.³¹⁸ Ha a korpuszban lévő kevés hiba azt hivatott alátámasztani, hogy a beszédek sorszámozása nagyfokú stabilitást mutat és a másolók igenis ismerték az eredeti struktúrát és igyekeztek fenntartani azt, mely megkönnyítette a szövegek közötti kereszthivatkozásokat, mivel magyarázhatjuk e kettőzést? Lehetséges, hogy a másolások során nem csak adatvesztésről, cseréről, hibáról beszélhetünk, de konstruktív újraserkesztésről is? Magyarázhatóak ezzel és némi ügyetlenséggel a 2. *Kolozsvári Kódex* számozási botlásai? Egyéni szerkesztői válogatásról, esetleg elveszett, megsemmisült, olvashatatlaná vált beszédek helyetti kényszerű beillesztésről lenne szó, vagy az idők során lassan széteső prédikációgyűjtemény szerkezetének repedezéseit követhetjük figyelemmel a szövegegyezések feltárása során? Ne hagyjuk figyelmen kívül, hogy a kódex nem használja a triacas számozást, hanem Centuria Tercia Concionum Georgii Enyedi kezdőcímmel 1-től 30-ig számozza a prédikációkat. A főszövegben az első tíz beszéd számozott, majd a szám nélkül álló Concio jelzés jelenik meg a beszédek elején. Így

³¹⁵ MTAK, Mikrofilmtár. Jelzet: 1545/V.

³¹⁶ 94. beszéd, S, 305–317. Lk. 12, 32. *Ne félj kicsin nyáj, mert tetszett az ti Atyátoknak, hogy országot adjon tinektek etc.*

³¹⁷ 27. beszéd, K2, 278–288. De vera ecclesia. Lk. 12, 32. *Ne félj kicsin nyáj, mert tetszett az ti Atyátoknak, h[ogy].*

³¹⁸ Ld.: KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 88–120. A részletesebb elemzés készülében.

magát a triacas-struktúrát is 30 (és nem 33) beszéd gyűjteményeként kezeli.³¹⁹ Érvként, és ellenérvként is használhatjuk tehát a 13. beszédben szereplő, 27. beszédre történő hivatkozást.³²⁰ Ezt a jegyzetelési módszert a kötet teljes egészében alkalmazza a kéz, legtöbbször azonban csak bibliai locusok megadásával. Ezen a helyen utólagos javításról beszélhetünk, amit valószínűleg eltérő kéz végzett.

A beszédek keletkezési idejével és a prédikációgyűjteményben elfoglalt helyükkel kapcsolatban nem csak ez a szövegegyezés adhat okot kérdésekre. A kódexeket tovább vizsgálva újabb textusegyezéseket találtam. Az összeolvasás során kiderült, hogy a 95. beszéd³²¹ a 28. prédikációjával³²², a 96. beszéd³²³ a 29. prédikációval,³²⁴ a 98. beszéd³²⁵ a 30. prédikációval³²⁶ megegyező szövegű.³²⁷

A *Sárospataki Kódex*ben az említett beszédek között 97. számmal szerepel egy egyedi prédikáció.³²⁸ Datálási kísérletnél fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a 2. *Kolozsvári Kódex* másolója (vagy forrása) hagyta-e ki, vagy a *Sárospataki Kódex* másolója (vagy elődje) illesztette-e be a négy prédikáció közé a tematikájában ide illő darabot. A beszéd politikai tárgyú, a háborúk indításának veszedelmes voltáról és a csaták kétes kimeneteléről

³¹⁹ Bár a kötet töredékesen maradt fenn, a kódex végén, a 30. beszéd után található index (Index concionum et locorum, K2, 323–325) a 30. számnál szintén véget ér. A centuria- és beszéd számozás teret ad annak végig gondolására is, hogy a triacasok összeállítása után a beszédek szerkesztés és válogatás során újabb triacasokba, csoportokba rendezték a másolókat. K2 esetében ez alapján a harmadik centuria első harmincas blokkjával állunk szemben.

³²⁰ A hivatkozásról bővebben ld. a 78–79. oldalt. Hasonló hivatkozások: 21r, „[...] Vide Con. 55. 2da tria[...]”; 130r, egy hosszabb jegyzetbe illesztve egy másik kötetre hivatkozik a marginália: „Vide plura in concione Nativitatis Christi in altero volumine. Vide signum ø.”

³²¹ 95. beszéd, S, 317–330. Zsolt. 79, 1. *Úr Isten, az Pogányok jöttek az te örökségedbe, megferteztették az te templomod.* Etc. Nyomtatásban megjelent: EGYVM, 181–196.

³²² 28. beszéd, K2, 289–302. Status afflictissimus Judaeorum. Zsolt. (78)79, 1. *Úr Isten, Pogányok jöttek az te örökségedbe.* Etc. A másoló ezt a beszédet sem számozta, és a zsoltár megnevezésénél csak a számot írta ki, ami meglepő, mindenestre ezt látszik alátámasztani a kitett pont. Vagyis: „Concio. LXXVIII. Status afflictissimus Judaeorum.”

³²³ 96. beszéd, S, 330–341. Zsolt. 79, 5. *Meddig haragszol Uram, mindvégig? Felgyullad, mint az tűz az te bosszúállásod.* Etc.

³²⁴ 29. beszéd, K2, 302–311. Creationis modus tempore afflictionis. Zsolt. 79, 5. *Meddig, Uram, haragszol mindvégig?* Etc.

³²⁵ 98. beszéd, S, 352–364. 1Tim. 6, 17. *Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne higgyék magokat, és ne bízzanak az haszontalan gazdagságban.* Etc.

³²⁶ 30. beszéd, K2, 311–323. Divites quomodo informandi. 1Tim. 6, 17. *Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne higgyék magukat.* Etc.

³²⁷ A *Melléklet*ben szereplő táblázatban összevetem a *Sárospataki Kódex* és a 2. *Kolozsvári Kódex* szövegének elejét és végét, melyből jól kitűnik, hogy apró, stílárius eltéréseken kívül tartalmi és felépítésbeli különbség nincs a prédikációk között. A Balázs Mihály és Káldos János által kiadott válogatásban szereplő prédikáció elejét a romlott szövegek miatti olvasási nehézségek miatt csak részlegesen közölték, ezt az idézett részekben kipótoltam. Ld.: EGYVM, 181.

³²⁸ 97. beszéd, S, 341–352. 2Kir. (4Reg.) 14, 8. *Akkor küldte Amasiás követeket Joáshoz, a Joacház fiához, ki Jehumnak fia volt.* Etc.

szól, gondolatmenetével emellett tökéletesen illik a másik négy közé. A felelőtlenül kezdett háború nem csak az uralkodót, de egész népét, vétkeket és ártatlanokat, az országot sodorja veszedelembe. Hiába támad a fejedelem, király egy bűnös, pogány ellenségre, Isten megbünteti e cselekedetért. Ez az érvelés a bemutatandó beszédek témáját a másik oldalról közelíti meg és ugyanarra a konklúzióra jut: Csakis Isten akaratából cselekedhetünk, és hiába hívó vagy hitetlen valaki, ha saját érdekből cselekszik, tettét nem kíséri áldás. Az alábbiakban még visszatérek e beszéd üzenetének fontosságára.

Mindkét kötet tartalmaz hibákat, az eltérő részek azonban legtöbb esetben csak stílusbeli varianciát mutatnak. A *Sárospataki Kódex* másolója, bár írása tiszta és rendezett, bőbeszédűbbnek tűnik. A 2. *Kolozsvári Kódex* stílusa jóval visszafogottabb, az idézeteket röviden hozza, a felesleges jelzőket, magyarázatokat elhagyja, néha túlságosan is letisztítja szövegét. Viszonylag alapos másolóval, valamint egy utólagosan javító második kézzel³²⁹ van dolgunk, aki a másolás után szinte minden esetben – sokszor aláhúzással is – jelölte az idézeteket, a margón kiemelte ezek forrását és a beszéd struktúráját. Emellett hivatkozásai sokszor pontatlanok. A *Sárospataki Kódex* másolója ezzel szemben néha túl bőkezűen bányik a szavakkal, néhány eltérésnél gyaníthatóan másolói betoldással lehet dolgunk. Mégis e váltakozó szinonimák, többszörözött megnevezések, apró szórendi és grammatikai eltérések ellenére a mondatok jelentésükben megegyeznek és jól összevethetők. Bár épp az érintett beszédeknel a kolozsvári kódex külső alsó sarka sérült, így a lapok egy része csak hiányosan olvasható, az egyezés látványos.

A 79. zsoltárra épülő beszéd csak itt szerepel a teljes korpuszban,³³⁰ annak ellenére, hogy a zsoltár gondolatköre, valamint hivatkozási szinten a zsoltár is kulcsmotívumként jelenik meg a beszédekben. A prédikációk szövegkezelése már magában tanulságokkal szolgálhat. Az egyik legelső példa a zsoltárra épülő első beszéd³³¹ elejéről való. Szent Pál Timóteushoz írt egyik leveléből idéz a prédikátor. A *Sárospataki Kódex* másolatában

³²⁹ A második kéz a szóban forgó beszédeknel nem, de egyéb helyeken a szöveget magát is végigjavította, szerkesztette. Szavakat írt át, cserélt ki és helyesbített, mondatszerkezeteket változtatott meg, idézeteket pontosított. Kevés esetben találkozhatunk a másolatokban e látható szerkesztési folyamattal. Erre másik példánk a *Conciones vetustissimae*, melyben a másolás után hasonló átszerkesztések történtek.

³³⁰ A számozási eltérés miatt 79. zsoltárra épülő beszédként van említve a 178. és 179. prédikáció is, a hatodik triacas két darabja, ám az alaptextus valójában Zsolt. 80,1 és Zsolt. 80,9. Itt is kettős számozással találkozunk, S-ben a rubrummal kiemelt 78-as szám későbbi kéz által át van húzva, az áthúzás fölé szürke tintával a 79-es számot írták.

³³¹ 28./95. beszéd. Kanyaró így jellemzi az utóbbit: „A 95-ik prédikáció a 79. zsoltár 1-ső verséről szól. (Úr Isten, a Pogánok jöttek az te örökségedben.) [...] E prédikáció végén a török-tatár igából való szabadulásért könyörög, a kik úgy nyomorgatják a keresztényeket, mint hajdan a chaldéusok a zsidókat.” KANYARÓ, 1898/1, 33.

így: „Ezért írja Szent Pál 1Tim 2.: *Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések, imádságok, kérések, hálaadások minden emberekért, királyokért és minden méltóságba helyezettettekért, hogy csendességben és békességes életben élhessünk.*” AZ idézet a 2. Kolozsvári Kódex változatában rövidebb: „Ezért írja Szent Pál: 1Tim 2.2. *Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések és imádkozások, kérések, hálaadások minden emberekért, hogy csendes és békességes életben élhessünk.*” A főméltóságúak szövegből való elhagyása tekinthető stilisztikai rövidítésnek, a hallgatósághoz, vagy a politikai helyzethez való idomulásnak, önálló álláspont szolid jelzésének, ám ezáltal a 2. Kolozsvári Kódex másolója kihagy a bibliai idézet szövegéből, ráadásul annak közepéből. Emellett pontatlan hivatkozást hoz, mely épp arra a sorra utal, amely kezdetén a kihagyott szavak találhatók.³³² Ha figyelembe vesszük azt az egyes esetekben finom distinkciót, más esetekben teljes szinonimitást, felcserélhetőséget, mellyel a *király* és *fejedelem* szavakat Enyedi és a kortársak az erdélyi politikai helyzetben kezelik, ez a szöveghely a korpusz tágabb kontextusában is újabb érdekes felvetésekre adhat alapot. Emellett a hasonló példák, eltérések megengedik a következő kérdés feltevését: Ha a kihagyásokat és betoldásokat nem szövegromlásként, hanem konstruktív szövegszerkesztés eredményeként kezeljük, milyen stratégiák mentén történt a kétféle szerkesztés?

³³² 1Tim. 2, 1–2: *Arra kérlek mindenekelőtt, hogy tartsatok könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat minden emberért, a királyokért és minden feljebbvalóért, hogy nyugodt és csendes életet éljünk teljes istenfélelemben és tisztességben.* [Kiemelés tőlem. L.B.]

A prédikációban felmerül Sedékiás³³³ és Nabukodonozor neve.³³⁴ Ez a két alak végigkíséri az Enyedi-beszédeket, történetük a zsidó-magyar párhuzam és a törökbarát politikai álláspont bemutatásának fő példaszövege.³³⁵ A babilóniai fogság egy példaszor első darabja. Enyedi itt bizonyítja, hogy a zsoltár adott passzusa csakis a fogságról, és nem az Antiochus császár idejében, Krisztus születése előtt 173 esztendővel történt templomszentségtelenítésről,³³⁶ és nem is a Titus Flavius Vespasianus császár alatti időről,

³³³ A korabeli háborús helyzet borzalmainak leírása helyett Enyedi inkább nyúl a bibliai példákhoz. Sedékiás családjának és fő embereinek lemészárlását sem csupán itt írja le. (Az idézett rész a két beszédben teljesen megegyezik. „Sőt azon Jeremiás cap. 52[:9–11] et 2Reg. 25[:6–7] azt írja, hogy mikor Nabukodonozor eleibe vitték volna Sedékiás királyt gyermekeivel és főfő embereivel és népeivel, az ő gyermekeit szemei előtt levágatá. Azonképpen főfő embereket, őmagának szemeit kioltatá, várba vetteté és úgy viteté fogva Babilóniába. sőt azután azt írja a história, hogy Jeruzsálemből 60 főfő embereket hozatott fogva és azokat is mind levágatá Nabukodonozor. Tehát még a városnak megszállásakor és az ostromkor mennyi számtalan lélek veszett.” Ld. pl.: EGYVM, 191.) Az 53. beszédben is él ezzel a példával (53. beszéd, K3, 77v–83v; 53. beszéd, K4, 67v–71r; 53. beszéd, Sz, 220–235, Jer. 21, 1.). K3: „Mindezek pedig ugyan valóban be is teljesevének Sedékiáson és mind az egész zsidó nemzetén. Mert nagy éhség és azután rettenetes dőghalál támad a városban, és noha tizenhét hónapig tarták a várost, de végre ostrommal megvennék az asszíriabeliek. A benne való népet levágák. Sedékiás király megfutamodék feleségestől, gyermekestől, de utána menének, megfogák Jerikó mellett és visszavivék Nabukodonozor eleibe, ki mikor hitetlenségét a szemére hányta volna, szeme előtt gyerekeit levágatá, ő magának a szemeit kioltatá és Babilóniába örök rabságra vivé, holott aztán tömlőcben hala meg. Az egész zsidó országnak népet pedig mind elrablatá, elviteté. Jeruzsálemet és az Isten templomát megégetteté.” EGYVM, 131.

³³⁴ „Ennek megtudására utat nyit és vezet minket az első vers, melyben vagyunk emlékeztet a szent templomnak fertőztetéséről és Jeruzsálemnek romlásáról. Ez pedig, amint a históriákból megtetszik, lőtt három úttal. Elsőben Sedékiás király idejében, mikor Nabulodonozor elrablá Júdat és Jeruzsálemet elrontá, pusztítá, kit prófétált vala és meg is ére vala Jeremiás.” EGYVM, 182.

³³⁵ Erről részletesebben ld. *A prédikációk történelemszemlélete – Identitásképzés és bibliai sorspárhuzamok* című fejezetet.

³³⁶ Enyedi György válogatott műveiben a 143-as évszám szerepel, ám valójában magában a beszédben is hibásnak mondható a dátum. IV. Antiochus Epifánész Kr. e. 167-ben állíttatott fel a jeruzsálemi Templomban Zeusz oltárt, áldozott disznót és szentségtelenítette meg a templomot.

Jeruzsálem pusztulásáról szól.³³⁷ Ezt követően ugyanezt a kronológiai problémát Enyedi kérdés-válasz formában is bemutatja.³³⁸ A zsoltár magyarázata ezután következik.³³⁹ A magyarázat elején rögtön tisztázza a kiválasztott nép bibliai fogalmát, és nem késlekedik a 80. zsoltár sokszor használt szőlőtő-idézetét előhozni a sorspárhuzam megteremtéséhez.³⁴⁰ Három kulcsszó köré rendezve elemzi a prédikátor a zsidókra mért csapásokat, elemzését alátámasztva egyéb bibliai helyekkel: a nép, a templom, valamint a város pusztulását és elveszését veszi sorra a következő lapokon. „Az Isten népe, az Isten temploma, az Isten városa mind oda vala, kinek ha csak egyik részét látták volna is, elég keserűség lett volna, de hogy mind egyszerűsmind találta őket, attól nyavalyásb volt.” A prédikációgyűjteményben mind a három kulcsszó köré számos beszédet, beszédrészletet kapcsolhatnánk még.

Ezután következik a próféta második keserűsége, a holttestek temetetlen volta. „Noha a halál önmagában véve is keserű, de mellette való kegyetlenség és iszonyúság sokkal kegyetlenebbé teszi.”³⁴¹ Újabb példasor követi e kezdetet, melyben az el nem hantolt halottakról, a büntetésről és a szégyenről szól. Itt kétféle isteni büntetésről beszél a próféta nyomán: a holttestek állatok eledelül hagyásáról, valamint a vérontásról. Az előbbit bősé-

³³⁷ „Immár szükség, hogy ez ének íratott e három vevszedelemnek valamelyikéről, de nem íratott az utolsóról, mert rómaiaktól lött pusztítás után nem volt a zsidóknak oly prófétájuk és bölcs emberük, aki kinek beszédét, avagy írását a Bibliába írták volna. Aztán régebb ez az ének Krisztus Urunk idejénél, mint majd meghallod. Sokan azért magyarázzák az éneket az Antiochustól tölt pusztításra és nyomorúságra. De én arra sem mehetek, mert elsőben Mach. 7. ez éneknek egy cikkelye hozatik elő, úgy mint régi mondás és prófécia. Tehát nem akkor költ. Más az, hogy ha az Antiochus király ideje után íratott volna ez ének, talán úgy be sem vététt volna a Bibliába, mert még a Machabeusok könyvének sincs olyan becsülete, mint a derék szent iratnak. Annakokáért szükség, hogy az első veszedelemről, a babilóniai fogságról és veszedelemnek idejéről magyarázzuk, mert ahhoz ugyan szépen is illik minden cikkelye, amiképpen az igéknek magyarázatjából megmutatom.” EGYM, 183.

³³⁸ Hogy sokak által taglalt kérdéssel kapcsolatban nem csupán hitéleti, történeti és teológiai érveket hoz fel, de szövegtörténeti megjegyzésekkel is megnyugtató a híveket, íme egy példa: „[Q.] De itt egy kis akadály támadhat, mert ha az ének íratott a babilóniai fogságkor és a templomnak megfertőztetése után, hogy legyen tehát a zsoltárban, a Szent Dávid könyvében? Mert Dávid régen volt a babilóniai fogság előtt, és ő idejében még ingyen sem építtetett vala a templom, nemhogy megfertőztetett volna. Responsio: Érte igen könnyű választ tenni annak, aki az Írást forgatta. De hogy te is ezt és efféle ellenvetéseket megfejtess, vedd eszedbe, hogy a zsoltár könyvben vagynak dicséretes írva, kiket nem Dávid szerzett, sem nem ő idejében költöttek, hanem kiket ő előtte s kiket utána. Mint ez igen nyilván vagyon. Hogy pedig mind az egész könyvet Dávidénak nevezzük, nem egyéb az oka, hanem, hogy nagyobb részét Dávid írta és az ő idejében szent és bölcs emberek csinálták. És ezért a többi is, mind az ő neve alatt vagynak. Ezeket immár így megértvén, szóljunk az igéknek magyarázatjára.” EGYVM, 183–184.

³³⁹ Az előbbi kérdés Enyedi beszédeiben nem egyszer említett kérdéskörhöz kapcsolódik. A prédikációk vissza-visszatérő pontjai egyrészt a jeruzsálemi templom megszenteltelenítése és lerombolása mint a zsidókra haragvó Isten büntetése, valamint Máté 24. könyvének sokak által boncolgatott értelmezése során felmerülő bibliai előképek magyarázata. Utóbbi textussal több beszéd is szerepelt eredetileg a prédikációgyűjteményben, ám ma csupán egyet ismerünk ezekből két variánsban: 62. beszéd, K4, 101r–104v; 62. beszéd, Sz, 390(290)–404(304), Mt. 24, 6.

³⁴⁰ Zsolt. 80, 9: *Uram, egy szőlőtőt hoztál Egyiptomból, kihánytad a pogányokat és ezt elplántáltad.*

³⁴¹ EGYVM, 189.

ges ószövetségi és apokrif, valamint az *Iliászból* és Szophoklész *Antigonéjából* vett idézetekkel is színesíti, magyarázza. Az utóbbira nem fordít ilyen gondot, a szöveg hely inkább a prédikátor visszafogottságáról tanúskodik. Mindemellett megjegyzéseiből személyes hang érződik: „Panaszolkodik azon is, hogy oly nagy vérontás volt, hogy mint a víz, úgy folyt. Ez meg szokott lenni a harcokban, a hadakban és városoknak megvételeiben, kitől csendes ember irtózik és megiszonyodik, nemcsak mikor hallja, vagy látja, de mikor csak meggondolja is.”³⁴² Ezután kitér a megcsúfoltatás keserűségére, és ezzel együtt az előbbieken használt bibliai és apokrif hivatkozásokra.³⁴³ A Templom és Jeruzsálem pusztulását sirató Jeremiás szavai a beszédben határvonalat jelentenek, ezután a prédikátor aktualizálja az elhangzottakat, megismétli az egész korpuszon átvonuló zsidó-magyar párhuzam indoklását, külön kiemelve minden egyes rész párhuzamosságát az aktuális helyzettel, vagyis azt, miért értelmezhető tisztán és féleérthetetlenül a zsoltár a hívekre:

„Ezek így állván, vajon s amely igazán mondják vala régen az Izrael fiai, hogy a pogányok, i.e. a babilóniaiak, a káldeusok jöttek az Isten örökségébe, i.e. Júdeába. Nám, szintén azonképpen mondhatjuk-e mi is, hogy a pogányok, i.e. a törökök, tatárok jöttek az Isten örökségébe, i.e. görög, magyar és egyéb keresztény országokba? [...] És aminemű keserűségek lőtt régen a zsidóknak a káldeusok miatt, mi rajtunk és a mi keresztény atyáinkfiain azonok pontról pontra beteljesedtenek a törökök és tatárok miatt.”³⁴⁴

Ezután egy fohással, kívánsággal zárja, melyben kéri Istent, szabadítsa meg a népet a kegyetlen pogány népek nyűgéből és az ínségből.

A 79. zsoltárhoz tartozó második beszéd, szorosan kapcsolódik párjához, mint prédikáció kezdetén a prédikátor is elmondja: „Minek utána az első részében a dicséretnek megírta volna a próféta az Izrael népének nyomorult állapotját, immár a második részében a próféta buzgó szívből könyörög az Úr Istennek, hogy az ínségből és nyomorúságból szabadítsa meg őket.”³⁴⁵ A két beszéd között nem csak tematikai kapcsolat van, de több helyen

³⁴² EGYVM, 191–192.

³⁴³ Több példát hoz egymás után *Tóbit könyvéből*, ezután a 21. zsoltárt, majd a *Siralma* könyvének három passzusát idézi egybefűzve.

³⁴⁴ EGYVM, 194–195.

³⁴⁵ Kanyaró így jellemzi S beszédét: „A 96-ik beszédet is ugyanazon zsoltár 5-ik versére alapítja. (»Meddig haragszol, uram«? 330–341. 1.) Tárgya is ugyanaz: a pogányok kegyetlensége s azoktól való megszabadulás. [...] Azt is föl kell említenünk, hogy e beszédében igen érdekesen mutatja föl az ó- és új-testamentum közötti különbséget. Felfogása nem kedvez az akkor mindinkább terjedő szombatos iránynak: »Más az Ó- és az Új-Testamentumnak ideje és sokkal nagyobb tökéletesség kívántatik az Új-Testamentumnak fiaitól, hogynem régen az Ó-Testamentunibeliektől; az miképpen Christus Urunk bővön megmutatja Matt. 5. Azért nem csuda, ha az, mi az Ó-Testamentumban megengettetett, az Új-Testamentumban megtiltatott« (338. 1.)» KANYARÓ, 1898/1, 28–29. Ez a rész többek között pontosan megegyezik a két változatban. K2, 309: „Más az Ó- és

egymásra hivatkozik a két szöveg, mely azt erősíti meg, hogy a másolások során is összetartozóként kezelték, egymás után mondták el őket. A második beszéd inkább praktikus szövegnek mondható, a prédikációgyűjteményben található *precatiók*, könyörgések sorába illeszkedik, tovább építve a megelőző prédikáció gondolatmenetét a zsidó-magyar helyzet-párhuzamot elemezve és kibontva, egyben nem csak könyörög, de könyörögni tanít,³⁴⁶ hosszan részletezve az apostol szavait és technikáját. A beszéd két hosszabb és egy rövidebb egységből áll, az első tartalma az Istenhez való könyörgés módja, a másodiké annak kívánása, hogy miután Isten megszabadította népét, büntesse meg ellenségét, a harmadikban pedig a hálaadásról beszél a prédikátor. Gondolatmenete a következőképpen foglalható össze: Kérni kell Istent, hogy feledkezzék el népének kollektív és egyéni bűneiről. Majd kérni, hogy könyörüljön, ne hagyja túl sokáig szenvedni a népet, valamint segítsen saját dicsőségének megmaradása érdekében is, mert ha „övéit meg nem segíti, nagy gyalázatára és az Ő nevének szidalmára lészen”³⁴⁷. És noha a nép vétkes, nagyobb vétkesek a pogányok: „Hogy pedig a pogányok bűnösebbek és inkább megérdemlik a büntetést, két dologból mutatja meg. Elsőben mert az Istent nem ismerik és az Ő nevét segítségre nem hívják. Másodszor, hogy kegyetlenül elpusztítják a zsidóságot.”³⁴⁸ Arra a sugalmazott ellenvetésre pedig, hogy a pogányok pusztítása épp Isten haragjának jele, a pogányok Isten végzésének eszközei, vagyis nem lehet kárhozatni őket kegyetlenségükért, a prédikátor válasza az, hogy a büntetésben is vétkezhet az ember. Hiszen ha Isten haragja mellett a kiválasztott saját haragját is ki akarja tölteni ellenségein, maga nagyobb büntetést érdemel: „Tanuljuk meg azért, hogy még az Istentől megengedett büntetésben is ne kegyetlenkedjünk, mert az Úrnak haragját reánk gerjesztjük.”³⁴⁹ A bosszúállás kétféle lehet, egyik a kiváltképpen

Újtestamentum ideje, és sokkal nagyobb tökéletesség kívántatik fiaitól, hogynem régen az Ótestamentumbeliéktől, amint Urunk bőven megmutatta Matt. 5. Azért nem csuda, hogy ami az Ótestamentumban megengedett, az Újban megtiltatott.”

³⁴⁶ „Tartsuk eszünkbe azért a könyörgésnek formáját, és kövessük a szentek példáját ebben is.” K2, 309.

³⁴⁷ S, 304.

³⁴⁸ Uo.

³⁴⁹ K2, 306. A két kötetben egyező szöveg, ám e helyen egy egyéni idézet is következik utána: „Vae Assur!” (Ézs. 10, 5: *Jaj Asszíriának, haragom botjának, melynek kezében van dühömnnek vesszeje!*; Vae Assur virga furoris mei et baculus ipse in manu eorum indignatio mea.) Hogy az S-ben szereplő 97-es beszéd gondolatmenete mennyi párhuzamosságot mutat e hellyel, s így probléma nélkül beleillik a beszédek sorába, álljon itt egy példa: „Tanuljanak azért itt a fejedelmek, hogy ha szinte egyébiránt istenfélők is, de ok nélkül, valami felfuvalkodásból, vagy hírnév, dicsőség kereséséből hadat ne indítsanak. Mert ha szinte istentelen népre indulnak is, megbünteti az Úr Isten, és a vétkekért meglakoltatja mind őket, s mind országukat. De tanulhatnak azért innét egyéb rendbéli emberek is, hogy semmit felfuvalkodásból, maguk mutogatásából ne cselekedjenek; Mert ha az Úr Isten a fejedelmeknek, akik itt e földön az ő tisztit, személyét, sőt, nevét viselik, nem kedvez: Bizony egyéb rendbéli embereket inkább nem bocsát elé dolgukban, ha kevélységükből és maguk hiú dicsőségük kereséséből fognak valamihez, hanem megbünteti, szégyeníti őket. Okoskodjunk azért, és a régi példákat ne csak azért hallgassuk és olvassuk, hogy fülünket gyönyörködtessük vele, hanem kapcsoljuk és alkalmazzassuk magunkra, az időre, állapotunkra. Igazán mondták: Felix quicumque alterius dolore discas,

való, mely esetben „valaki az őrajta tett gonoszért másnak veszedelmére igyekszik”, ez tiltott, a másik nem a személyt nézi, „hanem a közönséges társaságot vagy az Istennek tisztességét.” Ha Isten bosszút áll népéért, nem csak ennek nevében teszi. Egyúttal meg is erősíti őket hitükben.³⁵⁰ A beszéd csak bibliai citátumokkal tűzdelt szoros szövegolvasat, a prédikátor főleg a mózesi könyvekből idéz (Gen., Exod., Lev., Deut.), ezenkívül zsoltárookra (Zsolt. 23., Zsolt. 49.) Juditra, Mikeásra, János és Lukács evangéliumára hivatkozik. Kevéssé aktualizál, noha lenne lehetősége bőven, hiszen nemcsak a hallgatóságot felkavarni hivatott erősebb idézetek³⁵¹ jelennek meg, de a téma maga kínálja fel a hívekre való explicit ráhatást.³⁵²

A következő beszédben Enyedi a gazdagokat tanítja és inti.³⁵³ A prédikátor rögtön az első mondatokban meghatározza saját szerepét is, a tanítóét, az orvosét a lelki nyavalyák

pos[s]e cavere tuo. Ím, meghallók, mint jára Amasiás. Az Úr Isten oltalmazza országunkat, fejedelmünket és mindnyájunkat fejenként, hasonló nyavalya, veszedelmes esettől. Amen.” S, 352.

³⁵⁰ A Zsolt. 79, 12-t elemezve egyúttal egy másik beszédre is utal a prédikáció a következőképpen: „Emez szólásnak módja pedig, *Fizess meg a mi szomszédinknak hétképpen az ő kebelükben*, nem egyebet jegyez, hanem bőven való megfizetést, mert, amint máskor is megmutogattam, a hét számnak igéje a Szentírásban bőségért és sokért vetetik.” K2, 310.

³⁵¹ Pl.: „Azonképpen a kegyetlen emberek semmi[t] éppen nem szoktak hagyni azok közt, akiket meg akarnak nyomorgatni. Mich. 3. Ezek gyűlölik a jót, szeretik a gonoszt, kik levonsszák a bőrt az emberekről és húsukat csontjukról megeszik, húsát az én népemnek és bőrüket levonsszák, megtörik csontjukat és megvagdalják, mint az üstbe és fazékba való húst. Evvel is öregbiti pedig a próféta ezeknek kegyetlenségüket, hogy meg nem elégedvén az emberekkel tett nyomorúsággal, még lakóhelyüket is elpusztították, a gabonájukat, gyümölcsfákat, épületeket mind elrontották, mint azt az elmúlt prédikációban meghallók.” K2, 304–305. Mikeás szavait szívesen idézték és használták fel a korabeli prédikátorok. Érdekes azonban, mikor ugyanannak a témának magyarázatához különböző gondolati egység alátámasztására használják fel. Így például Károlyi Két könyvében nem a pogányok, de a kegyetlen és telhetetlen fejedelem jellemzésére használja fel. (KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, in *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. SZABÓ András, Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 76.) Ezzel párhuzamba állítható, hogy Szkhárosi Horvát András már 1545-ben felhasználja a bibliai helyet a fejedelemségről írott énekében. (Ld.: RMKT 3, 171.) De visszanyúl a szöveghasználat hagyománya a reformáció előttre, idézhetjük itt Temesvári Pelbártot vagy Laskai Osvátot. E szövegpárhuzamokról bővebben ír: VARGA József, *Szkhárosi Horvát András*, It, 1955/3, 271–274.

³⁵² Enyedi egész prédikációgyűjteményére jellemző, hogy ritkán ragadtatja el magát és bonyolódik túlzó, tobzódó, kegyetlen leírásokba, ellentétben a török veszedelem tematikáját körüljáró korabeli beszédekkel, főleg a német/wittenbergi tradícióra építő darabokkal. Érdemes itt megemlítenünk az Imre Mihály által idézett melanchthoni elvekből egyet, melyet a török ellen indítható háború, ez az erkölcsi szempontból kifogástalanul éreynes, hasznos, szükséges és lehetséges javasolt feladat jellemzése során ír le, de talán a bűnbánat esetében is tökéletesen alkalmazható: „A szükségességet nem könnyű belátni és elfogadni, még a tanult emberek számára is szükséges irodalmi-történelmi példákkal érvelni, elfogadtatni azt; a tanulatlanokkal pedig még nagyobb erőfeszítést kíván: náluk nem apellálhatunk műveltségükre, nekik be kell mutatni a török pusztításainak szörnyűségeit: »Haec necessitas, quia non intelligitur ab indoctis, quae com est manifesta, exaggeranda erit oratione, ut contra Turcas, amplifacanda est eorum crudelitas, dicendum quantam carnificiam in victos exercent, quam turpis et misera servitus impendeat his, qui non sunt interfecti. Facultas autem posita est in circumstantiis, in comparatione virium, temporum, locorum.«” IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 110–111.

³⁵³ Enyedi ezt a témát máskor is feldolgozta, a Kénosi Tözsér és Uzoni Fosztó által idézett a Vargyasi-féle másolatból idézett beszéd ma nem ismert (EUET, 773.): „Haller Gábor uram önagyságáról az van följegyezve, hogy a kellenél inkább ragaszkodott a világi javakhoz. Enyedi György püspök ugyanis 1595. augusztusában prédikációt írt Zsolt. 44,11 alapján. A prédikációban egy helyt ez a kitétel olvasható: »A világhoz

gyógyítójaként. Ezt a szerepet a felhasznált fő példaforrások is megerősítik. Elgondolkodtató ez akkor, ha megnézzük azt, hogyan kerül ide a jó szerencse idején, „boldog állapotban” lévők intése és tanítása a kollektív szerencsétlenség, nyomorult állapot taglalása után. Az egyéni bűn is a túlvilági boldogság elvesztéséhez vezet. Enyedi két problémakör köré rendezte a Timóteushoz írt levél értelmezését, a lelki és testi gazdagság kontrasztját állítja a középpontba.³⁵⁴ A gazdagok mellett a szegényeket is tanítja, és többek között a kétféle állapotban lévő emberek egymáshoz való viszonyát elemzi.

A 30. és 98. prédikációk³⁵⁵ szintén szoros párhuzamot mutatnak. Bár a beszéd textusa alapján a Timóteushoz írott első levélre épül,³⁵⁶ az alapszöveget csak kiindulási pontnak tekinti, a beszédben ritkán hozza fel a prédikátor. A bevett bibliai helyekre, valamint az antik auktorokra való gyakori utalások mellett egy apokrifot, a bölcsesség-irodalom kiemelkedő darabját veszi elő a prédikátor, *Jézus, Sirák fia könyvét*, más néven az Ecclesiasticust. Annak ellenére, hogy a reformáció után az apokrif iratok között ez is lassan kiszorult a reformátorok által használt „bibliai” könyvek sorából, amire Enyedi többször reflektál is, a püspök beszédei során vissza-visszatérő hivatkozási és példaalpnak tekint.³⁵⁷ Főleg Explicationesében maradtak fenn a kanonizált és nem kanonizált könyvek megítéléséről,³⁵⁸ néhány helyen azonban prédikációiban is foglalkozik a kérdéssel, így a

ragaszkodó emberek minden dicsőségeket a ganéjhoz hasonló jószágokban helyeztették.« Ehhez a következő széljegyzet van írva: Ilyen volt Haller Gábor is. Az 56. oldalon ismét arról beszél, hogy a világnak illetően rabjai »az igaz isteni tiszteletet elhagyván, bálványimádók lesznek«, a könyv szélén oda van jegyezve: Haller István. Ebből nyilvánvaló, hogy Haller Gábor ugyan nyíltan nem tért ki az unitárius vallásból, de azért annyira ragaszkodott a világi javakhoz, hogy ezzel az unitárius erényt megtagadta. István nevű fia pedig a Hallerek közül elsőnek hagyta el az unitárius vallásközösséget.» Ugyanerre a szöveghelyre utal az EUET a 449. oldalon is. A kevélység, az istentelenség és kapcsolódó bűnök felsorolása és ostromozása a kor megszokott és sokat használt témája volt. Ennek az olvasó által való aktualizálása azonban érdekes adat a kutató számára.³⁵⁴ A tanítás lényegére jól rávilágít a beszéd néhány sora (S, 361.): „Gondold meg, hogy Őfelsége nemcsak magadért látogatott meg gazdagsággal, nagy tisztre, méltóságra emelt, hanem hogy a jóból sáfarkodjál és a gyámoltalanokat oltalmazd, ne hogy kevélységeddel elüzd, elidegenítsd tőled.”

³⁵⁵ Kanyaró Ferenc így jellemzi az utóbbit: „A 98-ik concio (I.Tim. Cap. 6. »Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne hidgyék magokat«) a 353-364. lapokig terjed. Lázár példájára mutatva könyörületességre és jótékonyság gyakorlására buzdítja a világi vagyonban bővelkedőket; mert kiki csak sáfára az isteni gondviselés által reá bízott javaknak.” KANYARÓ, 1898/2, 77.

³⁵⁶ 1Tim 6,17(–19): *Azoknak pedig, akik e világban gazdagok, parancsolt meg, hogy ne legyenek gőgösek, és ne a bizonytalan gazdagságban reménykedjenek, hanem Istenben, aki megélhetésünkre mindent bőségesen megad nekünk.*

³⁵⁷ Már Luther függelékben közölte 1534-ben kiadott Bibliájában a deuterokanonikus (apokrif) könyveket, ugyanígy tett Károlyi Gáspár a Vizsolyi Bibliában. A 17. századra ezek a szövegek végleg eltűntek a protestáns bibliakiadásokból. Ezzel párhuzamosan, bár sokan hivatkoztak ezekre a bibliai helyekre is, textusként elhanyagolható esetben választották azokat protestáns prédikációkban. Emellett fontos megjegyezni, hogy Heltai kiadta bibliakiadás-sorozatában 1551-ben a *Bölcsesség könyvét* is és külön kötetet szentelt ugyanebben az évben *Sirák fia könyvének* is.

³⁵⁸ Explicationes, 1598, 93: „Secundus huius loci interpret esto Syracides, cuius liber, quamuis in Canone non fit: tamen á Papistis posterioribus canonizatus est; & sane eius auctoritas contemnenda, non est.”/ Explicationes, 1617, 139: „Ennek az írásnak második magyarázója legyen Iesu-Syrach, kinek könyve, noha ugyan az Canonba nints, de az utólszori Papasok Canonizáltak; Es nyilván annak authoritása meg nem vetendő.”

64. beszédben a következőket mondja: „Miképpen azért hogy megrettentheted a bűnöst a szentírásból, úgy jóra is taníthatod. Mert ha mind összehordanád a pogány bölcseknek írásukat is a jó erkölcsről, úgymint Ciceronis Officium, Aristotelis Ethicam, Theognis, Phocilidis és a többinek könyveit, sem érnének a Salamon példabeszédről írt könyvénel és a Syrach fia írásánál.”³⁵⁹ A *Példabeszédek* könyvét és *Sirák fia könyvét* (az Ecclesiasticust) tartalma, valamint stílusa, tömör, maximaszerű mondatai idézésre nagyon alkalmassá tesz. Bár textusként az utóbbi csak ritkán szerepel a kor prédikációiban, Enyedi kétszer választja alapigének,³⁶⁰ annyiszor, mint az öt mózesi könyvet³⁶¹ együttvéve. A most elemzett beszéd kilenc alkalommal idézi, a prédikátor rövidebb-hosszabb szöveghelyeken át magyarázza és fejti ki beszéde alapgondolatát.

Érdekes zavart okoz a prédikációkban használt hivatkozási rendszer. Rögtön a beszéd elején halmozott hivatkozások során a *Sárospataki Kódex* másolója a következőképp jelöli a felhozott bibliai helyeket: „Mert amiképpen mondja Salamon Eccl. 10. *A pénznek mindenek engednek.*³⁶² Sőt, ahol nincs gazdagság ez mint egy csuda. Kiről azt mondja a bölcs, Eccl. 25: *Három dolgot utál az én lelkem, kiknek életének nagy ellensége vagyok: a szegény kevélyt, a hazug gazdagot és a bolond vénembert.*”³⁶³ A 2. *Kolozsvári Kódex*ben az adott hely a következőképpen szerepel: „Mert az mint mondja Salamon prédikatori könyvének [... ..]: *A pénznek mindenek engednek*, sőt, ahol nincs gazdagság, ugyan nem igen lehet ott a kevélység. Ha vagyon pedig [...]tatosság, és mint egy csuda, kiről azt mondja a bölcs: *Három dolgot utált az én lelkem, kiknek életének nagy ellensége vagyok, a szegény kevélyt, a hazug gazdagot és a bolond vénembert.*”³⁶⁴ Az egyező hivatkozást az okozza, hogy a Salamon *Prédikátor* könyvének Ecclesiastesként való említésekor a másoló

Explicationes, 1598, 98: „Ecclesiasticvs. Et si hic quoque liber Apocryphus est, ideoque in dogmatibus fidei confirmandis parum habet auctoritatis, tamen ne quidquam omittamus, quod trini Dei cultores, pro sua opinione stabilienda afferre solent: etiam id quod ex hoc auctore proferunt, expendamus.” / Explicationes, 1617, 147: „Ecclesiasticvs. Iesu-Syrach könyve. Noha Apocryphus, kétséges ez is az könyv, és ezért az hitben való fő dolgoknak megbizonyítására, kevés ereje vagyon: De hogy semmit el ne hadgyunk abban, az mit, az HáromIsten tisztelő emberek, az ő vélekedéseknek megbizonyítására előhoznak; azt is lássuk meg, az mellyet ebből az írásból forgatnak.”

³⁵⁹ 64. beszéd, K4, 110v. Az idézett prédikáció textusa: 2Tim. 3, 16. *Minden írás, mely Istennek Ihletéséből vagyon, hasznos a tanításra és megcáfoltásra* etc. Enyedi gondolatai összhangban vannak a Heltai által kiadott *Sirák fia* könyvének bevezetőjében elmondottakkal: „Ezokaert a ki keuánnya, e könyviechkből töb ió erkölchre való tudomant tanulhat, hogy nem mint Platonac es Aristotelesnec nagy, hosszú könyueiből.” A *Iesvs Sirah könyue magyar nyeluen*, Colosvarba, Helthai es Hoffgreff, 1551, [1v].

³⁶⁰ 2. beszéd, K2, 11–19. Sir. 10, 1.; 35. beszéd, K3, 10v–15v. Sir. 47, 26.

³⁶¹ A mózesi könyvekre épülő beszédek a prédikációgyűjteményben: 1. beszéd, K2, 1–11. Deut. 16, 18.; 44. beszéd, K3, xx; 44. beszéd, K4, 35r–39r. Exod. 4, 10.

³⁶² Ha pontos idézet, akkor valószínűleg Eccl. 10, 19.

³⁶³ S, 354.

³⁶⁴ K2, 312.

Salamon nevével pontosított, de egyúttal a Jézus Sirák fia könyvének Ecclesiasticus címét, melynek bevett rövidítése az Eccli.,³⁶⁵ Eccles., Ecclesiast.³⁶⁶ volt, szintén megrövidítette, ahogy többek között a 2. *Kolozsvári Kódex* második beszédében. Nem kerülheti el a figyelmet az, hogy néhol rosszul hozza a szöveghelyet, máshol pedig nem tudja pontosan az idézett vers számát, amit az Eccl. 13. vel 31. megjegyzéssel intéz el. Ennek ellentétéként a 2. *Kolozsvári Kódex*ben minden esetben – valószínűsíthetően utólag – meg van jelölve az idézet és a margón a Sirac, Sirach, Syrach megjegyzések valamelyikével pontosítja a másoló az idézetet. Az említett könyvek mellett ebben a beszédben a zsoltárookra, Jeromosra, Malakiásra, Mátéra, Jakab levelére, Jób könyvére és Lukácsra többször is, az antik szerzők közül Senecára³⁶⁷, Horatius két carmenére³⁶⁸, bújtatottan Vergiliusra³⁶⁹ hivatkozik. Jelölve-jelöletlenül szólásokat, közmondásokat³⁷⁰ is belefűz a beszédbe, többek között egy magyarra fordított latin közmondást, melyet a 2. *Kolozsvári Kódex* másolója a margón latin nyelven is, a *Sárospataki Kódex* másolója viszont bővebben idéz³⁷¹, valamint egy érdekes

³⁶⁵ Ld. pl.: KÁLDI György, Szent Biblia, Bécs, Formika Máté, 1626.

³⁶⁶ Ld. pl. 35. beszéd, K3: „Contio XXXV. Eccles. Cap. 47. v. 26.” (Sir. 47, 26.), valamint az indexben való jelölése: „Ecclesiast. Cap. 47. Con 35.” De ld. 2. beszéd, K2: „2. Concio. Eccl. cap. X.” (Sir. 10, 1.)

³⁶⁷ (S, 359.) „Egy bölcs ember a gonosz kedvű embertől vett ajándékot köves kenyérnek szokta hívni. Fabius Verticosus Sen. Lib. 2., de beneficiis. Melyet aki éheznek, el kell venni, de megrágni és enni keserves.” De Beneficiis II, 7.

³⁶⁸ S-ben az adott helyek a következőképpen szerepelnek (S, 359.): „Honnét megtetszik amaz undok Sardana Paulusnak és hozzá hasonló Epicureusoknak hamis értelmük, ki azt íratta koporsójára halála után: Haec habeo quae edi. Ez ellen azt mondja az igaz keresztyén: Haec habeo quae aliis dedi. Kiről meg amaz pogány poéta Horat. Car. 4. azt írja: Cuncta manus avidas fugiunt haeredis, amico quae dederis animo. No, azért így kell igaz kincset gyűjteni, és így kell meggazdagulni, és akik gazdagságra igyekeznek, ezt kell másodszor eleikbe adni.” (Horatius: Carmina, IV, 7, 19. Ford.: „Az nem száll csak irígy örökös markába, amit te / jómagad itt ma felélsz.” HORATIUS összes művei BEDE Anna fordításában, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 145.); (S, 364.) „Azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és a boldogság, kit még a pogány bölcssek is tudtak és megismertek: Horat. Non possidentem multa, vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum etc.” (Horatius: Carmina, IV, 9, 45–46. Talán az etc. jelzésen felbuzdulva nem hibázunk, ha a carmen végét is ide idézzük. Tematikájában tökéletesen illeszkedik nem csupán ennek, de az egész beszédcsoportnak mondanivalójába: „Ne mondd, hogy annak jó, aki pénzes úr. / Csak az a szerencsés, jól tudod azt magad, / ki istenektől nyerte kincsét, / s ezt a vagyont gyarapítja bölcsen, / ki szűkös évben tűrni tud és remél, / ki fél a büntől, s megveti a halált, / övéit és hazája földjét / védeni kész, s odaveszni bátor.” HORATIUS..., i.m., 149.

³⁶⁹ S, 362: „Tehát bizony ez ellen sem magának rakott fundamentumát, hanem méltán mondhatják felőle: Sic vos non vobis mellificatis apes.” K2, 321: „Tehát bizony ez ilyen sem magának rakott fundamentumot, hanem méltán mondhatjuk felőle: Sic vos non vobis mellificatis apes.” Az ehhez a verssorhoz kapcsolódó hasonló bibliai helyeket, irodalmi utalásokat és mondásokat nem említi, bár láthatóan nem magára Vergiliusra reflektál az idézettel. (Ld. pl. Lev. 26, 16; Deut. 24, 13; Ézs. 55, 21–22; Mik. 6, 15; Hós. 7, 9, Mát. 25, 24; Zsid. 11, 39; Az antik auktorok közül Arisztotelész, Aristophanész, valamint görög és latin közmondások, pl. Aliis leporem excitasti. Ezeket a párhuzamokat még bővebben jelzi pl.: William TROLLOPE, Analecta Theologica. Digested and arranged compendium of the most approved commentaries on the New Testament, London, T. Cadell, 1835, 50.)

³⁷⁰ Pl. S, 360: „Régi mondás: A kedv, ha késedelmes, nem kedv, hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.” K2, 319: „Régi mondás a kedv, ha késedelmes, nem késő[!], hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.”

³⁷¹ S, 360: „Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jókedvvel való adásnak, mert aki örömet, hamar ad, kétszer ad az. Aki imide, ki amoda mutogatja, halogatja, ezzel megmutatja, jelenti, hogy elkerülné, ha tehetné, és

mondást is találunk, melyről a prédikátor külön kiemeli, hogy a magyarok szokták mondani. Ez a szóban elhangzott idézetek forrásmagyarázatát jelentheti.³⁷²

A beszédek tükrében érdemes átgondolnunk a kiválasztott népnek az adott történelmi környezetben való meghatározását. A zsidó-magyar párhuzam elnevezés tágítható, illetve egyben szűkíthető, az erdélyi unitárius közösségre, vagy a kereszténységre alkalmazva nem etnikai, hanem területi, vallási, ideológiai közösséget jelölhet. A beszéd a híveknek szóló intéssel végződik, mely a horatiusi idézet után kiemeli, hogy ha még a pogányok is tudják, hogyan kell cselekedni, akkor Krisztus szolgái még inkább kell, hogy eszközben tartsák ezt.

A párhuzamos beszédek bemutatása egyik első lépése a 2. *Kolozsvári Kódex* és a *Sárospataki Kódex* részletesebb tartalmi és textológiai vizsgálatának. Egyben alátámasztják azon feltételezéseket, hogy a mai triacas- és beszédsszámolás fenntartásokkal kezelendő a fennmaradt anyag tükrében.

Mégegy darabot mutatok be a *Sárospataki Kódex* anyagából, mely a dolgozatban szereplő másik példával, a 2. zsoltárra épülő beszédcsoporttal együtt új utat nyit a prédikációgyűjtemény kutatásában. Ez a 93. beszéd,³⁷³ mely variánsa szerepel az Explicationesben, mind a latin, mind a magyar változatban.³⁷⁴ A szövegegyezések azt igazolják, hogy az Explicationes szövege egyidőben készülhetett a beszéddel, ha nem egyenesen a beszédből fordították azt latinra, majd vissza magyarra. Ezt támasztja alá az Explicationes szövegének prédikáció-jellegű kezdése is. A latin változat szövege sok helyen a prédikációhoz hasonlóan hosszabb, mint a későbbi magyar fordítás.³⁷⁵ Máshol viszont a prédikáció hallgat el az Explicationesben említett forrásokat.³⁷⁶ A beszéd szövege

nem jókedvvel cselekedik.” K2, 319: „Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jó kedvvel való adásnak, mert aki örömet ad, hamar ad, aki halogatja, megjelenti, hogy kerülné, ha lehetne.” (Margón: „Qui cito dat bis dat.”)

³⁷² S, 361–362: „Ez ilyenek felől szokták a magyarok mondani, hogy immár megfogják az anyját.” K2, 321: „Ez ilyenek felől szokták magyarul mondani, hogy immár megfogták az anyját.”

³⁷³ 93. beszéd, S, I/288–305. Concio natalis. Jn. 8, 56. *Ábrahám az ti Atyátok kívánta, hogy láthassa az én napomat, látta és örült rajta.* Etc.

³⁷⁴ A prédikációgyűjteményben fellelhető kompilált szöveghelyekről, többek között erről a beszédről készülő tanulmányomban írok részletesen: LOVAS Borbála, *Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei*, in *Közkincs. Műhelykonferencia a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014. [Megjelenés alatt.]

³⁷⁵ Pl. Porphyrius és Ammonius szavait példaként mind a latin változat (Explicationes, 1598, 223.), mind a prédikáció (S/I, 297.) hozza, a magyar fordításban (Explicationes, 1619, 388.) nem szerepel a példák között.

³⁷⁶ Pl. Tremellius neve nem szerepel a beszédben, bár a szöveghelyen utal a püspök Ábrahám nevetésének okára. Explicationes, 1598, 220: „Quo audito Abraham, cecidit in faciem suam, & risit. Tremellius in locum istum sic scribit: Risus non dubitationis vel incredulitatis, sed laetitiae inditium est. Non enim reprehenditur ut risus Sarae. Infra 18. v. 12. On Kelos, verbum Risit, interpretatur, gaudius est.” Explicationes, 1619, 383: „Eszt halvan Abraham artzal le borula, es neveté. Erről[!] Tremellius aszt írja:

emellett azt is megerősíti, hogy az elhangozhatott templomban, ennek elenére nem hagyta ki a prédikátor a fordítástechnikai magyarázatokat.³⁷⁷ A beszéd Jn. 8, 56-ot adja meg textusul, de a további verseket is idézi. Ám emiatt nem tűnik fel elsőre az Explicationesszel való összefüggése. Ott Enyedi ugyanis a Jn. 8, 58-at magyarázza.³⁷⁸ A párhuzam nem csak a szövegek tartalmi egyezése miatt fontos. A 93. beszéd ugyanis laphiány miatt töredékes.³⁷⁹ A beszéd közepének gondolatmenete most rekonstruálhatóvá válik.

Az nevetes nem ketelkedesnek, avagj hitetlenségnek, hanem örömmek jele. Mert nem dorgaltatok meg, mind Sárának nevetese cap. 18. v. 12. (On kelos) igj magjarazza, nevetet, az az örült. Osztton olvassuk, hogj Sara is halvan eszt az ígíretet az Angyaltol, nevetett.” 93. beszéd, S/I, 292: „Ezt hogy hallá Ábrahám, arccal leborula és nevette, mely nevetség noha az hitetlenségből is származik Gen. 16. v. 17, hogy nemigen hihet vala az ígíretnek, de azért megtetszik, hogy ez ígíretben gyönyörködött, mint ha mikor valakinek valami olyat ígérnek, kit kívánna, ha lehetne, ha szinte nem hiszi is, nevet rajta, de ha bánja, megharagszik. Ezenképpen olvassuk Sára felől is, mikor hallá az ígíretet az angyaltól.”

³⁷⁷ A prédikáció szövegét és az Explicationes magyar nyelvű fejezetét a *Melléklet*ben mutatom be.

³⁷⁸ Explicationes, 1598, 217–227. Explicationes, 1619, 379–394.

³⁷⁹ Már Kanyaró erre hívja fel a figyelmet leírásában: „A XCIII-ik prédikáció (czime: Concio Natalis) szintén csonka. [...] A 288. lap közepétől a 305. lap aljáig terjed, de közbül a 293–296. lap, tehát két egész levél hiányzik belőle.” KANYARÓ, 1898/1, 26.

2.3.4. Az 5. Kolozsvári Kódex

Az 5. Kolozsvári Kódex keletkezési ideje a 17. század közepére tehető, másolója ismeretlen. A hatodik triacas (167–195. beszéd) nagy részét tartalmazza.³⁸⁰

A hatodik triacast hordozó kódex eleje és vége is sérült, így nem tudjuk, melyik beszéddel kezdődött, és azt sem, mit tartalmazott a kötet indexe, ha volt ilyen. Arról, hogy a másoló több Enyedi-beszédet másolt már, egy elrontott lap feliratából értesülünk. Ide a következőket jegyezte a szorgos kéz: „In prima, 2da, 3tia, 4ta et 5ta triacadem ita magnum errorem non commisi quemadmodum hoc loco.”³⁸¹ Mivel a megjegyzésből látszik, hogy a másik öt triacast is lejegyzete, feltételezhetjük, hogy nagyjából igazodott a kötet az ideálisnak tartható struktúrához. A kötet hiányos. Az első (166.) beszédről nem tudunk, a második (167.) beszéd első levelei sérültek, a 174. beszéd töredékes, a 175. beszéd kmaradt vagy elveszett. A 176. és a 177. beszéd nem szerepel a kódexben, helyükön Observationes címmel két latin nyelvű beszédvázlat található. A vázlatok párban állnak, a 2Sám. 1, 1–18, valamint a 2Sám. 1, 18–21-en alapulnak. A másoló bejegyzése megerősíti, hogy a darabokat tudatosan hagyta ki: „Concio CLXXVI et CLXXVII <non sunt hic> l: jam hic sunt :l.” A kódex vége nem maradt ránk, a ma utolsó, 195. beszéd vége sérült, a kötet további tartalmáról nem tudunk. Az ideálisan tehát 198. beszédig tartó triacas másolatából három töredékes, hét beszéd hiányzik.

Ez a kódex tartalmazza a legtöbb margináliát. Ezek a beszédet strukturáló és a forrásokra vonatkozó jegyzetek mellett kiemelések, fontosnak ítélt szövegrészekhez kapcsolódó jegyzetek. Kiszámolja például a másoló, mennyi vizet változtatott borrrá Jézus a kánai menyegzőn, vagy kiemeli a margóra is, hogy a paráznák, bálványok szolgálai, házasságtörők, férfiakkal közösek, lopók nem örökölhetik Isten országát. Gyakoriak az egyéb

³⁸⁰ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 1228. Terjedelme: 250 f. Mérete: 200 x 180 mm. A levelek nagy része sérült, néhol szakadt vagy lyukas, a kódex elején féregrágtá, kieső levelek találhatók, a kötet vége csonka. Lapszámozás: korabeli számozás nincs, új foliószámozás piros ceruzával a lapok alján, középen, a teljes lapokon 152-ig tart. Kötés: vastag, darabokból összevarrott sötét bőr borítás, durva varrással, a füzeteket a borítóhoz rögzítő varrás kívül, a gerincen található. A hátsó borító fele leszakadt. A borító belső felén szintén volt papír, melyet írás borított, nyomai látszanak. A rossz állapotban lévő könyv gerince deformálódott, a kötésből a töredező lapszélék kilógnak. A kódex 24 lapos/12 leveles füzetekből van összefűzve, az utolsó füzetből megvan 8 lap/4 levél, 1 csonka, kiszakadt levél, valamint 5 csonka levélcsík a füzet hátsó felén.

³⁸¹ K5, 59v.

beszédre való utalások is, melyek a másoló által befejezett hat kötet szövegének összefüggő anyagként való használatát bizonyítják.

Az EUET-ben a hivatkozások között szerepel egy nehezen értelmezhető azonosítás: „6. triacas, 6. beszéd”.³⁸² A prédikációt Uzoni Fosztóék szerint a képmutatók megrovása céljából írta azt a püspök. A kódexek egy része, így az 5. *Kolozsvári Kódex* is, utólag több számozást is kapott. Feltételezhetnénk, hogy az 5. *Kolozsvári Kódex*ben is megtalálható, a beszédek latin címei fölé írt sorszám adja meg a megoldást ehhez a hivatkozáshoz. A kódex darabjai nem a triacas szerinti várható sorrendben vannak számozva. A kötet töredékessége miatt nem tudjuk, mely beszéddel kezdődött a könyv, ma a 167. beszéd az első, sérült szöveggel. Itt még nincs a margón a beszédcím. Ugyanígy, a 168. beszéd mellett sem találjuk, ehelyett a fejlécben a következő cím szerepel sorszám nélkül: Praemium servorum Dei. A 169. beszédnél már megjelenik a címzés a margón: Omnia Regi quidentia Dei. Így is folytatódik: a 170. (De falsis prophetis), a 171. (Precandi forma), 172. (Precandum esse), 173. (Deum esse misericordum), 174. (Soli deo fidendum), majd három kihagyott beszéd után a 178. (Precandi forma), 179. (Comparatio felicis et miseri status), 180. (Potentiori cedendum), 181. (De renovatione mundi) beszédnél sorra megjelöli a beszédszám és textus mellett a margináliában a címet. A 182. beszédnél azonban már nem csak ezt a címet adja meg, hanem a beszédnek a kötet anyagának sorrendjében lévő számát is. Így a 182. beszéd a 14. sorszámot kapja címe (Panicus terror) mellett. Ezt követi a 183. beszéd 15-ös (Judicum officium), a 184. beszéd 16-os (De subditorum officio), a 185. (De Joanne Baptista) 17-es sorszámmal és így tovább, a kódex végéig, a töredékesen megmaradt 195. beszédig.³⁸³ A beszédek kétféleképpen számozhatók. A 166. prédikációról, mely a nyitóbeszéd kellene legyen, és a 175.-ről, mely valószínűleg nem szerepelt a gyűjteményben, nincs információnk. A számozás a 14. címtől kezdődik, a hatodik beszéd ez alapján mind a 171., mind a 172. prédikáció lehetne.³⁸⁴ Mindkét darab a könyörgés, az imádkozás módjáról és hasznáról szól. És egyik sem felel meg az EUET-ben leírtaknak. Itt kell megemlítenünk, hogy a *Székykeresztúri Kódex*ben is, melynek anyaga átfedésben van az 5. *Kolozsvári Kódex*szel, van egyéni beszéd számozás, a két részre osztott prédikációk külön szám alatt szerepelnek. Itt a 195[?]. beszéd második felére esik a hatos szám. A textus már eleve ki-zárja az egyezést az EUET hivatkozásával.³⁸⁵ A példa azonban megmutatja, hogy léteztek

³⁸² EUET, 343.

³⁸³ A teljes számozott listát a *Melléklet*ben adom közre.

³⁸⁴ A beszédek számának listáját ld. a *Melléklet*ben.

³⁸⁵ Ézs. 22, 1. *Az látásnak völgyéről való terhes jövendölés.*

az egyes kódexekben külön számozások, melyek minden esetben a beszédeknek a köteten belüli sorrendjét adták meg. Az azonosítást nehezíti, ha a beszédek nem voltak a prédikációgyűjtemény számozásával ellátva. Ez történhetett Uzoni Fosztóék esetében is, akik leírásuk szerint Vargyasi Máté Jakab által használt példányból dolgoztak, így kerülhetett az EUET-be a fenti hivatkozás. Ez bizonyítja azt is, hogy a Vargyasi-kódex is tartalmazza belső számozást.

A triacas első darabjai alapvetően könyörgő beszédek, ezeket az adventi, karácsonyi és vízkereshti ünnepkörhöz kapcsolható darabok követik, majd főleg krisztológiai témákat boncolgató, valószínűleg a böjti időszakra tehető beszédek zárják a kötetet. A kódex több érdekes darabot is tartalmaz, melyek fontos adalékokkal szolgálnak a gyűjtemény szerkesztettségének megismeréséhez. A 185. beszéd a két ma ismert prédikáció közül az egyik, ahol Enyedi megemlíti Jacobus Palaeologus nevét.³⁸⁶ Az 5. Kolozsvári Kódexben szerepel a 187. beszéd is, melynek második felét vette át Toroczka az Explicationes magyar nyelvű kiadásban.³⁸⁷ És itt szerepel az egyetlen számozás szerint is ismert összefüggő, a 2. zsoltár magyarázatára épülő beszédhármassal is.³⁸⁸ A prédikációgyűjteményben az egyik legfontosabb textuscsoport a zsoltároké. Ezek közül is kiemelkedő darab a 2. zsoltár, mely a hitvitai irodalomban is központi szerepet kap. Ennek ellenére a szakirodalom nem fordított nagy figyelmet a prédikációkban található zsoltárfordításokra és a magyarázatokra. Dán Róbert, aki maga is megjegyzi, hogy a „hagyományos protestáns és az antitrinitárius irányzatok küzdelmében [...] döntő érvként szerepelt az ószövetségi Zsoltárok könyve kiemelt ún. krisztológiai mondatainak, kifejezésének értelmezése”,³⁸⁹ egy mondatban utal a püspök prédikációira: „Enyedi héber nyelvi és zsidó irodalmi ismereteire már Jakab Elek felhívta

³⁸⁶ Ebben a beszédben a három másolat közül csak K5 őrizte meg a hivatkozást: „Más az, hogy Krisztus Urunk nem oly világosan jelenté meg magát, hogy azt a János tanítványai megérthették volna, mert azelőtt is hallották és látták vala a János tanítványai Krisztus Urunk csodatételeit, de ugyan nem hitték vala el felőle, hogy ő volna a Messiás, hanem az ő doktorukat tartják volna nagyobbak. De ez a jegy, amelyet mutata Krisztus a János tanítványainak, elég vala Szent Jánosnak, mivel minden kétséget kivethetett szívéből. (Palaeologus ait Baptistam sciuisse quod Jesus esset Messias Judaeorum, sed percontatum de novo Regno, et titulo an scilicet esset etiam Rex perputiatorum et gentium, hoc enim significabatur per eum qui venturus dicebatur.)” K5, 92v. A másik utalást ld. 119. oldal, 410. l.j.

³⁸⁷ 187. beszéd, K5, 101v–108v. Mik. 5, 2. *Te, Betlehem Ephrata, kiseded vagy az Júdának ezeri között, te belőled jó ki énnekem* etc. A beszéd egyetlen változatban maradt fenn. Explicationes, 1619, 192–201. Michaelas propheta könyvéből. Cap. 5. v. 2. *Ex Contione ejusdem G. Enyedi. 187. Es te Betlehem Ephrata, kitsid vagy ugyan, Judanak eszeri köszt, de te belőlled jó énnékem ki, az ki Izraelben uralkodó lészen, es az ő ki jöveteli sok üdőtől fogva az örökké való napoktól fagva[!].*

³⁸⁸ A beszédek ugyancsak megtalálhatók Sz-ben.

³⁸⁹ Ld.: DÁN Róbert, *Utószó*, in BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Magyar zsoltár*, szerk. Szabó Géza et al., Budapest, Magyar Helikon, 1979, 246.

a figyelmet az egykori unitárius püspök kéziratban maradt templomi beszédei alapján.”³⁹⁰ Ezután az Explicationesből idézett passzusok elemzése során bontja ki a 2. zsoltárra (és szűkebben a Zsolt. 2, 7-re) vonatkozó korabeli nézetek rendszerét. Ez tudomásom szerint az egyetlen olyan szakirodalom, ahol hosszabb ismertetés található Enyedinek a 2. zsoltáról írt magyarázatáról. Takács Dániel szakdolgozatában rövidebben és csak részlegesen tárgyalja a prédikációk közül kettőt, a 193. és 194. beszédet. Bár az 5. *Kolozsvári Kódex*ben szereplő, krisztológiai témájú egyéb beszédek között és azokkal összekapcsolva tárgyalja, nem veszi figyelembe a beszédfüzér első darabját, nem veti össze a szövegrészeket az Explicationes adott fejezetével és nem illeszti be azokat a korabeli hitviták kontextusába.³⁹¹ Ugyancsak e két utóbbi beszédre utal Balázs Mihály, példaként hozva őket arra, hogyan emeli ki Enyedi a nonadorantizmus tanát a korszak chiliasztikus elképzeléseinek rendszeréből. Szövegileg a 194. beszédből idéz, jegyzetben a 193. és 194. beszédet jelzi, a két darabot külön-külön kódexből, nem említve azok összefüggő szerkezetét és a triász harmadik darabját.³⁹² Az Ószövetségben szereplő messiási locusok vizsgálata már Méliusz Juhász Péter, Heltai Gáspár, Válaszúti György műveiben nagy szerepet kaptak. Enyedi az Explicationesben átveszi, felhasználja a már előtte is elhangzott unitárius érveket,³⁹³ de ugyanúgy átveszi a posztbiblikus zsidó irodalom polemikus szövegeinek tételeit.³⁹⁴ Az Explicationes 2. zsoltárról szóló fejezetében Enyedi is a zsoltár legtöbbet elemzett sorára, a Zsolt. 2,7-re építi magyarázatát: „Az Iehova mondta nékem: *Én Fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.*”³⁹⁵ Már a magyarázat kezdetén látszik, hogy szoros a gondolati kapcsolat az Explicationes és a prédikáció szövege között.³⁹⁶ Emellett a prédikációkban Enyedi a zsoltárral kapcsolatos unitárius nézeteket fejedelemtükör-szerű tanító keretbe helyezi. A sorban az első beszédet így kezdi:

³⁹⁰ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 109.

³⁹¹ TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*, Szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK, 2011, 64–71.

³⁹² BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 106–107.

³⁹³ Ennek bizonyításához elegendő felütnünk a *Pécsi Disputa* szövegét: VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, bev. tan. és jegyz. DÁN Róbert, sajtó alá rend. NÉMETH S. Katalin, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 301–311.

³⁹⁴ Bővebben ld. DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 112. Dán többek között David Kimhi és Szervét szavait visszhangzó Enyedi-sorokat, közhelynek számító érveket mutat be. David Kimhi és Szervét neve az Enyedi által használt forrásszövegek számbavételekor tehát elhagyhatatlanok.

³⁹⁵ Explicationes, 1619, 82.

³⁹⁶ Explicationes, 1598, 56–63. Explicationes, 1619, 82–111. Az Explicationesben (1619) szereplő fejezetet ld. a *Melléklet*ben.

„Mely haszontalan és veszélyes dolog legyen az Isten ellen és az ő végezése ellen tuskodni, sok számtalan példák, és a szenteknek tanúbizonyságtételei is világosan megmutatják. Mert ugyanis nem lehet ez világon annyi és oly erős nemzetség, oly hatalmas fejedelemség, annyi tanács, eszeség, bölcsesség, aki az mindenható Úrhoz képest semmi nem volna, amint Salamon is mondja Pro. 21. *Nincs bölcsesség, nincs eszeség, nincs tanács az Úr ellen.* Ugyanezt bizonyítja és vallja szent Dávid is ez mostan megmagyarázott dicséretben, és megmutogatja, hogy akik az Úr végezése ellen rugoldoznak, nemhogy az ő szándékukat vihetnék végben, de ő maguknak szégyenvallást és veszedelmet szereznek. Vagyon pedig ez éneknek három fő része. Mert elsőben azt írja meg a próféta, ez világi hatalmasok mint támadtak az Úrra, és viszontag az Úr mint bánik velük. Másodszor azt jelenti meg, minemű méltóságra és becsületre emeli fel az Úr azokat, akiket az ő hatalma alá fog. A harmadik részében inti a próféta a világi hatalmasokat és fejedelmeket, hogy az Úrnak mind engedelmességgel és félelemmel szolgáljanak.”

Az érdekesség azonban ezek után a sorok után következik. Ugyanis Enyedi ide, a 192. beszéd elejére (Zsolt. 2, 1) illeszti be azt a felvezetést, mellyel az Explicationesben a Zsolt. 2, 7 magyarázatát kezdi. A témabevezetés mellett kitér arra, hogy egyesek a betű szerinti, vagyis Dávidra vonatkoztatott, mások az átvitt értelelem szerinti, vagyis Jézusra vonatkoztatott. megint mások mindkét magyarázatot megfelelőnek tartják.³⁹⁷ Míg az Explicationesben e helyen kevésbé nyíltan vezeti fel az értelmezési lehetőségeket, a prédikációban voksát a harmadik, vagyis a kettős magyarázat mellett teszi le:

Explicationes, 1619, 83–86.	192. beszéd, K5, 130v–131v.
Első, Az íras magyarázasnak két kivált-képpen való módgya vagyon. Edgyik betű és historia szerint való. Az második titkos, es lelki magyarázat. Az mellyet minden Bölts iras magyarázók, mind Sidok, s mind Keresztyének, egy szájal, és szoval valnak, ő magaban is az dolog ugyan aszt erősíti. Es hogy ez dologba ne mulassunk, bizonyos az, hogy ama mon-dás: Exod. 12. v. 46. [Tsontyát meg ne rontsátok.] betű es historia szerént, ah Husvéti Baranról vagyon: Lelki magyarázat szerint pedig, az Christus testerol mondatik. Azon képpen Oseae II. v. 1. [Aegyptomból hijttam az én fiamat.] betű szerint Israellről szoll, lelki értelemmel az Christusra magyaráztatik.	De hogy mi ezeket jobban megérthessük, és innét hasznos tanulságokat vehessünk, szükség mindennek

³⁹⁷ A zsoltár körüli viták értelmezéséről legutóbb Ács Pál publikált hosszabb tanulmányt, melyben az unitárius fordítások kapcsán értekezik a historikus értelmezés korlátairól. ÁCS Pál, „*Én fiam vagy, Dávid...*” *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában*, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2011, 61–76.

Az második az mit itt meg kell jedzeni, ez: hogy ez á második Psalmus, **betű szerint Davidról, lelki értelemmel az Messiasról avagy á Christusról szöll.** Az melly dolog mivelhogy némellyeknél talam nem bizonyos, egynehány argumentumokkal bizonyittyuk megh.

Először ennek igaz voltát ez hitesse el, nem tsak minden Sidó Doctoroknak, kiknek bizonsagh tételeket az iras magyarazasban egy eszes ember sem veti meg hertelen, hanem meg minden Keresztjén iras magyarazóknak is es ugyan az örökké való Fiu Istennek, es az Haromsagnak vallóinak is egyes értelmek az kik eszt bizonyittyák: hogy ez az Psalmus, historia szerént Davidról iratott, az mint eszt akar ki is olvashattya Bucerusnál, Calvinusnál, Tremelliusnál es egyebeknél.

Masodszor vilagos az is, hogy az ki eszt az Psalmust irta, vagy meg lött dologról, avagy bizony jelen valoról szol. De á Christus ez Psalmusnak meg írásakor, embersége szerént ugyan, (hogy az Haromsagosok szöllyák) meg nem vala. Hát ellene, az pogánok es Királyok, nem zugolodhattanak, es nem támadhattanak: Istensége szerént pedig ha vólt, semmi földi ellenségi sem Királyok nem vóltanak, kik őtet az ő Királyi székiből ki akartak vólna vetni. Honnat megh tetzik, hogy bötű es historia szerént az Christusról ez az ének nem irattatott.

Harmadszor, Ha az bötűt vitattjuk soha az Christusban azok bé nem töltene, az melljek ez énekben vadnak, mert nyilván vagy on hogy ezek nem illenek az ő Istenségéhez. Mikor pedig Mariától született is historia szerént reá nem illethetni. Mert kérlek, kitsodák azok az népek, kitsodák azok az pogánok, kitsodák azok az Királyok, az kik fel támattanak az Iesus ellen, minek utanna Kirallyá tétetett?

Bizony sem Pilátus az ki Király nem vala, sem Herodes azért őtet nem haborgatták, hogy őtet Királyi székiből es méltóságából le vetnék, sem orszaga ellen öszve nem tanatskoztanak, sem népet nem gyűjtötte. Sőt Pilatus noha hallaná, hogy az Iesust Királynak mondgyák, mind az által kész vala el szabadítani es botsatani. Herodes sem zugolodott ellene, de az embert megveté es mikor kezében hatalmában vólna, el ereszté. Pilatus Joan. 18. Igy szöl: *[Az te nemzetséged es az Papi fejedelmek attanak tégedet kezemben.]* Hát tsak Á Sidók vóltak az Christus ellenségi, kiknek tanatsok nem heába való vóltanak, mert az mit kívántak aszt véghez is vitték. Ez énekben pedig ellenkező dolgott beszél szent Dávid. Rövideden, Annyi népnek gyülekezeti, annyi fegyvernek sokasaga, es hadi szerszam készület, soha nem vólt

előtte meglátnunk, ez a dicséret kiről iratott es szöl. Mert vannak, kik ezt egyenesen csak a Krisztusra magyarázzák, némelyek pedig Dávidra, némelyek mind a kettőre, tudniillik **betű szerint Dávidra, lelki értelem szerint a Jézus Krisztusra.** Ez vélekedések közül pedig az utolsó, mely a harmadik, legigazabb, mert az első semmiképp. Meg nem állhat azoknak, tudni illik, értelmük, kik azt mondják, hogy mind betű szerint, s mind historia szerint, s mint lelki értelem szerint vagy on írva e dicséret a Jézus Krisztusról. **Melyet bizonyos okokból bizonyíthatni meg.**

Először mert nem csak zsidó bölcsek, hanem a keresztény tudós magyarázó doktorok is vallják, hogy ez dicséret Dávidhoz is illik, es őrá is igazán magyarázthatik.

Másodszor, mert mikor ez dicséret iraték meg, akkor Krisztus Urunk ingyen sem született vala. Itt pedig oly dologról szöl a próféta, aki immár még előtte annak jelen vala, mikor pedig az Ó Törvényben a jövődő dolgokról, es Messiasról vagy on beszéd, ugyan megmondja a próféta, hogy még azok jelen nincsenek, hanem ezután lesznek még, de itt az írás nem úgy szöl.

Harmadszor innét is megtetszik, hogy betű es historia szerint nem a Jézusról vagy on ez dicséret írva, mert az ő idejéhez es személyéhez nem illenek mindezek.

Azt írja itt a próféta, hogy a pogányok es királyok feltámadtak az Istennek Krisztusa ellen. De effélet nem olvasunk az Új Testamentumnak históriájában.

Mert Pilátus az, kiről vagy on emlékezet Act. 4. Ki talán nem vala, es főképp nem a pogányok, hanem csak a zsidók támadának fel a Jézus ellen. Mint a historia megmutatja, es főképp Pilátusnak nyelve vallása. Jo. 18. *A te nemzeted es a papi fejedelmek adtak téged én kezembe.* Más az, hogy itt a pogányok azon tanácskoznak, miképp szaggathassák el a Krisztusnak az ő köteleit es igáját vethessék el nyakukról. De ez a Jézus sem a rómaiakon, sem a több pogányokon külsőképp nem uralkodott, es senki az ő igájából nem kívánta nyakát kivonni.

az Iesus ellen, az mineműt ez éneknek beszédi jelentnek. Annak felette, ezek az Kiralyok, es népek aszt mondgyák: <i>Szaggassuk el azoknak köteleket, vagy Igájokat.</i> De az Iesus sem Sidoknak, sem pogánoknak, nem parantsolt, sem igát rájuk nem vetett, sem adot, törvént sem szabot, melljel őket kötélben tartotta volna, az mellyektől azok meg szabadulni akartanak volna. Ha ki pedig ezeket az Christus tudományára alkotmasztattya, lelki magyarázatot es értelmet hoz bé. Negyedszer, hogy ezeket bötű szerént nem magyarázhatni az Christusra, ez is meg mutattya, hogy itt foltába rendeli szent David az historiát, es mindentazon egy személyről, es szüntelen való időről beszél. De az Uy Testamentumnak iro deaki, mikor ez psalmusnak igéjét, es sententiaitelő hozák, azokat külömb szemelyekre, es külömb külömb időkre szabják. Mert az psalmusnak eleit az Apostolok, Actorum 4. magokra szabják, es az háborusagra, á mellyet az Christus menybe menetele utan szenvednek vala. Ama mondast pedig: [<i>Én fiam vagj te, ma szültelek tégedet</i>] Pal apostol Actor. 13. az Iesus Christus fel támadasara magyarázza: Az Sidoknak irt levélben pedig az Christus menybe menetelire szabja. Végezetre ama mondást: [<i>Bírod őket vasvesszővel:</i>] ő maga a Christus Apoc. 2. az jövendő életben uralkodo hivekre, Ianos pedig Apoc. 19. v. 15. az immar Uralkodó Christusra magyaraza. Az mellyek lelki értelem szerént, mind helyesen mondatnak es magjarásztatnak, De historia szerént meg nem álhatnak. Hát ezekből megtetszik, hogy ez az psalmus bötű szerént, nem az Jesusról, hanem Davidról szól. Hogy pedig lelki értelem szerént az Messiasról, es az Christus orszagáról iratott legyen, nem tsak minden Keresztyének, hanem még az Sidó Doctorok is vallyák.	Negyedszer innét is megtetszik, mert betű szerint ez dicséret nem szól a Jézusról, hogy ami itt meg vagy írva, egy személyről és időről szól, amint ez igéknek rendje és folyása megmutatja. De az Új Testamentumnak doktorai, mikor ez Psalmusnak mondásit a Jézusra alkalmaztatják, nem mind egy időre néznek. Mert az elejét Quare fremuerunt etc. arra az időre magyarázzák Act. 4., mikor Krisztus urunk mennybemenetele után a papi fejedelmek az Apostolokat tiltanák a prédikálástól. Amaz mondást <i>És fiam vagy te</i> etc. szent Pál magyarázza Act. 13. a Krisztus feltámadásáról. De az Új Testamentumnak doktorai, mikor ez Psalmusnak mondásit a Jézusra alkalmaztatják, nem mind egy időre néznek. Mert az elejét Quare fremuerunt etc. arra az időre magyarázzák Act. 4., mikor Krisztus urunk mennybemenetele után a papi fejedelmek az Apostolokat tiltanák a prédikálástól. Amaz mondást <i>És fiam vagy te</i> etc. szent Pál magyarázza Act. 13. a Krisztus feltámadásáról. Amazt pedig, <i>Bírod ezeket vas vesszővel</i> Apoc. 2. a Jézus országlatára magyarázza, ki még jövendő és ezeideig még nem lett. Melyből nyilván megtetszik, hogy betű szerint ez dicséret nem iratott Krisztus urunk felől. De azért azoknak is ítéletük hamis, akik azt mondják, hogy ez az írás teljességgel csak Dávidról vagy írva. Mert míg a zsidó doktorokban is valónak, kik azt lelki értelem szerint a Messiasra magyarázzák, és az Új Testamentumnak doktorai világosan sok mondásokat ez dicséretből a Jézus Krisztusra alkalmaztatik. Azért nyugodjunk meg azon, hogy ez dicséret betű és história szerint vagy írva Dávidról, de lelki értelem szerint a Messiasról és az ő tanítványairól, és ez utat követvén kezdjünk ez igéknek magyarázatához.

A három egymást követő prédikáció különböző szöveghelyeinek az Explicationes egy fejezetében való szereplése biztossá teszi azt, hogy a hármas-beszédsor darabjai, vagyis a 192–194. prédikáció egymást szervesen kiegészítve és követve hangzottak el. Azt is látjuk, hogy hol az Explicationes, hol pedig a prédikációk szövege hosszabb. A prédikációkba a

legtöbb helyen a szerzők megnevezése helyett általános, folyószövegben lévő gyenge utalások kerülnek. Míg az Explicationes a zsidó írásmagyarázók³⁹⁸ mellett megemlíti a keresztény tudósokat is, némelyeket név szerint (Bucer, Kálvin, Tremellius),³⁹⁹ a prédikációban csupán „keresztyén tudós magyarázó doktorok” szerepelnek. Az Explicationes és a prédikációk közötti párhuzamok felfedése egyrészt a szöveghagyomány szempontjából fontos, másrészt bővíthetjük az Enyedi által használt, és ilyen vagy olyan módon hivatkozott szerzők listáját.

A beszédfüzér, második, kulcsdarabjának tematikája inkább fókuszál a hitvitai elemekre, emellett ebben is nem egyszer felbukkan fejedelmeket, nemeseket tanító gondolatmenet.⁴⁰⁰ A változatok összevetése során jól látható, hogyan válik el egyes pontokon az Explicationes szövege a prédikáció gondolatmenetétől.

Explicationes, 1619	193. beszéd, K5
Ezokaért ez Igiket: [Az Iehova monda nékem] David mondotta, avagy valaki David képében: Az hún elsőben jegyezzük meg, hogy David itt nagy korabank szóll, mikor az orszagnak birasara illendő vala. Hát itt az természet szerint való születésről, avagy külső születésről nem szól: Mert ilyen módon immar régen született vala David az ő születéséről. Masodszor, Azt is megh kel jedzeni mikor David, Isten fianak, Istentől szülnének mondatik, aval nem természet szerint való nemzést jelent az iras, mint ha Isten természet szerint, Allattyából szülte volna Davidot; hanem érteni kell azt az mondest, az Istennek kegyelméről, gondviseléséről, Atyaj szeretetiről, mellyel Davidot szeretete, tisztességgel, méltósaggal, minden joval megh latogatta. Mert Isten is szülni, ember is Istentől születni mondatik, mikor Isten, embernek valami kiváltképpen való oltalommal, segitseggel es joval vagyon. Nyilvan vagyon pedig hogy Isten jo voltanak semmi nagyobb jele nem tettet megh Davidon, mint mikor	Ezeket immár így megértvén, tudhasd, hogy itt az Írás, <i>én fiam vagy te</i> etc., méltán és igazán Dávidra, az Írás folyása szerint illik és alkalmaztatik. Ahol pedig így szól, én ma szültelek tégedet, ezt imigyen értsed, hogy itt nem szól a próféta Dávidnak természet szerint való születéséről. Mert test szerint Izájnak fia vala, hanem arról az időről, amikor az Isten Dávidhoz kiváltképpen való kedvét, szeretetét és jótéteményét megjelenté.

³⁹⁸ Dán Róbert megjegyzi, hogy Enyedi főképp a zsidó doktorok tanításaira támaszkodva magyarázza az Explicationes fejezetében a zsoltárhelyet. DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 111.

³⁹⁹ Bár az elemzésben idézett szövegrészleteket a jobb összevethetőség végett a Thoroczkai Máté által fordított 1619-es kiadásból idézem, a magyar és latin variáns több helyen eltér egymástól, a latin szöveg bővebb, így például a tudósok között a latin változatban szerepel még Wolfgang Musculus neve is. (Explicationes, 1598, 57.)

⁴⁰⁰ Pl.: „Honnan megtanulhatjuk az igaz és halandó fejedelmeknek tulajdonságukat és tisztüket, hogy tudni illik az ő uraságukat az Úrnak köszönnék, ő adományának ismerjék, és azt ne csak magukban higgyék és értsék. [...] Amiképpen itt Dávid azt mondja, hogy ő kikiáltja, prédikálja az Úrnak vele való jótéteményét. Ezt kövessék azért a méltóságba helyezett személyek, nem amaz kevély istenteleneket, amineműek valának Nabukodnozor, Sénakhérib, kik az ő birodalmukat, maguk erejének tulajdonítják vala, ezt mondván: Mi az mi kezeinknek erősségével cselekedtük ezeket, a mi bölcsességünkkel, eszünkkel vittük véghez, és bontottuk a nemzetségek határait etc. De ez ilyen háládatlanoknak meg szokta mutatni az Úr Isten, hogy övé a birodalom, övé az ország, a dicsőség, és annak adja, akinek akarja, és aki magának tulajdonítja, attól elveszi.” 193. beszéd, K5, 136v–137r.

néki az Izrael országát es birodalmát attá. Hát altalan-fogva, ditsekedik itt David, hogy Istentől született, mikor eszt az méltóságot vötte. Ez penig az Istennek jo vóltanak meg mutatása, három kivaltkeppen való időbe lött. Először, mikor David az ő Attya es battyaj előtt Izraelnek Kiralysagara Samueltől fel kenettetet. Masodszor, mikor Saul halála után, az Izrael népe őtett az Kiralysagra emelé. Harmadszor, mikor Absolon megh ölettetvén Ujjonnan az orszagot kezéhez vöv. Mert erről az időről így szól: 2 Reg. 19. v. 22. [<i>Vallyons nem tudomé hogj ma löttem Kiraly az Izrael népén?</i>] Hát Davidnak eszt az beszédét: [<i>Az Ur mondott nékem, en fiam vagy te, en ma szültelek</i>] Ez három időnek eggikére alkalmaztathatni. Es mivelhogj nintsen nyilván meg írva, mikor iratott légyen ez é psalmus: Az en itiletem szerént szabad akarkinek, arra az időre magyarazni, az mely ahoz alkolmasbnak tetzik, nem véét sem az kegyesség, sem az iras ellen. Mind az által mindennél alkolmasban szabhatni az középső időre, mikor Saul halála után, Davidot az egész Izrael népe, Kiraljnak, választotta, es fel kiáltotta. Mert akkor olvassuk, hogy az Ammoniták Philisteusok Moabitak es egyeb nemzetségek Davidra támattanak, de heába az mint itt énekli. És ez igiknek bötű es historia szerént való igaz értelme. Immar az lelki értelemnek magyarázattyara mennyünk.	Mely főképpen emez három időben lón. Elsőben, mikor Sámuel által a királyságra felkenetett. Másodsor, mikor Saul halála után egész Izraelnek királyává választaték. Harmadsor, mikor az Absolon reá támadása után ismét székébe ültetették, kiről így szól önnön maga 2. Reg. 19. v. 22. Vajon nem tudom-e én, ha ma tettem Izraelnek királyává? Emez ige azért ma kétségkívül értetik a három időnek egyikéről. És mivelhogj az Írás meg nem jelenti, melyikről kell érteni, minden vétek nélkül akárki, akármelyik időre magyarázhatja: ebben nagy bünt nem vall, ha szinte nem az igazbikról érti is. De azért hihető, hogy a középső időkorra kell magyarázni, mikor Saul után az egész Izrael népe Dávidot királlyá választá. Mert akkor újólag születék Dávid, és az Istennek kegyelmességét és szeretetét akkor tapasztalá meg. Ez azért Dávidnak első dicsősége, hogy az Isten Atyai kegyelmességét megmutatá hozzá. Második, hogy ő neki nagy és széles birodalmat ada, kiről így szól: <i>Kérjed én tőlem és adom</i> etc. Minemű győzelmet és uraságot engedett az Isten Dávidnak a pogány népeken, az idumeusokon, moábitákon, ammonitákon, syrusokon, filiszteusokon, amálekítákon, bőségesen meg van írva a <királyokról írt> második könyvnek 8.,23 10.24 és 12.25 részében, 1. par. 19.26 et 28.27 Mely históriákból megtetszik a jelen való igéknek igazsága és beteljesedése. Harmadsor mutogatja Dávid az ő dicsőségét és Istennek hozzá való kegyelmességét emez igékben: <i>Bírod őket vasvesszővel</i> etc.melyben az ő győzhetetlen erejét jelenti, hogy ő hozzája képest az egyéb nemzetségeknek minden erősségük csak olyan, mint a fazekas cserepének a vas vesszőhöz, hogy miképpen aki meg csapja a vasvesszővel a fazekat, mind ízengként elromol. Azonképpen, ha Dávid az ő ellenségivel megvív, olyan könnyen és szörnyen elvesztheti, semmivé teheti a pogányoknak minden seregét. Ha pedig akarja <valaki> tudni, miképpen és hogy teljesedtek be ezek, olvassa meg a felül megjegyzett helyeken Dávid királynak hadait, és megtapasztalhatja ennek igazságát. Ez a psalmusnak második része. De mivelhogj ez dicséret betű es história szerint iratott Dávidról, de lélek szerint a Jézus Krisztusról, szükséges, hogy ezeket immár lelki értelem szerint is megmagyarázzuk, főképpen holott az apostolok is ez igéknek egy részét az Újtestamentumban a Jézus Krisztusnak személyére magyarázzák.

A szövegrészek párhuzamossága mellett jól látszik, hogy az idézett sorok kétféle elv alapján kerültek megszerkesztésre. Az Explicationes fejezete és a 193. beszéd tartalmazza a legtöbb párhuzamos szöveghelyet. Az idézetet többek között azért nem folytatom itt tovább, mert a beszéd és az Explicationes bonyolultabb kompilálás jegyeit mutatják, a beszéd korábbi szakaszában találunk rá az Explicationes következő, párhuzamos soraira, valamint hosszabb szakaszokon keresztül más-más kérdést kiemelve bomlik ki a két szöveg.

A 194. beszéd eltér a két előbbi prédikációtól. Témája Enyedi Krisztus földi uralkodásának (Regnum Christi) bemutatása. A pogányok megtérésén és a szereteten alapuló krisztusi birodalom tárgyalása mellett olyan kulcskérdésekre is kitér, bár csak utalás formájában, mint az adoráció. Emellett a harmadik beszédben is feltűnik a zsoltár adott soraihoz illeszkedve a fejedelmekkel, főrangúakkal foglalkozó keretszerkezet:

„*Mostan azért királyok, eszeteken legyetek etc.* Ez az intés a felül való igékből igen szépen folyik. Mert minekutána megjelenté a próféta, hogy ez földi hatalmasoknak minden szándékuk és igyekezetük az Úr végezése ellen haszontalan. Mert akiket ő fel akar magasztalni, mindenek ellen felneveli, naggyá teszi. Immár inti őket, hogy ezután legyenek eszüken, ne bolondoskodjanak, az Úr ellen ne tusakodjanak, hanem inkább neki szolgáljanak, ha el nem akarnak veszni, hanem boldogok lenni. Elsőben azért inti őket: *Mostan annakokáért királyok etc.* Szükség a fejedelmeknek efféle intés és oktatás, mert vannak sokan, akik azt ítélik, hogy ebben áll az uraság és királyság, hogy pompasággal legyenek, katonákat, sok fő lovakat tartsanak, lakozzanak, igyanak, parancsoljanak. Arra pedig, úgy[mond], hogy az Istennek igazságát értsék, országokat, alattvalókat bölcsen és szépen igazgassák, tudósok, okosok legyenek, igen kevés, avagy semmi gondjuk nincsen. Maga ez volna fő tisztük, amint itt mondja a próféta: *Eszesek legyetek, tanuljatok.*”⁴⁰¹

Ez a textuscsoport az egyetlen, melyre Enyedi három beszédet épít. A 192. beszéd a Zsolt. 2,1(–6), a 193. beszéd a Zsolt. 2,7, míg a 194. beszéd a Zsolt 2,8 sorait magyarázza. Enyedi zsoltárfordítása sok helyen eltér a mind a háromsághívól, mind az unitáriusok változataitól. Emellett a beszédvariánsok maguk is több helyen eltérő zsoltárszöveget tartalmaznak.⁴⁰²

A részletesebb vizsgálat után az Explicationes mellett, azzal valószínűleg párhuzamosan írt Enyedi-beszédek is bevonhatók lesznek a bő forrásanyaggal és szakirodalommal rendelkező zsoltár-értelmezés anyagába, de a beszédek és a nyomtatott Explicationes viszonyának és a gyűjtemény szerkesztési munkájának részleteibe is jobban beleláthatunk

⁴⁰¹ 194. beszéd, K5, 146v–147r.

⁴⁰² A zsoltár szövegét a *Melléklet*ben közlöm.

által. Tudjuk, hogy az Explicationesbe átemelt 187. beszéd második fele a mai variánsokkal szinte szó szerint megegyezik. Azt is tudjuk, hogy az Explicationesben hivatkozott 210. beszéd sok szövegegyezést mutat.⁴⁰³ Ám a 2. zsoltár értelmezésének példája azt is megmutatja, hogy mélyebb és összetettebb egyezésekre is találhatunk a két szöveganyagban.⁴⁰⁴

2.3.5. Az 1. Kolozsvári Kódex

Az 1. Kolozsvári Kódex a kolozsvári kötetek közül a legvékonyabb, a 17. század elején készült, másolója ismeretlen. A 200–212. beszédeket tartalmazza, az utolsó beszédek töredékesek, a 211. beszéd vége, valamint a 212. beszéd nagy része hiányzik.⁴⁰⁵ A hagyomány szerint, mely az EUET-en alapul, a hetedik, csonkán maradt triacas 13 beszédből állt és a 213. prédikációval végződött.⁴⁰⁶ Ezt nem támasztja alá a kódex, ugyanis a 200–212. prédikációk szerepelnek benne. A kódex indexe is eszerint sorolja fel a beszédeket. Ha el is fogadjuk, Kénosi Tözsérék felsorolása alapján, hogy egy ugyanezt a beszédcsoportot tartalmazó másik kódexből dolgoztak, kérdésessé válik, hogy az utolsó, a korpuszban kulcsfontosságúnak tartott beszéd valóban szerepelt-e a kódexben, vagy az adott triacasban, esetleg későbbi betoldás, szerkesztés során került az általuk használt másolatba.⁴⁰⁷

Beszédei sűrű, de tiszta írással készültek, néhol tiszta margót, néhol viszonylag sűrű jegyzeteket találunk a lapokon. A beszédek szövege gazdag, bibliai és egyéb utalásokkal tűzdelt, élvezetes. Külön vizsgálatot igényel emellett a történelmi utalások és aktualitások rendszerbe szedése. Az adatok rendszerezésével remélem, hogy pontosabb datálás adható

⁴⁰³ A beszédek és az Explicationes szövegének mutatványokon való összehasonlítását ld. KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szövegahagyománya*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 190–192.

⁴⁰⁴ A prédikációgyűjteményben fellelhető kompilált szöveghelyekről, többek között a 2. zsoltár elemzéséről készülő tanulmányomban írok részletesen: LOVAS Borbála, *Hozzátenni vagy elvenni? Enyedi-prédikációk másolatai és azok kompilációs jegyei*, in *Közkincs. Műhelykonferencia a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014. [Megjelenés alatt.]

⁴⁰⁵ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 737/I. Terjedelme: (2), 114 p. Mérete: 214x170 mm. Lapszámozás: két ceruzás számozás fut párhuzamosan. A régebbi foliószámozás és az újabb lapszámozás egyaránt jól olvasható. A két számozás el van csúszva, mert a foliószám az első lapon kezdődik (1r: Loci scripturae, 1v: Loci communes), míg a paginaszám csak az első beszédnél. Kötés: újabb kötés, keménytáblás, sötét papír borítással, a gerincen vajszerű bőrkötéssel, mintával, belül új, barna előzéklap elől-hátul. Gerinc felirata: G. Eniediny. Contionum Centuria I.

⁴⁰⁶ EUET, 340.

⁴⁰⁷ A kérdéses darabra hosszabban visszatérek a *Jeruzsálem pusztulása* című fejezetben.

a legendás utolsó triacas beszédeinek. Egyben a politikai és egyházpolitikai tartalmak tekintetében is jobb rálátást biztosít majd arra, milyen korszakban készülhettek a beszédek.

Az biztos, hogy az egyik legtöbbet idézett triacas éppen a hetedik. A triacast, de annak második felét mindenképp 1597-re datálta az EUET és ezt követve a kutatók.⁴⁰⁸ Erdemes azonban a Kénosi Tözsérék által ismertetett túl szép narratívát a prédikációgyűjtemény egésze szempontjából újból és alaposan megvizsgálnunk.

A kötetben négy beszédpár található. A 207. és 209. beszéd megegyező témamejelölést (*De causis poenarum*) kapott. Itt szerepel a 204. beszéd, mely egy latin dispositióban végződik.⁴⁰⁹ A kötet egy tanító beszéddel⁴¹⁰ kezdődik, melyben az elfogadó és megértő szeretetet, a bizonytalanok felkarolását, az igaz hitre való türelmes vezetését magyarázza a püspök a híveknek.⁴¹¹ A beszéd második felében azonban már a háromsághívők elleni komoly kritikát találunk.⁴¹² A prédikációgyűjtemény példarendszerének egy részéhez is kulcsot kapunk, ugyanis a prédikátor megmagyarázza, miért a farizeusokkal állítja párhuzamba a katolikusokat. Miután felteszi a kérdést, hogy a katolikusok követnek-e el nagyobb hibát azzal, hogy eretnekeknek, ördög fiainak, elkárhozottaknak mondják az unitáriusokat, vagy a háromságtagadók, akik csupán utálják és babonásoknak tartják amazokat, megmagyarázza azt is, kikhez hasonlítanak a háromsághívők:

⁴⁰⁸ EUET, 360–361, 365–366.

⁴⁰⁹ A 204. beszédhez tartozó dispositio (K1, 47 (25r) – 48 (25v)) szövegét közli: KÁLDOS János, Enyedi György prédikációgyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 105.

⁴¹⁰ 200. beszéd, K1, 1–10. *Infirmiorum in fide rationem habendam esse. Rom. 14, 1. 200. beszéd, Sz, 656 (556)–672 (572). Róm. 14, 1. Azt, az ki erőltén az hitben, vegyétek mellétek, de vetélkedésekkel ne fáraszátok! Mert némely azt hiszi, hogy mindent jó megenni. Némely pedig, az ki erőltén, utálja azt, az ki nem eszik meg mindent. És az, ki nem eszik meg mindent, ne kárhoztassa azt, az ki mindent megeszik: Mert az Isten azt felvette: Te kicsoda vagy, hogy másnak szolgáját kárhoztatod. Az ő utának áll vagy esik. Megerősítetik pedig, mert az Isten megerősítheti azt. Némely egy napot másnál böcsületesebbnek tart, némely minden napot egyszerűen tart, minden ember az ő értelme felől bizonyos legyen. Az, ki egy napot másnál becsületesbnek állít, az Úrért cselekeszi, mert az Úrnak hálákat ad, az ki pedig nem feljebb becsül egyet másnál, az is az Úrért eszik. Mert az Úrnak hálákat ad. Az, ki nem eszik, az Úrért nem eszik, és hálákat ad az Istennek. Mert egyikünk sem él ömagának, és senki meg sem hal magának. Mert ha élünk is, az Úrnak élünk. Ha meghalunk is, az Úrnak halunk. Akár élünk azért s akár halunk, az Úré vagyunk. Mert azért holt meg és azért támadott és elevenedett meg az Krisztus, hogy mind az holtakon s mind az élőknél uralkodjék.*

⁴¹¹ A gyűjteményben összesen két konkrét utalást találunk Jacobus Palaeologusra, amellet, hogy tudjuk, Enyedi munkáiban épített a radikális gondolkodó műveire. Az egyik utalás ebben a beszédben található, ki zárólag a K1-ben fennmaradt változatban: „És mint hogy tudja vala az zsidóknak kemény nyakukat és természetüket, ugyan kemény, dorgáló beszédekkel szólítja meg őket: Te ki vagy, hogy kárhoztassad: Haec de Judaeis esse dicta, patet inde, quia ὁπισθὶν Paulus in hac disputatione semper tribuit Judaeis, ut patet ex ver. 3. et 20. Exutherisin autem Gentibus. Haec annoto contra Paleologum.” 200. beszéd, K1, 6 (4r).

⁴¹² Tisztán és hangsúlyozottan elválasztja azonban szavait a fejedelmi kritikától. K1, 6: „Vedd eszedbe pedig, hogy itt nem a bírának és fejedelmeknek ítéletiről és kárhoztatásáról (kiknek a hatalmat és botot az Isten kezükbe adta) szól szent Pál, hanem az egyéb emberekről, kikhez nem illik, hogy kárhoztassanak.”

„Immár lássuk meg, melyik rendbeliekhez hasonlóak a pápások? Bizony, a farizeusokhoz, nem az Írásból vett kételkedőskökhöz. Mert nem azt mondják ők, hogy ihol az Isten, a próféták, az apostolok, a Krisztus azt mondja, de ti ez ellen szóltok és cselekedtek. Hanem azt mondják: Az ekklezsia így végezte, a conciliomokban rendelték, a páterek azt írják, hogy most 40 napig nem kell húst enni, hanem csak halat, borsót, kását, lencsét etc. Ti azt meg nem tartjátok, azért hamis tanítók vagytok.”

Felhívja a hallgatók figyelmét arra is, hogy felelni kell a támadásra, sértésre. Szavai meglepő módon épp a vitát zárják ki a lehetséges megoldások közül, jelezve, hogy ezt a magatartást a háromsághívők kényszerítik ki:

„Bizony, nem kell elhallgatnunk, eltűnnünk, nem kell vélek társalkodnunk, mert nem olyanok, amineműekről szól itt az apostol, hanem olyanok, mint a farizeusok. Tehát bányunk úgy velük, mint ezekkel a Krisztus, pirongassuk, hamisítsuk, kárhoztassuk és mindenek előtt az ő tudatlanságukat, álnokságukat kiterjesszük, hirdessük.”⁴¹³

A 201. számú prédikáció⁴¹⁴ a szombat megtartásáról, zsidó szokásokról, valamint a túlbuzgó vallásosság kritikájáról, a babonaságról, annak veszedelmességéről, az isteni tisztelet külső és belső formájáról szól. Tanulságos e beszéd az Enyedit és általában az unitáriusokat ért zsidózó vádak szempontjából is. A prédikációkban Enyedi a zsidó hagyományokat mint történelmi példákat mutatja be. Ahogy más beszédeiben, itt is elhatárolódik a zsidó hagyományok bármely formája megtartásának gondolatától is, babonaságnak tartja azokat és kritikus módon szemléli a bibliai történetekben való leírásukat. Utal arra is, hogy a rómaiak nem vehették volna meg Jeruzsálemet, ha nem ostromolták volna szombaton is, amikor a zsidók nem mertek fegyvert ragadni.⁴¹⁵

A 202. beszédben⁴¹⁶ a prédikátor a tudatlanságról és annak fő okáról, a hitetlenségről szól. Pünkösdi beszédként ezzel magyarázza, hogy a zsidók nem ismerték fel Jézust és nem hittek benne. A beszédben Krisztus Jeruzsálembe való bemenetelének előzményeit és módját veszi elő a prédikátor. Emellett érezhető társadalomkritikai szál is van a beszédben.

⁴¹³ Az idézetek helye: K1, 9–10.

⁴¹⁴ 201. beszéd, K1, 10–18. De sabbatho. Mt. 12, 1. *Egykor megyen vala Jézus a vetés közt szombaton, az ő tanítványi pedig éhezvén etc.*

⁴¹⁵ A zsidó és magyar sors, valamint Jeruzsálem és Kolozsvár párhuzamba állítása inkább aktualizálja szavait, ám a babonás szabálykövetésre nem az unitáriusok szokásait hozza példaként. A szombatosok szoros bibliai követésére és a zsidó hagyományok kritikátlan átvételére utal: „Melyből megtetszik, hogy babonások ezek, akik szombat nap minden munkát megtiltnak és oly szorosan tartják, mit a zsidók régen.” 201. beszéd, K1, 15.

⁴¹⁶ 202. beszéd, K1, 19–27. De ingressu Jesu Ierosolimam super Asina. Mt. 21, 1. *Mikor közelítettetek volna Jeruzsálemhez, és jutottak volna Beth-phagéba, az olajfának hegyére etc.*

A magyarázat közben figyelmezteti a híveket, hogy járjanak templomba és hallgassák Isten igéjét.⁴¹⁷ Ugyanígy figyelmezteti a hatalmukkal visszaélő főurakat és a fejedelmet az illő viselkedésre.⁴¹⁸

A 203., Krisztus feltámadását tárgyaló beszédben⁴¹⁹ a passió lelki értelmét tárgyalja. Pál szavain keresztül bemutatja, hogy a hívő embernek mit kell megtanulnia Krisztus szenvedésének és feltámadásának történetéből, és hogyan kell tiszta keresztyén életet élnie: „[...] a Krisztus halálát és feltámadását jó história szerint is, amint az evangélisták megírták, megérteni, de sokkal szükségesb azokról lelki mód szerint elmélkedni. Tudni illik miképpen kell azokat magunkra alkalmaztatnunk és azok micsodákat példáztatnak és jegyzetnek.”⁴²⁰ Ennek kapcsán beszél az ekkleziáról, gyülekezetéről is. Itt jegyzi meg azt is a püspök, hogy milyen nevekkkel illetik e gyülekezetet a bibliában: „Néha háznak, néha szőlőnek, néha menyasszonynak, néha egy egész és eleven embernek mondatik.” A szöveg helyet tanulságos tovább is olvasni, ugyanis ez a téma is azok közül való, melyekről a Szilvási elleni beszédben Enyedi értekezik, kiemelve, hogy nem fizikai, hanem lelki testről beszél e sorokban Pál. Jelen esetben Enyedi kikerüli a test filozófiai problémájának témáját a példasor segítségével, hiszen mint ahogy a ház és szegletkő, úgy a test metaforája sem literális jelentésében értelmezendő.⁴²¹ Azonban a textus további értelmezése során ugyanebbe a problémába fut bele, többször magyarázatba kezd, hangsúlyozva, hogy Krisztus test

⁴¹⁷ „Ne legyünk mi is tunyák, és ne resteljünk oda menni, ahol az Úrnak beszédét, törvényét hallgathatjuk, tanulhatjuk, mert az az Istennek egyik tisztelete és szolgálata, hogy az ő beszédét tudakozzuk, értekezzük s éjjel-nappal elménkbe forgassuk. [...] De nem hogy ez Krisztus példája serkentene fel minket ez fáradtsággal való munkára, de csak a munka nélkül és sétálást is resteljük. Nem kellene, úgy tetszik, igen messze fáradnunk, csak nem házunk tövébe vagy az Istennek háza, de mégis inkább akarjuk vagy a házfalak alatt lábunkat lógatni, vagy vesztég heverni, vagy a konyha körül forgódni, hogy nem egy órácskát az Isten igéjének hallgatásába tölteni.” K1, 20–21.

⁴¹⁸ „Mellyel példát ada a fejedelmeknek és uraknak, hogy az ő alattok valókon ne hatalmason, ne kegyetlenül uralkodjanak. Királya vala ő egész zsidóságnak, mint a következők igékből megtetszik, de azért az ő alatta való kösségen semmi erőszakot nem cselekedék. De ez mostani fejedelmek még Achábnál is istentelenebbek, kit noha az Írás erősen kárhoztat, de mégis az ő jobbágynak szölejét el nem meri venni, foglalni hatalmasul, hanem az arannyal megkínálá, és dirincsbe is kész vala a szőlőt elváltani, hogy egyiket sem akarja a jobbágya, nem meri elvenni. Vesd ezekhez, kérlek, a mi nemes emberinket és fejedelminket, ha mi marháját az ura kívánja szolgálának, jobbágynak, nemhogy pénzért venné meg, de tarkón verve elveszi tőle ingyen. Vagy ha nem akarja ajándékon neki adni, még megbünteti érette. Azért bizony ezek az Acháb kegyetlenségét meghaladták. Ha az Írás azt a fejedelmet gonosznak mondja és átkozza, hol maradhatnak meg a mi nemesink és nyomorgatóink?” 202. beszéd, K1, 22.

⁴¹⁹ 203. beszéd, K1, 27–36. De resurrectione Christi. Kol. 3, 1. *Annak okáért ha a Krisztussal együtt feltámadtatok, az odafenn való dolgokat keressétek.*

⁴²⁰ 203. beszéd, K1, 27 (15r).

⁴²¹ 203. beszéd, K1, 28–29. (15v–16r.) „De mind efféle hasonlatosságból vett nevezetek között a Krisztusnak mindenkor nagyobb tisztesség és főség adatik. Mert mikor az ekklezsia háznak neveztetik, abban a Krisztus szegletkőnek és fundamentumnak mondatik. Mikor az gyülekezet szőlő, akkor a Krisztus a vincellér és fízető. Mikor menyasszony, akkor a Krisztus vőlegény. Mikor a szent gyülekezet egész emberhez hasonlítatik, akkor a Krisztus főnek neveztetik. És így mindenkor neki a főbbik hely és tiszt tulajdonítatik.”

szerint való feltámadása helyett jelen esetben Krisztus dicsőségre jutásáról és az életnek a halál után való megújulásáról kell beszéni. A magyarázatsor végén pedig visszajut a test-metaforához: „Ez intésnek pedig fundamentuma ez: Mert ahol vagy a fő, szükség, hogy a több tagok is ott legyenek. De a Krisztus a fő, ki mennyben vagy, tehát a tagoknak is (kik a hívek) mennyben kell lenniük.”⁴²² A halál és feltámadás literális és spirituális értelmezése a beszéd végéig többször előkerül. A részekre tagolt magyarázatok között tanító bölcsességekkel tölti ki a prédikátor a beszédet. Ezekben többek között bemutatja, hogy miért nem a földi gazdagságra, hanem a túlvilági boldográgra kell figyelni, valamint hogy a könyvek gyűjtésénél hasznosabb a bölcsesség. A halál módjainak értelmezésekor pedig nem kerüli ki a lehetőséget, hogy a testi halál és az örök kárhozat, vagyis a második halál mellett a bálványimádást, tudatlanságot, bünt (vagyis a háromságban való hitet és a katolicizmust) is halálnak nevezze. A jó keresztény halál bemutatása során a Biblia szöveghelyeinek felsorolása mellett nem maradnak ki az antik bölcsek sem a gondolatmenetből, melyet így zár a püspök: „Noha pedig ez némelyeknek netalán csudának tetszik, hogy az élő embert megholtak mondjuk és hogy a halált dicsérjük, jónak ítéljük, de azért ez igen szokott dolog, nem csak a szentírásban, hanem a pogány bölcsek közt is. Mert még ők is azt mondták, hogy a bölcs embernek élete halál és a bölcsesség, a filozófia halálnak elmélkedése.” A Platónnak tulajdonítható mondásnak (*Vera philosophia est meditatio mortis*)⁴²³ azután sorra veszi értelmezési lehetőségeit. A prédikáció második részében vigasztalást találunk, melyben a prédikátor Pál szavait magyarázva, a (lélekben) meghalt és Krisztussal feltámadott híveket biztatja. A beszéd végén a feltámadásnak valóságát is kéri a hívektől, a követ-

A 60.beszéd vonatkozó sorai: „Vedd eszedben, hogy a Szentírásban két test vagy. Egyik tapasztalható, másikat csak elmével foghatni meg és lelkinek mondaték, mert így szól ezen apostol 1. Cor. 15[:44-45] Támad fel - úgymond - lelki teste, vagy a hát lelki test is. Efféle lelki testnek hívattatik az Írásban az Istennek anyaszentegyháza és a szenteknek gyülekezete. Mellyel az Írás meg akarja mutatni, mely nagy szeretet és egység legyen és kívántsák az ecclesiában. Mert miképpen az egy testben sok különb-különb tagok vagynak, de azért egyik az másikra sem nem támad, sem nem irigykedik, hanem inkább egyik a másiknak szolgál és javát keresi, mint a kéz nem irigykedik a szemre, hanem inkább, ha valami esik bele, kiveszi, a szem is viszontag a kézre vigyáz, hogy valamiben meg ne üsse, sértse magát, és egyéb tagok is így szolgálnak egymásnak. Szinte azonképpen noha Istennek házában a hívek társaságában sok különb-különb rendek és állapotok vagynak, de azért egymásra törniök és irigykedniök nem illik, hanem inkább egymást segíteni és oltalmazni kell. Ezért mondja az írás az anyaszentegyházról oly testnek, kinek feje a Krisztus, amiképpen ugyan itt ez cap. 1[:2] et Coloss. 1[:18] mondja az apostol. A több rendbéli emberek pedig hasonlóak a kézhez, lábhoz és egyéb tagokhoz. Értsd azért itt is a testen azt, a lelki testet. Inti pedig e hasonlatosság a híveket az egységre, miképpen erről bővebben szól az apostol. Col. 1:12” EGYVM, 163–164.

A 60. beszédben szereplő literális és spirituális-intelligibilis testértelmezésről hosszabban ír Simon József készülő monográfiájában: SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia* Enyedi György életművében. Kézirat, Wolfenbüttel, 2013 július, 7–10.

⁴²² 203. beszéd, K1, 30 (16v).

⁴²³ A szöveghely mellett a margón a „Philosophia meditatio mortis” jegyzetet is megtaláljuk.

kező, kritikától nem mentes szavakkal: „Mely kimagyarázhatatlan és vég nélkül való állapotban, ha mi is részesek akarunk lenni, ne csak nyelvünkkel mondjuk, hogy a Krisztus feltámadott, se valami komédiajátszással mutogassuk az ő feltámadását, hanem mi is övéle egyetemben feltámadjunk és a régi, ó embert minden ő cselekedetivel rólunk levessük és az új embert, ki igazságban és szentségben teremtetett az Istentől, felöltözzük. Mi támadjunk fel, ne mi támasszuk fel a Krisztust, mint a pápások, ne csak valami darab töke bálvány hordozásában mutogassuk, hogy feltámadott a Krisztus, mint az Antikrisztus. Mert bizony, ha meg nem újulunk életünkben, soha nekünk sem a Krisztus, sem az ő feltámadása nem használ.”⁴²⁴

Pünkösd második napjára készült a 204. beszédben⁴²⁵ az újszövetség könyveiről, és főképpen Péter szavainak magyarázatáról prédikál a püspök. Azzal indokolja választását, hogy amiképp a magyarok pogányokból lett keresztények, úgy azokat az igéket kell főképp megérteniük, melyek a krisztusi parancsot követő pogányoknak, az új keresztényeknek szólnak.⁴²⁶ Megmagyarázza a prédikátor, hogy kiket hív magához az Úr, ahogy azt is, hogy mit kell a keresztényeknek Krisztus és az egy Isten felől hinniük és vallaniuk. A beszédben utalásokat találunk más triacasok prédikációira,⁴²⁷ emellett több helyen a prédikátor más alkalommal elmondandó prédikációkat előlegez meg.⁴²⁸ Ez utóbbiakat egyelőre nem tudtam hiánytalanul azonosítani. Ha a korpuszban nem találjuk meg a hivatkozott részt, az utalások olyan korpuszrészről adhatnak képet, melyet a püspök tervezett ugyan, de nem készített el. Mivel a másoló megtartotta az eredeti szöveg töredékességét, vagyis átdolgozásnak kevés jelét mutatja a beszéd, a jegyzeteket is nagy valószínűséggel tulajdoníthatjuk Enyedi eredeti intencióinak.

⁴²⁴ 203. beszéd, K1, 36 (19v).

⁴²⁵ 204. beszéd, K1, 36–49. *Doctrinae salutis et Evangelii summa*. ApCsel. 10, 34. *Megnyitván Péter az ő száját mondá: Én valóban és nyilvánossággal megtapasztaltam, hogy nem etc.*

⁴²⁶ A beszédből, mely egyrészt a keresztény összefogást, vallási és nemzeti toleranciát hirdeti, egyben újfent kemény kritikával lép fel a katolikusok ellen, a dolgozatban több helyen is idézek.

⁴²⁷ Bővebben ld. a kollektív hivatkozások tárgyalásánál.

⁴²⁸ Pl. K1, 45 (24r): „De a szent János írásáról szóljunk más időben, Isten segítségével. Itt most csak azt tanul meg, hogy aki a Krisztus életének históriáját hasznosan akarja érteni, elég, ha ott kezdi el, mikor megkeresztelkedett és Szentlélekkel felkenetett. [...] Nincs az Istennek Istene, és akinek Istene vagyon, bizony kisebb az ő Istenénél. *De erről másszor.*” [Kielemés tőlem. – L.B.]

A 205. és 206. beszéd Jn. 14 verseire épül.⁴²⁹ Mindkét beszéd a másoló által pünkösd második és harmadik napjára van datálva.⁴³⁰ Az elsőben Krisztus azon, János által leírt szavait magyarázza a püspök, melyben a tanítványoknak a rájuk váró nehézségekről beszél és a halála utáni magukviselésére tanítja őket. Enyedi csak bibliai példákat sző a magyarázatba, egyben az unitárius tanok részletes ismertetését adja Krisztusról és a Szentlélekről, egyben bírálja a katolikusok bibliához való viszonyát. A beszédet így zárja:

„Elég tehát az üdvösségre a megírott tudomány, nem kell azt toldozni, foldozni, tradíciókkal, szerzésekkel támogatni. Tökéletessé és minden jóra felkészültté teszi az Istennek emberét az Írás. Azért mi is ezzel elégedjünk meg, ez mellett maradjunk meg. Akinek ez nem elég, járjon az emberi gondolatok, álmok és végezések után. A mi lábaink szövéténeke és lámpása legyen az Istennek igéje, ne a sok emberi találmány. Az mint tanít és int szent Dávid és szent Péter.”⁴³¹

A beszédpár második fele szervesen kapcsolódik az elsőhöz, ezt a beszédkezdet is megerősíti, utalva a már elhangzottakra, és jelezve, hogy a prédikáció a Krisztus által a tanítványokra hagyott békességről fog szólni. Bár a beszéd maga szoros bibliamagyarázat, az egyéb bibliai idézetek mellett Seneca, Vergilius is előkerül, és maga a téma is ideális az aktualizálásra. A külső helyett a belső, lelki békességről szól a prédikátor, hangsúlyozva, hogy a világ mindig is háborúsággal és fájdalommal volt terhes, de az Isten által adott lelki békesség megszabadíthat mindenkit a szenvedéstől. A beszéd második felében kérdés-felelet formában Krisztus halálának és feltámadásának magyarázatát adja. A beszédet a következőképpen zárja: „No, mindezekből azért a tanulság ez, hogy ha kinek Istentől mi hivatala vagy, abban tökéletesen megálljon, és hogy nem mint attól elszakadjon, az ő igazságát és hűségét kész legyen vérével is megpecsételni.”⁴³²

⁴²⁹ 205. beszéd, K1, 49–57. De promissione Christi. Jn. 14, 23. *Felele Jézus és mondá: Ha ki szeret engemet, az én beszédemet megtartja, az én Atyám is etc.*

206. beszéd, K1, 57–65. De pace Christi, quam dedit Apostolis suis. Jn. 14, 27. *Békességet hagyok tinétek, az én békességemet etc.*

⁴³⁰ 49 (26r): „In die Pentecost vel secunda vel tertia die.”

57 (30r): „2 vel 3 die Pasch.”

⁴³¹ A beszéd teljes magyarázatát érdemes részletesebben összevetni Enyedi egyéb műveivel. Pl.: *Rövid értekezés a római hit régi eredete és folytonossága ellen* (Contra antiquitatem et perpetuam durationem fidei Romanae brevis dissertatio), in EGYVM, 59, 61. („Erről mondja Péter apostol (2Péter 1:19): igen biztos nálunk a prófétai beszéd is, amelyre jól tesztetek, ha figyelmeztetek, mint sötét helyen világító szövéténeke. Ezt hívja Dávid az ő lábai szövéténeke.”; „Ha tehát Isten igéje szövétének, amely sötét helyen világít, ahogy Péter mondja, ha szövétének a jámborok lábainak, ha az együgyűeket bölcsé teszi, ha világos, ha megvilágosítja a szemeket, ahogyan a zsoltáros éneklí, bizonyára nem homályos és sötét, hanem, ellenkezőleg, szétkergeti és eloszlatja a sötétséget és megszabadít a tudatlanságtól, amely a lélek tulajdonképpeni homálya és sötétsége.”)

⁴³² 206. beszéd, K1, 65 (34r).

A 207–212. beszédekert érdemes együtt tárgyalni. Uzoni Fosztóék már az EUET lapjain is kiemelt szövegegységként kezelik a hetedik triacas utolsó hat (és a 213.) beszédét. Leírásukat hosszabban idézem, jegyzetben közölve az említett prédikációk adatait. A hagyomány szerint ezek a fájdalom, a veszteség beszédei. Ám, ha jobban megvizsgáljuk őket, a remény, a bűnbánat időszerűsége, a veszedelem túlélése, Istenben és a jósorsban való bizalom, valamint politikai és a háromságívők ellen irányuló kritika jut főszerephez.

„Őszre hajlott már az idő, mikor Báthory Zsigmondot, ki az ő Scipiójának, Miksa osztrák hercegnek, meghódolt, Keresztes-mezőnél leverték. Enyedi a dolgok múlt s jelen állapotából előrelátta hazája és egyháza nyomorult romlását. Most aztán, hogy annyiszor elvetették Isten sugallta jó tanácsait, elkezdte hazáját siratni, mint Josephus Flaviusnál olvassuk, hogy Albinus fejedelemsége alatt egy bizonyos Jézus nevű zsidó hét esztendőn keresztül, kivált ünnepnapokon, nagy fennszóval jajgatott, és siratta a várost, a templomot és népet, míg nem egy parittyakőtől találva, siralmas lelkét kiadta. [...] Így Enyedi György is boldog kimúlása előtt hét vasárnap siratta jajveszékelve Erdélyt. Kezdte (Ez 19, 1 alapján) [207. beszéd]⁴³³ a közromlást siratni. E siralmában kimutatja, hogy »micsoda cselekedetekkel adnak alkalmatosságot és okot a fekedelmek arra, hogy az ő birodalmokból és uraságokból kiesse- nek.«⁴³⁴

⁴³³ 207. beszéd, K1, 65–73. De causis poenarum. Ez. 19, 1. Te, embernek fia, kezdj siralmat az Izrael fejedelméről, mondván: *Mi vala a te anyád* etc.

⁴³⁴ A beszédből idézett mondat tágabb kontextusban, a beszéd tanulságainak felsorolásakor így hangzik: „Mindezekből pedig első tanulság ez lehet, micsoda okokból vezthetik el a fejedelmek, királyok mind országokat, birodalmukat, s mind pedig magokat. De ha oroslánok lesznek, azaz kegyetlenek, vérontók, nem pásztorok, hanem farkasok, nem atyák, hanem urak: Ha azt akarják, hogy féljenek inkább tőlük az alattuk valók, hogy nem szeressék. 2. tisztátalan életűnek[!]. 3. Ha pusztítók, nem örökösök, ha országuk ékességét és erősségét rontják inkább, hogy öregbítsék. Ezekkel a vétkekkel felrezzentik és reájuk támasztják a külső, körülle való szomszéd nemzetségeket, kik vermet ásnak neki, hálót vonnak eleibe, a likra ha[j]tják, a hálóba kerítik. Második fő tanulságunk immár ez: Hogy a kegyetlen uraknak, fejedelmeknek kegyetlen végük és iszonyú haláluk szokott lenni. És hogy ugyan majd lehetetlen dolog, hogy elkerüljék a szörnyű és véres halált. Forgasd fel mind az históriákat mind a Szentírásban s mind a pogány bölcseseket, különben nem találod. Megáll az Istennek mondása Esaie 33. *Jaj neked, ki prédikálsz* etc. Igen eszesen amaz görögországbeli hét nevezetes bölcsék közül egyik mikor sok földeket, országokat eljárt volna, és végre hazájába került volna: Mikor az ő hazájában lakott tyrannus kérdené, mit látott jártában, költében ez egész világon csudálatosb és ritkább dolgot? Felelé: Megaggott, megvénhedett tyrannust: Annál ő nem látott semmit régiebb dolgot. Ezért írja ama poeta is Iuvenalis: veres agy nélkül. *Ad generum Cereris, sine caede et sanguine pauci Descendunt reges, et morte sicca tyranni.* [D. Iunii IUVENALIS, Satirae 10. 112–113.] De ha szinte itt ez világon efféle kegyetlenek a szörnyű halált elkerülhetnék is, bizony amaz következő életben el nem mennek véle, vagyon még gátjuk, a kiben bizony megakadnak. Harmadik fő tanulság ez igékből ez: Hogy ha hol efféle siralmas dolgot hallunk, vagy veszünk eszünkbe, ha valamely országnak ilyen meghanyatlását és elromlásra, pusztulásra való indulását látjuk, azon ne örüljünk, ne tapsoljunk. Hanem még jó idején a siralomra, a kesergésre készítsük magunkat, amiképpen itt hagyja az Úr Isten a prófétának, hogy még mikor a Júda királynak nem vala semmi gondjuk, és kedvük szerint uralkodnának, lakoznának, akkor mondja, hogy írjon és költsön siralmas éneket és példabeszédet róluk. Mely ugyan örök emlékezetre megmaradjon a veszedelem után is közöttük, amikép-

Második vasárnap [208. beszéd] a szentleckét Ez 7, 25–26-ból vette: »*Rettegés jött el stb.*«⁴³⁵

Harmadik siralmára [209. beszéd] az alapigét Róm 1, 18-ból vette: »*Mer nyilván van az Istennek haragja mennyből stb.*«⁴³⁶ Ebben a durva bálványimádást ostromozza és kárhoztatja, majd így kiált föl: »Fő tanulságunk az apostoltól csak ez, hogyha azt akarjuk, hogy az Isten haragja reánk ne szálljon, és ki ne jelenjék, mind a bálványoknak, mind a teremtett állatoknak imádását, tiszteletjét hátra hagyjuk. Az egy élő, teremtő Istenünket, atyánkot lélekben és igazságban az Krisztus által tiszteljük, és őket szolgáljuk, mert őtet érdemel (vagyis: illeti) minden dicsőség, hatalom, tisztesség mind örökkön örökké. Ámen.«

Negyedik siralmában [210. beszéd] (Zsid. 13, 1 alapján) a szeretetről hagyakozik.⁴³⁷ Itt világosan kimutatja, hogy akiket Ábrahám vendégül látott, nem a háromság személyeinek tekintette, és az ő példájában a könyörületességre buzdít.

Ötödik és hatodik siralmában [211. beszéd, 212. beszéd] (ApCsel 14, 10 s a következő versek alapján)⁴³⁸ az egy igaz Istenről való hitet fejtegeti a bálványozókkal és a szenteket imádókkal szemben. Itt kimutatja, hogy azoktól, akik Pált és Barnabást akarták tisztelni, mit sem különböznek az olyanok, akik csodatetteikért a szenteket tisztelik. Végül a bálványimádásról az egy magasságos Istennek a Jézus Krisztusban való tiszteletére akarja téríteni az embereket.

pen ez Caputnak végéből megtetszik. A mi könyörülő, hatalmas Istenünk oltalmazza országunkat, fejedelmünket efféle siralmas példabeszédttől, hogy a mi utánunk valóknak ne legyünk ilyen dologban példái és tüköri, miképpen ez Júda országának királyi, kikről itt ír a próféta, mind ez egész világnak tanulságára megirattattanak, és a keresztyének gyülekezetükben hirdettetnek.”

⁴³⁵ 208. beszéd, K1, 73–81. Imago horrenda excidii ultima. 208. beszéd, Sz, 672 (572) – 685 (585). Ez. 7, 25. A veszedelemnek jelenlétekor keresik az békességet. De nem léssen. Egyik nyavalya után más jó, egy hír után más támad. És látást keresnek az prófétától és az törvény elvész a paptól, és a tanács az vénektől. Az király kesereg, szomorkodik, az fő ember, az fejedelem gyászba öltözik, és az föld népének kezei ellankadnak. Az ő útjuk szerint cselekedem övelük, és az ő ítéletük szerint ítélem meg őket, hogy megtudják, hogy én vagyok az Úr.

⁴³⁶ 209. beszéd, K1, 81–91. De causis poenarum. 209. beszéd, Sz, 685 (585) – 708 (608). Róm. 1, 18. Megjelenik az Istennek haragja mennyből az embereknek minden istentelenségük és hamisságuk ellen, kik az igazságot hamisságban fogvatartját. Mert az mi az Istenben tudható, bennük vagy, mert az Isten megjelentette nekik. Mert az mi az Istenben láthatatlan, tudni illik, az ő mindenható volta, ez világ teremtésétől fogva az ő cselekedetiről való elmélkedés által megláttatik, avégre, hogy ők legyenek maguk menthetetlenek. Mert mikor az Istent megismerték volna, nem dicsőítették úgy, mint Istent kellett volna dicsőíteni, sem pedig neki hálákat nem adtanak. Hanem az ő okoskodásukban hiábavalókká lettenek. Az ő hallgatag szívük megsötétedett. És mikor magukat bölcsesnek állítanak, kábákká, esztelenekké, bolondokká lettenek. Mert az halhatatlan Istennek dicsőségét elváltoztatták, halandó embereknek, madaraknak, négy lábú állatoknak és csúszómászó állatoknak kifaragott ábrázatjára. Annakokáért az Isten is eltaszította őket az ő szívüknek gonosz kívánságiban. Mert az Istennek igazságát hazugságra változtatták és szolgáltanak inkább az teremtett állatnak, hogy nem mind az teremtőnek, ki mindörökké áldandó. Amen.

⁴³⁷ 210. beszéd, K1, 92–100. Zsid. 13, 1. De hospitalitate. Az atyafiúi szeretet maradjon meg. Az szállásadásról el ne feledkezzetek etc.

⁴³⁸ 211. beszéd, K1, 100–110. ApCsel. 14, 11. De idololatriam gentium et papistarum. Az sokaság pedig mikor látta volna, amit cselekedett Pál, felemelvén szavukat etc.

212. beszéd, K1, [111–114, töredékes, eleje és vége hiányzik]. De vera veri Dei cognitione. ApCsel. 14.

Utolsó beszédét [213. beszéd?] Lk 19 alapján mondotta.⁴³⁹ Ebben Erdélyt és Kolozsvárt, mint Krisztus Urunk halála előtt Jeruszálemet, keservesen elsiratja, hogy többet aztán hoznájuk se szóljon.”

Alapvetően elmondható a Kénosi Tözsérék által felsorolt beszédekről, hogy a prédikációk egy-két mondatát kontextusból kiragadva, a felvázolt kép, a jajveszékelő prédikátor várost sirató szavai hatásossá tételére használták. Mint az idézet jegyzetében közölt szövegrész mutatja, a 207. beszéd korántsem oly egyoldalúan mutatja be a fejedelmek által romlásba sodródó ország képét, mint várnánk. A 208. beszédben ennél borúsabb képet fest. Az Isten ugyanis a reménységet akkor veszi el egy néptől, ha azt már menthetetlennek tartja. Enyedi fő gondolata mégis a békeesség keresése.⁴⁴⁰ A beszéd alapvetően bibliai citátumok láncolata, szólásokkal, mondásokkal színesítve.⁴⁴¹ A bálványimádás (és a hamis próféták) bírálata nyílt támadás a katolikusok ellen, és nem titkolt fejedelmi kritika, gúnyoló felsorolása a felesleges babonáságoknak, melyek nem segítik az erdélyi seregeket győzelemhez.⁴⁴² Felrója ezentúl az uraknak és a fejedelemnek, hogy nem jó tanácsadókat választottak maguknak. A beszéd második részében elmondja, hogyan hagyja el magát a fejedelem, majd a nemesség és a közrendbeli nép, „karjuk lecsügged, megerőtlenül, és a nagy félelemnek miatta eszük elvész”.⁴⁴³ Ám az Úr kegyelmében való bizalom megmentheti még őket, zárja beszédét a püspök. A 209. beszédben nem csak a veszedelemről beszél, hanem arról, hogyan kell annak okát megtalálni és azt elhárítani. Az istentelenséget és hamisságot mutatja be, melyet a bálványimádáshoz, vagyis a háromsághívők ellen szóló kritikához köt. Ez azonban a beszéd egy pontján dogmatikai fejtegetésbe fordul, Enyedi figyelemteti is olvasóját (hallgatóját) is, hogy az eltérő értelmezésekben „az igék magyarázatában lehet különbség” Az invisibilia Deit, vagyis annak kifejtését, hogy Isten láthatatlan és kimondhatatlan dolgait csak a látható, teremtett dolgokon keresztül szemlélhetjük, azt hiszem, nem

⁴³⁹ A beszédet ma nem ismerjük.

⁴⁴⁰ „Mert amint szokták mondani: Nem tudja az az édest megbecsülni, aki keserűt nem kóstolt. Nem tudja az, mely nagy jószág legyen az egészség, aki soha beteg nem volt. Azonképpen azt mondja itt az Isten, hogy a veszedelemkor kezdik az emberek keresni és kívánni a békeességet, kit azelőtt nem tudtak megbecsülni.” 208. beszéd, K1, 75.

⁴⁴¹ Az egyik legszebb magyarázat a következő: „Szokták a deákok mondani: Nulla calamitas sola. Hanem ugyan bokrosra szokott jönni, és nemkülönben, mint mikor a láncnak egyik szemét megrántod, a többi is utána zúdul, azonképpen egy veszély után sok rohan.” K1, 75.

⁴⁴² Pl.: „Azt mondja itt azért az Úr Isten, hogy a ti prófétáitok, kik most igen nyelvesek, biztatnak, minden jókat ígérnek, igen nyesik és viszik, mint s hogy léssen, bizony, akkor megnémulnak, ha kérde, mit kell művelni, csak hallgatnak. Nem fog semmit sem a szentelt kard, sem a mise, sem a zsoltos, amiképpen másutt is csúfolja az Isten efféle bálványimádó fejedelmeket: Nosza, úgymond, álljanak elé a te isteneid, akiket tiszteltét, mondják meg, mint léssen dolgotok, mint jártok. Kelljenek fel, segéljenek meg, szabadítsanak meg, ha oly hatalmasok.” K1, 77.

⁴⁴³ K1, 79.

kell Kolozsvár siratásának tervezett stációjaként értelmeznünk. Isten haragjának fő oka tehát a bálványimádás. A beszédben bibliai példákat hoz gondolatmenete alátámasztásához, majd a bálványimádásról szóló disputációjában két részt különít el, az egyik, meghalt embereknek, szenteknek és állatoknak szabad-e faragott képet állítani és azt imádni, a másik, és ez lesz fontosabb, hogy Istent szabad-e ábrázolni és így imádni. Azonban elsővel kapcsolatban is megjegyzi, hogy azt későbbi időpontban kifejti még. Ezt meg is teszi a 211. és 212. beszédekben. Itt hosszasan bizonyítja, hogy Isten ábrázolása lehetetlen és tilalmas. Egyben visszatér arra, hogy hogyan kapcsolják a háromsághívők a szentháromság tanát a bálványok készítésével és imádásával.

A 210. beszédben a püspök a szeretetre, a szállásadásra és az irgalmasságra tanít. Beszéde alapvetően arra a gondolatra épül, hogy lehet bárki bármilyen bölcs a tudományban és az istenismeretben, ha életét nem igazgatja aszerint. Így ahogy Krisztus és tanítványai is sok esetben „a jámbor erkölcsű és szent életre” tanították a híveket, Enyedi is ezt fogja tenni. Ez a felütés előlegzi, hogy nem apokaliptikus, hanem tanító beszéd következik a sorban. A prédikációban a bibliai idézetek mellett egyéb szövegeket is citál a prédikátor. A textus elemzése közben azonban újabb hitvitai kérdéshez jut, az 1Móz. 18, 1–2-t elemelve hosszan cáfolva a háromsághívők érveit. A beszéd érvelése pedig párhuzamos az Explicationesben a bibliai hely magyarázatakor kifejtettekkel, ahogy arra az Explicationes margójegyzete utal is.⁴⁴⁴ Így az is érthetővé válik, hogy egy a környező beszédektől első

⁴⁴⁴ Explicationes, 1598, 26–29. Explicationes, 1619, 37–42. A szöveghelyek összehasonlításával röviden foglalkozik Káldos János is egyik cikkében (KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteménye*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 190–191). Az átirásban néhány pontatlanság maradt, ezért saját átirásban én is idézem (210. beszéd, K1, 96–97): „Itt illendő, sőt, ugyan szükséges, hogy ez históriának igaz értelméről az apostolnak magyarázatja szerint szóljak. Mert a háromság-Isten imádók innét akarják együnné az Istennek három személyét és a Krisztusnak anyja előtt való létét megbizonyítani, és imígyen okoskodnak: Ábrahámnak akkor az Isten jelent meg ez három útonjárókban. Azért következik, hogy miképpen ezek hárman voltak, azonképpen az istenségbe is három személy vagy. Osztán: Ezek noha hárman voltak, de Ábrahám egyet imádott és egynek szóla, mikor azt mondá: Uram, ha kedvet találtam nálad, ne kerüld el a te szolgádat. Melyből azt akarják kihozi, hogy Ábrahám az egyik imádásával azt jelentette, hogy noha az Isten három személyében, de azért egy állatjában. És hogy egyiket szólította meg, mondván: Uram, nem Uraim, azt mondják, hogy ez a Fiú Isten volt. De Ábrahám Mária előtt egynéhány száz esztendővel volt. Tehát mikor Mária ingyen sem született volt is, a Krisztus immár volt. Azért örökké való.

Ezekre mi önekiek ilyen választ tegyünk: Hogy 1. bátor megengedjük nekik, hogy az Isten jelent meg Ábrahámnak ez útonjárókban. De ez mellett azt mondjuk, hogy az Istent soha senki az ő személyében és mivoltában sem nem látta, sem nem láthatja. Mint ezt mind a próféciák s mind az apostolok, s mind Krisztus Urunk nyilván vallják és bizonyítják.

Mindazáltal megjelentette magát sokképpen, hol angyalok által, hol tűzben, hol szózatban, hogy egyébképpen, nem hogy ő vagy angyal, vagy tűz, vagy szózat volna, hanem hogy ezek által akarta magát megmutatni. Azt mondjuk azért, hogy ezek a útonjárók is angyalok voltak és ezt megbizonyítjuk mind a Mózes írásából és az apostol mondásából, ki őket világosan angyaloknak hívja. De az Isten nem angyal. Azért ez három angyal nem volt az Istennek három személye.” Stb.

ránézésre idegen téma hogyan illeszkedik valójában tökéletesen a bálványimádás kritikájának kontextusában, nem csak kiegészítve azokat, de a már elhangzottakkal alátámasztva az argumentációt. Az Explicationessel való összevetés során feltételeznünk kell, hogy ugyanazokat a forrásokat használta a prédikátor a prédikáció elkészítésekor is, így Kálvin, Tremellius⁴⁴⁵ vagy Musculus (Wolfgang Müslin) munkáit.⁴⁴⁶ A szerencse forgandóságáról szóló gondolattal zárja beszédét a prédikátor, visszatérve az eredetileg választott témára: „Mert ez a világ senkit nem választ ki, senkinek nem ígér tökéletes és bátorságos boldogságot, hanem amint szokták mondani: Mindenen megeshetik az, ami valakin megesett. Ha ma én rajtam, holnap terajta lehet.”⁴⁴⁷ A 211. és 212. beszédek laphiányok miatt ma nem ismertek teljes terjedelmükben. A 212. beszédről emellett meg kell jegyezni, hogy írása elűt a kódex egészétől, láthatóan más kéz munkája. A pár lapos töredék alapján egyelőre a másolót nem sikerült beazonosítani. A két utolsó beszédben emellett jól látható, hogyan viszi tovább a hitvitai jellegű gondolatmenetet, a bálványozás bírálatát és a háromsághívők, katolikusok elleni támadó hangot a püspök. A rövid összefoglalás jól mutatja, hogy a Kénosi Tőzsérék által felépített és az Enyedi prédikációiról szóló szakirodalomban azóta is bevett leírás az utolsó triacas és annak második felében szereplő beszédek tartalmáról nem pontos. A mítosz megszüntetéséhez a szövegek vizsgálata és ismertetése és teljes terjedelmükben való publikálása szükséges.

⁴⁴⁵ Tremellius munkáinak használata két olyan beszéd kapcsán merül fel (93. beszéd, 192. beszéd), melyek megvannak az Explicationesben is. Ez nem csak azt támaszthatja alá, hogy az Explicationes és a beszédek egy időben készültek, de azt is, hogy a különböző triacasokban szereplő prédikációk a forráshasználat alapján valószínűsíthetően egymáshoz közeli időpontban keletkeztek.

⁴⁴⁶ Amint a prédikáció láthatóan támaszkodik a korábbi alkalmakkor elmondottakra, ugyanúgy, az Explicationes szövege is utal ilyesféle szövegszerkesztésre. (Pl.: Explicationes, 1619, 38: „Amely hogy igen gyakran megvagyon, és hogy az Jehova név senkit Istenné nem teszen, immár ezelőtt sok és erős bizonyságokkal megerősítettük.”) Ez alapján látszik, hogy a további munka során szükséges a feldolgozott prédikációkat, valamint az Explicationes szöveghelyeit és a két (latin, magyar) változat eltéréseit szóról szóra haladva összevetni a pontos szerkesztési, kompilációs kapcsolatok feltérképezéséhez.

⁴⁴⁷ 210. beszéd, K1, 100.

2.3.6. A Székelykeresztúri Kódex

A *Székelykeresztúri Kódex* Fejérdi Gergely másolata. Az 1629-re datált kötet negyvenkét válogatott, azonosítható Enyedi-beszédet tartalmaz. Ebből huszonnégy a második triacasból, tizenhárom a hatodik, míg kettő a hetedik triacasból való.⁴⁴⁸

A kötet jó állapotú, tiszta, jól tagolt szöveget tartalmaz. Strukturájában elüt az összes többi ismert másolattól, mivel a beszédek több részre bontja, egy-egy hosszabb prédikációból két rövidebbet hoz létre. A szétválasztás jól nyomon követhető, mivel míg a kezdő beszédnek megadja a címét, a második rész általában csupán a Concio megjelölést viseli. Ezzel az eljárással egy textus alá több beszédet rendel a másoló. Bár negyvenkét szereplő beszédet említettem, a kódex valójában negyvennégy beszédet tartalmaz, melyből azonban kettőt nem tudunk azonosítani. A korpusz töredékesen áll csak rendelkezésünkre, a másoló által idézett triacasokban is. Mivel a másoló maga ezeket a beszédek is besorolta az Enyedi emlékeztére különböző triacasokból másolt anyagba, mindaddig a korpusz részének tekintem őket, míg ennek ellenkezőjét nem tudom bizonyítani. Így az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ezeket is beleszámolom a kódex tartalmába. A kötetben tehát negyvennégy beszéddel lenne dolgunk, a különleges struktúra folytán ebből a másoló hatvannyolc beszédet készít, vagyis majdnem megduplázza a számot. A *Melléklet*ben közölt, a kettéválasztott beszédekben szereplő lokalizált utalások megerősítik azok összetartozását, azt is világossá teszik, hogy az adott prédikációkat más-más alkalommal adták elő. A beszédrészek végén és elején formula-szerű szövegekkel dolgozott a másoló, csak ezeken a pontokon bontotta meg az eredeti koncepciót. Emellett néhány előre és hátrautalást helyezett az összetartozó prédikációrészekbe. Ugyanígy, a textus idézésekor visszautal a szétválasztott beszédek első darabjára.

Látható, hogy gyakorlott másolóval és szöveghasználóval van dolgunk. Sok rövidítéssel találkozunk a szövegekben, azokat sok helyen csak a variánsok kontrollszöveggént való használatával tudjuk feloldani. Egy helyen a *Székelykeresztúri Kódex*ben a következő szerepel: „Olyanok vagyuk/-/, mint egi egi fel fut teomlok. Akaratosok, kevelyek, cifrak, Rag. Czial: feos. tol. Paraz. orrok, gil. in Summa, In/-/telenek.” A mondat a 3. *Kolozsvári*

⁴⁴⁸ Lelőhelye: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzete: 0439. Terjedelme: 420 p. Mérete: 151x192 mm. Kötés: színes, kemény kartonkötés, sarka és hátlapja vajsínű bőrbe kötve, virágdísszel aranyozva. A gerinc felirata: C. C. CONCILIUM R. V. GEORGY ENYEDINI.

Kódex adott helyének egybevetése után így oldható fel: „Olyanok vagyunk, mint egy-egy felfűtt tömlők, akaratosok, kevélyek, cifrák, rágalmazók, csalárdok, fösvények, tolvajok, paráznák, orrok, gyűlölködők, in summa, istentelenek.”⁴⁴⁹

Nyelvezete is sokban eltér a többi másolattól, így a hívek és Isten jelölésére, megnevezésére szintén formulákat használ, melyeket általában rövidített alakban fűz a szövegben. Ilyenek a következők: E. M. F. Úristen, E. M. F. M. Úr, E. M. Egyedül uralkodó Úr, Mi U. I. C. Z. Atyja, Z. I. k., Z. I. J. L. u. k. stb.⁴⁵⁰

Sok esetben a *Székelykeresztúri Kódex* a variánsoknál bőbeszédűbb. Jól illusztrálja ezt az a bekezdés, ahol a 4. *Kolozsvári Kódex*szel párhuzamban az Isten által az erdélyiekre küldött ellenségeket emlegeti.

57. beszéd, Sz, 210.	57. beszéd, K4, 88v.
„Hív végezetre az poenitenciára Ófelsége az sok pogány nemzetségnek felzendülésével, nem különben, mint mikor ez próféciát mondá és ír á Ézsaiás. Akkor is az Júda országára támadtak vala az elamiták, cyrenusok és syrusok. Azonképpen mostan is felfegyverkeztet az felséges Úr Isten ellenünk gyakorlatossággal sok különb-különb nemzetet, hol az hatalmas török nemzetséget, tatárt, balont[?], lengyelt, németet, hol az szomszéd országokat reánk lázasztja, mindenképpen ijeszt, rettent, ha meg tudnánk valaha az ő haragjától rémülni.”	„Hív végezetre a penitenciára a pogány ellenségnek felzendülésével, nemkülönben, mint mikor ez próféciát mondá és ír á Ézsaiás. Mert akkor támadtak vala Júda országára az elamiták, cyreneusok, syrusok. Azonképpen mostan felfegyverkeztet a hatalmas törököket és kapunk előtt tartja, hogy lássa, ha meg tudunk az ő haragjától rettenni.”

Lássunk egy példát a 3. *Kolozsvári Kódex* és a *Székelykeresztúri Kódex* összehasonlításában is. A második triacas elején lévő beszédben, melyben a híveket ostromozza a prédikátor hibáikat számbavéve:

35. beszéd, Sz, 3.	35. beszéd, K3, 15v.
Miért? Azért, mert nem ismerjük nyavalyánkat, nem akarjuk látni veszedelmünket, maga bizony sok ideje, hogy az fejsze kopácsoldogálja az fa tövét, de ugyan szinte olyan jó sültekek vagyunk, mintha soha semmi nyavalyánk sem lett volna. Egy cseppet sem jobbulunk.	Miért? Mert nem ismerjük nyavalyánkat, nem akarjuk látni veszedelmünket, maga bizony az fa tövén vagyon az fejsze, most is olyan jó sültekek vagyunk, mint azelőtt, egy cseppet sem jobbulunk,

⁴⁴⁹ 35. beszéd, Sz, 3. Az idézetet hosszabban ld. alább.

⁴⁵⁰ A rövidítések lehetséges feloldásai: Mi U. I. C. Z. Atyja = Mi Urunk, Istenünk, Krisztus Szent Atyja; Z. I. k. = Szent Isten kegyelméből; stb. Azokat a rövidítéseket, melyeknek biztos feloldását tudtuk adni, az átírás során feloldva illesztettük a prédikációk szövegébe. Rövidítve hagytuk emellett pl. az *E. M. F. Úristen* rövidítést. A beszédekben általában az Isten nevéhez kapcsolt jelzők a *mindenható*, *felséges*, *nagyhatalmú*, *hatalmas*. Ám mivel eddig semmilyen feloldásra nem találtunk kellő alátámasztást, azt rövidítve közöltük. Bővebben ld. a *Melléklet Átírási szabályzatában*.

Olyanok vagyunk, mint egy-egy felfűtt tömlők, akaratosok, kevélyek, cifrák, rágalmazók, csalárdok, fősvények, tolvajok, paráznák, orrok, gyűlölködők, in summa, istentelenek. Bizony, nem az ilyeneket hallgatja meg az Úr Isten. Hát? Ha valaha meg tudnánk térni, igaz penitenciát tartanánk, bűjtöléssel, könyörgéssel megtalálnók az Egek Urát, bizony, megszabadítana. Mert csak Őfelsége az, az ki az halálnak torkából is kivonhat, életre hozhat? Ő az, kinek kezében vagyon az fejedelmeknek szívük és odahajthatja, ahova akarja. Ő az, ki megkeményíti, ha általa az gonoszokat, az istenteleneket megostorozza és megbüntesse. Bizony, félő is, hogy feltelt az mérték, megért az alma, ideje lerázni.	akaratosok, kevélyek vagyunk, cifrák, hasznosok, csalárdok, rágalmazók, gyűlölködők, és másra törők vagyunk, nem az ilyeneket hallgatja meg az Úr. Ha valaha meg tudnánk térni, penitenciát tartanánk, bűjtölésünkkel, könyörgésünkkel megtalálnók az Urat, bizony megszabadítana, mert Ő az, az ki az halálnak torkából is kivonhat, életre hozhat, ő, az kinek kezében vagyon az fejedelmeknek szívük, odahajthatja, az hova akarja, ő az, ki meg is keményíti, hogy általa az gonoszokat, az istenteleneket megostorozza, büntesse. Félek, hogy eltölt az mérték, megérett az alma, ideje lerázni.

A másoló sok helyen reflektál is a másot szövegre, margináliákban, így megjelölve azokat a részeket, melyek elnyerték a tetszését. Ilyen például a 191. beszéd második felében egy marginália, melyet a másoló a víz borrá változtatásának csodája kommentálása mellé illesztett: „Szép magyarázat ez is.”⁴⁵¹ De nem egy helyet találunk, ahol a másoló saját leleményét is a szövegbe fűzte, legalábbis ezt kell gondolnunk, mikor az adott, igencsak megmosolyogtató sorokat a variánsokban nem találjuk meg. Legtöbbször a hívek pirongatása zajlik ezekben a sorokban, hangvételük inkább figyelemfelkeltő. A 40. beszédben a Krisztust követő hívek jellemzésekor Enyedi kitér arra, hogy nem véletlen követték őket a Messiást, hiszen nem csak fülüket és szívüket, de hasukat is megtölthették.⁴⁵² Ehhez fűzi hozzá a *Székeykeresztúri Kódex* másolója a következőket:

„Nem csuda vala, hogy Krisztus Urunkat oly igen örömet hallgatják vala akkor, mikor ötezer ember jár vala utána, mert az tanítás mellett igen jól vala dolguk, megtöltik vala gyomrukat, jó konyhájuk vala. Ugyan elhiszem, hogy többen gyűlnének az prédikációra mostan is, ha jó kupa borok, sült pecsenyék, jó tál étkek járnának elé mellette.”⁴⁵³

⁴⁵¹ 191. beszéd[2], Sz, 615 (515).

⁴⁵² Ld. pl.: 40. beszéd, K4, 15v–16r: „Azért mikor ez az sokaság megértette volna, hogy a tengeren általment volna Krisztus Urunk, utánamenének és megkeresék, nem azért, hogy hallgatnák tanítását, hanem hogy esmét jól tartsa őket, lakodalmat szerezzen nekik, és nem azért, hogy elméjüket, hanem hogy hasukat hizlalhassák. Ezt azért látván Krisztus Urunk, megfeddék őket, és igen szép prédikációt tön elöttük. De mint hogy azoknak az étel kell vala inkább, a tálba vala az eszük, és nem hallgaták oly figyel[m]esen, amint illik vala, a tanítást, hanem csak a külső haját vizsgálják vala, s azért nem tetszik nekik a prédikáció. És hogy láták, hogy nem akar esmét lakodalmat szerzeni nekik, ők is elébb állanak onnat, otthagynak Krisztust mind prédikációstól. Ilyenek mostan is sokan vannak, kik ha veszik eszükbe, hogy az igaz tudomány mellett nem lakhatnak frissen, csakhamar odahagyják Krisztust mind tanításával öszve.”

⁴⁵³ 40. beszéd, Sz, 76–77.

Az egyedi betoldásokat nehézségek nélkül leválaszthatjuk a variánsok segítségével. Alátámasztja azt, hogy későbbi betoldásokról van szó, az Enyedi halála utáni történelmi események beszédekbe való illesztése. A kötetben az aktív prédikatori szerkesztés jeleiben gazdag, a ma ismert kódexek közül a leggazdagabb anyag található.

2.3.7. A Marosvásárhelyi Kódex

A *Marosvásárhelyi Kódex* vegyes kódex, Sinfalván, Tordatúron, Kidén készült a 17. század második felében.⁴⁵⁴ Az Enyedihez köthető beszédmásolatok 1642–1650 közé, valamint 1596 körülre datálhatók és legalább két másolótól (az egyik Pákay János) származnak.⁴⁵⁵ A kötet egészének leírásában további kezeket kell feltételeznünk. Körülbelül egy tucat válogatott Enyedi-prédikációt tartalmaz, négyet az első, hármat a második triacsból, legalább egyet a harmadik, ma nem ismert triacsból, kettőt a negyedik triacsból, és talán egyéb, eddig párhuzamos forrás hiánya miatt azonosítatlan beszédet.⁴⁵⁶

A kódex vegyes minőségű, erősen szerkesztett anyagot tartalmaz. Ám épp ebből kifolyólag gazdag forrásanyagot találunk benne a korabeli másoló prédikátorok alakító, szerkesztő munkájára. A beszédek rövidítettek, vázlatosak, sok pontatlan hivatkozást tartalmaznak. Egyes esetekben a másoló szándékosan kihagy részeket, vagy akár a beszéd második vagy harmadik részét is. A 9. beszéd végén a következő megjegyzés található: „Secundam partem de textu breviter tractavi. <De Secundo>”⁴⁵⁷ A beszéd második fele hiányzik. A 17. beszéd variánsa így végződik: „Ne makuláld; hiszem az textusból jól megtanultad egynéhányszor az conciót. Vide.” Ezeknek a prédikációknak a conticula címet

⁴⁵⁴ A korábbi szakirodalomban a ma *Székelýkeresztúri Kódex*nek nevezett kötet viselte a *Marosvásárhelyi Kódex* nevet. A Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményben található mindkét kódex. A *Székelýkeresztúri Kódex* később származás szerinti azonosítás révén kapott új elnevezést. Ezért érdemes a szakirodalmi utalásokat figyelmesen kezelni.

⁴⁵⁵ A kötet részletes leírását, valamint az Enyedinek tulajdonítható beszédek első listáját Káldos János készítette el. A kódex szorosabb vizsgálata során adatait pontosítani is tudtuk. Ezúton köszönöm, hogy belenézhettem a kéziratba. A kódex rövid bemutatása található az alábbi tanulmányban: KÁLDOS János, Enyedi György prédikációinak szöveggyűjteménye, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 198–201.

⁴⁵⁶ Lelőhelye: Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzete: 0636. Terjedelme: 250 f. Mérete: cca. 100 x 165 mm. Eredeti mérete valószínűleg nagyobb volt, a deformálódott kötés és könyvttest miatt nehéz megállapítani. Többféle korabeli számozást és számozatlan részeket tartalmaz a kódex, egységes lapszámozás nincs. A kötéstábla régi kéziratlapokból (tollpróba, kéziratföredék stb.) áll. A kisméretű kötet rossz állapotú, nehezen nyitható, gerince elferdült.

⁴⁵⁷ M, 34v.

adja, ezzel utalva arra, hogy az eredetihez képest rövidebb változatot ad az olvasó elé. Van, hogy magában a beszédben is jelzi a rövidítést. A 109. beszédben például megjegyzi, hogy bár „Négy része volna ez evangéliumnak, de csak kettőről szólok.”⁴⁵⁸ Több helyen utal rá, hogy más papírokra írta fel a folytatást. Arra is van példa, hogy egy szerkesztő kéz rendezte a másoló korábbi munkáját. A 15. beszédben a prédikáció második részének felvezetése után eltérő tintával áthúzták a következő sort: „Lásd más kis pappíroson lesignálva.”⁴⁵⁹ Az eltérő kéz azután folytatta a beszéd leírását.

A mai kötés szerint a következő sorrendben (nem szorosan egymás után) szerepelnek Enyedi beszédei a kódexben: 38. beszéd, 9. beszéd, 109. beszéd, 102. beszéd, 15. beszéd, 85/1–4(?). beszéd, 17. beszéd, 13. beszéd, 66. beszéd, 37. beszéd.⁴⁶⁰

Leghosszabb a ma 85. számú és további beszédek sora, mely Krisztus megkísértését tárgyalja. Ez a beszéd sor tűnik egyben a legkidolgozottabbnak is. Emellett lapkeveredések látszanak, melyeket később korrigált jegyzetekkel a szerkesztő, ennek ellenére a beszéd számozás hiánya miatt nehezíti a szövegegységek értelmezését. Azt azonban a másoló újra és újra megjelölte, hogy a változatai Enyedi beszédein alapulnak. A laprend visszaállításához a másoló jegyzetei adják a fogódzót. A beszéd sor legalább két, de inkább három elkülönülő, mégis összefüggő beszédből kell, hogy álljon. Ez azt is jelenti, hogy ez a 2. zsoltár magyarázata mellett a másik eset, mikor nem beszéd párral, de beszéd sorral lehet dolgunk. A C26v-ra írva az előző lap végét záró szöveg („Így rostálá meg Pétert az Sátán.”) folytatásként a következőt olvashatjuk: „Vide supra fol. 4.”⁴⁶¹ A megjegyzés könnyen felismerhető rajzos jellel (W, spirál) van azonosítva. A jelölt helyen egy a kódex testbe bevarrt, kis akakú levelet találunk⁴⁶², melynek rektóján a második beszéd vége található, verzóján a beillesztendő példa szerepel, jelöléssel: „(W, spirál) ide elébb 4 fol.”⁴⁶³ A többi, a beszédekre vonatkozó megjegyzés az egyes beszéd részek sorrendjét jelölik. Ezek alapján a szokás szerint a nagybőjti időszakban előadott Mt. 4, 1–11-et négy különálló, egymáshoz kapcsolódó beszédben tárgyalja. A beszédek első részét egy utalás alapján ma a 85. számmal jelöljük, mely a harmadik triacas darabja kell, hogy legyen. Ezt követné logikus sorrendben

⁴⁵⁸ 109. beszéd, M, 35r.

⁴⁵⁹ M, C 26 utáni számozatlan lap, v.

⁴⁶⁰ A beszédek részletes adatait ld. a *Melléklet*ben.

⁴⁶¹ M, C26r.

⁴⁶² XX verte / verte XX lapszámozás a rektón és a verzón. A levél a C20 és C21 levelek közé van beillesztve, bár nincs külön számozva, szerepel az utólagos, folyamatos lapszámozásban.

⁴⁶³ „Így rostálá meg, Júdás Scariota kétségbeesék, felakasztá magát. Így Heródes Ascalonitát, ki fegyvert vett Úr Jézus ellen, [...] fiát, Antipatert is megölé. Spiria Ferencet is, ki egyszer megtért, másszor az eb okádásra visszament.

a 86. beszédszámot viselő második rész, majd a 87. és 88. számú harmadik és negyedik. Ezt a sorszámozást megkérdőjelezi az *1. Kolozsvári Kódex*ben, a 204. beszéd margináliája, mely a 86. prédikációs számra mutató kollektív kereszthivatkozást tartalmaz: „Vide concione 86. super Cap. ad. Rom. 8. in 3. triacas”. Ha a *Marosvásárhelyi Kódex*ben található, a triacasokra történő hivatkozások helyesek és ha elfogadjuk az *1. Kolozsvári Kódex* kollektív kereszthivatkozásának helyességét is, a harmadik triacas rekonstruálandó tartalmát módosítanunk kell. Mivel a *Marosvásárhelyi Kódex*ben valójában nincs beszédszám alá rendelve egyetlen prédikáció sem, viszont a triacasra való hivatkozás több helyen megtalálható, számnélküli, a harmadik triacashoz tartozókként kell kezelnünk ezeket a beszédek.

A ma elfogadott számozással, és leginkább a *2. Kolozsvári Kódex*nek a gyűjteményben elfoglalt helyével kapcsolatban vet fel kérdéseket a két kódex párhuzamos beszédeinek csoportja. Míg a *2. Kolozsvári Kódex*ben számozatlanul és triacas-megjelölés nélküli, jobb minőségű és hosszabb szövegváltozatokat találunk, a *Marosvásárhelyi Kódex* rendre a harmadik triacasba sorolja a bemásolt beszédeket, conticulákat.

M a legtöbb kódexszel ellentétben kifejezetten sok esetben idéz szövegek közötti bibliai citátumokat latinul. Ugyanígy, latinul, vagy két nyelven idéz olyan mondásokat, melyek a variánsok szövegében magyarul szerepelnek. A prédikátor munkáját segítő utalások, jegyzetek többsége is latinul, vagy mindkét nyelven szerepel a másolatban.

Mivel nehéz elképzelni, hogy a *Marosvásárhelyi Kódex* másolói a magyar nyelvű bibliai idézeteket visszafordították latinra, ezeket a részleteket érdemes úgy értelmezni, hogy sokkal vázlatosabb variánsból dolgoztak a másolók, mint amelyek fennmaradtak. Emellett ez az egyetlen olyan kódex, ahol találtam arra példát, hogy más fordításban adja meg a másoló a beszéd textusát, mint a variánsok.

Sokszor a variánsokkal megegyező kezdés után eltérő folytatást találunk, több esetben nem a jó bibliai helyre hivatkozik, hosszú részeket kihagy vagy kivonatol, figyelmetlenségen alapuló másolási hibákkal zsúfolja szövegét.

2.3.8. Conciones vetustissimae

A Conciones vetustissimae vegyes anyagot tartalmazó másolat. A másolás idejére vonatkozó legkorábbi adatunk a kódexben 1642, vagyis a kódex szerkezetéből kikövetkeztetve biztosan azelőtt elkezdődött és 1659-ben fejeződhetett be. A kötet az egyik legérdekesebb anyagot tartalmazza a másolási hagyományt tekintve. Négy magyar nyelvű Enyedi-prédikációt⁴⁶⁴ találunk benne, valamint néhány Enyedinek tulajdonított beszédvázlatot latin nyelven. Utóbbiak közül egy esetben a másoló megnevezi a püspököt a vázlat fejlécében.⁴⁶⁵

Az eddigi vélekedések szerint 1651–1659 között másolt kódex leírását legutóbb Balázs Mihály végezte el.⁴⁶⁶ A kódexről feltételezhetjük, hogy egybekötötték az üres leveleket, majd több kéz másolta bele a beszédcsoportokat különböző elképzelések szerint.⁴⁶⁷ A kézirat – bejegyzések alapján megállapított – másolási időszaka nagyon rövidnek tűnik, ez módosítható, kitolható az adatok pontosításával.⁴⁶⁸ Balázs Mihály a kódexben ránk maradt jelölt, az ismert Enyedi-prédikációk között nem szereplő textusú, latin prédikáció-kivonatot és az azt követő, szintén latin nyelvű prédikációvázlatokat ismertette mint a kötetnek a püspök életművéhez kapcsolható részét. Az adott helyről ezt írja: „[25] 457–465: Barna kéz. Latin és magyar nyelvű prédikáció-kivonatok. Az első: Idea concionis Cl. G. Eniedi Ex Matth. 26. de urgente ephuso. [!] További alaptextusok: Joh. 20. Joh. 2. 22. 23.”⁴⁶⁹ A ránk maradt Enyedi-prédikációk között nem szerepelnek.” Majd pár sorral később

⁴⁶⁴ 20., 185., 188., 191. beszédek.

⁴⁶⁵ Lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzete: MS. U. 262. Terjedelme: 489+3 p. Mérete: 230 x 160 mm. Lapszámozás: a korabeli foliószámozás 120-ig fut a jobb felső sarokban, az újabb, ceruzás számozás a lap tetején, középen 489-ig tart. Az utolsó számozott levél már csak fele a többinek, az utolsó, még kisebb levél-darab nincs számozva. Kötés: szakadozott, puha bőrkötés, a füzeteket a borítóhoz rögzítő varrás kívül, a gerincen található. A bőrön nyomott, csikos minta. A borítás egy helyen varrott, javított. A borító belső felén lévő írott papírok nagyrészt leszakadtak, nyomokban látszanak. A kódex első lapjai, mivel a borító nem védte őket, sérültek, bogár-rágta részekkel, több levélen átfutó, tárgy okozta, lyukszerű szakadással.

⁴⁶⁶ BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe*, in *Isten és ember szolgálatában. Erdő János emlékezete*, szerk. dr. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

⁴⁶⁷ A kötés bőrborítása sérült, a felső és alsó szélén jól látszanak az egyenlő vastagságú, összefűzött füzetek. A füzetek 16 laposak, 4 levélpárból állnak. Kivétel ez alól az első és utolsó füzet, amelyek csak 8 laposak.

⁴⁶⁸ A datálással kapcsolatban néhány másolói megjegyzés kérdésessé teheti a szakirodalomban elfogadott dátumot. Így a Balázs Mihály által példának hozott [2]. egységben az 56v-n az 1659-es évszámmal találkozunk, véleményem szerint a hasonló kontextusban szereplő másik dátum a [6]. egységben a 109v-n talán nem 1659, hanem 1639. A datálás árnyalásához újabb adatként egy a Balázs Mihály által [14]. egységként megjelölt, a kódex 322. lapján kezdődő, *Alius tractatus de baptismo* címet viselő szövegegységben rögtön a cím alatt szereplő, a másoló kéz által beírt dátumra hívnám fel a figyelmet: C. V. Jo: D. N. 1642 Claudi[opoli]. Ez a szövegrész szorosan kötődik az előzőhöz (*Tractatus de baptismo*), valamint azonos kéznek tűnik a további lapokéval.

⁴⁶⁹[LB] A második hivatkozás helyesen: Joh. 20, 22–23. (A jelzés a Joh. 20-hoz tartozó második beszéd elején található: Concio 2. v. 22. 23. / Et cum hoc dixisset insufflavet et dixit eis.)

még egy Enyedit említő leírás következik a tanulmányban: „[27] 469–484: A barna kézzel írott prédikációk: Concio de poena neglectae occasionis Ps. 95. v. 7. 8. 477: Ps. 3. v. 10.⁴⁷⁰ *Mondjátok az igazaknak, jól leszén.* Enyedinél nem szerepelnek.”⁴⁷¹ Balázs vázlatosan írja le ezzel szemben a kódex elején lévő terjedelmes, magyar nyelvű prédikációkat tartalmazó részt. A másoló, ahogy Balázs Mihály is megjegyzi, kezdetben az egyházi ünnepek szerint rendezi a beszédek, a rend azonban nem tökéletes. Egy a vízkeresztre szánt beszéddel kezdődik a gyűjtemény, majd következik a vízkereszt utáni első, majd második vasárnap. Utóbbinál eredetileg egy Advent 3. vasárnapjára szánt beszéd címét és textusát kezdte el beírni a másoló, amit aztán kihúzott. Ez a beszéd később a 66. oldalra került. Ezután néhány jelöletlen beszéd után kezdődnek az adventi prédikációk, karácsonyra és az utána lévő vasárnapokra szánt beszédek, újabb vízkereszti, majd a húsvéti és pünkösti ünnepkörhöz csatlakozó prédikációk. A kötetrészt eredeti egységes voltát támasztja alá a lapok egységes számozása is. A régi, levelenkénti számozás 1–120-ig tart és ez után az egység után nem sokkal megszakad. Ez a körülbelül ötszáz lapos kódex mintegy felét teszi ki. A beszédválogatásban a másoló⁴⁷² a zsoltárokon kívül csak újszövetségi helyekről választ textust, túlsúlyban vannak a Máté és Lukács könyvére épülő textusok. A gyűjtemény nem átgondolt, előre eltervezett struktúra szerint van összeállítva. A másoló a már bemásolt beszédek közötti üres helyekre újabb prédikációkat írt be. Ha a betoldások nem fértek be a tervezett helyre, szétbontotta azokat rövidebb részekre, melyeket később megszámozott, jelezve a többi rész helyét a kapcsolódó lapszámok megadásával. Ugyanígy, több esetben textus alapján összekapcsolódó beszédek a bemásolás után összekötött. Az önálló prédikációt, amelyek a beszédpárok, beszédfüzerek közé estek, a Contio integra felirattal látta el. Az is látszik, hogy a bemásolás után a másoló (vagy egy másik kéz) újrarendezte, átírta a számozásokat, belenyúlt szövegbe, javított, átírt szavakat, mondatokat, kihúzott szövegrészeket, átrendezett bekezdéseket, néhol sűrűn megjegyzetelte a margókat.⁴⁷³

⁴⁷⁰[LB] Helyesen: Esa. 3. v. 10.

⁴⁷¹BALÁZS Mihály, *A kolozsvári...*, i.m., 203. Káldos János az ismertetést annak pontatlanságaival együtt vette át: „A kódex a mostani szempontunkból is fontos, mivel a 457-465. oldalán egy Enyedi-beszéd vázlata található: Idea Concionis Cl. G. Eniedi Ex Matth. 26. de urgente ephuso. Lehetséges, hogy a 27. tétel (p. 469-484.) alatti prédikációk is Enyedi beszédeiből valók: Ps. 95. v. 7–8. (Concio de poena neglectae occasionis) és Ps. 3. v. 10. (Mondjátok az igaznak, jó leszén). Balázs Mihály ugyan megállapítja, hogy egyik textus sem szerepel Enyedi ismert beszédei között, de lehetséges az is, hogy a teljes egészében hiányzó ötödik Triacasból való néhány kivonat.” KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak...*, i.m., 201.

⁴⁷²A kezet meghatározni talán nem egyszerű, mégis hajlok arra, hogy egynek tartsam. Megfigyelhető, hogyan változtatja az írásképet attól függően, hogy mennyi helye van vagy marad a szöveg bemásolására, befejezésére, néhol nyugodtan, néhol kuszán, sűrűn ír, valószínűleg különböző írószerszámokkal.

⁴⁷³A kódex elejének felépítését ld. az I. számú mellékletben.

Ebbe a kódexrészbe illeszkedik a négy Enyedi-beszéd.⁴⁷⁴ A Mt. 11, 2 textussal kezdődő és a Jn. 2, 1 textusra épülő beszédek a vízkereszt utáni első és második vasárnap hangozhattak el. A Mt. 2, 16-ra épülő prédikáció valószínűleg olyan Heródes-beszéd, mely vízkeresztre, vagy az azutáni első vagy második vasárnapra készült. Ezt a három prédikációt az 5. *Kolozsvári Kódex* is tartalmazza, ezek közül az első kettőt a *Székelkeresztúri Kódex*ben is megtaláljuk. A hatodik triacasból valók az Enyedi-koprusz számozása szerint a 185., 188. és 191. beszédek.⁴⁷⁵ A negyedik azonosíthatóan a gyűjteménybe tartozó szöveg a Róm. 8, 11-re épül, ezt a 2. *Kolozsvári Kódex*ben⁴⁷⁶ találjuk meg.⁴⁷⁷ A szövegeken a használó, másoló konkrét alakító munkája is megfigyelhető. A *Conciones vetustissimae*ben található beszédekre jellemző, hogy rövidek, sok kihagyás van bennük, úgy tűnik, a másoló tudatosan meghúzta a szövegeket. Jellemzően a következő részeket hagyja ki a másoló: latin és görög nyelvű idézetek, halmozott magyarázatok, példák, háromságvallók ellen irányuló erős kritikai észrevételek, híveknek szóló erősebb hangú kritikák, a hosszúra nyúló gondolatmenetek jelentős része. A *Melléklet*ben⁴⁷⁸ található táblázatban a beszédek elejének összevetése során mind a variánsok párhuzamosságai, mind az eltérések karaktere jól látható.

⁴⁷⁴ A *Melléklet*ben szereplő I. listában félkövérrel kiemelve.

⁴⁷⁵ Az említett beszédek pontos adatai és lelőhelyei:

Mt. 11, 2 – De Joanne Baptista (185. beszéd, K5, 87v–94v; 185. beszéd, Sz, 470–485; 185. beszéd, CV, 13–21.)

Mt. 2, 16–18 – Cruditudo Herodis et Tyrannorum (188. beszéd, K5, 108v–113v; 188. beszéd, CV, 76–81.)

Jn. 2, 1 – De nuptiis in Cana Galilaeae (191. beszéd, K5, 123v–130v; 191. beszéd, Sz, 501–517; 191. beszéd, CV, 20–26)

⁴⁷⁶ A beszéd pontos adatai és lelőhelye:

20. beszéd, K2, 193–203. De resurrectionis Christi causa. Róm. 8–11. *Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottaiból az Jézust, lakik tibenetek etc.*

20. beszéd, CV, 34–43. Róm. 8–11. *Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottaiból az Jézust, lakik tibenetek, az ki feltámasztotta az Jézus Krisztust halottaiból, megeleveníti az ti halandó testeteket az ő tibenetek lakozó lelke által. Etc.*

A beszédek elejének összevetését ld. a *Melléklet*ben.

⁴⁷⁷ A kódexeket keletkezési idejük alapján vizsgálva kitűnik, hogy a másolási időszakok viszonylag egybeestek. A legkorábbi a válogatott tartalmú Sz, 1629-re datálva. CV ismertített másolási időszakával talán egy időben készült el K5, melyet pontos adatok híján a 17. század közepére szokás datálni. Legkésőbbi másolatnak K2-t tarthatjuk, melynek befejezési dátuma 1664. Vagyis nem egymástól időben távol eső másolatokról van szó. Ez még látványosabbá teszi a másolási hagyomány sokszínűségét.

⁴⁷⁸ Ld. a *Melléklet* ide vonatkozó fejezetét: Az Enyedi-beszédek eleje: variánsok.

2.3.9. Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye

Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye (GyS) 1617–1626 között készült vegyes gyűjtemény. A vegyes kötet elsősorban prédikációkat tartalmaz, legtöbbjüket jelzetlenül.⁴⁷⁹ A kódex három Enyedi-beszédet tartalmaz, a 43. és 50. beszédet a második triacásból, valamint a 100. beszédet, a negyedik triacas nyitóbeszédét és az ahhoz tartozó könyörgést.⁴⁸⁰

A 43. beszéd a kódex 29r lapján kezdődik, a széteső kódexben egy töredékes ívfüzetet tesz ki, eleje és vége hiányzik, a közepéből egy levél kiszakadt. Azt nem tudjuk, mi történhetett a beszéd első levelével, az ívfüzet szerkezetéből látszik, hogy a ma látható csík nem ennek a maradéka, hanem kilógó szegély, mely egy nagyobb levélből kettéhajtott (ma utolsó) lapok hajtásráhagyása, ez van belevarrva a füzetbe. A hiány a beszéd elején a textus és az első két bekezdés.⁴⁸¹ A beszéd, hasonlóan a 42. prédikációhoz, az adatok szerint elhangzott az 1593-as tordai zsinaton, június 20-án. Címe *De scientia*, és a számos másolatból látszik, hogy a gyűjtemény kedvelt és fontos szövege volt. Láthatóan Gyalai változata rövidebb, de felveszi az idézett szövegeket és gondolatmenetében párhuzamos a többi variánssal. Szórendi cserék, néhol több, máshol kevesebb jelző, eltérő fogalmazás, a repetitív mondatok elhagyása, mondat-szerkezet leegyszerűsítése, példák rövidebb kifejtése jellemzik.

Az 50. prédikáció a Dán. 3, 16-on alapul, majdnem egészében szerepel a kódexben, végét a másoló nem fejezte be.⁴⁸² A két másik variánsban (K3, K4) is meglévő prédikáció

⁴⁷⁹ Lelőhelye: Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár. Jelzete: MS. 1777. Terjedelme: 215 f. Mérete: 95 x 45 mm. Lapszámozás: Nincs régi számozás. Pecsételt foliószámozás látható a jobb felső sarokban, ezt javító ceruzás számozás kíséri. 114–120. számok között a pecsét nem látszik, ceruzával kiegészítve, a pecsét néhol lecsúszik a lapszélen, néhol halvány, néhol a szövegre van nyomva. A szakadt vagy félig szakadt levelek nincsenek számozva, így a 137–138 közötti félig szakadt, és ugyanígy a 196. levél sem, innentől elcsúszik a számozás, a pecsétes számozásból kimaradt a lap, a ceruza viszont korrigál, a két számozás párhuzamosan fut a 199. lapig. A 200. laptól újra csak pecsétes számozás. Kötés: nyomott mintás bőrkötés superexlibris-sel, felül S. C., alul 1547 feliratokkal. Eredetileg bordás kötés, a kéziratfüzetek felül és alul durván hozzávarrva. A két eredeti könyvkapocsnak már csak a nyoma látszik elől és hátul. A füzetek eltérő vastagságúak, vékony spárgával összefűzve. A könyv varrása szétesőben, néhol kijár egy-egy vagy több levél. A füzetekből több helyen kivágtak leveleket.

⁴⁸⁰ Az egyik utolsó, a kódexet Hunyadi Demeter beszédei szempontjából ismertető tanulmány csupán egy Enyedi-beszédre szól: POSSÁR Anna-Mária, *Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez*, KM, 1997/3–4, 178–195.

⁴⁸¹ 43. beszéd, GyS, 29r–41v. A textus az első levéllel együtt hiányzik. A füzet leveleinek sorrendje: [1], 2–12, <13>, párosával 2–<13>, 3–12, 4–11, 5–10, 6–9, 7–8, 14–15. Az utolsó lap végén őrszó.

⁴⁸² 50. beszéd, GyS, 196r (197r) – 203v. Dán. 3, 16. *Felelvén Sidrach, Misach, Abdenago Nabukodon.*

Gyalai Sámuel másolatában átdolgozott formában szerepel. A 3. *Kolozsvári Kódex*ben a De constantia in religione cím alatt találjuk az indexben, Gyalai Sámuel másolatában a beszéd kezdetén a margón magyarul szerepel a cím: *Az hitben való álhatatosság*. A változtatások jellege jól tetten érhető már az első bekezdésben is. A három változat a bevezetést háromféleképpen közli. A 3. *Kolozsvári Kódex* a legbőbeszédűbb. (Külön érdekessége, hogy a másoló feltüntet az utolsó lapon egy évszámot és egy helységet kommentár nélkül.⁴⁸³ Ez a lejegyzés, de akár a prédikálás idejét is jelentheti.) A 4. *Kolozsvári Kódex*ből kimarad néhány érdekes, a korabeli helyzetre és a rossz fejedelmre való reflektálás, Gyalai Sámuel rövidebb mondatokat használ a két előbbinél.

K3, 63r.	K4, 56r.	GyS, 196r.
Az többi között pedig ugyan nevezetes ez három ifjnak dolguk, az kikiről itt ír Dániel próféta, kiknek az ő álhatatosságukat nagy csudatételével élő Isten magasztalá, híressé tevő és megékesíté. Vegyük elő azért mi is az históriából elészámlált igéket és lássuk meg azokat, micsoda hasznok, tanulságok adatnak azokból előnkbe. Íratik meg itt, az miképpen kelljen magát viselni az igaz, istenfélő embernek, mikor az kegyetlen, bálványimádó fejedelmektől háborítottik és az igaz vallásnak hátrahagyására kényszerítettetik. De hogy ez fő tanulságot mi jobban megérthessük, szükség eszünkbe vennünk, hogy ez meghallott igéknek és három ifjú feleletének három cikkelyi vannak.	A többi között pedig ugyan nevezetes ez három ifjúnak dolguk, akikről itt ír Dániel próféta, kiknek álhatatosságukat nagy csudatételével az Úr Isten felmagasztalá, megékesíté és híressé tevő. Hogy azért mi innét a fő tanulságot jobban megérthessük, szükség eszünkbe vennünk, hogy a meghallott igéknek három cikkelye vagyon.	Az többi között pedig ugyan nevezetes ez három ifjú dolga. Kiknek az igazságban való álhatatosságukat az Szent Isten nagy csudatétellel magasztallja. Melyben megtanolhatjuk, mint kell az istenfélő embernek magát viselni, mikor az bálványozó, kegyetlen fejedelmektől háborgattatnak és az bálványozásra kényszerítettnek. Ez igéknek pedig három kiváltképpen való cikkelye vagyon.

⁴⁸³ „1613. 25 Mai In oppido Torozko.” K3, 68r.

A prédikáció szövege jól mutatja a korabeli nemességnek a vallás és a politika közötti őrlődését. Az unitárius főurak pedig ebből a szempontból veszélyes játékot játszottak. Horn Ildikó így jellemzi az 1575 és 1603 közötti időszakot: „Azok az unitárius nemesek, akik aktívan politizáltak, vagy a vallásukat, vagy az életüket, vagy mindkettőt elvesztették.”⁴⁸⁴ Enyedi nem is hallgatja el, hogyan takargatták vallásukat püspöksége idején sokan a fejedelmi udvarban: „Némelyek tökéletlenségüket képmutatásnak fényénél palástolják el. Aki fejedelmeknél méltóságban vagy, nagyot használhat az. Jobb hát, mikor az szükség kívánja, tetszenek valamit. Mert ha kifakasztom vallásomat, magamat is, a gyülekeletet is elárulom. Evvel sokat ártok, hasznot pedig nem tehetek. Ha engemet e méltóságból, tisztből kivetnek, ellenkedő leszen helyettem, de jobb volna, hogy titkon a fejedelem háta megett mind ilyenek volnának, kik minden dolgot megértvén megjelenethetnének és így a veszedelmet eltávoztathatnák. Sőt, tanácsokkal enyhítik az gonosz szándékot etc. Ez szép szín emberek előtt, de az Szent Isten nem szeret álarcás és kétszemű[!] szolgákat.”⁴⁸⁵ A beszéd során azonban Isten és a fejedelem alakjának furcsa összemosása történik, mely nincs összhangban a többi variánssal.⁴⁸⁶ Gyanús emellett az idézett szöveghelyekben található etc. jelzés is, mely tudott passzusokat sejtet. És e gyanút akkor is fenntartom, ha a másoló csupán azt akarta jelezni ezzel, hogy az adott ponton hosszabb dorgáló beszédrész tetszés szerint beilleszthető. Ha a variánsok esetében valószínűsítjük, hogy a prédikáció 1594 előtt keletkezett, aktualitás szempontjából gondolhatunk a megerősödő jezsuiták kolozsvári hatására. Ha viszont 1594 nyara utánra datáljuk, akkor e nyílt, támadó hang a kivégzett főurak esete keltette pánikban a politizáló unitárius nemesség ellen

⁴⁸⁴ HORN Ildikó, *Az unitárius elit stratégiai (1575–1603)*, KM, 1999/1–2, 32.

⁴⁸⁵ 50. beszéd, GyS, 197r–v.

⁴⁸⁶ GyS másolója ezt írja: „Hasznos és szükséges egyéb dologban az időhalasztás, mert nem jó hirtelenkedni, de a vallásban, az isteni félelemben igen veszedelmes. Mert minekutána fejedelemtől jószágot, hópénzt felvettél és zászlója alá állottál, nincs semmi tisztességes, mondod arra a gondolkodásra, ha az ellenség táborába fuss-e vagy nem.” (GyS, 199v.) K4 ben ugyanezen a helyen a következőket mondja a prédikátor: „Hasznos és szükséges az egyéb dolgokban az időhalasztás sokszor, és a tanácskozás, mert nem jó a hirtelenség, de a vallás dolgában veszedelmes. Mert mikor az Isten zászlója alá adtad magadat, mindjárást hűségre és tökéletességre ígérted magadat, arról immár nem illik tanácskozni, elkeltél arról, mert mihelyt ember az Isten céhába[!] beadja magát, ottan fel fogadja, hogy Istenét teljes szívből, lélekből, mindennek felett és még életénél is inkább szereti.” (K4, 57v.) Hasonlóan K3-ban: „Hasznos és szükséges egyéb dologban az időhalasztás, az tanácskozás, mert nem jó az hirtelenség, de az religióban és vallásban veszedelmes, mert mikor az Isten zászlója [alá] adtad magadat, mindjárást hűségre, tökéletességre ígérted magadat, arról immár nem illik tanácskoznod, elkeltél arról. Mert mihelyt ember de az cébbe beadja magát, ottan felfogadja, hogy Istenét teljes szívből, lélekből, mindennek felett, sőt, még életénél is inkább szereti.” (K3, 65r–v.)

irányult. Hogy nem egyedi alkalom ez, alátámasztja a már idézett, Zsolt. 44, 11-re épített beszéd is, melyben a világi javakhoz a kelleténél jobban ragaszkodó főurak áttérése ellen szól Enyedi.⁴⁸⁷ A másoló marginális bejegyzéseiből, aki Haller Istvánt mint hasonló példát említi, látható, hogy a karrier érdekében való hitváltás nem csupán a 16. század végének volt jellemzője.

A 100. beszéd szintén teljes terjedelmében szerepel a kódexben, ugyanígy az azt követő könyörgés.⁴⁸⁸ A *Sárospataki Kódex*ből azt is tudjuk, hogy a 100. és 101. beszédek beszédpárként szerepeltek a gyűjteményben. A könyörgő beszéd Zsolt. 83, 1–5. verseit veszi textusul:

„Úr Isten, meg ne csendesedjél, ne hallgass, ne nyugodjál Úr Isten, mert íme, az te ellenségeid felzendültenek, és az kik téged gyűlöltek, felemelték az ő fejeket, az te szent néped ellen álnok tanácsot végeztek, egyenlőképpen tanácskoztanak és frigyot kötöttek, és ezt mondták, jer, vesszessük el az nép közül őket, és még emlékezeti se maradjon meg.”⁴⁸⁹

Hangja az elkeseredett segítségkérés, mely hatásos felütése a negyedik triacas hadi és politikai témájú prédikációinak. Két részében a júdaiak Isten segítségét és oltalmát kérik, valamint az ellenük indult pogány nemzetség elvesztéséért könyörögnek. Sokat elárul az is a másolóról (vagy annak forrásáról), hogy a zsoltárra épülő beszédpár második felét nem vette fel másolatába. A beszéd maga bibliai helyeket citál az elmondottak erősítésére, ez tematikai jellemzője a korpusz könyörgő beszédeinek. Ugyancsak hosszasan beszél a a közös ellenség legyőzésére kötött unióról, mely szövetségnek, ha a szükség úgy hozza, vallási és gondolkodásbeli különbség nem lehet akadály. A 15 éves háború eseményeiben ennek időszerűségéhez nem fér kéttség. Emellett, történelmi leckeként a zsidó nemzetségeket is előszámlálja egytől-egyig. A nemzetségek között feltűnnek a szaracénusok, kiktől egyesek a törököket is származtatják. Az aktualizálásnak e történelmi adatokra építő, lassú folyamata a beszéd jellegzetessége, amely a zsidó-magyar párhuzam pillérbeszédékként is értelmezhető. Gyalai Sámuel másolata jól összehasonlítható a *Sárospataki Kódex* szövegével, ritka szórendi és fogalmazásbeli variációkon kívül

⁴⁸⁷ A beszéd ma nem ismert. Tartalmáról és margináliáiról ld.: EUET, 773.

⁴⁸⁸ 100. beszéd, GyS, 59r–71v. Zsolt. 82(83), 2. *Úr Isten, meg ne csendesedjél, ne hallgass, ne nyugodjál Úr Isten, mert íme, az te ellenségeid felzendültenek, és az kik téged gyűlöltek, felemelték az ő fejeket, az te szent néped ellen álnok tanácsot végeztek, egyenlőképpen tanácskoztanak és frigyot kötöttek, és ezt mondták, jer, vesszessük el az nép közül őket, és még emlékezeti se maradjon meg.* Utána: *Precatio ad sensum verborum explicatorum efformata*, 72r–72v.

⁴⁸⁹ A korpuszban a 82. zsoltárként számozva. Az S-ben található 101. beszéd Zsolt. 83, 10-re épül.

egyező szöveget mutatva. Gyalai másolatának a *Sárospataki Kódex*szel való szoros párhuzama közös forrásra utal.

3. Szöveg és hagyomány kontextusban

Enyedi György prédikációgyűjteménye jellegénél fogva egyedi lehetőségeket kínál a kritikai jellegű feldolgozásra és szövegkiadásra. Nem csupán a kéziratosság, a bonyolult szöveghagyományozódás, a korpusz szerkezeti kompozíciója, a hivatkozási háló, de a beszédekben használt textusok, hivatkozott bibliai helyek és egyéb szövegek, valamint az írásbeliség és szóbeliség határvonalán mozgó hagyomány áttekintése ösztönözheti a kutatót arra, hogy úgy döntsön, nem válogatást kell kiadnia, alapszöveget választva, hanem minden egyes prédikációt a maga teljességében kell közölnie hibáival, jegyzeteivel, eltéréseivel együtt, a kötetek egyedi szerkezeti jellegzetességének megtartásával. Az átírás modernizált kell legyen, hogy elősegítse a kutatások folytatását, a digitalizált kódexek mellett a részletes textológiai vizsgálatra is lehetőséget adhatnak.⁴⁹⁰ Az alábbiakban az említett témák közül kettőt, az írásbeli és szóbeli felhasználás kérdését, valamint a szövegekben lévő hivatkozások összességét, rendszerét és jellegét tárgyalom.

3.1. Írásbeliség és szóbeliség

Enyedi beszédei és az unitárius prédikációs, teológiai és hitvitai szöveghagyomány szinte egészében a kéziratosságra épül a 16. század hetvenes éveitől életbe lépő nyomtatási szabályozások eredményeként.⁴⁹¹ A prédikációgyűjtemény elemzése szempontjából a következő unitárius nyomtatványokat tartom meghatározónak: A cenzúra előtti nyomtatási periódus fontos kötetei Dávid Ferenc prédikációsorozatának első (és egyetlen) kötete (1571-ig). A cenzúra időszaka alatt jelent meg Enyedi egyetlen, Hunyadi Demetert búcsúztató beszéde és látott napvilágot Enyedi György Explicationese latinul és magyarul (1598, 1619, 1620). A 17. század folyamán

⁴⁹⁰ Az átírásról és a prédikációgyűjteményhez készített átírási szabályzatról bővebben ld. a *Melléklet Átírási elvek, átírási szabályzat* fejezetét.

⁴⁹¹ A cenzúrarendeletekről ld. BALÁZS Mihály, *János Zsigmond fejedelem és a cenzúra*, in: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 21–30. A cenzúra időszakának unitárius könyvkiadásáról: Carmen FLOREA, *Shaping Transylvanian anti-Trinitarian identity in an urban context*, in *Confessional identity in East-Central Europe*, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Aldershot, Ashgate, 2002, 64–80.

unitárius prédikációgyűjtemények nem jelentek meg nyomtatásban. A nyomtatás elterjedése, a szöveghagyományozódás területén történt forradalmi változások idejében egy szinte tisztán kéziratos hagyományozódású korpuszon figyelhetjük meg a kora-újkori írásbeliség és szóbeliség kölcsönhatásait. A prédikáció műfaja mindig is magában hordozta e kettősséget. A késő-középkori virágzó prédikációhagyomány után a reformáció új korszakot hozott. Az első, új szellemben, magyar nyelven megjelent prédikációskötetek, Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter vagy Dávid Ferenc munkái előadásra szánt példatárakként funkcionáltak. A műfajt igazán megújító Bornemisza mindüknél többet tett. Nem csak a világi széppróza felé vezette a a vitázó irodalomhoz inkább hasonlító prédikációs műfajt, de olvasásra, egyéni használatra is alkalmassá tette. Bár a Foliopostilla kiadásával megindult az olvasás előtérbe helyezése, ez sokáig nem vált általánossá. Megmaradt a mintakönyv-jelleg, az író feltételezte az olvasót, a prédikátort mint felolvasót, közvetítőt. Az oralitás, az előadás pedig magában hordozta a prédikátor aktív módosító szerepét, a változatok létrejöttét a használati mód és az alkalom, valamint a hallgatóközönség is befolyásolta. Egyrésről a hagyományhoz való ragaszkodás, másrésről a használat során való alakítás, variálás lehetősége határozta így meg e szövegeket. A prédikációkon átüt egy művelt és felkészült szerző gondolati rendszere, másrésről a bibliai szövegek, memoriter-szerű idézetek, szólások, szállóigék, példasorok, formulák, a prédikációszerzésben bevett, másrészt a felhasználást segítő szövegegységek teszik ki a beszédek szövegének jelentős részét.

A másolók, gyakorló prédikátorok mintakönyvként használták Enyedi kódexeit. A kéziratoságtól a nyomtatás felé történő eltolódás nem befolyásolta a szöveghagyományt. A sokszoros áttétel szóbeliség és írásbeliség között magukon a szöveken is érezhető és nyomon követhető. A korabeli nyomtatott prédikációgyűjteményekkel ellentétben nincs az egész korpuszt tartalmazó változatunk, és mindenek előtt nincs a szerző – vagyis az eredeti szerző, Enyedi – útmutatásait, önmeghatározását, olvasói és hallgatói körének leírását, a kötetek, szövegek használatának módját meghatározó, vagy e szempontok szerint irányadó bevezetése a gyűjteménynek. Így méginkább illik foglalkoznunk a következő kérdésekkel: Ki a közönség? Ki a felhasználó? Milyen céllal íródott a gyűjtemény? E kérdések együttes vizsgálatával írható le a kódexek használati módja és köre.

Enyedi beszédei két csoportra oszthatók a használat módja tekintetében. Az egyik csoport szinte elenyésző elemet tartalmaz, míg a másik a korpusz szinte egészét. Az első csoportba azokat a beszédeket sorolhatjuk, melyeket kifejezetten egyéni olvasásra (és nem felolvasásra) szántak. Ide tartozik a Szilvási János ellen írott vitairat latin változata, melynek már idézett előszavában Enyedi maga ismerteti a lejegyzés körülményeit és célját. Ez a szöveg a beszédek közül egyetlenként maradt fenn szerzői lejegyzésben.⁴⁹² Ide tartozik a Toroczkai Máté által fordított *Explicationes* magyar nyelvű kiadásába illesztett fél beszéd is.⁴⁹³ Az első esetben polemikus művé formált prédikációval van dolgunk, melyet a szerző azon célból írt le, hogy szavai pontosan kerüljenek a vitázók elé. A második esetben maga az *Explicationes* műfaja, valamint a beszéd töredékessége erősíti meg azt, hogy a szövegrész olvasásra szánva és nem egyéb céllal szerepelt a kötetben. Ide tartoznak emellett azok az *Explicationes*-ben szereplő jegyzettel nem ellátott szövegrészletek is, melyekről igazolható, hogy egyes prédikációkkal szoros, kompilálás-jellegű párhuzamot mutatnak.⁴⁹⁴

A nagyobb csoport, mely lényegében az egész korpuszt magában foglalja, mivel a fentebb említett példák is megtalálhatók számozott prédikációként a kéziratos anyagban, a felolvasásra, előadásra, és ezáltal hallgatásra szánt szövegek csoportja. A beszédek maguk is utalnak a vegyes hagyományra, az olvasást, a hallgatást, vagy mindkettőt hangsúlyozva, bár inkább figyelemfelkeltő szerepben bukkannak fel e mondatok. Így szól a prédikátor a 10. beszédben: „Immár értjük ez meghallott igéknek magyarázatját, az melyet az Isten nem ok nélkül íratott meg, és megengedte, hogy mi is [ne csak] olvassuk és hallgassuk, hanem hogy ezekből példát vegyünk és tanuljunk.”⁴⁹⁵ Ugyanígy a 202. beszédben: „[...] csak rövideden jelentik meg a dolgot, kiből az olvasó és hallgató többet értsen.”⁴⁹⁶

⁴⁹² Enyedi-kódex, Academia III., Ms. U. 474. A beszéd szerepel a prédikációgyűjteményben magyar nyelven is. K4-ben csupán utalás van létezésére, K3-ban és Sz-ben teljes szövege megvan. A beszéd megjelent Enyedi válogatott műveinek kiadásában is magyarul: EGYVM, 154–181.

⁴⁹³ *Explicationes*, 1619, 192–201. [A beszéd csak a magyar fordításban szerepel.]

⁴⁹⁴ Pl.: a 2. zsoltárra épülő magyarázat és a 192–194. beszédek szövegegyezései, valamint a Jn. 8-ra épülő magyarázat egyezése a 93. beszéd szövegével.

⁴⁹⁵ 10. beszéd, K2, 98 (51v). Hasonló szerepű szövegrész más beszédben: „Mi is ne csak azért hallgassuk, olvassuk, hogy fülünket gyönyörköttessük benne, avagy hogy csak értsük, mint éltenek az emberek az régi üdőkben, hanem hogy azt magunkra vonnyuk, és most is hasonló cselekedeteknek hasonló végét várjuk és reméljük.” 35. beszéd, K3, 11r.

⁴⁹⁶ 202. beszéd, K1, 26.

Jellemzően az „olvassuk” szóval vezeti be a prédikátor a magyarázott textus egyes viszáidezett szavait,⁴⁹⁷ más citált bibliai helyeket,⁴⁹⁸ valamint a prédikáció szövegébe illesztett példaanyag darabjait.⁴⁹⁹

A „hallottuk” jelenik meg olyan esetekben, ahol hírekről, ismert történetésekről, „pletýkákról” esik szó.⁵⁰⁰ Ugyanígy a „*hallották a keresztyének*” formulával vezet be sok esetben olyan bibliai utalásokat, melyek minden templomba járó számára ismertek, vagy korábban elhangzott prédikációkra vonatkoznak. Ebben a kontextusban a megjegyész konkrétan vonatkozik a szóbeliségre, mint az előző eset, a prédikálás vagy egyéb liturgikus alkalom során valóban hallgatott szöveghelyekre utal.⁵⁰¹

Amíg a beszédek egyes tartalmi elemei kötöttek, a prédikációk lejegyzése formai szempontból nem egységes. A bibliai és egyéb idézett szövegek feltüntetése és a források jelölése különbözik, ahogy a beszédstruktúra megjelenítése is. Más szisztéma szerint tagolják a beszédek részekre, máshogy tüntetik fel a beszéd belső szerkezetét, a bekezdéseket az egyes másolók. Ezek a jellemzők nagyban függenek a papír méretétől és a másoló írásától is. Beszélhetünk tehát tematikus szerkezeti tagolásokról (új beszéd kezdete, a beszédszám, textus, egyes esetekben a cím feltüntetése, bizonyos másolóknál egy beszéd több rövidebb prédikációra való bontása), és belső szerkezeti tagolásokról (bekezdések és bekezdéseken belüli tagolások, egyes szakaszrészek és idézetek kiemelése). Egyes kódexek írásképi jellegzetességei kifejezetten arra mutatnak, hogy azok a felolvasás megkönnyítését szolgáló szövegszervezési jelek voltak.

⁴⁹⁷ Pl.: „Azt olvassuk pedig, hogy mikor János megmosogatta volna Jézust”

⁴⁹⁸ Pl.: „mint olvassuk Act. 19. & 18.”, „Simeon felől is azt olvassuk”, „Elsőben azt olvassuk Luc. 1.”, „Ezent olvassuk a Ninive királya felől”, „Azt olvassuk 2. Paralip. 33.”

⁴⁹⁹ Pl.: „Amiképpen olvassuk egy vitéz és erős hadnagy felől...”, „Mint olvassuk amaz római Tarquinius felől...”, „ezekben is nem az Elizeus lelke vagyon, hanem inkább amaz embergyűlölő Timoné, ki felől azt olvassuk...”, „...az mint az pogányok írásában olvassuk...”, „Az mint olvassuk egy Hegesias nevű orátor felől, ki egy könyvet írt volt ez életnek nyavalyáiról, melyet mikor az emberek előtt olvasott, sokan megölték magukat.” Ugyanígy, korabeli olvasási szokásokról tájékoztat minket a vitézi rendek tanítása közben a prédikátor: „Mint kelljen az testi ellenség ellen víni, az végekben és az históriák olvasásából szokták tanulni az emberek.” 11. beszéd, S, 106.

⁵⁰⁰ Ilyen például a Navarrai Henrikre való korábban már említett utalás: „Innét kelt majd ugyan proverbiumban amaz Istentelen mondás: ha az hitet meg kell szegni a birodalomért (királýsáigért), szegd meg, egyéb dolgokban szent és igaz hitű lehetsz. Kinek példáját ugyan csak a mi időnkben is *hallottuk és értettük*. Mint amaz navarrai király dolga immár mindennel nyilván vagyon.” 188. beszéd, K5, 111v. [Kiemelés tőlem. – L. B.]

⁵⁰¹ Pl.: „Gyakorta hallották a keresztyének, miképp az Úr Isten Saul királyt megverte...”, „Azt hiszem, gyakorta hallották a keresztyének, mi volt a Baptista János fogságának és halálának oka”, „Gyakorta hallották a keresztyének, miképp az napkeleti bölcsék, kiket az írás mágusoknak nevez, avagy mond és az Pápa minden fundamentum nélkül elhitette hogy királyok voltak, látván az zsidók királya születésének csillagát, Jeruzsálembe jöttek volt, és az született királyról tudakoztanak.”

A középkorban még általános volt a szövegek tagolásának retorikai elvek szerint történő, a kódexek szövegében az olvasást, hangsúlyozást, levegővételt stb. szabályozó és könnyítő jelek használata a mai szintaktikai tagolást tükröző interpunkció megjelenése előtt.⁵⁰² A 16. századra, a reformáció megjelenésével és az oktatás, írásbeliség átalakulásával ezek a jelek egyre kevésbé voltak használatban. Ám hogyan segítették, segíthették a prédikátorok az előadásra szánt szövegváltozatok írásbeli tagolásával munkájukat? Másolatainkban nincs a központosítás esetleges, a szöveg tagolása kódexenként eltérő. Általánosan jellemző emellett az idézetek, különösen a bibliai idézetek kiemelése aláhúzással vagy a főszövegtől eltérő, kapitális-jellegű írással, a prédikációk elején felvázolt beszédszerkezet megtartása és gyakran a szerkezeti részek margón való jelzése is, a bibliai és egyéb citátumok való *úgymond* jelzés beszúrása az idézet-funkció megerősítésére. Kódexfüggőnek tekinthetjük a latin és görög írás használatát is. A latin idézetekben kevés, míg a görög szövegekben sok hibát találunk. Jellemző, hogy az összefoglalás-szerű idézetek magyar, míg a pontos idézetek latin és görög nyelven szerepelnek. A fordítások jellege, valamint az egyes változatok eltérései azt is jó mutatják, hogy melyik másoló mennyire készítette elő szövegét előadásra. Az íráskép természetesen nem bizonyíték, a felhasználás módjának alapvetően az egyéni olvasást kell tekintenünk. Emellett támpontot adhatnak ezek az adatok a másoló intenciójának felvázolásához. Ez alapján megkülönböztethetünk sűrű és tagolt, olvasóbarát és nem olvasóbarát írást, megkülönböztethetjük a köteteket a szövegtagolás, a többféle betűméret és betűtípus, valamint az idézetek kiemelése és jelölése alapján.

A kódexek egyéni sajátosságai röviden:

K1 – Sűrű írás, kevésbé tagolt. A fontosabb szavak – a bibliai idézethez tartozó magyarázott szavak, Isten neve stb. – kapitális írással kiemelve a szövegen belül is. Nagyon ritkán bekezdéseken belül nagyobb helyszünet két mondat között. Beszédszerkezeti egységek (pl. *Másodszor* stb.) kiemelve kapitális írással. Jól olvasható, ám apróbetűs, inkább kézikönyv-jellegű szöveg.

⁵⁰² Nyelvemlékeink írásképével és a felolvasás módját szabályozó írásjelekkel kapcsolatban ld. pl.: LÁZS Sándor, Benkő Lóránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, ItK, 1984/1, 109–115. [111–114.]

K2 – Sűrű írás. A beszédstruktúra jelzése általában precíz, a margón segítő számozással a beszéd egészében. Bekezdésekkel átláthatóan tagolt. Az egyes bekezdéseken belül új gondolatkezdéskor, retorikai kérdés feltevésekor stb. nagyobb szünet (lélegzetvétel, hatásszünet) a két mondat között. Jól olvasható, inkább kézikönyv-jellegű szöveg.

K3 – Alapvetően sűrű írás, nem olvasóbarát. A beszédstruktúra nem kiemelt. A szöveg nem tagolt. Az idézetek jellemzően nem kiemelték. Néhol bekezdéseken belül nagyobb helyszünet két mondat között, jellemzően a beszédstruktúrához tartozó egyes pontok (Harmadszor, Negyedszer stb.) kezdete esetén. Nehezen olvasható, kézikönyv-jellegű szöveg.

K4 – Sűrű írás, nem olvasóbarát. A beszédstruktúra jól tagolva kiemelve a beszédek elején. Kevés kiemelés a bekezdésekben (pl. Harmadszor, *De mondanád* stb.), nagyobb méretű betűvel írva, sokszor kettősponttal ellátva, jellemzően a beszédstruktúrához tartozó egyes pontok kezdete esetén. Néhol, a folyószövegben is nagyobb szóköz (lélegzetvétel, hatásszünet) két mondat között. Egyes beszédeknel későbbi betoldásként a margón a másoló kiegészítette az idézett textus, bibliai helyek szövegét, így oldva fel a gyakran használt rövid idézetek etc. végződését, egyben megkönnyítve az olvasást/felolvasást.

K5 – Sűrű írás, ám jól olvasható, szellős távval a sorok között. A beszédek felosztása általában precíz, a margón segítő számozással a beszéd egészében. Az egyes beszédrészek kezdetét aláhúzással is segíti. Az idézetek nagyobb betűmérettel és betűközzel írva, elkülönülnek a folyószövegtől. A bibliai idézetek rövidített jelölését is aláhúzással emeli ki. Egyes helyeken az idézetek után és fontos gondolatok elején a soron belül nagyobb térközt találunk a mondatok között. Bár a beszédek másolása folyamatos, a címek kezdete nagyobb betűvel, megvastagított, iniciálé-szerű kezdőbetűvel van kiemelve. A margón a beszédek latin mottó-címe is fel van tüntetve. A kódexben sok széljegyzet található. A margináliák között találunk bibliai idézeteket, szerzőségi utalást szövegrészekhez, több helyen a beszéden belüli fontos gondolatok kiemelését latin címekkel. A kódex olvasóbarát.

S – Tiszta írás, jól olvasható. A beszédstruktúra nincs külön kiemelve. A másoló nem osztja a beszédeket jól elkülöníthető bekezdésekre. A beszédek szövege alapvetően a beszédstruktúra szerint van tagolva. Az egyes gondolatok, fontos mondatok között bekezdésen belül is nagyobb szóköz található. A fejléceken a triacasok és a beszédek számozása fut, így jól követhető és

kereshető a könyv tartalma. A beszédkezdetekben a beszéd cím, a textus, a prédikáció főszövegének mondatkezdése rubrumozott. A lapszámozás tiszta és precíz, a széles margók üresek, jegyzetek szinte nincsenek. A kódex olvasóbarát.

Sz – Tiszta, jól olvasható, rendszerezett írás. Rövid beszédek. A másoló a textusokat és az idézetek nagy részét teljes hosszában kiírta, nem él a rövidítés lehetőségével. Ez az olvasást, sőt, felolvasást könnyítő módszer csak a *Székelýkeresztúri Kódex* jellemzője. A szövegben folyamatosak a hallgatóságot megszólító részek, az egymáshoz kapcsolódó beszédeket, mint azt fentebb és táblázatokban bemutatam, emlékeztető hivatkozásokkal látja el, a kapcsolódó beszédek elején visszaidézi az előző alkalommal elhangzott prédikáció textusát és tartalmát is. Sok tekintetben sokkal szerkesztettebb szöveggel állunk szemben, mint bármely más kódexnél, jellemző betoldásai között az oralitás szempontjából legfontosabbak a híveknek való kiszólások. Ez a kódex a leginkább alkalmas direkt felolvasásra.

M – Zavaros írás, a kisalakú leveleken rövid sorok, nehezen olvasható szöveg, sok javítással. A beszéd szerkezetek kiemelve. A könyvben jellemző az olvasó átirányítása más laphelyekre. A bibliai textusok nincsenek kiírva, a másoló visszautal a beszédkezdetekre, előző beszédekre. Egyes helyeken nincsenek kiírva a beszéd egyes részei vagy vége, a másoló emlékezteti a felhasználót, hogy ezt már megtanulta és fejezze be maga. Nem olvasóbarát, kézikönyv-jellegű mintatár.

CV – Sűrű írás, sokszor a javítások, vagy a nagyon sűrűn írt részek miatt nehezen olvasható. A beszédek rövidítettek. A javító kéz stiláris javításokat is eszközölt. Ez azt erősíti, hogy használták a szövegeket, ha nem is direkt felolvasásra, de nyersanyagként, szoros követésre. Kézikönyv-jellegű mintatár.

GyS – Sűrű írás, kisméretű lapokon rövid sorok, melyek M-mel mutatnak külalakban rokonságot. Felolvasásra kevésbé alkalmas, főleg a másoló által okozott szöveg hiányok miatt. Prédikátor számára másolt kézikönyv-jellegű mintatárnak nevezhetjük.

A rövid jellemzésekből látható, hogy nem minden kódex felolvasóbarát. Az azonban biztosnak látszik, hogy kötetek nagy részét segédkönyvként, mintatárként használták ilyen vagy olyan formában prédikációk előkészítéséhez vagy előadásához.

Olyan szöveghelyeket is találunk, amelyek az írásbeliség és szóbeliség hagyományának kettőssége mellett a különböző nyelvek használatában is eligazítást adhatnak. A jellegénél fogva különleges 93. beszédben a Biblia görög nyelvű kifejezésének magyarázata előtt így szól a prédikátor: „Ez az Krisztus beszédének világosb és igaz értelme, kiben hogy senki ne kételkedjék, az igéknek és az itt való szólásoknak tulajdonságiból megbizonyítom. Az kik pedig írást nem tudnak, ne bánják, ha szokáson kívül idegen nyelven kell itt szólanom.”⁵⁰³ A vegyes műveltségű hallgatóközönség előtt tehát szintén előadásra kerültek a néhol filológiai fejtegetéseket tartalmazó beszédek is. Emellett biztosak lehetünk benne, hogy alapvetően magyar nyelven hangoztak el a prédikációk.

3.2. A beszédek forrásai, bibliai és egyéb hivatkozások

“Nem csak megékesíté, hanem meg is világosítja a beszédet a hasonlatosság. Annakokáért az Úr Isten és az ő prófétái sok fő és nagy dolgoknak megmagyarázásában példabeszédekkel élnek. Mint ez mindeneknél nyilván vagyon.” – kezdi 207. beszédét Enyedi.⁵⁰⁴ Ez a mondat a prédikációgyűjteményt is jellemzi. Ritka, hogy a prédikátor csak ékesíteni akarja szövegét, idézetei (a textusok is) átgondolt szövegépítkezést mutatnak. A beszédek szövegének gerincét a választott ige magyarázata adja. A soronkénti, egységenkénti magyarázatblokkok szerint tagolódik a beszéd két-három alegységre, majd legtöbbször ezek az egységek tovább tagolódnak, általában szintén két-három részre. Emellett a szövegbe szőtt egyéb bibliai, valamint az antik, középkori vagy kortárs idézetek, utalások a magyarázat színesítéséhez szolgáltatnak anyagot.

A bibliai citátumok sok esetben rövidítve, a kezdőszavak megadásával szerepelnek, s az eddigi vizsgálatok alapján egyik korabeli bibliafordítással sem mutatnak rokonságot. Az egyéb szerzők és művek esetében magyar nyelven szerepelnek az összefoglalás-szerű idézetek,

⁵⁰³ 93. beszéd, S, I/297.

⁵⁰⁴ 207. beszéd, K1, 65.

míg latin vagy görög nyelven a pontos idézetek, fordítás nélkül. A korpusz kéziratos öröklődésének eredményeként mind a bibliai, mind az egyéb citátumok forrásainak jelölése, a forrásokra vonatkozó információk egy része biztosan eltűnt a szövegekből. A beszédvariánsok szoros vizsgálata során képet alkothatunk arról is, hogy milyen mértékű lehetett ez az adatvesztés. Sokat elárulnak ezek az adatok arról is, melyik másoló hogyan használta lejegyzett prédikációkat. Míg egyes esetekben a latin vagy görög nyelvű vendégszövegek, bibliai idézetek magyarázat nélkül, felsorolás-szerűen szerepelnek, máshol (a szerző vagy) a másoló ügyelt arra, hogy az idézetek jól illeszkedjenek, belesimuljanak a beszéd szövegébe. Magának Enyedinek a stílusáról és tájékozottságáról is sokat elárulnak a szöveghelyek. A prédikációba emelt locusokat, szentenciákat Enyedi kortársaihoz hasonlóan sok esetben nagy kedvvel tovább magyarázta, bővítette, színezte. A magyarázatok szövegébe fűzött latin és magyar szállóigék, mondások által ismerőssé, érthetőbbé, kézzelfoghatóvá tette az elmondottakat a hallgatóság számára.⁵⁰⁵ Az egész korpuszt végigkíséri az arányosságra való törekvés, a példák sora a prédikációk adott pontján jól szerkesztett, a bizonyítás, alátámasztás, magyarázat célját szolgáló didaktikus anyagként jelenik meg. Enyedi emellett megtartja példaanyagának funkcionális szerepét. A szépprózai jellegű példaanyag kevés és jellemzően vázlatos. A ritka, bővebb leíró részek nyelvezetének gazdagsága lehet irányadó abban, hogyan is hangozhattak élőszóban ezek az írásos formájukban többé-kevésbé, de sok esetben biztosan részlegesen kidolgozott prédikációk.

Az idézés módjainak bemutatása során a következő alfejezetekben első helyen a Biblia szövegének megjelenéseit ismertetem, külön bemutatva a themaként választott szöveghelyeket és a magyarázatokba szőtt bibliai hivatkozásokat. Ezután veszem sorra az egyéb idézeteket, elsőként utalva a belső bibliai citátumokra, majd az antik, középkori, korabeli egyéb forrásokra. Röviden bemutatom a hivatkozások módját, azok formáit, a források listáját. Hasonlóan a középkori és kora újkori prédikációk, prédikációgyűjtemények legtöbbjéhez, idézetekkel telezsúfolt, sokszor hivatkozatlan, legtöbbször pontatlan vagy elnagyolt hivatkozásokkal ellátott szöveggörpusszal van dolgunk. Enyedi munkái magukon viselik a korabeli prédikációszerzői gyakorlat összes jellegzetességét. Sok esetben nehezzé teszik a változatos forráshasználat szöveghelyekkel való alátámasztását a prédikációk műfaji sajátosságai, a vegyes hallgatóközönség és az oralitás szövegre való hatása, valamint a sokszoros másolatok koptató munkája.

⁵⁰⁵ A *Mellékletben* közlöm az idézett textusok, valamint a szólások, közmondások és szállóigék listáját.

3.2.1. Thema és bibliai citátumok

A következőkben két egymáshoz kapcsolódó, ám funkciójában eltérő hivatkozási módot mutatok be: az első a beszédek témájaként kijelölt bibliai versek szövege, a textus, annak fordításai, valamint a prédikáció szövegében való visszaidézésének módjai; a második a szövegbe szőtt bibliai citátumok csoportja, ezek fajtái, megjelenési formái, előfordulásuk gyakorisága.

Tudjuk azt, hogy az ilyen méretű korpuszoknál a textusok száma több száz, míg a belső bibliai hivatkozások száma több ezer is lehet. Enyedi viszonylag kiegyensúlyozottan használja az Ó- és az Újszövetséget. A ma ismert adatok alapján hatvanhárom ószövetségi, míg kilencvenkilenc újszövetségi textust választ.⁵⁰⁶ Hasonlóan teszi ezt a belső bibliai citátumok esetén is. Pázmány százket prédikációjában Bitskey István több mint tízezerre teszi a bibliai citátumok számát. Adatai szerint „beszédenként 100–110 szentírási utalást számolhatunk össze”.⁵⁰⁷ Hogy Enyedi nem múlja alul e kiemelkedőnek tartott szerzőt, jól mutatja a beszédekben lévő idézetek jellege és száma. A majd százéves másolási időszak rajta hagyta a nyomát a korpuszon az idézetek tekintetében is. A másolók munkamódszere eltér a főszövegben és a margináliákban használt jelölések, a bibliai citátumok idézésének hossza és a fordítás jellege terén. A beszédváltozatok azt is megmutatják, hogy a néhol hosszabb, máshol rövidebb változatokban a legkönnyebben e belső, halmozott idézetek variálódnak, sérülnek, tűnnek el vagy épp jelennek meg.

Kontrollanyagként Takács Dániel adatait hozom fel, aki dolgozatában jellemezte elemzett beszédek az idézés szempontjából is. Az általa vizsgált beszédek egytől egyig az 5. *Kolozsvári Kódexben* szereplő darabok. A 186. beszéd ismertetésének elején Takács leírja, hogy a darab négyszáz sor hosszú, a szentírási hivatkozások száma kb. hatvan darab. A 187. beszéd,

⁵⁰⁶ Összevetve például Dávid Ferenc prédikációskötetére vonatkozó adatokkal, Dávid 65 beszédében 13 ótestamentumi, míg 51 újtestamentumi textust választ. (GELLÉRD Imre, *Dávid Ferenc mint prédikátor*, KM, 1979/2–3, 151.)

⁵⁰⁷ Ugyanígy: „A filológiai jellegű forrásvizsgálatot Pázmány beszédei esetében nemcsak az indokolja, hogy az idézett szerzőkről kialakított kép jellemzi az írói műhelyt és gondolkodást, hanem az is, hogy személyében alighanem a XVII. század legtájékozottabb magyar idézőjével álunk szemben: 102 beszédében több mint tízezer bibliai citátumot és mintegy 200 író 250–300 művének idézését számolhatjuk össze.” BISTKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 57, 54.

bár a leghosszabb az általa átírtak közül, szintén hatvan körüli hivatkozást tartalmaz. A 190. beszéd kétharmada ennek, és kevés, harmincöt körüli szentírási hivatkozást tartalmaz. A 193. prédikáció hosszabb, a hivatkozások száma pedig negyvenötre tehető, beszédpárja, a 194. terjedelmileg ehhez hasonló, hozzávetőleg hatvan szentírási hivatkozással.⁵⁰⁸ Az adatokból kikövetkeztethető általános adat a száz sorokénti tíz-tizenöt szentírásbeli hivatkozás, idézet. A számok a kódexek méretétől és szövegminőségétől, és nem utolsó sorban a beszéd típusától függően változhatnak, ám az összehasonlító vizsgálatok alapján látszik, hogy az *5. Kolozsvári Kódex* alapvetően részletező, a másoló sok jegyzetet használ, a szövegek nem tűnnek húzott-nak, de túlságosan kiegészítettnek sem. Adatait így egy ideális szövegtörzsben szereplő átlagos idézetmennyiségnek tekintem.

A bibliai helyek fordításával kapcsolatban tudjuk, hiszen például Enyedi az *Explicationes*-ben is említi, valamint szövegmagyarázataiból is kitűnik, hogy több görög és latin nyelvű Bibliát kedvelt és ki tudja hányat forgatott, használt. A magyar nyelvű fordításai gazdag nyelvi anyagot tárnak elénk, szépen gördülő szöveget mutatnak. Eddigi kutatásaim alapján nem találtam olyan ma ismert bibliafordítást, melyet ezek forrásának, esetleg leszármazottjának tekinthetünk. Feltételezem, hogy Enyedi saját bibliafordításával találkozunk.⁵⁰⁹ Ugyanúgy, ahogy az egyházi énekekről több beszédben ír,⁵¹⁰ a bibliafordításról – és annak a

⁵⁰⁸ „Az első kiválasztott prédikáció [186. beszéd] Krisztus és Keresztelő Szent János világban betöltött szerepét taglalja. A beszéd 400 sor hosszú, kb. 60 szentírási hivatkozással.”; „Ez a szöveg [187. beszéd] a leghosszabb az összes általam átírt közül, 457 sor, de csak szintén kb. 60 szentírási idézettel.”; „A következő átírt [a 190.] beszéd viszonylag kisebb terjedelmű, több mint száz sorral rövidebb, mint a K5/CLXXXVI, csupán 294 sorból áll, és feltűnően kevés, alig 35 szentírási hivatkozás szerepel benne – ez is jelzi, hogy sokkal szubjektívebb, elmélkedőbb jellegű szöveg.”; „A szöveg [a 193. beszéd] 333 sorból áll, több mint 45 szentírási helyet hivatkozva.”; „A [194.] beszéd az előző prédikáció szerves folytatása. Terjedelmében majdnem ugyanolyan hosszú, 357 sor, kb. 60 szentírási hivatkozással.” TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*. Szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK, 2011, 50, 56, 60, 64, 68. Mivel az utolsó elemzett beszéd töredékes, arról nem szólok.

⁵⁰⁹ Számtalan példát hozhatunk a korabeli prédikátorok közül, akikről tudjuk, hogy nem támaszkodtak szerkesztett bibliafordításra, hanem saját fordításukat adták prédikációikban, bibliamagyarázatukban. Ugyancsak tudunk arról, hogy már Dávid Ferenc sem volt elégedett az elérhető bibliafordításokkal, saját fordítást adott beszédeiben és teológiai munkáiban. Tervei között szerepelt egy szövegkritikán alapuló latin és magyar Biblia kiadása, melynek előkészítő munkálatai el is kezdődtek a 70-es években, ahogy Antonio Possevino beszámol erről, ám mai tudomásunk szerint ez a terv nem valósult meg. Ezzel kapcsolatban ld. pl. ERDŐ János, *Dávid Ferenc biblicizmusa*, KM, 1979/2–3, 129–130.

⁵¹⁰ Enyedi 115. beszédéről és a püspök éneklésről vallott nézeteiről ld.: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2004. Ehhez kapcsolódóan idézem itt az ugyancsak éneklésről szóló bekezdést a hetedik tricasból (202. beszéd, K1, 26.): „Harmadszor. Immár szóljunk az éneklésről is. Az sokaság pedig ki elől és utól megyen vala. Az evangélistáknak nem szokásuk, hogy mindent mindenkor pontról pontra megírjanak, hanem csak rövideden jelentik meg a dolgot, kiből az olvasó és hallgató töbet értsen. Amiképpen itt is cselekednék, mert ezt az éneklést ki több, s ki kevesebb beszéddel írja meg. Tudjad azért, hogy volt a zsidóknak (miképpen minékünk is mostan) bizonyos és válogatott énekük, melyeket a fő-fő ünnepeken szoktak

katolikusok által való késleltetéséről – is megemlékeznek. A sola scriptura elvének megfelelően a Biblia szövegét említi a híveknek beszédéről beszédre, mint az unitáriusok fő fegyverét és eszközét, az igazság forrását, a katolikusok babonásaival és hazugságaival szemben.⁵¹¹ Szavaival ellentétben azonban a teljes és rendszeres unitárius bibliafordítás nem készült el.⁵¹²

volt énekelni. És a többi között erre való volt a Dávid psalmusa 117. ver. 24. Ez a nap, kit az Úr rendelt, örüljünk és vigadjunk. Anna Jahve, Hosian-na. Anna Jahve Halezlian-na. Áldott, aki jó az Úrnak nevébe. Minden kétség nélkül azért Krisztus Urunk előtt is ezt az éneket mondotta a sokaság, amint az evangélista beszédéből megtetszik. És ez a dolog ő köztük s azon az ünnepnapon nem szokatlan dolog volt.” Ugyanígy, énekeket említ a 65. beszéd-ben (K4, 112v): „Nem csuda tehát, hogy a Krusztusnak születésekor is nagyobb jót nem tudnak az angyalok kívánni is a békességnél, mikor azt éneklék vala: *Békesség magasságban az Istennek és itt ez földön békesség és jó akarat az embereknek.* Azonképpen mikor az számárháton beméne Krisztus Urunk az Zakariás jövődölése szerint Jeruzsálembé, az sokaság azt éneklé vala: *Áldott a király, aki jó az Úrnak nevébe, békesség menyországban és dicsőség.*” Stb.

⁵¹¹ Ld. pl. Brevis responsio (*Rövid válasz*), a katolikus bibliamagyarázat ellen: „Azt hiszem, hogy nem annyira az írás magyarázata, mint inkább eltorzítása áll a római egyház hatalmában, különösen mivel inkább ad az emberi hagyományra, mint a Szentírás tekintélyére; az írás igazi értelme tehát nem az, amit a katolikusok vagy a római egyház állít róla, hanem a magyarázat és prófétálás erejének igazságában áll. Hiszen ahogy Pál is bizonyosságot tesz róla, 1Kor 14:5: *nagyobb a próféta, mint a nyelveken szóló, kivéve, ha megmagyarázza, hogy a gyülekezet épüljön.* Tehát nem az egyház magyarázza az írást, hanem annak magyarázatából épül. Így a próféta, aki álomlátó, beszéljen álmot; akinél pedig Isten igéje van, beszélje Isten igéjét igazán. Jer. 23:28.” EGYVM, 45.

⁵¹² A 111. beszédben így ír a Szentírás használatáról és fordításáról, az ördögöt és a farizeusokat [akikhez Enyedi a katolikusokat hasonlítja] legyőző Krisztus alakjáról: „Mert mikor az ördög az pusztában megkísérté [Jézust] egynéhány rendbéli dolgokkal, az Istennek igéjével veré arcul, győzé meg és gyakorta az saduceusoknak, farizeusoknak szájukat az Írással dugá be. Honnan mi elsőben tanuljuk meg, hogy nem az Krisztus és nem az apostolok tanítványi ezek, az kik lelki embereknek, írásmagyarázóknak tartják magukat és az ő ellenségükkel nem lelki, hanem testi és külső fegyverrel hadakoznak. Nem az Isten igéjével, sem az Bibliával, hanem tűzzel, vassal, tömlőccel kergetik és üldözik azokat, az kik vélek egyet nem értenek. Nem cselekedte ezt soha Krisztus Urunk, nem így tanított itt szent Pál. Az Isten igéje, az egyházi embernek szablyája, az szájából kell ennek az kétélű törnek származni, aki megölje, megrontsa az hamisakat. Tennen magad bátor ítéljed meg, melyik követi az apostolnak nyomdokát. Ők-e, kik vassal, tűzzel hadakoznak, vagy mi, kik az Írással, az Istennek szent igéjével viaskodunk ellenük? Ők megölnek ugyan minket testben, de mi őket lélekben. Mi, ha meghalunk is élünk, de ők mind tudományostól örökké elvesznek. Másodszor, tanuljuk meg ugyaninnét, hogy ha az Istennek igéje ilyen éles, ilyen hatalmas, metszünk mi az emberi találmányokkal, toldozással, foldozással, sok tradíciókkal? Mint az vas nem forrad össze az agyaggal, úgy nem fér össze az Istennek igaz igéjével az emberi találmány. Érzik ezt és igen jól tudják az mi ellenségünk és ez az oka, hogy az tradíciókat olyan igen magasztalják, így oltalmazzák, és azt írják könyvekben, hogy az eretnekek ellen egyenetlen egy fegyver, egy támasz az tradíciók, azért igen csókolgatják, ölelgetik, mert tudják, hogy ha az kiszakad markukból, odavagyon minden babonájuk, sok istentelen tiszteletük és bálványozásuk. Ez az oka, hogy megtiltották, hogy az Bibliát közönséges nyelvre ne fordítsák, hogy ne értse minden az Istennek igéjét, mert így megromolna az ő birodalmuk. Mert akárki is eszébe veheti az Isten tiszta igéjével szembeszállván, mindgyárast füs[t]be megyen, és nemkülönben járnak, mint az poéta írja, hogy mikor Turnus harcolna az trójaiak ellen, addig mind jó lön és foga az kardja, az míg egyebekkel víva. De mikor az Istentől csinált fegyverre jutott volna, ki Aeneason vala, mint az romló jég az kemény vas ellen, úgy elromla, elpozdorjázék. Idque diu, dum terga dabant pallantia Teucris. Etc. Szinte ilyen az ő tradíciójuk is, mert az míg egyéb okoskodásokkal viaskodik ember ellenük, addig mind jó éles és nem könnyen kaphatják őket. De mihelyt az Szentírásra vonsszák és az Isten igéjét vetik ellenük, mindgyárast semmivé lészen minden bölcsességük, meg-némulnak és azt mondják, hogy az conciliumok és az püspökök, az római ecclesia végezésének engedni kell, el kell szavát hinni. Ez pedig nem egyéb, hanem szabad akarat szerint való vakság, és az napfény előtt behunyni az szemet, hogy látván ember ne lásson. Mi pedig elégedjünk meg azzal az törrel, az melyet az apostol ad kezünkbe, elég éles ez minden ellenségnek meggyőzésére, ezzel hadakozzunk mind az sátán, s mind az ő tagjai ellen.” 111. beszéd, S, 125–126. [Kiemelés tőlem. – L.B.]

Az alábbiakban néhány példán mutatom be a bibliai helyek fordításainak jellegzetességeit. Bár a háromságvalló és unitárius álláspont sok ütközési pontot talált a bibliai szövegekben, kézenfekvő lenne, ha a „nem problémás” szöveghelyeken a protestáns szövegváltozatok közelebb állnának Enyedi változatához. Ám sok esetben a szóhasználat alapján a püspök változata több hasonlóságot mutat Káldi bibliafordításával, mint Károlyiéval. Lássunk egy példát Jeremiás könyvéből (Jer. 5, 3),⁵¹³ mely egyértelmű Vulgata-fordítás:

182. beszéd, K5, 73r.	Károlyi Biblia	Káldi Biblia
Uram, megveréd őket, s nem fájlalák, ugyan megroncsolád őket, s mégsem tanulának, megkeményíték orcájukat inkább az kőnél és nem akarának megtérni.	Uram! [...] Megverted őket, de nem bántódtak; tönkretetted őket, de nem akarják felvenni a dorgálást; orczaik keményebbekké lettek a kősziklánál; nem akartak megtérni.	Uram! [...] vered őket, és [nem] fájlalják; megtöröd őket, és nem akarják felvenni a fegyelmet; keményebbekké tették orcájokat a kőnél, és nem akarnak megtérni.

Szeretnénk biztosra venni, hogy a beszédgyűjteményben egységes bibliai szövegkorpuszt használt Enyedi. Ám a bibliai helyek fordítása nagyfokú varianciát mutat. Ez megerősíti azt a feltevést, hogy a magyar nyelvű bibliai citátumokat a beszéd lejegyzése során fordította a püspök.⁵¹⁴

⁵¹³ Vulgata, Jer. 5, 3: Domine oculi tui respiciunt fidem percussisti eos et non doluerunt adtrivisti eos et rennuerunt accipere disciplinam induraverunt facies suas super petram noluerunt reverti.

⁵¹⁴ Természetesen ez a korban nem volt szokatlan. Bitskey István többek között ezt írja Pázmányról: „Feltehető, hogy a beszédei előtt felolvasott magyar evangéliumszövegeket ő maga fordította, hisz azok sem a Káldi-, sem más fordításokkal nem egyeznek.” BISTKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép. Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 58. Emellett érdemes észben tartani Enyedi esetében is azt, amit Heltai János fűz Fényi András azon megjegyzéséhez, hogy Telegdi Miklós a Vulgata alapján önállóan fordított: „Ez azonban nem eredményezett merőben új szöveget, hanem azt jelenti, hogy Telegdi a korábbi hagyománynak a számára memoriter vagy esetleg írásban rendelkezésre álló formáját egyéni műveltsége és ízlése szerint modernizálta és közelítette a *Vulgatához*.” HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyományai*, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKE-MÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 204.

A korabeli ismert változatoktól való eltéréseket – és ez esetben is a Káldi-féle fordítás-hoz való nagyobb hasonlóságot – mutatnak a korpuszban kulcspozícióban lévő zsoltárfordítások is. A szöveghelyek azt mutatják, hogy ezeknél a fordításoknál is a Vulgátát vette alapul Enyedi. Itt is egy példát⁵¹⁵ mutatok (Zsolt. (36) 37, 35–36):

171. beszéd, K5, 29r.	Károlyi Biblia	Káldi Biblia
Láttam az istentelent, hogy felne- velkedett, huzalkodott, mint az Lybanusnak cédrusa, azután elmentem mellette és nem találtam ott, kerestem, de hát csak az helye sincs.	Láttam elhatalmasodni a gonoszt és szétterjeszkedett az, mint egy gazdag lombozatú vadfa; De elmúlt és ímé nincsen! kerestem, de nem található.	Láttam az istentelent fölmagasz- talva és fölemelkedve, mint a Liba- non czedrusait. És átmenék, és ime nem volt; és ke- restem őt, és helye sem találtatott.

Ugyanígy eltérnek az újszövetségi könyvek is.⁵¹⁶ Emellett kiemelkednek a fordítás kérdése kapcsán az apokrifnek tekintett ószövetségi szövegek. Ezek egyben nagyobb eltérést mutatnak a Káldi-féle fordítástól.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Vulgata, Psalm. 36, 35–36: Vidi impium superexaltatum et elevatum sicut cedros Libani et transivi et ecce non erat et quaesivi eum et non est inventus locus eius.

⁵¹⁶ A 16. századi perikópák szöveghagyománya még nem feltárt téma. Az eddigi vizsgálatok azonban megmutatják, hogy a kisebb-nagyobb szövegi eltérések mellett az ismert fordítások nagy része szoros szövegpárhuzamosságot mutat. Erről bővebben ld.: HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyománya*, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKE-MÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

⁵¹⁷ Pl. Sir. 12, 16–19.

7. beszéd, K2, 66: *Ajakával édesen szól az tennen barátod, és kedvesen sokat suttog, jó szót ad. Sőt, ugyan sír is előtted, de szívében azon tanácskozik, mint ejthessen az verembe és ha lkalmatossága leend megtenni, elégedhetik az vérontással.*

Káldi Biblia: *Szemeivel könyez az ellenség, de ha idejét találja, nem győz jóllakni vérrel; és ha nyomorúság jó rád, ott elsőnek találod őt, szemeivel könyez az ellenség, és mintha segíteni akarna, lábaid alá ás; azután fejét csóválja, és tapsol kezével, és sokfélét suttogván, elváltoztatja ábrázatját.*

Sir. 47, 26–28.

35. beszéd, Sz, 1: *Továbbá Salamon elnyugvék az ő atyjával, és hagyja utána az ő magyából amaz közönséges bolondságot és ész nélkül való Roboámot.*

Káldi Biblia: *És vége lőn Salamonnak atyáival. És hagyott maga után ivadékából a nemzetnek bolondságot, az okosságban megfogytakozott Roboámot, ki elidegeníté a nemzetet tanácsával.*

3.2.1.1. Thema

Enyedi beszédeihez az alapigét sokszor alkalmoszerűen választotta meg. Bár ez a korban megszokott eljárás volt, a 16. század végéig a nyomtatott prédikációsgyűjteményekre kevésbé jellemző. Nehézséget okoz az elemzésben a datálás hiánya és az, hogy a beszédek nem mai sorrendjük szerint keletkeztek. Könnyítené az elemzést, ha a beszédgyűjtemény az egyházi évkör ünnepeit követve épülne fel. Bár láthatók a strukturálás jegyei, jól elkülöníthetőek a karácsonyi, húsvéti, pünkösti ünnepkörre írt beszédek, egyrészt a triacasok határai bontják meg a sort, másrészt a hol több, hol kevesebb számú prédikáció okoz zavart. Az adventtől kezdődő ünnepkörnek négy adventi, legalább egy karácsonyi, egy karácsony utáni, egy vízkereszt, két vízkereszt utáni beszédet kellene tartalmazni a mozgó vasárnapok előtt. A böjti időszakot követően pedig a húsvéti (vasárnap, hétfő, kedd) majd pünkösti (vasárnap, hétfő) beszédeket.

A prédikációsgyűjtemény textuslistája⁵¹⁸ sokban eltér a korabeli gyakorlattól. Enyedi a mózesi könyvekből mindössze kétszer választott textust, ezzel szemben gyakran idézte azokat az argumentációkban, példasorokban. Az Ótestamentumból főleg a *Zsoltárok könyvére*, valamint a történeti könyvekre, *Sámuel második könyvére* egy beszédpár erejéig, a *Királyok második könyvére* négy alkalommal épített prédikációt. A *Krónikák második könyvét*, ugyanígy a *Példabeszédek könyvét* csak egyszer választotta. Az alapigék közé sok esetben illesztette be a

⁵¹⁸ A választott bibliai helyek jobb nyomkövetése érdekében a *Mellékletben* táblázatos formában a bibliai könyvek szerint jelölöm az Enyedi által használt textusokat. A jelölések annyiban pontatlanok, hogy míg locusként sokszor csak az idézett bibliai hely eleje van jelölve, maga a textus terjedelmesebb. (Néhány beszédben szerepelnek utalások arra vonatkozóan, meddig kell felolvasni a bibliai verseket, egyes másolók pedig a teljes textust idézik a beszéd elején.) A *Mellékletben* szereplő táblázatban az Enyedi által használt bibliai könyvekre való hivatkozás mellett a rövidítéseket modernizálva is feltüntettem.

reformált egyházak kánonjából kikopó, a 17. század végére teljesen elhagyott apokrif könyveket is, így nála találkozunk utoljára *Tóbiás könyvével* textusként,⁵¹⁹ melyet valószínűleg vízkereszt utáni második vasárnapon elmondott házassági prédikációhoz használt fel.⁵²⁰ Hivatkozik ezentúl a *Bölcsesség könyvére*, *Judit könyvére*, a *Makkabeusok első és második könyvére*. Láthatóan nem törődött azzal sem, hogy Jóbot Luther és őt követve számos reformátor fabulának tartotta, *Jób könyvét* két alkalommal választotta textusnak.⁵²¹

Az Újszövetségre áttérve, a 204. beszéd elején így ír az apostoli könyvekről:

„Miképpen a folyamnak vize attól tisztább, mentől közelebb vagy az ő forrásához, azonképpen az üdvösségnek tudománya attól igazb, mentől közelebb az ő eredetihez. Tudjuk pedig azt, hogy az Úr Isten az ő emberi nemzethez való szeretetét soha bővebben és közönsegesképpen ki nem öntötte és jelentette, mint a Krisztus Jézus és az ő apostolai által.

⁵¹⁹ A 16. századra a Tóbiás és Sára házasságára vonatkozó szövegek jellemzően inkább házassági énekek. Ilyen módon különleges prédikációról beszélhetünk, tehát nem felesleges annak rövid ismertetőjét adni. A házasság témája köré építi Enyedi a prédikációt, ám csak a házasságkötés aktusára koncentrál, kihagyja a könyv csodás, mesészerű elemeit. Teszi ezt talán azért, mert a 16. század végén több Tóbiás történetét feldolgozó bibliai história is megjelent. Mind Székely Balázs (1546), mind Dézsi András (1550) változata szerepelt már a Hoffgreff-énekeskönyvben. Dézsi históriája a 16. század végéig számos újabb kiadást is megért. Ezentúl tudunk arról, hogy Tóbiás és Sára históriáját használták házasságénekekben, szerepelt a történet bibliákban és egyházi énekeskönyvekben is. Tehát a történet maga biztosan nem volt idegen a kolozsvári hívek előtt. (SZÉKELY Balázs, *Az szent Thobiásnak egész históriája az szent Bibliából énekebe szerzetett*. Modern kiadása: RMKT2, 325. (RPHA 662.) DÉZSI András, *Minoris Tobiae connubium... / Az ifjú Tóbiásnak házasságáról való história*. Modern kiadása: RMKT5, 58. (RPHA 958.) Említhetünk még egy későbbi művet, Munkácsi János *Tóbiás élete* című munkáját (1600), ennek ma csak csonka példányát ismerjük. (RPHA 866.)) Emellett érdemes figyelni egyrészt a beszéd elejére, mely épp a históriák retorikai jegyeit viseli magán: „Vadnak az emberek között sok külön-különbféle szövetségek és társaságok, kik nélkül ugyan el nem lehet nézve az többi között ugyan erősb, szükségesb, becsületesb nincsen az házasságnál. Mely felől noha gyakran hallottak naponként az hívek, de nem árt ez mostani órában is az felől értekezünk, mert az jó dolognak gyakran való hallása nem káros.” 8. beszéd, K2, 71 (38r). Valamint fontos utalni arra a megjegyzésre, melyben az általánosan ismert és minduntalan hallgatott történetek helyett egy szokatlanabb példát konferál fel a püspök: „De amint hogy azokról gyakran hallottak az hívek, mostan szöjjünk az meghallott igékből az régi szenteknek szokásukról és rendtartásukról az házasságban.” Uo., 72 (38v).

⁵²⁰ A szöveghelyről ld.: HERMANN Zoltán, *A Tóbit könyve és a varázsmese*, in H. Z., *Varázs/szer/tár. Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, L'Harmattan, Budapest, 2012, 76. Ugyancsak a Tóbit könyvét, és szorosabban is Enyedi beszédét tárgyalja Hermann a könyv egy másik fejezetében is: *A rejtőzködő mese*. Enyedi György *Tóbiás-példázata*, in *Varázs/szer/tár...*, i. m., 99–108.

A beszéden kívül Enyedi, ahogy kortársai is, többször hivatkozik a *Tóbit könyvére*, különböző katalógusszerű felsorolások elemeként használja a történetet. Egyetlen eddig talált, hosszabb leírást tartalmazó szöveghelyen, mely épp a Tób. 8-ra, Tóbiás és Sára házasságára hivatkozik, arra ad példát a történet felemlegetésével, hogy a gonosz csupán addig munkálkodhat, míg Isten hagyja. Így ír a Krisztus megkísértéséről szóló beszédben: „Hogy az Sátán az tentatióban elébb nem mehet, hanem csak az míg Isten engedi, példa az Raguel leányának, Sárának hét férjének megölése és Tóbiás megmaradása. Mert imezeket megkísértvén megöle. Tóbiás nem, sőt, magának is az Sátánnak nagy kárára lön, mert Rafael angyal megkötözé ötet [...], az Asmodeus ördögöt, s ez mai napjáig kötve vagyon. Tob. 8.” (85/3[?]. beszéd, M, C29v–C30r.)

⁵²¹ Utóbbiak közül egyik beszéd sincs meg. Jób 8-ra épült a 129. beszéd, S-ben az adott lapok hiányoznak. Jób 14-re épült a 49. beszéd, mely ma sem a K3-ban, sem a K4-ben nincs benne, csupán K3 indexe jelzi.

Sohonnat azért igazban és világosan az üdvesség útát meg nem tanulhatjuk, mint ezeknek prédikálásából és írásából. És mivelhogy mi Ábrahámbnak és Izraelnek nem természet szerint való fiai vagyunk, hanem külső születésünk szerint a pogányoktól származtunk, és azt mondja szent Péter Act. 15., hogy az Isten őtet választotta volt arra, hogy az szájából értsék meg a pogányok az evangéliumot, illik főképpen az ő tanítását megértenünk és megtanulnunk, micsoda evangéliumot hirdetett a pogányoknak.”⁵²²

Szavait alátámasztják a textus kiválasztásában követett gyakorlatának adatai is. A gyűjteményben inkább támaszkodik az Újtestamentumra, azon belül is a négy evangéliumra, az Apostolok cselekedeteire és Pál leveleire. Máté evangéliumát tizenkilenc alkalommal, Lukácsot ugyanennyiszor, János evangéliumát tizenhétyszer, míg Márkot csupán egyszer választja textusul. Az Apostolok Cselekedetei ötször (vagy hatszor) kerül a textusként a beszéd elejére. A páli levelek használata a következő: a rómaiakhoz írt levél ötször, az első korintusiakhoz írt levél hétszer, a második csupán egyszer, a galátabeliekhez írt levél kétszer (egy beszédpárban), az efézusbeliekhez írt levél négyszer (két külön beszédben – ebből az egyik a Szilvási ellen írott – és egy beszédpárban), a filippiekhez írt levél egyszer, a kolosséiakhoz írott kétszer, a thesszalonikaiakhoz írt első levél egyszer, míg a második nem szerepel. A Timóteushoz írt első levél egyszer, a második kétszer, a Tituszhoz és Filemonhoz írt levelek nem szerepelnek, a zsidókhoz írt levél egyszer bukkan fel textusként a gyűjteményben. A további bibliai könyvekből Jakab levele háromszor, Péter két levele egyszer-egyszer tűnik fel. Nem szerepel textusként a gyűjteményben János három levele és Júdás levele. Végül, a Jelenések könyvének verseire három beszéd épül.

De nem csupán a tanítónak kell tudnia, hogy mit mondjon és kire hivatkozzon a prédikáció során, de a hallgatóknak is tudniuk kell, hogyan tanuljanak az elhangzottakból. Enyedi, mint ahogy a gyűjtemény számos darabjában, itt sem mulasztja el, hogy szóljon egy-két keresetlen szót a hívek igehallgatási szokásairól a prédikáció bevezetőjében:

„Ha azért mi is azon az egyenes úton akarunk járni, amelyet Péter apostol a pogányságból felvett népnek eleibe ad (mely kétség nélkül igaz és jó), szükség ez igéket ugyan szorgalmasan megvizsgálunk, figyelmesen meghallgatunk, és valóban megtanulunk. Mert

⁵²² 204. beszéd, K1, 36.

hogy ez nem valami játék és haszontalan dolog felől való beszélgetés, hanem örök emlékezetre és életünknek megmaradására való tudomány (kit nem szunnyadozva, hanem eleven lélekkel illik fogadnunk és hallanunk), még ő maga az evangélista megjelenti beszédének kezdetében, mikor így szól: *Megnyitván Péter az ő száját...*⁵²³

Emellett újra figyelmeztet arra, hogy a Biblia szavai nem kitalált történeteken alapulnak, hanem az Isten általi kinyilatkoztatás, melyet helyén kell kezelni: „No, azért mi is ez apostol prédikációját ne szunnyadozva, hanem figyelmes és eleven lélekkel hallgassuk, mert bizony itt nem álomról, nem valami fabuláról, hanem minden böcsületre méltó dolgokról vagyon szó.” A két idézetből az is világos lesz, hogy itt is bevett formula ismétléséről és a kontextushoz idomuló beillesztéséről van szó.

Sok esetben magát a textust nem írja ki a másoló, sőt, ez tekinthető gyakrabbi eljárásnak. Néhány kódexben azonban azt teljes hosszában megtaláljuk a prédikációk elején. Így jár el például a *Székelkeresztúri Kódex*, a kettéválasztott beszédek esetében, ahol nem csak a teljes választott bibliai idézet szerepel a szövegek előtt, de arra, mint referenciapontra és idézendő szövegre fel is hívja az olvasó figyelmét a prédikátor. Ezt mondja például a 38. beszédben: *Mind azáltal az fő emberek közül is sokan hívének benne*. Etc. Vide textum in superiori concione.⁵²⁴ Ugyanígy az 56. beszédben: *„Hasonlás lőn ismét az zsidók közt vide textum in concione superiori”*.⁵²⁵ A példák tetszés szerint szaporíthatók, a formula azonos a legtöbb beszédben. Nem egy helyen nem csupán a beszédrészek kezdetén, de a beszédekben magukban is gyakran utal a prédikáció elején teljes hosszában kiírt textusra. Ezt teszi a 195(?) beszéd negyedik lapján: *„De mi lelt téged, hogy mindnyájan az ház héjára mentél[!] fel, vide cetera supra in textu.”*⁵²⁶ Majd egy lappal később: *„Mi lelt bennetek, hogy mindnyájan a ház héjára mentetek fel? vide supra.”*⁵²⁷ Két lappal ezután: *„Annakokáért mondom, távozzatok el tőlem, hadd sírjak keservesen. Vide textum supra.”*⁵²⁸ Így folytatja a beszéd teljes hossza alatt és a

⁵²³ Uo., 37.

⁵²⁴ 38. beszéd, Sz, 43 (31).

⁵²⁵ 56. beszéd, Sz, 285 (185).

⁵²⁶ 195. beszéd, Sz, 367.

⁵²⁷ Uo., 368.

⁵²⁸ Uo., 370.

kettéválasztott beszéd folytatásában is, ahol ennyivel toldja meg a pár szavas idézetkezdetet: „Vide materiam in concione praecedenti.”⁵²⁹

Hasonló módon jár el a *Marosvásárhelyi Kódex* másolója is, aki megadja azt, hogy meddig kell az idézett textust olvasni. Így például a 15. beszédben így segíti ki az olvasót: „Akkoron lege usque *nem böjtölnek*.”⁵³⁰ Az ilyesfajta jegyzet egyben azt is alátámasztja, hogy a beszéd szövege mellett Bibliát, esetleg más segédkönyvet is használt a prédikátor.

Ezek a prédikátorok számára fontos, a használat közben segítséget nyújtó jelzések szinte biztosan nem Enyedi keze nyomát rejtik. Alátámasztja ezt az is, ahogy az egyes kötetek jellegükben eltérnek egymástól. A kódexek nagy része rövid, egy-két soros textusidézzel nyitja a beszédeket, majd a belső hivatkozásoknál is csak kezdőszavakkal jelzik az adott citátumot. A *4. Kolozsvári Kódex* másolója (vagy egy későbbi kéz) sok helyen kiegészíti a csak röviden kiírt textust, ezzel könnyítve a kötet használatát. A *Székykeresztúri Kódex* a többi másolattól eltérően nem csupán teljes terjedelmében kiírja a beszédek textusát, de hosszú prédikációkat kétfelé választ, azokat egymást követő alkalmakra szánja.

3.2.1.2. Bibliai citátumok

E fejezetben kell beszélnünk az egyéb bibliai idézetekről is. Jellemzően ezek a szöveghelyek variálódó természetűek, tekintve, hogy a püspök és maguk a másoló prédikátorok is felkészült bibliaismerők és bibliahasználók voltak. Nem egyszer a variánsokban eltérő fordítást találunk, és az sem példa nélküli, hogy ugyanannak a bibliai idézetnek egy beszéden belül találjuk meg változatait. Általánosan elmondható, hogy a bibliai idézeteket felvezető szavak előzik meg, majd locus-hivatkozás és az idézet következik. Emellett a nyomtatott prédikációs kötetekben megszokottnál kevesebb jelölést találunk a kötetekben. A leggyakoribb módszer a bibliai idézet beillesztésére, hogy a bibliai hivatkozás és a vers(ek) első néhány szava után etc. jel utal arra, hogy a gondolatmenetbe illő részt illik tovább olvasni. Egyes esetekben jelölve van az is,

⁵²⁹ Uo., 375.

⁵³⁰ 15. beszéd, M, C14v.

hogy meddig olvasandó a locus, esetleg a megkezdett történet teljes hosszában előadandó.⁵³¹ Ezekben az esetekben felmerül a kérdés, milyen szöveghez irányítják a másolók a felhasználót. A jelzett vers alapján mindenképp megtalálják azt, bármely fordításban? Az is biztos, hogy ha a beszédváltozatokban egyező bibliai idézet után egyező latin formula következik, az már a kódexek forrásában is szerepelt. Sztemma híján állíthatjuk, hogy az eredeti variáns is tartalmazta azt.⁵³² Gyakran a másolók bibliai passzusokat latinul szúrnak a beszédekbe, míg más másolatokban ugyanezeket a helyeket magyarul találjuk meg. Van, hogy a latin Biblia-idézetet rögtön le is fordítja a másoló.⁵³³ A latin vagy vegyes nyelvű bibliai citátumok jelenléte azonban inkább kódex-specifikusnak tűnik. Vannak ritka esetek, mikor a latin és magyar szöveg vegyesen szerepel ugyan, de egymást kiegészítve: „Ez ilyenek igen eszeseknek tartják magukat és ezért jajt mond nekik a próféta Cap. 5: *Jaj tinéktek, akik bölcssek vagytok, a ti szemetek előtt* etc. Cap. 29. ugyan nyilvánban megmagyarázza őket: *Vae qui profundi estis corde, hogy az Úr előtt elrejtétek tanácsotokat, kiknek sötétségben vagyon munkájuk, és ezt mondják: Ki lát minket és ki tud minket?*”⁵³⁴ Látható itt, hogy a citátum elejét latinul, míg végét magyarul idézi a másoló. Ez és az ehhez hasonló esetek elgondolkoztathatnak minket a gyűjtemény bibliahasználati módszerén. Emellett annak a feltételezésnek megerősítésére szolgálhatnak, hogy a korpusz prédikációiban szereplő bibliai citátumok sok esetben az írás alatt alakuló direkt fordítások és nem kanonikus változat verseinek átvételei. Míg a másolatok szinte minden esetben ugyanazt a forrást látszanak hozni a textusjelölésnél, a prédikációkon belüli idézetek sokszor nem egyeznek a máshol használt szövegváltozattal. Sok esetben nem pontos idézetről, hanem szabad összefoglalásról beszélhetünk. Így a *Marosvásárhelyi Kódex*ben szereplő, Krisztus megkísértését leíró prédikáció-sorozatban hozott textus („*Akkoron felvivé őtet az ördög az*

⁵³¹ S másolója a 112. beszédben például így teszi ezt: „Így cselekedék amaz próféta is Akháb királlyal 3 Reg. 20. *Mikor Beadat az szíriai királyt elbocsátja volna.* Recitetur historia.” 114. beszéd, S, 134.

⁵³² Idézési párhuzamok a 20. beszédből, Ibidem aliquoties zárással.

20. beszéd, CV, 40 (16r): „Igen gyenge, erőtelen támasz ez, mert az Írásnak ugyan szokása ez, hogy úgy szól azok felől is, az kik más hatalma által támasztatnak fel, és hogy erre sok bizonytságot elé ne hozzak, lásd meg Matt. 27. v. 52. *Az koporsók megnyílnak, és sok szenteknek, kik elaluttak vala, testek feltámadának.* 1Cor. 15. *Minnyájan feltámadunk, de nem minnyájan elváltozunk.* Ibidem aliquoties.”

20. beszéd, K2, 200 (101r): Igen szalmaszál támasz ez, mert az Írásnak ugyan szokása az, hogy így szól azok felől is, az kik mások hatalma által támasztatnak fel. És hogy erre sok bizonytságot ne hozzak, lásd meg Matt. 27. v. 52. *Az koporsók megnyílnak, és sok szenteknek, kik elaluttanak vala, testek feltámadának.* 1Cor. 15. *Minnyájan feltámadunk, de nem minnyájan elváltozunk.* Ibidem aliquoties.”

⁵³³ Pl, ApCsel. 9, 5-re utalva: „Amiképp Pálnak is monda az mennyei szózat. Durum est tibi contra stimulum calcitrare. *Igen nehéz neked az ösztön ellen rugoldoznod.*” 192. beszéd, K5, 134v.

⁵³⁴ 57. beszéd, K4, 87v.

szent városba és állatá őtet az templom csikorgójára.”⁵³⁵) a 42. beszédben a következőképpen kerül elő: „A bölcs emberek azt ítélik, hogy ott vitte volt Krisztus Urunkat az ördög a templom tetejére, hogy onnan alászökjék, mert az a része a templomnak legnagyobb volt és kőfal között kerengő grádicson felmehettek a templom héjára.”⁵³⁶ A bibliai helyet kivonatolja, előadja csupán a prédikátor.

Sok esetben a bibliai idézetek nehezen különböztethetők meg az egyéb idézetektől, egyrészt jelölésükben (jelöletlenségükben), másrészt a felvezetés retorikájában. Feltételeznünk kell emellett a korabeli ember mély bibliaismeretét, mely sok a mai fül számára semmitmondó idézetet evidenciaként kezelt, ismert. Több esetben tehát Enyedi a Biblia szerzőire mint „bölcs”-ekre hivatkozik, az azonosítás nélküli, anekdota-szerű színesítő idézetek így könnyen elvesznek az antik auktorokra utaló, beazonosítatlan idézetek között. Egy helyen például a magyarázott textus harmadik tanulságát így adja elő: „Hogyha valamely embereket, vagy gyülekezetet látunk, avagy hallunk, hogy nyomorúságban forog, nyavalyákkal környülvétetett, ne mindgyárast legyünk gonosz ítéletben felőlük. Mert az Úr az övéit gyakorta megostorozza és sanyargatja, az miképpen az bölcs is mondja, hogy az mely atya szereti gyermekét, megveszszözi.”⁵³⁷ Az idézet forrását *A példabeszédek könyvében* találjuk meg.⁵³⁸

3.2.2. Egyéb idézetek

A következőkben alapvetően a nem-bibliai citátumokkal, antik, középkori és kortárs idézetekkel és szövegjelölésekkel foglalkozom. A prédikációírás gyakorlatához igazodva Enyedi a Bibliából merített példák mellett számtalan egyéb szöveghivatkozással támasztotta alá mondanivalóját. Alapvetően a Biblia szövegét minden más, így az antik és kortárs auktorok művei

⁵³⁵ 85/2. beszéd, M, C35r.

⁵³⁶ 42. beszéd, EGYVM, 215.

⁵³⁷ 109. beszéd, S, 96.

⁵³⁸ Péld. 13,24 *Aki kíméli botját, gyűlöli a fiát, de aki szereti, idejében megfenyíti.*

elé helyezte Enyedi is,⁵³⁹ ám az újkori olvasó számára jóval többet elárulnak a beszédek jellegeről a nem bibliai idézetek. Míg a citált bibliai helyek száma kis túlzással a végtelenhez közelít, az egyéb művek listája jóval rövidebb. Nehezíti az anyag feltérképezését a jelölések töredékessége és hiánya.

Az idézetek jelölése sérülékeny. A nyomtatás jótékony konzerváló ereje nélkül az idézetek adataiból kinyerhető információk a másolatok számával egyenlő arányban, ám ellentétes irányban változnak. Ha az idézet helye a folyószövegen belül szerepel, nagyobb eséllyel marad meg, mint ha marginália jelöli a pontos locust. A korpusz forrásanyagának vizsgálata, hasonlóan a korabeli egyéb prédikációs anyagokhoz, összetett, a használt és említett könyvek, művek, szerzők felsorolásának tényén kívül nem sok lehetőséggel kecsegtet. A korabeli idézetgyűjtemények, mutatók, segédkönyvek a szövegek oly mértékű variálását és követhetetlen idézését tették lehetővé, mely a részleges és átszerkesztett hivatkozásokkal együtt szinte lehetetlen feladat elé állítja a kutatót. Borzsák István így ír az említett forrásproblémáról Bornemisza Péter⁵⁴⁰ antik forrásaival kapcsolatban:

„Érintenünk kell itt – mindjárt az elején – a Bornemisza-kötetekben olvasható történetek *forrásainak* kérdését. Speciálisan ókori vonatkozású történetekről lévén szó, beérhetjük-e Eckhardt megállapításaival, vagy helyezkedjünk inkább Nemeskürty álláspontjára, vagyis a forráskérdést tartsuk eleve majdhogynem érdektelennek? Előre megmondhatjuk, hogy Bornemisza »forrásainak« biztos kimutatása – a kor loci communes-, adagia-, florilegium-stb. irodalmának ismeretében – többnyire reménytelen vállalkozás; legfeljebb valószínűsíteni lehet sok mindent, de azzal tulajdonképpen még alig ismerjük jobban Bornemisza írói egyéniségét. Ha viszont fordítva: az ókor felől próbálunk eljutni a XVI. század antikvitás-

⁵³⁹ Ld. pl. 64. beszéd K4, 111r: „A pogány bölcseknek írásuk sok részre vannak osztva, és ki emezt s ki amazt magyarázta meg, úgyhogy ha valaki akar ezekből egész és ép tanulságot venni, hogy rendről rendre egyenként megolvassa és vizsgálja őket, mert ki emez s ki amaz tudományra volt hajlandóbb és ki emezt s ki amazt írta és magyarázta meg világosabban és nyilvánvalóbban, kiknek mind összekeresgélésében és megolvasásában elfárad és idejét, életét elfogyatja. De amit másutt nagy munkával és fáradtsággal keresgetne az ember össze, mind egy summájában megtalálja a Bibliában. Mely annyival becsületesebb és hasznosabb, hogy a pogány bölcsek közül sokan tévelygettenek és egymással összevínak tusakodnak. Az Istennek ígéje pedig tiszta és hiba nélkül való, egyenes és soha ő magával semmibe nem ellenkezik. Nem ok nélkül mondja tehát itt az Apostol, hogy az embert tökéletessé teszi az Szentírás, és minden jókban felépíti.”

⁵⁴⁰ A Bornemiszával való párhuzamba állítás talán azért is érthető, mert mind Enyedi, mind Bornemisza prédikatori munkássága mellett humanista műveltségét kamatoztatva a szépirodalom felé is ellépett. Ahogy Bornemisza Elektra-fordítása, Enyedi széphistóriája, valamint Héliodórosz-fordítása mutatja az irodalom iránt való fogékony-ságot.

képéhez, minden közbeeső állomás felderítése ugyancsak reménytelen, de a hagyományozódás folyamatának tisztázása általában mégis megoldható feladat, és az hiteles ókori háttér előtt plasztikusan, tanulságosan rajzolódik ki a XVI. század valósága – vagy legalább is érdeklődése.”⁵⁴¹

Borzsák a fejezet folytatásában ismerteti azt, hogyan jutott szóhoz az antikvitás egyre karakteresebben Bornemisza prédikációsköteteiben. Míg az első időkben a szerző a prédikációkban az evangéliumokat úgy magyarázta, hogy „akármely falubeli parasztság is könnyen megértesse”, később, főleg az *Ördögi kísérteteket* tartalmazó IV. kötettől kezdve kétrétegű szöveget alkotott, mind latinul, mind egyszerűen leírja mondandóját.⁵⁴² Borzsák lényegi tanulságként szűri le, hogy a kötetek nem egy stílusúak és rendeltetésük sem feltétlenül azonos. Ezt a sokrétegűséget később kötetenként be is mutatja. A Bornemiszára vonatkozó megjegyzéseket nagy vonalakban a század utolsó harmadának egyházi íróira, prédikációirodalmára, így Enyedire is igaznak vehetjük. Ám Bornemisza esetében lényegében több elkülöníthető korpuszrészről kell beszelnünk, melyek között a határvonal meghúzása viszonylag egyszerű, a nyomtatás által fixált szöveg nem terhelt a hagyományozódás során történő sérülésekkel és változásokkal. Ezzel ellentétben Enyedi beszédgyűjteményét minden sokszínűsége ellenére érdemes egy tömbként kezelnünk. Következik ez egyrészt a már felvázolt datálási és strukturális bizonytalanságokból, másrészt a hosszú hagyományozódási periódus mellett a rövid keletkezési időszakból. Az, hogy a hagyomány, a kódexekben maradt utalások és adatok segítségével egy elég képlékeny, ám körvonalazható hallgatói réteget tudunk felvázolni, nemhogy könnyítené, de nehezíti a dolgunkat. A fennmaradt beszédek megkérdőjelezzik ugyanis a Bornemisza által felvázolt *paraszt mód* és *értelmes beszéd* kettősségét a beszédírásban és előadásban. Nem csak Kolozsváron számolhatunk vegyes hallgatóközönséggel a 16. század végén, de inkább a kispolgári, paraszti réteg képviselőit kell elképzelnünk azokban a peremvidéki templomokban is, ahol a prédikátorok bejegyzései szerint a beszédek még a 17. század végén is elhangzottak.

⁵⁴¹ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 138.

⁵⁴² Bornemisza saját művében utal rá, hogy a latin mellett „pór, paraszt és Grobian módra” is elmagyarázza a bölcsék titkos értelemmel írt gondolatait, elhatárolva magát a rafinált stílustól: BORNEMISZA Péter, *Ördögi Kísértetek*, a kiadást gond. és jegyz. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 152. Bornemiszát idézi és megjegyzéseit ismerteti Borzsák is, mintha más értelmezéssel tekintene a szöveghelyre: „itt már csak az »értelmesek« számára ír, és ezek kedvéért – ill. hogy ne érthesse akárki – nem egyszer latinra is fordítja mondanivalóját, nem »paraszt és Grobian módra« beszél.” BORZSÁK, *Az antikvitás...*, i.m., 139.

Számolnunk kell azzal is, hogy a másolók egyedi szokásait és elképzeléseit követve a hordozó kódexek az idézési technika szerint is eltérőek.

Több konkrét szöveghely van, melyekben Enyedi határozottan elzárkózik a korabeli prédikációs irodalomban használt tanult/tanulatlan, nemes/nemtelen megkülönböztetéshez kapcsolódó, a különböző beszédregisztereket elválasztó retorikai fogásoktól. Ehelyett próbálja egységesíteni a hallgatóközönséget. Ugyanúgy, ahogy nem használja a megfélemlítést és elrettentést mint meggyőző eszközt, érveléseit és tanításait szisztematikusan egy beszédmod szoros határain belül tartja.

Azt is tudjuk, hogy ugyanúgy, mint fő művében, az Explicationesben, prédikációiban is széles körű műveltségi anyagot mozgat meg a beszédek színesítésére és gondolatmenete alátámasztására.⁵⁴³ Milotai Nyilas István Speculum trinitatis című művében így említi az Explicationes forrásanyagát:

„Mindenek előtte arról szolanek, ha emberi talamanye az Szent Haromsagrol valo Hit: avagy lelkiismereti ellen, avagy tudatlansagbol írja ezeket Samosatenicus. Mert ha az Enyedi Deakul írot könyveben tekintesz, egy levelet alig talalsz, mellyen Pogany embernek irasat bizony sagul az Szent Haromsagnak tagadasara elő nem fitatna, avagy elmejenek mutogatasaert, avagy hogy az szent Biblia mellet sem Conciliomokbol soha semmit nem bizonyithat. Homerust, Virgiliust, Hesiodust, Theocritust, Thucididest, Aesculapiust, Heliodorust, Hypocratest, Eustachiust, Cicerot, Aristotelest, Platot, Gelliust, Taurus Philosophust, Fabiust, Pindarust, Pliniust, Plutarchust, Terentiust, az Sybillakat etc. számtalanszor hozza be, kinek mondasokbol az szent irast allatty a Szent Haromsagh egy Isten ellen. Mert az mikepen jelentem, soha az Bblia mellet egy Paterből, egy Conciliumbol, egy Historiabol sem bizonyithat.”⁵⁴⁴

A beszédek forrásainak feldolgozásnak csupán az első lépése lehet az azonosított források katalogizálása. Ám, ahogy Borzsák is utal rá, a teljes kép részletes bemutatása szinte lehetetlen.

⁵⁴³ Ennek részletesebb vizsgálatát ld. Simon József munkáiban. Kifejezetten a forráshasználattal foglalkozik az idézett Explicationes explicationum című műve mellett az alábbi cikkben: SIMON József, *Elég a mítoszokból! (A klasszikus görög irodalom premodern filológiája Enyedi György Explicationesében, 1598)*, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKE-MÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 239–248.

⁵⁴⁴ MILOTAI NYILAS István, Speculum trinitatis, Debrecen, Rheda Péter, 1622, 3–4.

Példáról példára haladva egyenként kell megvizsgálnunk a szövegrészeket és azoknak forrásait, és még ez az aprólékos munka sem feltétlenül jár eredménnyel. A kortárs szövegekkel való párhuzamosságok azonban sok helyen utat mutathatnak.

Egy példát említek előljáróban. A már idézett Bornemisza-elemzés egyik hosszan ismertetett szöveghelye a vízkereszt második vasárnapjára készített Heródes-beszéd.⁵⁴⁵ Borzsák leírásában említi egy Augustus császártól való bon mot-t. Mikor ugyanis Augustus hallotta, hogy Heródes legyilkoltatta a gyermekeket, köztük saját fiait is, így szólt: „Inkább lennék disznaja Heródesnek, hogynem mint fia, mert az sidók az disznóhúst nem ötték, és azért a disznókat nem ölték.”⁵⁴⁶ Könyve későbbi fejezetében Borzsák visszatér a szöveghelyhez, és egy újabb idézettel támasztja alá, hogy Bornemisza többször alkalmazta az idézetet.⁵⁴⁷ Ezután így folytatja elemzését a forrásjelzésre utalva:

„Első pillantásra gyanúsnak érezzük Bornemisza karajjelzetét: »Macrobius írja.« Mít keresne a betlehemi gyermekgyilkosság Macrobiusnak akár a »Somnium Scipionis«-hoz írott kommentárjában, akár a »Saturnalia«-jában? Csakhogy Augustusnak ugyanezt a szellemességét, mégpedig »Macrob. libro II.« forrásjelzéssel Hondorff is idézi Promptuariumában [...], melynek ismeretét Bornemisza részéről joggal feltételezhetjük.”⁵⁴⁸

Feltételeznünk kell-e azonban, hogy a (Borzsáknak túl szükséztűn tűnő) megjegyzés mögött, mely látszólag nem illik a bibliai történet kontextusába, biztosan egy korabeli gyűjtemény

⁵⁴⁵ Enyedinél több helyen találunk hasonló prédikációt. A szövegek másolói tudatosan keresztthivatkozásokkal is ellátták e beszédek. Ld. a *Kollektív és lokális keresztthivatkozások* című fejezetet.

⁵⁴⁶ Idézi: BORZSÁK, *Az antikvitás...*, i.m., 147. Eleje így hangzik: „Írják az históriákban Heródes felől, hogy Christus születése után Rómába ment volna urához, Augustus Császárhoz, és ott esztendeig lakott volna, de dagályát mind az orrába hordozta, hogy a mágusok hozzá nem tértek volna és az született királyt neki meg nem mondták volna, hol találhatná meg. Az Iosephus ezt is írja Heródesről, hogy Sidóságban mint az fű tanácsokat és polgárokat megölette volna, és alítják azt, hogy ezeknek halálok után ölette volna meg az gyermekecskéket, kik között az ő maga gyermekét is megölték volna. Ezt meghallván a Császár, ezt mondta volna:”

⁵⁴⁷ „Kivételes helyzetét Augustus nyilván annak köszönhetette, hogy ama bizonyos összeírás elrendelésével – tudta nélkül is – lehetővé tette a »próféták által régen írt« fiú megszületését Betlehemben. Herodes, aki »az ördögnek röttenetes dügösségéből ... nagy álnoksággal« az ártatlan kisdéd ellen tört, nem érte el célját, nem esett bántódása, mikor a király később minden két esztendőn aluli csecsemőt legyilkoltatott, sőt, a szörnyű tett csak hasznára vált Jézusnak: »mert ... hova röttenetesb lön az sok gyermetskék halála, annyival messzebben terjede híre az Úr Christus születésének, megértekezvén, hogy ezt Herodes az született Christus veszedelmére művelte volna. Azmint Augustus császárnak is szinte Rómába is hírével lévén, ezt mondta: inkább lenne disznaja Herodesnek (mert az disznót nem ök ették), hogy nem mint fia.«” BORZSÁK, *Az antikvitás...*, i.m., 494–495.

⁵⁴⁸ Uo.

és nem az eredeti mű áll? Enyedinél hasonlóan megtalálható az említett idézet, melyet a püspök azért hoz elő, hogy megmutassa, a Biblia szövege szinkronban áll a pogány históriákkal:

„Itt immár íratik meg másodszor Heródesnek szörnyű és iszonyú kegyetlensége. De mivel hogy némelyek az szentírásbeli históriák felől kételkednek, mint ha igazbat írtak volna az pogányok az prófétáknál, evangélistáknál és apostoloknál, vagy azok hihetőbb dolgokat írtak volna ezeknél, és Heródes cselekedetinek igazságát mutassák meg elsőben, mert noha az együgyű és jó erkölcsű embereknel majd hihetetlen dolognak látszik, de azért nem illik ebben senkinek kételkedni. Elsőben mert az szent historicus írja. Másodszor hogy az pogányoknak írásai is azont bizonyítja[!], és még ennél is rettenetesben beszéli[!], az mint Szent Máté írja. Mert azt olvassuk Macrobiusnál Satur. lib. 2. cap. 4., hogy mikor Augustus császár hallotta volna, hogy Szíriában, (Szíriának tartomány vala pedig Júdea, ahol mondja a Szent Máté, hogy ez esett) Heródes két esztendő alatt való gyermekek közt az ő maga fiait is megölette volna, így szól: Jobb, hogy *valaki* Heródesnek disznaja, hogy nem fia legyen. Mely mondásban nézett Augustus az zsidók törvényére, hogy ők az disznót meg nem ölik, mint hogy utálatos állatnak tartják és meg nem eszik. Mely históriából megtetszik, hogy igaz és való ez, az mit itt ír Szent Máté Heródes felől. Más az, hogy igen könnyű ezt Heródes felől elhinni, mert az mint Josephus írja, három fiát, Alexandert, Aristobulust és Antipatert ölette meg, hogy féltette tőlük a birodalmat és királyságot. Hogy elé ne számláljuk, mennyi atyafiát, sok fő-fő embereket, és az önnön szerelmesbik feleségét Mariammet megölette. Azért ha ez vérszívó, ki az ő tagjainak vérében ferteztet és ugyan hevert, az ő szerelmesinek vérért nem szánta kiontani, bizony hihető, hogy az idegenekét inkább nem szánta. Azért a históriának igazsága felől senki méltán nem kételkedhetik.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁹ 188. beszéd, K5, 110r. Az idézett beszédrész CV-ben a következőképpen szerepel, Macrobiusnál rontott hivatkozással: „Itt immár íratik meg másodszor Heródesnek szörnyű és iszonyú kegyetlensége. De mivel <némelyek> hogy az Szentírásbeli histórák felől kételkednek, mintha igazabbat írtak volna az pogányok az próféták evangéliumánál és az apostolok<, úgy azok hihető dolgot írtak> tanúbizonyságtételénél <volna ezeknél>. Elsőben az Heródes cselekedetét, s igazságát mutassuk meg. Mert noha az együgyű embereknek majd hihetetlennek látszik. De azért nem illik senkinek ebben kételkedni. Elsőben mert szent, historicus ember írja. Másodszor, hogy az pogányok írása is azont bizonyítja, sőt, ennél is retteneteseb, beszéli, az mint szent Máté írja. Mert azt olvassuk Macrobiusnál Satur. lib. 2. cap. 20.[!], hogy mikor Augustus császár hallotta volna, hogy Heródes két esztendő alatt való gyermek közt az ő maga fiát is megölette volna, így szóla: Jobb Heródesnek, hogy valaki disznaja, hogy nem mint fia legyen. <mely mondásban Augustus nézett az zsidók törvényére, hogy ők az disznót meg sem ölik, mert hogy utálatos állatnak tartják, meg nem eszik. Mely históriából megtetszik, hogy igaz és való ez az mit itt ír Szent> Máté <Heródes felől.> Más az, hogy igen könnyű ezt Heródes felől elhinni, mert az mint Josephus írja, három fiát, Alexandert, Aristobelust, Antipatert ölette meg, hogy elvette tőlük az birodalmat és az királyságot. Hogy elő ne számláljuk mennyi atyafiát, sok fő-fő embereket és az önnön szerelmesbik feleségét, Mariannét megölette. Ha azért ez az vérszívó, ki az ő tagjainak vérében feredesztetett és vígan hevert, az ő szerelmesinek vérért ugyan nem szánta kiontani, bizony, hihető, hogy idegeneknek inkább nem szánta.”

Az Enyedi által jelzett Saturnalia-hely az 5. *Kolozsvári Kódex*ben nem csupán a főszövegben van kiírva, hanem a margóra is. Ezenkívül, hasonlóan a Macrobius-helyhez, Enyedi Josephus Flaviust is Bornemiszával szinkronban idézi.⁵⁵⁰ Ám az is igaz, hogy a Bornemiszánál hangsúlyos „szépprózai elbeszélés körvonalainak jelentkezése”⁵⁵¹ helyett Enyedinél minden idézet csupán példa, utalás szintjén marad, kibontatlanul. Nem ecseteli a gyermekgyilkosságokat, ahogy Heródes későbbi szenvedéseit is csak egy margójegyzet tartja érdemesnek említeni a 188. beszédben.⁵⁵² Azonban felhasználja és hosszabban kifejti azt a 123. prédikációban, a hivatkozott párdarabban. Heródes szenvedéseit és halálát a két prédikátor eltérően írja le:

Enyedi György, 123, beszéd, S, 270–271.	Bornemisza Péter, <i>Másod napra a kijelenség után. Evangéliom</i> ⁵⁵³
„Az hol pedig azt írja az evangélista, hogy József Egyiptomban volt mind Heródesnek haláláig, noha nem jelenti meg, miképpen halt meg Heródes, de Josephus Lib. 7. cap. 8. Antiquit. megírja, mely rettenetes kínokkal és iszonyú nyavalyákkal volt testében.	„Heródest naponként keservesb betegség gyöttri vala. Isten ellen való gonosságinac bünte[té]se rayta leuén. Mert mind kilső mind

⁵⁵⁰ A Bornemiszánál szereplő egyéb elemeket is beépíti Enyedi beszédébe, így később így utal arra, hogy Heródesnek Rómába kellett mennie Augustus császár rendeletére, egyben azt is láttatni véli, hogy nem csupán egy forrásból dolgozott, mikor ütközteti a különböző véleményeket azzal kapcsolatban, hogy miért két éves körüli gyermekeket öletett meg Heródes: „Honnan ez következik, hogy avagy az Mágusok későn jöttek volt Krisztus születése után Jeruzsálembe, avagy Heródes nem mindjárt érkezett az gyermekek megöletéséhez, hanem jó hosszú idő múlt el a Mágusok eljövetele és öldöklés közt. Némelyek az első vélekedést javallják, azért, mert a Mágusok messze laktak Perzsiában napkelet fele, és későn érkeztek Judeába, úgy hogy majd két esztendő forgott el addig. Némelyek pedig az utolsó értelmet javallják, hogy tudni illik mikor a Mágusok elmentek volna Heródestől, azonközben Heródesnek Rómába kellett menni, mert a Császár hivattatta volt, hogy magát megtisztítsa és megmentse az miről ott vádolták volt. Azonközben amíg oda járt és visszajött, addig elforgott a két esztendő, és mikor aztán Rómából megjött, úgy vágatta le a gyermekeket. De valamint esett, de ez bizonyos az Evangélista beszédéből, hogy nem hamar lett Krisztus születése után.” 188. beszéd, K5, 110v–111r.

⁵⁵¹ NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és író*, Budapest, MTA, 1959. Említi BORZSÁK István, *Az antikvitás...*, i.m., 150.

⁵⁵² A jegyzet vége ráadásul utólagosan szerkesztett: „Heródes felől írják, hogy minek utána az maga fiait s az Betlehembeli ártatlan gyermekeket megölette volna, <De> az férgektől rágattatván <önnön magát megölte> |: sok nyavalyák után holt meg :|.” 188. beszéd, K5, 110v.

⁵⁵³ BORNEMISZA Péter, *Első része az evangéliomokból es az epistolakból való tanvsagoknak, mellyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap. Kit az Vr Iesvsnac lelke által az együgyü keresztyeneknek iduösseges tanusagokra ira Bornemisza Peter*, Pestifi, Semppteröl [Sempte], (Huszar Gal) [typ. Bornemisza], 1573, 455r–v. Idézi (pontatlanul): BORZSÁK, *Az antikvitás...*, i.m., 149–150. Borzsák Bornemisza fordításáról beszél még a továbbiakban is (150–151.), érveket hozva a latinból való fordítás mellett.

Oszten nagy éhség kínzotta, igen sokat kellett minduntalan enni, az bele megsebesedett volt, az colica gyötrötte, az lábai megdagadoztanak, az testéből féreg forrott ki, köszvényes volt és nehezen vött lélegzetet, undok bűdös volt. Efféle és ezekhez hasonló rettenetes nyavalyákkal mikor sokáig kínlódott volna, úgy holt végre nehezen meg. Honnat megtanulhatjuk, hogy az kegyetlen istentelenek, ha szinte itt ez világon egy ideig élémenetelük és jó szerencsájuk vagyion is, de gyakorta ugyan itt is az ő gonoszáguknak jutalmát jó rész szerént elveszik, de ez csak zsengeje és kezdete amaz következő és vég nélkül való gyötrelmeknek.”	belső heűségnek süttése mint a tűznek égetese benne neuekődic vala. Belei belől eues sebeckel rothadoznac vala, és kegyetlen kolikánac fáydalmiual kinlódic vala, Lábai fel pufat daganattal tellyesec valánac, Álgyéka is olyan vala, szemérmes teste kedig megrothaduán niues férgöckel rakua vala, és az, buya gyeriedézzel fel álluán, iszoniú vtálatos vala, továbbá á soc fáydalmac köszöt, minden tagyai és torkánac leheleti dögös szagossac valánac. És így minden felől gyötröttetuen, enni kínoknac szenuedésére búsult léleckel vala, azért kést ragaduán magába akarya vala ütni, de á kezét meg ragadá Aciabus. Mind az által nem soc nap múlua, nagy fáydalmas kínohal meghala.”

Jól mutatja a szélsőségesnek tűnő részletek mellőzésének gyakorlatát Enyedinél, hogy a betegségnek a szeméremtesten való megjelenését elhagyja, csupán a férgek megjelenését konstatálja. Mivel Enyedi Josephus Flavius műveiből többször idéz prédikációiban,⁵⁵⁴ valamint azt is tudjuk, hogy 1582-ben egy Josephus-kötetet⁵⁵⁵ kapott is, vagyis személyes könyvtárában is

⁵⁵⁴ A 42. beszédben számos helyen idézi Josephus Flaviust, *A zsidók története* 2. és 8. könyvét, valamint a 11. és 15. könyvet. A 188. és a 207. beszédben *A zsidó háború*-t, a 37. beszédben *A zsidók története* 11. és 12. könyvét, a 123. beszédben *A zsidók története* 7., míg a 180. beszédben 15. könyvét idézi.

⁵⁵⁵ 1582. május 2-án egy Josephus Flavius kötetet kap Sztárai Miklós özvegyétől. EUET 206: „Az ő Josephus Flavius kötetének táblájára Enyedi György ezt írta (Jegyzet [U] Az általam birtokolt példányban.): »Sztárai Miklós könyvei közül férje emlékére ajándékozta ama tiszteletreméltó öregnek hátramaradt tisztos özvegye 1582. május 2-án. Sztárai Miklós 1582. április 18-án halt meg Tordán.«» Uzoni Fosztóék még egy jegyzetet említenek a könyvből, mely tematikában a Heródes-beszédekhez illik és az erdélyi főurak kivégzésének részleteire utal. EUET 247: „Enyedi György püspök szemtanúja volt ennek a tragédiának. Ő Josephus Flaviusnak a zsidók törté-

megvolt, állíthatjuk, hogy amellet, hogy több forrásból ismerhette a passzust, tanulmányozhatta az idézett helyet is.

Abban is biztosak lehetünk, hogy Enyedi is használta a kor exemplum- és szólástárait forrásként, beszédszerkezetei is könnyen beilleszthetők a 16–17. századi hagyományba. Az erkölcsi tanulságok támogatására szolgáló történeti érvekben ugyanúgy szerepelnek az antik auktorok, mint a bibliai idézetek vagy a szólások, közmondások. A szöveg céltalan megízestésével, kellemessé tételével azonban nem értett egyet, ezt még olyan esetekben is hangsúlyozta, mikor gondolatmenetét alátámasztandó hozott irodalmi példákat. A hazugságokat író poéták⁵⁵⁶ említése kontrasztban áll a klasszikus akturok gyakori idézésével. Fel kell tennünk minden esetben a kérdést: Az adott szövegrész alátámaszthatóan Enyedi-hely, vagy lehetséges, hogy a másoló módosított a szöveget?

Hogy maga Enyedi is egy példatár-szerű rendszerben dolgozott, nem csupán könyveiben található katalógusai, indexei és bejegyzései mutatják, hanem azok a szöveghelyek is, ahol ugyanazt a példaanyagot használja fel több beszédben. Így történik például a 2. és 104. prédikációkban. Mindkettő a bölcsesség témakörét járja körül, mely a prédikációgyűjtemény sokszor visszatérő alaptémája is. Az elsőben⁵⁵⁷ *Jézus, Sirák fia könyvének 10,1. versét választja textusul (Az bölcs Bíró tanítja az ő népét és az eszesnek Urasága szép rendet tartással vagyon),* míg a második beszéd⁵⁵⁸ a *Példabeszédek könyve 24,3-on alapul (Az Bölcsességgel építtetik az ház, és az eszességgel vastagodik meg, tudománnyal rakodik meg etc.)* A beszédek gondolatmenete bár nagyon hasonló, sok helyen eltér, más utakon írja körül ugyanazt a témát. Ám a gondolatmenetek egy pontján, ahol a hadviselésben szükséges bölcsességről beszél, ugyanaz a páldapár bukkan fel. Tanulságos ez azért is, mert míg az egyik beszédben nem ad meg a püspök (vagy a másoló) szerzőt, helyet, neveket, a másikban mindkét idézetnél szerepel eligazító név.

netéről írott munkája XV. könyvének 17. fejezetéhez, a 441. lapon, ahol egy a vérszomjas Nagy Heródestől megölt újonc katona szavai vannak idézve, ezt a széljegyzetet írta: »Éppen ezt mondotta Kendi Sándor is 1594-ben, mielőtt feje porba hullott volna.« A Josephus Flaviusnál említett újonc szavai pedig, miket Báthory fülébe az ő gyámja és gondviselője kiáltott, im ezek voltak: »Kiveszett az igazság és hűség az emberek közül, helyette az álnokság és gonoszság uralkodik!«

⁵⁵⁶ 211. beszéd, K1, 105 (54r). Az idézetet ld. a dolgozat 230. oldalán. A topikus témához ld. még: JANKOVITS László, *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetről*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, főképp 9–20.

⁵⁵⁷ 2. beszéd, K2, 11–19.

⁵⁵⁸ 104. beszéd, S, 41–50.

2. beszéd, K2, 15–16 (9v–10r). ⁵⁵⁹	104. beszéd, S, 45.
Mert az gubernálásban főképpen szükség az elme és tudomány, sőt, ennek oly nagy ereje vagyon, hogy még az olyan hivatalokban is, az kikben úgy tetszik, hogy főképpen az külső erősség vagyon, sokkal hasznosb az bölcsesség. Mint az hadviselésben úgy tetszik, hogy inkább kívántatik az erő, hogy nem az ész, de maga bizony ott is hasznos az okosság. Vaj, ki sok eszes hadnagyok inkább vertek meg okosságukkal, hogy nem fegyverekkel ellenségeket, ezért mondja vala Cabrias hadnagy, hogy félelmesb és rettenetesb az szarvasoknak serege, mikor oroszlán hadnagya vagyon, hogy nem az oroszlánoknak serege, mikor számár az hadnagyuk. Maga ebben volna ugyan több erősség, hogy nem mint amabban. Az evezés, úgy tetszik, hogy erővel jár, de azt mondja egy régi, bölcs poéta, Titinus: <i>Sapientia gubernator torquet navim, non valentiam.</i>[!] Ha azért az ilyen dologban is feljebb való az bölcsesség, mennyivel inkább az községnek igazgatásában.	Azt ítélik pedig az emberek, hogy az ki tudós és az bölcsességnek tanulásába foglalta magát, igen erőtlen és alkalmatlan az ellenségnek meggyőzésére. De lásd meg, ez ellen mit mond Salamon: <i>Az bölcs férfi erős, és az tudós ember vastag.</i> [Péld. 24, 5] Bezzeg, ha az erősségét tartod az tagoknak vastagságában, megengedem, hogy az tudatlan erősb az bölcs embernél. De ha ez az erősség, nem lehet oly vastag ember, kinél egy medve nem erősebb, vagy oroszlán, vagy elefánt, sőt csak egy ló is. Azért senki bátor leste erejével ne dicsekedjék. Egy fél rész szerint való erejű ember mást, ugyan igen erőset is, eszességével, gyorsaságával könnyen meggyőz. Honnan megtetszik, hogy az erősség inkább áll az eszességben, hogy nem az testnek vastagságában. Egy jeles athénásbeli hadnagy azt szokta vala mondani, hogy inkább félne ő egy sereg szarvastól, az kinek oroszlán hadnagya, hogy nem egy sereg oroszántól, az kinek szarvas vezére volna. Maga az sereg oroszlánokban vagyon több erő, hogy nem az sereg szarvasokban. Más poéta azt mondja: <i>Sapientia torquet navem gubernator non valentia.</i> Ezen dolog felől azt írja szent Jakab C. 3. [Jak. 3, 4]: <i>Noha az hajók, bárkák igen nagyok, és sebes széltől viseltetnek, de egy kis kormányval oda csavaríthatják, az hová akarják.</i> Mely mondásokból megtetszik, hogy az erősség áll inkább az eszességen, hogy nem az testi vastagságon.

⁵⁵⁹ Bár a prédikció szövege megjelent az válogatott kötetben is (EGYVM, 105.), annak szövegbizonytalanságai miatt az idézetet saját átiratomban közlöm.

Az első idézet egy Cabriasnak (vagy Chabriasnak) tulajdonított mondás, mely maga rengeteg variációban létezik. Ahogy látszik, a beszédekben is kétféleképpen tűnik fel, egyikben helyet kap egy számár is a szarvasok között. A „jeles athénásbeli hadnagy” körülbelül akkor húnyt el, mikor Nagy Sándor született. Az uralkodó nevének megemlézése pedig azért fontos, mert neki is tulajdonítanak egy kísértetiesen hasonló mondást, miszerint *Egy oroszán vezette báránsereg sokkal félelmetesebb, mint egy bárány vezette oroszlánsereg*. A második idézetet Titiniusnak tulajdonítják. Az, hogy a szövegrészt Enyedi valamiféle idézetgyűjteményből vette, jól mutatja a szöveg formája. Így tartalmazza azt például Nonius Marcellusnak a 15–16. század folyamán többször kinyomtatott gyűjteménye, mely számtalan műhöz szolgált forrásul.⁵⁶⁰

Hasonló párhuzamos példát találunk az 1. és a 24. beszédekben. Az 1. beszéd 5Móz. 16, 18-on alapul (*Bírákat és tisztviselőket válassz minden városidban* etc.). Már maga a textus tisztán megadja a prédikáció témáját. A 24. beszéd Jn. 7, 16-ra épül (*Az én tudományom nem enyém, hanem azé, aki engem elküldött* etc.), alapvetően Krisztus bölcsességéről szóló darab. Bár a kontextus nem teljesen párhuzamos, a bölcsesség és hatalom témája mindkettőben adott. És egy pontos mindkettőben ugyanaz az Arisztotelész-idézet szerepel a példasorban.

1. beszéd, K2, 5 (5r).	24. beszéd, K2, 243 (122v).
Mond Mózes az második cikkelyben: <i>Hogy ítéljék at népet</i> etc. Immár azt jelenti meg, micsoda legyen fő tisztük a tisztviselőknek. Nem ok nélkül mondja egy bölcs, hogy sem az estéli, sem a hajnali csillag nem fénylik úgy,	Másodszor, megjelenti, kicsodák tudnak az igazságról ítéletet tenni és kiknek adatik, hogy az igaz tudományt meg tudják az hamisságtól esmérni és választani. Azt mondja, hogy az kik az Istennek akaratját cselekedik. Vaj, ki szép dolog az igazság. Azt mondja egy pogány bölcs (Aristoteles) felelőle, hogy sem az ezüst, sem a hajnalcsillag nem oly ékes. De az igazságnak neme és részei

⁵⁶⁰ NONIUS Marcellus, De compendiosa doctrina, 1.19.17. A mondás más, valószínűleg eredeti változata így hangzik: Sapientia gubernator nauem torquet haut valentia. Pl: TITINIUS, Comoediarum (fabularum togatarum) fragmenta (in aliis scriptis seruata), 127. 151.

mint az igazság. Mert miképpen amaz az csillagok között, azonképpen ez is az jóságos cselekedetek között leginkább tündöklök. [Marginália: Arist.]	között nincsen feljebbvaló az igaz isteni tudománynál, mely az felső jónak és az örök életnek esméretire és megnyerésére vezérel.

Az idézet szerzőségére mindkét beszéd utal, pontos locust azonban nem adnak meg. Az idézett szavak Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikájában* találhatók.⁵⁶¹

A korban szokásos história–fabula felosztást Enyedi maga is megtartja. A história megnevezés *történelem* értelemben való használata az igaz, valóságallappal bíró történetekre értenő, míg a fabula megnevezés a kitalált, csinált történetek közé fokozza le az idézeteket. Maga Enyedi elzárkózik a „túl könnyed”, „túl szórakoztató” idézetek használatától, így túlsúlyba kerülnek a *história* kategóriába sorolható példák a prédikációgyűjteményben. A história és fabula jelentését maga Enyedi több helyen elmagyarázza, például a 172. beszédben: „Vala, úgymond, *egy városban egy bíró* etc. Itt elsőben valaki gondolkodhatnék ekképp: Holott szent Pál azt írja, hogy minden fejedelemség, uralkodás Istennek rendeléséből vagy on, mint vagy on tehát, hogy ez az bíró ilyen istentelen volt? De vedd eszedbe, hogy ez csak példabeszéd és nem mindenkor kíván história szerint való igazságot. Mint olvassuk, hogy az bogáncs kóró követiséget küldött az Lybanus cédrusához és megíratik, mit izengettek egymásnak. Ismét, miképp gyűltek össze az fák és királyt választottak köztük etc. Melyekben nem az históriát, mint ha teljességgel úgy lőtt volna, hanem csak az értelmét tekintsük.”⁵⁶² Ezt példát hozza fel a 112. beszédben is, hasonló kontextusban: „Sőt, nem csak ilyeneket, az kik megtörténhetnek, hanem ugyan az kik lehetetlenek is. Mint ezen Amasiásnak mikor ezt izeni az Izrael királya, hogy az *Lybanuson való bogáncs kóró küldött volt követeket az cédrusfához*. Etc. Kiről másszor szó-lottunk. Hogy pedig ez példabeszédet hívja Ézsaiás éneknek, nem azt jelenti, mint ha valami gyönyörűséges dolog volna.”⁵⁶³

⁵⁶¹ ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi Etika*, V, 1129b, 29–31.

⁵⁶² 172. beszéd, K5, 32v.

⁵⁶³ 112. beszéd, S, 132. [Kiemelés tölem. – L. B.]

De ha nem bármit, lássuk meg, mit használ a prédikátor a beszédek dúsításához, színesítéséhez, az igék magyarázatához, a gondolatmenetek kiteljesítéséhez. Elegáns, és valóban elvárható volna, hogy a következőkben egy részletes, mindenre, így szerzőre, címre, pontos kiadásra, fordítási finomságokra és a hivatkozások részleteire kiterjedő listában összegezzem a korpuszban szereplő idézeteket, vendégszövegeket, parafrázisokat. Ezt azonban nem tehetem. A korpusz idézeteit rendszerező listák korántsem teljeseek és semmiképpen nem véglegesek.⁵⁶⁴ Nehéz számszerűsíteni az adatokat egy ilyen bonyolult másolási történettel rendelkező, csupán kéziratosságban létező korpusz esetén, melynek idézetei nagy része rejtett és/vagy jelöletlen, anyaga pedig a mai napig bővül új beszédekkel, variánsokkal. A dolgozathoz mellékelt listák abban a pillanatban elavult adatokat mutatnak, amikor elkészülnek. Ennek ellenére, a töredékes lista, áttekintés is képet adhat a korpusz hivatkozásairól, azok jellegzetességeiről.

A felsorolást Aesopus meséivel kezdem. A mesék megítélését témánk szempontjából kettősnek tarthatjuk. Egyfelől Enyedi fentebb idézett, a fabulától elhatárolódó kijelentései alátámaszthatják, hogy a prédikációgyűjteményben miért csupán egy-két Aesopus-idézet található. Emellett azt is tudjuk, hogy az Erasmust olvasó magyar humanisták, így a püspök is jól tudta, hogy Erasmus kifejezetten biztatja híveit a mesék forgatására és azok didaktikus céllal való alkalmazására. Eddig két aesopusi mesét találtam a korpuszban. A ló és a szarvas tanulságos történetét⁵⁶⁵ a pereskedés kapcsán hozza fel Enyedi. Bolondságnak tartja, hogy gögből inkább a másik pereskedő fél helyett, – aki maga sok esetben valójában megérdemelné azt, – rosszabbnak, a prókátonak, „ki gyakrabban rossz, részeges, istentelen, feslett erkölcsű”, vagy egyéb gyanús alaknak adják az emberek a pénzüket.⁵⁶⁶ Az idézet forrását emellett nehéz megállapítanunk, hiszen számtalan helyről ismerhette Enyedi a történetet, ugyanúgy benne volt Pesti Gábor Aesopus-fordításában,⁵⁶⁷ Heltai Gáspár *Száz fabulájában*,⁵⁶⁸ mint Arisztotelész

⁵⁶⁴ A szerzők neveinél említek műcímeket és idézési helyeket, a *Melléklet*ben közlöm a beszédekben szereplő latin és magyar nyelvű szólásokat, közmondásokat, szállóigéket tartalmazó áttekintő listákat.

⁵⁶⁵ Perry 269.

⁵⁶⁶ A fabula így hangzik: „Bizony, ezeknek nem különben vagyon dolgok, mint olvassuk az ló felől, hogy mikor egy szarvassal legelne egy darab jófüvű mezőn, el akará a ló az szarvast onnat kergetni, de mivelhogy nem lön elég ereje reá, kéré az embert, hogy megsegítené. Az ember azt mondá, hogy megcselekeszi, de úgy, hogy a hátára hagyja ülni és az zabolát az szájába vetni. A ló, csak hogy bosszúját kitölthesse az szarvason, mind megengedé az embernek. Az ember elúzi ugyan az szarvast, de nem szálla le osztán a ló hátáról, hanem akarattyá ellen oda vivé osztán az zabolában, ahova akará.” 39. beszéd, K4, 11v.

⁵⁶⁷ 45. *Az lóról és szarvasról*.

⁵⁶⁸ *Ötvenyedik fabula. Egy lóról, szarvasról és vadászról*.

*Retorikájában*⁵⁶⁹ vagy a horatiusi Levelekben.⁵⁷⁰ A másik Aesopus-fabula a szatír és a vándor története.⁵⁷¹ A prédikátor a beszédben a nyelv erejéről és a „kettős szívű emberek”-ről szól.⁵⁷²

Ennél jóval bővebben merít az antik történetírókból, utal Ammianus Marcellinusra,⁵⁷³ Diodóroszra,⁵⁷⁴ Hérodotoszra,⁵⁷⁵ Euszébioszra,⁵⁷⁶ Flavius Vopiscusra (a *Scriptores Historiae Augustae* egyik szerzőjére),⁵⁷⁷ Héródianoszra.⁵⁷⁸ Gyakran és pontosan hivatkozik Josephus Flavius több művére,⁵⁷⁹ ugyanígy Plutarkhoszra,⁵⁸⁰ Sallustiusra⁵⁸¹ és Suetoniusra.⁵⁸² Sokszor felbukkan a két görög filozófus, Arisztotelész és Platón neve, és a mélyebb elemzések arra engednek következtetni, hogy a prédikációk szövegének filozófiai megalapozottsága, bár rejtetten mutatkozik meg, sokkal gazdagabb, mint hittük.⁵⁸³ Hivatkozik Alexandriai Philónra,⁵⁸⁴

⁵⁶⁹ *Rhetorica*, 1393b.

⁵⁷⁰ *Epist.* I. 10. 34.

⁵⁷¹ Perry 35. Pesti Gábornál: 109. *Az erdei istenről és úton járó emberről.*

⁵⁷² „Tudd-e, mint jára amaz erdőlő ember az satyrussal? Mikor télben egy embert talált volna az erdőben, látá, hogy erősen fű az körmében, kérdé, miért mívelné azt, felele amaz, hogy az kezem megmelegüljön. Az satyrus megszáná és behívá hajlékába és enni készítetté. Mikor ennének és az étel igen hév volna, kezde reá fűjni az ember. Kérdé az satyrus, miért mívelné azt, mondá az, hogy az falat meghűljön, mert igen hév. Ezen gondolkodni kezde az satyrus és mondá: Nem szeretek ilyen embert, az ki azon szájából meleget és hideget is fű ki. Azért kiüzé, kikergeté házából.” 7. beszéd, K2, 68 (36v).

⁵⁷³ *Rerum Gestarum*, XII. 201. beszéd.

⁵⁷⁴ 1. beszéd, 56. beszéd.

⁵⁷⁵ 1. beszéd, 56. beszéd.

⁵⁷⁶ *Historia ecclesiastica*, lib. 3. cap. 20. (188. beszéd).

⁵⁷⁷ *Divus Aurelianus*, VII. 5. (58. beszéd).

⁵⁷⁸ *Historia de imperio post Marcum*. (58. beszéd.)

⁵⁷⁹ *Antiquitates Judaicae*, 1.150–256. (93. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 7.8. (123. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 11.7–8. (37. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 11.14. (42. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 15.14. (42. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 15.15. (180. beszéd). *Antiquitates Judaicae*, 18.1. (3. beszéd). *De Bello Judaico* (188. beszéd, 207. beszéd). Stb.

⁵⁸⁰ *Szolón*, 2. (43. beszéd.) *Quaestiones Convivales* (7. beszéd). *Quaestiones Convivales*, lib. IV. quest. III. (8. beszéd). Továbbá: 38. beszéd.

⁵⁸¹ *Bellum Catilinae*, 1.6–7. (48. beszéd)

⁵⁸² *De Vita Caesarum* (183. beszéd, 188. beszéd).

⁵⁸³ A gyakori, legtöbbször jelöletlen hivatkozások eddigi részleges feltártsága és azonosítása miatt a szöveghe-lyeket itt nem sorolom fel.

⁵⁸⁴ *De Abrahamo* (93. beszéd).

Alexandriai Kelemenre,⁵⁸⁵ egyszer idézi Boëthiust.⁵⁸⁶ Macrobius munkáit inkább anekdotázásra használja,⁵⁸⁷ szintén így bukkan fel Homérosz *Iliásza* és *Odüsszeiája*,⁵⁸⁸ Euripidész drámái,⁵⁸⁹ valamint Hésziodosz⁵⁹⁰ és Terentius művei.⁵⁹¹ Idézi Lucianust és Aulus Gelliust.⁵⁹² Kiemelt helyet foglal el az idézettségi listán idősebb Plinius,⁵⁹³ akinek két kötete megvolt Enyedi gyűjteményében is. Szerepel a beszédekben Horatius,⁵⁹⁴ Iuvenalis,⁵⁹⁵ Lucanus,⁵⁹⁶ Martialis,⁵⁹⁷ Persius,⁵⁹⁸ Tibullus⁵⁹⁹ és természetesen Vergilius.⁶⁰⁰ Az idézetek számából kitűnik, hogy szeretett írói közé tartozik Ovidius, Seneca és Cicero. Ovidiustól a *Metamorphosest*, az *Amorest*, az *Ars Amatoriát*, a *Fastit* és a *Tristiát* idézi.⁶⁰¹ Senecától, az *Erkölcsei levelekből*, drámái közül a *Hercules furens*ből, a *Thyestes*ből vesz sorokat, idéz a *De vita beatá*ból és a *De beneficiis*ből.⁶⁰² Ezentúl szállóige-jellegű és anekdota-szerű idézeteket találunk tőle.⁶⁰³ Az *Octavia* című tragédiából Nero és Seneca párbeszédét illeszti prédikációjába a kegyetlen fejedelem leírása kapcsán.⁶⁰⁴ Cicerónak főleg erkölcsstani műveit használja, említi a *De officiis*-t, a

⁵⁸⁵ Stromata, 1.15. (207. beszéd).

⁵⁸⁶ 57. beszéd.

⁵⁸⁷ Saturnalia, 2.4.19. (171. beszéd). Saturnalia, 2.4.11. (188. beszéd).

⁵⁸⁸ 8. beszéd, 35. beszéd, 39. beszéd, 95. beszéd, 111. beszéd, 191. beszéd.

⁵⁸⁹ Hyppolitosz, 615. (2. beszéd.)

⁵⁹⁰ 45. beszéd, 58. beszéd.

⁵⁹¹ Adelphi, II. 3. (172. beszéd). Heauton Timorumenos, I. 1. (109. beszéd).

⁵⁹² A két szerzőt Peregrinus Proteus halálának leírásakor említi Enyedi. 12. beszéd, K2, 60v (116): „[...] de ha nem Istenhez való szeretetiért, hanem hű dicsőségiért cselekedné valamely haszontalan, mint olvassuk amaz Peregrinus filozófus felől apud Lucianum et Gellium, ki egész Görögország láttára megégette magát.” (Lucianus, De Morte Peregrini. Aulus Gellius, Noctes Atticae, xii. 11.)

⁵⁹³ Historia Naturalis, XXXV. 85. (66. beszéd). Historia naturalis, II. 84. (62. beszéd). Továbbá: 12. beszéd.

⁵⁹⁴ Epist. I. 1. (47. beszéd, 58. beszéd). Epist. I. 2. (173. beszéd). Epist. I. 15. (6. beszéd). Epist. I. 19. (188. beszéd). Epist. II. 1. (3. beszéd). Carm. III. 4. (169. beszéd). Carm. IV. 7. (30. beszéd, 98. beszéd). Carm. IV. 9. (30. beszéd, 98. beszéd). Carm. IV. 7. (30. beszéd, 98. beszéd).

⁵⁹⁵ Satirarum libri quinque, I. 3. 78. (173. beszéd) Satirarum libri quinque, II. 6. 223. (184. beszéd). Satirarum libri quinque, IV. 10. 112–113. (207. beszéd).

⁵⁹⁶ De bello civili, VII. (181. beszéd).

⁵⁹⁷ Epigrammata, 5.8. (183. beszéd). Epigrammata, 6.64. (178. beszéd). Epigrammata, 8.18. (43. beszéd).

⁵⁹⁸ Satirae, Prologus, 8. (173. beszéd). Satirae, Prologus, 11. (173. beszéd).

⁵⁹⁹ Carmina, III.6.43. (97. beszéd).

⁶⁰⁰ Aeneis, II. 2. (204. beszéd). Aeneis, VI. 853. (207. beszéd). Aeneis, XI. 362. (65. beszéd). Aeneis, XII. 738. (111. beszéd). Georgicon, 2.490–492. (207. beszéd).

⁶⁰¹ Metamorphoses, Lib. 1. (181. beszéd). Metamorphoses, Lib. 13. (204. beszéd). Amores, II. IXb. (34. beszéd). Ars Amatoria, 2.13. (1. beszéd). Ars Amatoria, 3.549. (64. beszéd). Fasti, 6.5. (65. beszéd). Tristia, Lib. 3. El. V. (207. beszéd). Tristia, Lib. 5. El. XIV. (210. beszéd). Tristia, Lib. 1. (85/2. beszéd). Továbbá: 212. beszéd.

⁶⁰² Epistulae Morales ad Lucilium, 1. (21. beszéd). Hercules furens, 489. (183. beszéd). Thyestes, 348–352. (206. beszéd). De vita beata, II.1. (61. beszéd). De beneficiis, II. 7. (30./98. beszéd).

⁶⁰³ Ilyen például a következő, melyet Erasmustól kezdve, Lutheren, Chytraeuson, Caspar Pfaffradon át Comeniusig mindenki idézett: „Necessaria ignoramus, quia non necessaria didicimus”. (104. beszéd, S. 44.) Hasonló: „Az mondja pedig egy bölcs, hogy mikor az ember semmit nem mível, akkor tanulja az gonosztságot.” 123. beszéd, S.

⁶⁰⁴ Octavia, 456. (35. beszéd).

De legibust, idéz a Tusculanae disputationesből és egy szállóigévé vált sort a Pro Murenából.⁶⁰⁵ Használja a Cato Maiort, többször idézi Catót, de inkább aranymondásait. Használja Valerius Maximus történeti anekdotáit.⁶⁰⁶ Az egyházatyák közül idézi Ágostont, Nagy Szent Gergelyt.⁶⁰⁷ Szerepel egyik beszédben Maimonidész neve is. Két pontos hivatkozást is találunk Nicephorus Callistus Xanthopulus művére.⁶⁰⁸ A 15–16. századi szerzőket leginkább az értelmezői tradíciónak a magyarázatokba vonása során idézi. Legtöbbször Erasmust⁶⁰⁹, de találunk utalást Luther,⁶¹⁰ Kálvin,⁶¹¹ Zwingli,⁶¹² Béza,⁶¹³ Sebastian Münster,⁶¹⁴ Heinrich Cornelius Agrippa,⁶¹⁵ Lilius Gregorius Gyraldus,⁶¹⁶ Tommaso Cajetan De Vio,⁶¹⁷ Johannes Lodovicus Vives⁶¹⁸ műveire, szavaira. Enyedi utal Pico della Mirandolára,⁶¹⁹ Sebastian

⁶⁰⁵ De officiis I, 22. (68. beszéd). De legibus, 3.1.2. (1. beszéd). Tusculanae disputationes, I. 34. (99. beszéd). Pro Murena, VI, 13. (191. beszéd). Továbbá: 38. beszéd.

⁶⁰⁶ Factorum ac dictorum memorabilium libri IX, 6.5. (1. beszéd).

⁶⁰⁷ A két névből és a korpuszban szereplő kettő plusz egy konkrét említésből látszik, hogy Enyedi nem követte Dávid Ferencet, aki patrisztikai tudását az egyházatyák gyakori idézetekben kamatoztatta. Erről bővebben írt: GELLÉRD Imre, *Dávid Ferenc mint prédikátor*, KM, 1979/2–3, 146–147.

⁶⁰⁸ Historia ecclesiastica, Lib. 1. Cap. 17. (62. beszéd). Historia ecclesiastica, Lib. 2. Cap. 35. (108. beszéd).

⁶⁰⁹ Annotationes (93. beszéd). Annotationes (195. beszéd). Historia ecclesiastica, 3. 20. (188. beszéd.)

⁶¹⁰ 47. beszéd.

⁶¹¹ 43. beszéd, 47. beszéd, 187. beszéd.

⁶¹² 47. beszéd.

⁶¹³ Annotationes (93. beszéd).

⁶¹⁴ Annotationes (201. beszéd).

⁶¹⁵ De occulta philosophia, 3. 59. (211. beszéd)

⁶¹⁶ De deis gentium libri, sive syntagmata XVII, 1. (209. beszéd).

⁶¹⁷ 203. beszéd.

⁶¹⁸ Satellitium animi sive symbola, 40. (38. beszéd).

⁶¹⁹ Pico della Mirandola összes műveinek bázeli kiadása Enyedi könyvtárában is megvolt, sőt, a püspök meg is jegyeztelte a példányt. Bővebben ld.: KÁLDOS János, „Az unitárius Platón” – Enyedi György, KM, 1998/2, 162. Balázs Mihály arra is utal, hogy Enyedi 34. beszédének gondolatmenete többek között Mirandola egy művének parafrázisa. (BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 102.) Ez alapján feltételezhetjük, hogy hasonlóan a szintén e húsvéti beszédben parafrázelt Jacobus Palaeologushoz, Mirandola munkái is több helyen felbukkannak majd a szövegek szorosabb elemzése során.

Castellióra,⁶²⁰ megemlíti Jacobus Palaeologus,⁶²¹ Christian Franckent,⁶²² Jacobus Gorsciust (Jakub Górskit).⁶²³ A felsoroltakon kívül számtalan olyan forrás kerülhet még az idézett, használt írók listájára, mely nincs említve a prédikációkban, ám a beszédek passzusainak az Explicationes párhuzamos helyeivel való összevetése igazolja azok használatát. Így a 210. beszédben nem csak a már említett Kálvin, de Musculus (Wolfgang Müsli) és Martin Bucer neve is előkerül, ugyanúgy, ahogy 192–194. beszédekben a 2. zsoltár magyarázata kapcsán.⁶²⁴ Biztos vagyok benne, hogy többek között Héliodórosz *Aethiopicájának* jelenléte is kimutatható lesz a beszédekben részletesebb elemzések után, ahogy kimutatható és bizonyítható használata az Explicationesben is.⁶²⁵ Az *Aethiopicát* a korban sok szerző azok közé a munkák közé sorolta, melyek erőlteti tanításra nem alkalmasak, emiatt kerülendők, mivel „botránkozást adhatnak az ifjúságnak”.⁶²⁶ Enyedi azonban nemhogy nem osztotta ezt a véleményt, de egyik ajánlását az ifjú fejedelemnek címezte, a regényt tanító célzatú műként bemutatva.

A források nagy része azonosítható, ha a beszédekben nem is jelölt az idézetek pontos helye, ám itt kezdődhet el az igazi munka, annak megfejtése, mi volt pontosan Enyedi forrása.

⁶²⁰ Mirandolra és Castellióra egymás után hivatkozik a püspök, így együtt idézem: „Csak említek két bölcs embert még, kik nem régen éltek. Egyik Picus Mirandulanus, ki minden tudományokból írt volt 900 propositiókat, kikerül Rómában mind ez világ előtt akart disputálni és az orationának végében, kit akkor el akart mondani, azt írja: Volui hoc meo congressu fidem facere, non tamen quod multa scirem, quam quod scirem, quam multi nesciunt. Hogy ez tudós volt, senki nem tagadhatja, hogy felfuvalkodott volt, ő maga vallja. Másik Sebastianus Castellio, ki egy könyvecskéjében Calvinus ellen ezt írja maga felől, hogy ötlet kevélyé, akaratossá tette volt az nyelveknek és egyéb tisztességes mesterségeknek tudása.” 43. beszéd, K3, 51r. Ugyancsak szerepel az idézet a *Székelykeresztúri Kódexben* és Gyalai Sámuel másolatában, míg a 4. *Kolozsvári Kódex* másolója a részt teljesen kihagyja. Enyedi Castellióának *Contra libelum Calvini* című, a püspök idejében még csak kéziratban terjedő művére hivatkozik. Ld.: BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 102. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez az a munka, melyben Castellio bírálja Kálvint Szervét kivégzéséért. Emlékezteti az olvasókat arra, hogy egy embert megölni nem azt jelenti, hogy egy doktrínát védünk, hanem azt, hogy megölnünk egy embert. Felhívja a figyelmet arra is, hogy aki érvekkel harcolt, azt érvekkel és tanítással kellett volna meggyőzni, nem megölni őt. Ezek a gondolatok a 16. század végén több, mint aktuálisak voltak Erdélyben. Enyedi Mirandola-kötetével kapcsolatban ld.: EGYVM, 230, 61. l.

⁶²¹ 185. beszéd, 200. beszéd.

⁶²² Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani, cum in multis modis religionis doctrinis mobiles sint et varii, in Trinitatis tamen retinendo dogmate sint constantissimi, Kraków, 1584. (41. beszéd.)

⁶²³ Pro tremenda et veneranda Trinitate adversus quendam apostatam Francken falso appellatum Christianum apologeticus, sive anti-Christianus, Coloniae, 1585. (41. beszéd.) Mivel tételeket elemez és cáfol is a műből, feltételezem, hogy magát a művet forgatta.

⁶²⁴ A közös forráshasználat alapján azt is feltételezhetjük, hogy a különböző témájú beszédeken egy időben dolgozott.

⁶²⁵ Az Explicationes e helyeinek gazdag elemzését adja: SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében*. Kézirat, Wolfenbüttel, 2013 július, 124–150.

⁶²⁶ Így tett többek között Pázmány, aki Epikurosz, Ovidius, Terentius művei mellett az *Aethiopicát* is felsorolta a kerülendő, káros művek között. Bővebben ld.: BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 62.

Számos idézet szállóige-jellegű, sokról biztosan elképzelhető, hogy Enyedi fejből is idézhette. Ez felveti nem egy helyen annak lehetőségét, hogy a pontatlan vagy átformált idézetek, az elnagyolt megjelölések Enyedi saját jegyzetei voltak és nem a másolási periódus alatt sérült, változtatott szövegrészek.

Dankanits Ádám szerint „a tizenhatodik századi erdélyi értelmiségiek körében az egyik legolvasottabb szerző Marcus Tullius Cicero” volt.⁶²⁷ A sorban ott volt az elsők között Melanchthon, Erasmus, Arisztotelész. Utánuk következett Kálvin, Béza, Plinius, Terentius, Plutarkhosz, Rudolf Walther (Gualther), Thomas Linacre, Livius, míg jóval szűkebb körben volt ismert és használt Luther, Aquinói Szent Tamás vagy Augustinus.⁶²⁸ Szinte mind ismerős nevek Enyedi prédikációinak hivatkozáslistájában is. Tudjuk Enyediről, hogy hatalmas műveltségi anyagot mozgatott meg munkáiban, és nem kétséges az sem, hogy ugyanezt tette a prédikációkban is. Sok helyen tetten érhető az a beszédmód, ahogy a köznépet is tanítani, míg a művelt hallgatóságot szórakoztatni akarta, ám soha nem elválasztva a kettőt. Kérdéses persze, hogy a későbbi felhasználás, a 17. századi utóélet során mennyit értettek meg a prédikátorok, vagy a hallgatók mindazon idézetekből és utalásokból, melyek a beszédekben szerepelnek.

Érvként lehetne használni a másolatokban lévő szószavú eligazításokhoz, hogy ezek a szöveg öröklődése során sérültek meg, egyszerűsödtek le. Hogy a például Pázmányt jellemző precizitás, mely nem csupán a szerzőt, művet és lapszámot, de a lapon való pontos lokációt is megadja, jellemezhetette Enyedit is, de ezek az adatok örökre elvesztek a sokszoros másolatokban. Az az Enyedi possessorai bejegyzésével ellátott és jegyzetelt kötetekből, valamint kéziratban maradt munkájából, az Annotationesből jól látszik, hogy bár nagyon pontosan és tisztán jegyzetelt, a könyvekhez katalógusokat, indexeket is készített, ha nem volt megelégedve a kiadással, a jegyzetek általában szószavúak, szerző és/vagy mű rövidítését adják meg, könyv/fejezet/lapszámmal. Ugyanígy jár el a bibliai locusoknál is. Nem hozom itt kihangsúlyozott példaként szánt szándékkal az Explicationes jegyzeteit, hiszen annak végleges formába öntése és kiadása vélhetően már nem csak Enyedi kezét dicséri. Azoban jól látható a

⁶²⁷ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974, 57.

⁶²⁸ A szerzőket sorra veszi Dankanits könyvének *Szerzők és művek az olvasmányanyagban* c. fejezetében. (Uo., 33–88.)

margináliákban ugyanez a módszer. Az olvasónak akarva-akaratlanul eszébe jutnak Enyedinek könyvtára darabjaiba írt tiszta margináliái.

Ha tipizálni akarjuk az idézetek jellegét, csoportosítanunk és kategorizálnunk kell őket a következő szempontok szerint: folyószövegben vagy marginálián találhatók a jegyzetek, részletes adatokat, műcímet, szerzői nevet, vagy csupán gyenge utalást tartalmaznak.⁶²⁹ A kódexek áttekintése során látszik, hogy a különböző másolók eltérő stratégiával dolgoztak. Eleve kizár számtalan kategóriát bizonyos forrásoknál az a tény, hogy a kötetek nem, vagy kevés margináliát tartalmaznak. Más másolók ezzel szemben sűrűn jegyzetelt margóval dolgoztak, mely megengedte nem csupán egy, de többféle hivatkozás egyidejű használatát is. A prédikáció műfaja és a kéziratos hagyomány a hivatkozások jellegében is mérvadó. Leggyakoribbak a folyószövegben lévő gyenge utalások, ezt követik a folyószövegben és margón lévő, sokszor egymást kiegészítő, szerzői névvel való hivatkozások, valamint az említett típusok variálódásai. A legritkébbak a szerzői névvel, pontos műcímmel és fejezet-, vagy lapszámmal ellátott hivatkozások. A következő pár példa ezeket az eseteket mutatja be. Mindegyik szöveghely egy-egy speciális kommunikációs szituációban jelenik meg a prédikációkban.

A folyószövegben lévő részletes adatok kategóriájára (2) az elenyészően kevés pontos idézést mutató példánk közül a legtokéletesebb az 58. beszédben található. Hogy a másolók valami oknál fogva vigyáztak e hely megtartására, jól mutatja, hogy mindkét variáns tartalmazza azt: „Azt írja Flavius Vopiscus az Aurelianus életében, hogy ez a római császár ilyen levelet írt volt egy vice hadnagyának: Si vis Tribunus esse, immo si vis vivere, manus etc. Per lege totam Epistolam pagina 1119. Aurelianus imperavit Anno D. 209.”⁶³⁰ A pontosan idézett kiadásra még nem találtam rá. Azt, hogy valóban meg kellett történnie a felolvasásnak a beszéd előadása közben, bizonyítják az idézetet követő sorok:

⁶²⁹ (1) folyószövegben lévő részletes adatok, margón további hivatkozások; (2) folyószövegben lévő részletes adatok; (3) folyószövegben lévő részletes adatok, margón lévő név kiemelésként; (4) folyószövegben lévő név, margón lévő részletes adatok; (5) folyószövegben lévő név; (6) folyószövegben lévő gyenge utalás (bölc, poéta stb.), margón részletes adatok; (7) folyószövegben lévő gyenge utalás (bölc, poéta stb.) margón lévő név; (8) folyószövegben lévő gyenge utalás (bölc, poéta stb.).

⁶³⁰ 58. beszéd, K4, 93r. Ugyanígy, 58. beszéd, K3, 62r–62v: „Azt írja Flavius Vopiscus az Aurelianus életében, hogy ez az római császár ilyen levelet írt volt egy vice hadnagyának. Pagina 1119. Si vis Tribunus esse, immo si vis vivere manus etc. Lege totam Epistolam.” A pontosan idézett kiadásra még nem találtam rá.

„Ezeket három dologért olvasám el: 1. Hogy megmutassam a káromlók ellen, kik a Bibliát csúfolják, hogy ez egyetért és együtt jár az okossággal, és a jó erkölcsnek tudományával. 2. Hogy megmutatódják, hogy hamisan mentik magukat, és méltatlan veszik palástul gyarlóságukat, hogy meg nem cselekedhetik, amit Isten parancsol és kíván az ő híveitől. Ím, azon dolgokat azon igével találod itt az Aurelianus levelében, amelyeket mond Szent János, sőt, még könyvebbnek láttatik a császár parancsánál. 3. Azért hozám elő, hogy a keresztyének szégyelljék meg magukat, hogy a pogányok, kik az Igaz Istent nem ismerték, ilyen jámborul viselték magukat még a hadban is, amikor igen nehéz megóvni akármely jámbor, istenes fejedelmeknek és hadnagyoknak is mind magukat s mind a had népét valami vétektől.”⁶³¹

A prédikáció a vitézlő rendekhez szól, Keresztelő János tanítását mutatja be és bontja ki részenként. Ritka módon hosszú kérdés-felelet struktúrában dolgozza fel a választott textus magyarázatát. Az idézetten kívül is sok idézetet tartalmaz, sokat latin nyelven. A beszéd tartalma a következő módon foglalható össze: A vitézlő rendek nem restek tanulni, és nem vetik vagy utálják meg Jánost tanításáért. Nem gazdagságot és győzelemre való erőt kívánnak tőle, hanem belátják, hogy ha nem térnek meg Istenhez, el kell veszniük bűneik miatt. Ezért azt kérdik tőle, mit kell tenniük annak érdekében, hogy ezt elkerüljék. Hogy Enyedi úgy gondolja, az erdélyi vitézlő rendek korántsem ezen az úton járnak, számtalan megjegyzéséből kiderül, például ebből: „De ez mostani időben a mi szolgáló rendbeli uraink inkább követik ama Krisztus Urunkat csúfoló vitézeket, kik megpökdösik, csapdossák, csúfolák és neveték Pilátus palotájában Urunkat, hogy nem mint ez jámborokat, kiknek gondjuk vala az üdvösségre.” Enyedi több beszédében szereplő megjegyzésekből tudjuk, hogy a katonák erőszakos viselkedése és a prédálás komoly problémát jelentett a korabeli Erdélyben.⁶³²

⁶³¹ Uo. Hasonló, a felolvasásra felszólító jegyzetet találunk pl. a 201. beszédben, de ott ezt követően nem történik utalás arra, hogy tényleg megtörtént az idézés: „Innét eszedbe vehedd, ha a Krisztus tanítványi azok, kik nemhogy éheznének, de minden gyönyörűséges lakásokban királyoknál és fejedelmeknél nagyobb gazdagságban ülnek, kik nemhogy elfelejtenék az életre való gondot, a tanítás és tanulás miatt, de semmi egyébért nem kapnak az egyházi állapoton, hanem csak hogy tobzódhassanak, vesztig heverhessenek, egyebeken uralkodhassanak, parancsolhassanak és minden földön való fejedelmeket minden lágyságban, testi gyönyörűségben felül haladhassanak. Recitem historia ex lib. 17. Ammiani Marcellini, ubi discibitur paparum crudelitas et summa luxuria.” 201. beszéd, K1, 12.

⁶³² Hogy milyen szépen bontja ki Enyedi a (régi és korabeli) katonák és János (valamint maga a prédikátor) közötti párbeszédet, itt csak egy rövid példát mutatok, mely minden rétegét megmutatja ennek a szövegépítkezésnek: „Dices: No, ha sem egyképpen, sem másképpen nem kell a hadban a másét elvenni, megéhezünk úgy. Megfelel Keresztelő Szent János erre, mondván: *Elégedjetek meg a ti hópénzettekkel.* De mondanád mégis: Ha nem adnak hópénzt? Responsio: Ha kinek hópénzt nem adnak, nemes ember az. Azért volt szabados a közönséges terhektől, azért szolgáltatta jobbjáit, hogy efféle időre készüljön és mind költsége s mind hadi szerszáma készen legyen az szükség idejére, kivel mind magát s mind hazáját oltalmazhassa. Ez az ő műve és hivatala. Hitvány szabó az,

A következő példa kétarcú. A folyószövegben lévő részletes adatokat tartalmazunk az idézet forrásával kapcsolatban, melyeket kibővít a margón további hivatkozásokkal (1). Az idézett hely érdekessége, hogy szövegeket kínál tájékozódásra, olvasásra, melyekről, mint meg is jegyzi, az adott beszédhelyen nem akar bővebben beszélni. Ez azonban megkérdőjelezi, hogy a beszéd valóban elhangzott ilyen formában. Ha viszont olvasásra szánt szöveggént kezeljük a beszédet, figyelemmel kell lennünk a beszéd azon megjegyzéseire, ahol nem csak az olvasó-, de a hallgatóközönséget is megszólítja. A szóban forgó hely így hangzik:

„De itt negyedikről is vagyon emlékeztet, a földindulásról, mely nem kevesebbé veszedelmesb, szörnyűbb a többinél. Mert számtalan sok régi és új példákat hozhatnánk elő, kikből megmutathatnók, mennyi károk és nagy veszedelmek löttenek a földingás miatt úgy annyira, hogy Tiberius császár idejében, amikor éle és szenvedte Krisztus Urunk, azaz akkor, az tájba, mikor ezeket mondá Krisztus urunk, egy éjjel Ázsiában 12 város süllyedett el, mind népestől, marháستól a földingás miatt. De erről, ha ki akar, több példákat olvashat Senecánál lib. 6. Nat. hist. Plin. lib. 2. cap. 84.⁶³³ Itt nem illik nekünk arról disputálnunk, micsoda a földingás, a pestis és a több előszámlált veszedelmek, és honnat támadnak, mert azt sem a mi tisztünk, se a mostani idő nem kívánja. Hanem elég az, hogy a megharagutt Istennek ostora és nagyobb következő

akinek posztót visznek, és sem túje, sem ollója nincsen hozzá. Szinte olyan a nemes ember is, akinek hadi szerzősága és készülete nincsen, mikor az szükség kívánja. Ne költötte volna hiábavaló dolgokra pénzét, hanem ha cifrára akart költeni, előbb a mi szükségesb volt volna az ő hivataljához, azokat szerzette volna meg, azután ha mi maradt volna, azt akárhova költötte volna. Ha kinek pedig hópénzt adnak, az elégedjék meg azzal, ne prédáljon, ne rongálja az szegényeket, hanem ha meg akar gazdagulni, az ellenségtől vegyen prédát, ne dúlja az ő keresztyén atyjafiait, akit oltalmazni kellene. Ha pedig ugyan azt vitatod, hogy nem éred meg vele: Responsio: Nem csudálom, mert a hadban is vendégeskedni akarsz. De nem így szoktak volna hadat viselni. Ama régi rómaiak felől (kik ez világot birodalmuk alá hajtották) azt írják, hogy két hétre való élést vittek a vállukon, mikor hadba indultak. Annak felette fegyverül volt, kit ugyan nem tartottak tehernek, nemkülönben amint Cicero írja, mint szinte a karunkat, lábunkat nem tartjuk tehernek. Bizony, aki hadba indul, kell annak valamit szenvedni, sőt, ugyan méltó is, hogy szenvedjen. Mert ha jó hír, név keresésének okáért hadakozol, megszánszad testednek fáradtságát, mert a jó hírt, nevet fáradtság után adják, nem munka nélkül. De ez mostani daliák kívánják ugyan a hadat, de nem azért, hogy az ellenséggel vívjon, hanem bátrabban és szabadabban kóborolhasson, és az szegényeket nyomoríthassa. Ez ilyen nem éri meg a hópénzzel, mert avagy azt megtartja, és csak bitangul akar élni, vagy mód nélkül tékozlással költi, valami kezébe akad. de valaki az időhöz és állapothoz szabja magát, és nem telhetetlen, megéri velle, mert a költséghez és a hópénzhez képest eszik, iszik, és meggondolja, hogy szenvedés nélkül is szükség nélkül a had nem jár. De mondanád mégis. No, efféle Evangélium szerint való hadat nem viselhetünk mostan. Más idő, más állapot vagyon most. Osztán pedig oly dolgok vannak a Bibliában, kit nem cselekedhetünk meg, mert igen külön értelemben volnál. Responsio: Hiszen most is olyan emberek vannak, mint régen, azért ha akkor nem volt lehetetlen, most is megcselekedhetnők, csak akarnánk, mert az Isten minket is azon erővel és okossággal szeretett. Osztán temagad látod, hogy ezek közül egyik sem lehetetlen.”

⁶³³ Margón: „Nicephorus Lib. 1. cap. 17. De 14 urbibus”.

nyavalyáknak előljáró jele. És ez az oka, hogy Krisztus urunk itt azt mondja: Mindezek, úgy-
mond, a fájdalmaknak kezdeti.”⁶³⁴

A folyószövegben lévő hivatkozásban Enyedi Senecát és Pliniust idézi, olyan műveket, melyeket bizonyíthatóan használt. A harmadik említett szerző azonban nem a főszövegben, hanem a margón szerepel. A szerkesztési sajátosság okát nehéz megmondani. A Niceph. szerzőjelölés mellett is pontos hivatkozás szerepel. A szóban forgó szerzőre több utalást találunk Kecskeméti Gábor és Szekler Enikő írásaiban. Káldi György és Pázmány Péter egy-egy beszédének közös idézetét azonosítva azt mondják a jelzett szerzőről: „A mindkét katolikus szónok által megnevezett Niképhorosz nem lehet a konstantinápolyi pátriárka (758–829), mert az ő történelmi műve [...] nincs könyvekre tagolva. De Niképhorosz Grégorasz (1295 k.–1360 k.) bizánci író *Historia Rómaikéjéről* (*Historia Bizantina*) sem lehet szó [...]. Így csakis Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia ecclesiasticája* marad, amelynek megjelölt helyén csakugyan megtalálható az exemplum.”⁶³⁵ Enyedi is ezt a szerzőt idézi, ráadásul nem csak itt, de más beszédében is, ott is pontos hivatkozással, sőt, a főszövegben említve az ott citált történetet.⁶³⁶

A beszédek átírása során világossá vált, hogy a szövegek alapos vizsgálatához elengedhetetlen az összes variáns ismerete. Nem csupán azért, mert a szövegek rétegei, vagyis Enyedi eredeti szövege és az időközben ráakódott változtatások a variánsok összevetésével pontosabban meghatározhatók, hanem azért is, mert Enyedi utalásainak, forrásainak feltárása nem lehetséges enélkül. A következő szövegpár egyrészről a folyószövegben lévő név (5) esetére, valaint a folyószövegben lévő gyenge utalásra (8) mutat példát. A 191. beszéd hivatkozásai között az

⁶³⁴ 62. beszéd, K4, 102v–103r.

⁶³⁵ KECSKEMÉTI Gábor – SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai, in Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 243–244. Kecskeméti és Szekler más helyeken is említi a szerzőt, így Pécsváradi Péter egyik forráshivatkozásaként (KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998, 43.), valamint Pázmány és Káldi hivatkozásainak egy korábbi alkalommal való összevetésekor (KECSKEMÉTI Gábor – SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, ItK, 2008/1, 80.). Természetesen a tanulmányokban említett szöveghely csak egy kiragadott példa, Pázmány például gyakran idézi Niképhoroszt nem csak beszédeiben, de Kalauzában is.

⁶³⁶ „Híva azért egy gyermekecskét elé. Niceph. Lib. 2. cap. 35. azt írja, hogy ez az gyermek Ignatius volt, ki annak utána Antiochia-beli püspök lett. De ezt igen nehéz megbizonyítani és elhinni, eleget írnak ezfélét az pápás doktorok. Más az, hogy ebben semmi haszon, sem kár nincs, hanem tudjuk is, ki volt, vagy ha Ignatius volt is. Mert ha az Istennek lelke ezt szükségnek ítélte volna lenni, hogy tudjuk, megíratta volna az evangélistával.” 108. beszéd, S, 86. Az idézett szöveghelyeket ld.: MPG CXLV, 683–684, valamint MPG CXLV, 847–848.

elsőre csupán utalnék, míg a másikat be is mutatnám. Az első esetben, míg az egyik másoló nem nevezi meg szövegében forrását, addig a másiknál megtaláljuk a főszövegben (amint megtudtam Simon Józseftől, az Explicationesben az egyik leggyakrabban említett és felhasznált szerző) Plutarkhosz nevét. Ám a dolog korántsem ilyen egyszerű. Pár sorral lejjebb az 5. Kolozsvári Kódexben a következőket találjuk: *Emlékezik az a bölcs ember más okról is, melyet aki akar, az ő írásában megolvashat.* A másoló tehát a főszövegből kihúzta a hivatkozást, a széljegyzetek között azonban megtaláljuk a pontos hivatkozást: „Plutar. Simpos. Lib. 4. quaest. 3.” Ezzel szemben a tisztázottnak tűnő Székelykeresztúri Kódex nem jelöl hivatkozást, azonban megjelöli a szerzőt a főszövegben. Ennél sokkal radikálisabban jár el a Conciones vetustissimae másolója, aki teljesen kihagyja a históriák és a példa említését.

191. beszéd, K5, 125r.	191. beszéd, Sz, 502v.	191. beszéd, CV, 22.
Tehát nem új és mostani szokás, hogy az menyegzőben sok vendégeket hívnak. Mert elejétől fogva mint az Istennek népe közt s mind az pogányok közt ez megtartatott, miképp az históriák világosan megmutatják. Sőt, egy bölcs ugyan vizsgálja az okát, miért szoktak az emberek akkor több vendéget hívni, hogy nem egyéb féle lakodalomban.	Érted tehát immár hogy nem új és nem mostani szokás, hogy az menyegzőben sok vendégeket hívjanak. Mert eleitől fogva mind az Istennek népe között s mind az pogányok között ez megtartatott, miképpen az históriák világosan megmutatják. Sőt, egy bölcs ember ugyan vizsgálja az okát, Plutarchus, miért szoktak az emberek akkor több vendéget hívni, hogy nem egyéb féle lakodalomba.	Tehát nem egy és nem mostani szokás, hogy az menyegzőben sok vendégeket híjanak, mert elejétől fogva mind az Isten népe között s mind az pogányok között ez megtartatott.

Bonyolultabb esetet találunk a 181. beszédben, melyben az 5. Kolozsvári Kódex beszéde egy részén pár sort idéz (több hibával) latinul Ovidius Metamorphosesának első könyvéből, majd Lucanus De bello civilijéből pontatlan és hiányos hivatkozással, a következő gondolatmenetbe pedig beleszövi Cicero De natura Deorum és Somnium Scipionis című munkáit.⁶³⁷ A szöveget összetettsége miatt hosszabban idézem:

⁶³⁷ A források együtt említése nem Enyedi találmánya, olyannyira közhely volt, hogy még Voltaire is ezeket idézi a világvégeről szólva. Ld. pl.: VOLTAIRE, Dictionnaire philosophique, in Oeuvres de Voltaire, avec préfaces, avertissements, notes, etc., par M. BEUCHOT, Tome 29., Paris, Werdet et Lequien Fils, 1829, 420–421. 'Fin du monde' címszó alatt.

„De mindazáltal az apostolnak beszédéből megérthettük, hogy miképpen az első világ romlása víz miatt lőn, azonképpen a következő tűz miatt, avagy tűz által lészen, és hogy ez ugyan régi tudomány legyen, megtetszik csak azokból is, hogy a régi pogány poéták emlékeznek felőle. Ovidius I. Metamorph.

Esse quoque in fatis reminiscitur, affore tempus,

Quo mare, quo tellus correptaque regia coeli Ardeat etc.⁶³⁸

Luc. Lib. 1.

Hos Caesar populos, si nunc non usserit ignis

Uret cum terris, uret cum gurgite ponti.

Communis mundo superest rogos ossibus astra Mixturus etc.⁶³⁹

Sőt egy szerzetbeli pogány bölcsek között, kiket Stoycusoknak (hívnak) avagy hívtak, ugyan egyik dogma és végezésük volt ez, hogy ez világnak tűz miatt kell megégni. Vide Ciceronem Lib. 2.*⁶⁴⁰, hogy ebben ez világban semmi nincs megmaradandó.”⁶⁴¹

Az idézetek elkülönülnek a szövegtől. Feltételeznünk kell, hogy hasonlóan az előző példához, ahol Plutarkhoszt nem feltétlenül a hallgatók számára említette Enyedi, az utalások itt is az olvasó prédikátort próbálták segíteni. Ennek ellentmond a Cicero műveire történő utalás és az azt tartamazó margójegyzet, amit beleszólt a főszövegbe felolvasandó mondatrészként. Ez utóbbit erősíti meg a margójegyzeteket nem tartalmazó *Székelkeresztúri Kódex* is. Másfelől az előbbi is megerősíti, mikor más változatban hozza a nyitószöveget, kihagyja az idézeteket és a főszövegben oldja meg a Cicero-hivatkozást: „És hogy ez ugyan régi tudomány legyen, még a pogány bölcseknek írásai is erről testálnak, tanúbizonyságot tesznek, hogy ez világnak tűz miatt kell megégni. Vide Ciceronis lib 2 De natura Deorum et De somnio Scipionis.”⁶⁴²

Mivel a szövegek nagy része, így az 5. *Kolozsvári Kódex* és a *Székelkeresztúri Kódex* is sok esetben hűen látszik követni egy alapszöveget, az eltéréseknél nehéz, sőt, sokszor lehetetlen elkülöníteni a rétegeket, meghatározni a betoldások vagy kihúzások célját, a szövegek egymáshoz és a feltételezett eredetihez való viszonyát. Néha gyanakodhatunk, hogy nem

⁶³⁸ Publius OVIDIUS NASO, Metamorphoses, Liber 1, 256–258. („Esse quoque in fatis reminiscitur, adfore tempus, / Quo mare, quo tellus, correptaque regia coeli / Ardeat;”)

⁶³⁹ Marcus Anneus LUCANUS, De bello civili, 7.812–814.

⁶⁴⁰ Margón: * de natura Deorum, et in Somnio Scipionis honnat mi elsőben tanuljuk meg, hogy *

⁶⁴¹ 181. beszéd, K5, 64r–64v.

⁶⁴² 181. beszéd, Sz, 514 (414).

Enyedi kritikáját olvashatjuk például a gyülekezet megrovása esetén, hanem az aktuális másoló, prédikátor illesztett bele egy hosszabb, a lelkipásztorok táplálásával kapcsolatos részt, így míg az 5. *Kolozsvári Kódex* röviden lezárja azt a kérdést, hogy a túlságosan nagy lakodalom helyett mire is lehet költeni a pénzt, például szegények megsegítésére, vagy épületekre (ld. templom), a székelykeresztúri kötet hosszasan értekezik az egyháznak adandó búza minőségéről.

Szinte kortárs szerzőt említő jegyzetet találunk a 201. beszédben, mely a folyószövegben lévő utalásra mutat példát, egyben arra is jó példa, hogy, mint ahogy már említettem, az idézetek nagy része csupán dúsítja a szöveget, a magyarázatnak nem szerves része. Így, míg több helyen Enyedi elítéli a szórakoztató jellegű betéteket, a tanulságra való jobb figyelem felkeltése érdekében maga is szívesen használja. Az említett mű adott bekezdésének tartalmát magyarul összefoglalja Enyedi, az utalás inkább szórakoztató és tájékoztató jellegű, egyben olyan munkához utalja a másoló, olvasó prédikátort, melynek maga is utánanézhethet:

„Itt vedd eszedbe, eleitől fogva az zsidók mely igen szorgalmatosak voltak az Istennek külső tiszteletinek megtartásában, mert micsoda munka a búzafőből a szemet a markodba kidörzsölni? De ezt ők a szombat megszegésének magyarázzák. De méginkább megcsudálkoznál rajta, ha hallanád, mely aprólék és csak semmi dolgokban is helyezették a szombatnak megszegését, kiknek egy részét előszámlálja a zsidó könyvéből Munsterus in Annot. Exod. 20. Ahol a többi közt azt is írja, hogy egy almát a tűzhöz nem szabad volt tenni, egy hagyma fejét meghámozni, a tormára ecetet tölteni, egy bolhát megölni, fára nem szabad volt hágni, sem a füveken járni, hogy valamely fűvet megránts saruddal etc. Ezeket azért igen tartják vala, de amint Krisztus Urunk szemükre veti, ami a törvényben nagyobb és szükségesb vala, azt csak ujjal sem illetik vala.”⁶⁴³

Az idézetek jó része nem mutat ilyen sokrétegű felfejtési lehetőséget, sőt, sok esetben azt a lehetőséget erősíti meg, hogy memoriterként tudott és ismert szöveghelyek ismétlődnek a beszédek egyes és más helyein. A fentebb említett egyházatyák közül például Szent Ágoston nevéhez köthető utalás nem szolgál túlságos meglepetéssel. Enyedi egy mondást emel be a prédikáció szövegébe, mely az ágostai hitvallásban is szerepel: *Deus trahit, sed volentem*

⁶⁴³ 201. beszéd, K1, 13.

trahit.⁶⁴⁴ Ezentúl egyszer hivatkozik Ágoston *Vallomásaira*.⁶⁴⁵ A másik egyházatyára való hivatkozás Nagy Szent Gergelyhez köthető, a magyarázott helyből ítélve szintén lehetett *memoriter*.⁶⁴⁶

A kortársakra való hivatkozások a beszédekben ritkák, ám már a kortársak is utaltak Enyedi filozófiai jellegű elkötelezettségére Jacopo Zabarellával kapcsolatban,⁶⁴⁷ ugyanúgy, ahogy az általa másolt Palaeologus-szövegek, valamint két konkrét, a beszédekben való hivatkozás is jól mutatja Palaeologus írásainak ismeretét és használatát. Amint már Balázs Mihály utalt rá több elemzésében, Enyedi számos prédikációjában Palaeologus-műveket használ fel, és az Explicationesszel szemben a beszédekben nonadorantista krisztológiát fogalmaz meg. Sok helyen visszacsengenek a Palaeologus által is használt dogmatikai és szövegmagyarázó elvek. Palaeologus Jézus alacsony származásáról értekezve csupán a kifürkészhetetlen gondviselés útjait emeli ki.⁶⁴⁸ A radikális reformáció képviselői, főképp a lengyel antitrinitáriusok között népszerű „szegény Krisztus” koncepcióval ellentétben Enyedi Krisztus származásának társadalmi fontosságát nem hangsúlyozza, ehelyett Isten végtelen bölcsességének igazolására használja fel a gondolatmenetet.⁶⁴⁹ Balázs Mihály megjegyzi emellett, hogy Enyedi egyik prédikációjában, „korábbi megállapításaival is ellentmondásba keveredve”, Jézus Jeruzsálemben

⁶⁴⁴ 40. beszéd, K4, 17v: „Igazan mondta amaz régi páter: Trahit Deus, sed volentem etc.” Margón: „Augustinus.” 40. beszéd, Sz, 72: „Igazan mondá amaz régi páter: Trahit Deus, sed volentem trahit.” Margón: „Augustinus.” A beszéd K3-ban nem szerepel. A mondatról és értelmezéséről ld. bővebben: Christine CHRIST-VON WEDEL, Erasmus of Rotterdam. Advocate of a New Christianity, Toronto, University of Toronto Press, 2013, 167–182.

⁶⁴⁵ Confessiones, Lib. 11. Cap. 12. Lin. 14. (21. beszéd.)

⁶⁴⁶ K5, 186. beszéd, 100v: „Továbbá vannak némelyek, akik azt ítélik, hogy mikor azt mondja Krisztus Urunk, hogy az ki legkisebb az mennyeknek országában, nagyobb Szent Jánosnál. Ez legkisebben értik ő magát az Krisztust, mint ha őmagát mondta volna Baptistánál nagyobbknak. Erre pedig indultattak abból, hogy Krisztus Urunk igen alázatosan viselte magát.” Margón: „Georgius Maior in sua postillam et alii quem volunt legant.” [A jegyzet a kiemelt szavakhoz tartozik.]

⁶⁴⁷ Bár már Szilvási megemlíti a püspökkel kapcsolatban Zabarella iránt való elkötelezettségét, konkrét vizsgálatok még nincsenek arra nézve, hogy a prédikációkban mennyire mutatható ki az olasz filozófus hatása. Az Explicationes elemzésekor Simon József már behatóbban foglalkozott a kérdéssel: SIMON József, Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében. Kézirat, Wolfenbüttel, 2013 július.; SIMON József, Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma, Világosság, 2009 ősz, 44–46.

⁶⁴⁸ Erről ld. pl. Lech SZCZUCKI, Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 62.

⁶⁴⁹ Pl. 187. beszéd, K5, 103v: „Mózes juhász vala, Saul lovász, Dávid pásztor, de az Úr hatalmas fejedelmekké tévé. [Margón: „Gedeon cséplő, szent Máté vámos etc.”] Az apostolok halászkok, de oly bölcsé lőnek, hogy semmi bölcs írástudók és farizeusok nem érének véllek, azonképpen az Úr Krisztus nyomorult ember, ácsnak házanépe közül támada, az erőtlen Betlehemben születék és hitvány faluban, Názáretben nevelteték, ki minden királyoknak királyává, uraknak urává lőn. Ezt pedig az Úr Isten szokta cselekedni, mind azért, hogy az nyomorultak kétségbe ne essenek s az Úr előtt elvetetteknek és elfeledetteknek magukat ne ítéljék, hogy az Ő hatalmasága inkább kitessék és [senki] magának az ő tudatos cselekedetét ne tulajdonítsa, hanem Őt megismerje és mind csak Őbenne dicsekedjék.”

számárháton való bevonulásáról úgy beszél, hogy ezzel is közrendbeli állapotát mutatja meg a messiás. Balázs az említett helyen nem idéz beszédet, az azonban látszik az adott témához kapcsolható prédikációk szövegéből, legkarakteresebben a 202. beszédből,⁶⁵⁰ hogy Enyedi szerint Krisztus tettét a messiás eljövételéről szóló bibliai jövendölések igazolására használja. Bár a püspök kiemeli, hogy a zsidók közül sokan azért nem hittek benne, azért vetették meg, mert „szegény és nyomorú állapotból való volt”, emlékeztet arra is, hogy sok ember ment az ünnep miatt Jeruzsálembe, és nem egy számárháton érkezett, vagyis nem lehet válogatás nélkül megróni az ott jelenlévőket, hogy nem tudták, imádjának-e valakit. Gondolatmenetét Akháb példájával támasztja alá, akiről megprófétáltatta az Úr Isten, hogy vérét ebek nyalják fel. Bár a hadban meglőtt királyt hazavitték és tisztességgel eltemették Samáriában, amiről azt ítélné bárki, hogy nem teljesedett be az Isten beszéde, a *Királyok első könyve* szerint a király kocsijáról és ruhájáról a tóban lemosott vért itták fel a kutya, vagyis az isteni jóslat mégis beteljesedett.⁶⁵¹

Enyedi Palaeologussal összhangban számos beszédben említi a felkenteknek azt a kiválasztott csoportját, akik az Isten által kijelölt különleges feladatokra választottak, Krisztust, Dávidot, a büntető királyok közül pedig Cyrust, Nabukodonozort.⁶⁵² Jézus és a többi királyok kiválasztásának mikéntje kulcsfontosságú kérdéssé válik a nonadorantisták számára. Krisztus királyságai időszakának elemzése nem csupán ahhoz vezet el, hogy Enyedi maga is értekezessen a testi és lelki kiválasztottság kérdéséről, a pogányoknak Ábrahám helyzetéhez való hasonlatosságáról, akit hite tett Isten gyermekévé, de a kiválasztottság jellegének is új dimenziót nyit.⁶⁵³ Ezzel kapcsolatban Enyedi is számos helyen illeszti beszédeibe a Palaeologus által szívesen használt páli metaforát a kiválasztott népről és az új kiválasztottakról, a lenyesett halott és az azok helyükbe oltott friss ágakról.⁶⁵⁴ Az Isten gyermekeivé lett pogányok kérdését elemezve Enyedi kitér a hagyomány történeti részleteinek ismertetésére, az erdélyi zsidózók

⁶⁵⁰ 202. beszéd, K1, 19–27. Mt. 21, 1. *Mikor közelítettetek volna Jeruzsálemhez, és jutottak volna Beth-phagéba, az olajfának hegyére etc.*

⁶⁵¹ 202. beszéd, K1, 23–24.

⁶⁵² Utóbbiak azok a kiválasztottak, felkentek, akik nem tartottak Istenhez, valamint kívül maradtak Isten népének kötelékén. Ld. pl. 24. beszéd, 59. beszéd, 100. beszéd, 192–194. beszéd. Isten meg is büntethette kiválasztottait, ha felfuvalkodtak és önmaguknak tulajdonították győzelmeiket. Ez is visszatérő téma a gyűjteményben.

⁶⁵³ Enyedi legrészletesebben a 189. és a 190. beszédben értekezik erről: 189. beszéd, K5, 113v–118r. Gal. 6, 15. *Mert az Jézus Krisztusban sem az környülméletkedés nem használ, sem környülméletlenség nem használ.* 190. beszéd, K5, 118v–123r. Ex iisdem verbis.

⁶⁵⁴ Pl. 22. beszéd, 62. beszéd stb.

elveinek cáfolatára is például a 189. beszédben,⁶⁵⁵ kérdések és válaszok sorozatába rendezve néhány érvet. A püspök megjegyzése, hogy a gondolatmenet komolyabb elemzésébe nem bocsátkozik,⁶⁵⁶ egyrészt jelzi, hogy a közösség egy része tudta és ismerte a korabeli disputációk lényeges érveit és ellenérveit, másrészt világossá teszi, hogy Enyedi a napi prédikációban nem tárgyal teljes mélységében dogmatikai és hitvitai kérdéseket, megengedő kompromisszumos megoldásként kerüli az éles polémiát.⁶⁵⁷ Ahogy Palaeologust kizárhatjuk a zsidózó, „judaizáns” eszméket hirdetők csoportjából, hiszen a mózesi törvények betartásának szigorú szabályát nem osztja,⁶⁵⁸ Enyedi beszédeiben szereplő szövegmagyarázatokból, a zsidók szokásainak és törvényeinek elemzéséből, és azoktól való elhatárolódásból jól látszik, hogy a 17. század vitázó irodalmában a püspökre ragasztott zsidózó jelzöt csupán a háromsághívők bibliaértelmezésétől radikális eltávolodása miatt kapta az egyházfő.

Egyéb példákra térve, más státuszba kell emelnünk azokat az idézeteket, melyek nem csupán egyszer bukkannak fel a beszédfolyamban, valamint egyéb, az unitáriusokhoz köthető forrásokhoz is kapcsolhatjuk őket. A 4. *Kolozsvári Kódex* 65. beszédében, melyből egyetlen ismert variáns maradt fenn, egy emblémaleírást találunk:

⁶⁵⁵ Az alábbi szöveghely azt is jól mutatja, hogy a beszéd elhangzásának idején nem csak búvópatak-szerű, hanem nyíltan fejlődő irányzatról volt szó: „Mert most is vannak olyanok, kik azt hirdetik, és nem csak suttoják, hanem ugyan nyilván vallják és hintik, hogy ha mi, kik az pogányok közül valók vagyunk, üdvözülni akarunk, szükség, hogy az Mózes törvényének minden részeit megtartsuk és kövessük.” 189. beszéd, K5, 115r.

⁶⁵⁶ „De erről való mélyebb disputációt hátrahagyván, ezekből megérthed, miért mondja itt szent Pál, hogy nincsen haszna az Jézus Krisztusban való üdvösségnek módjában az körülmetélkedésnek és az ő hozzá tartozó ceremóniáknak.” 189. beszéd, K5, 117r.

⁶⁵⁷ Utóbbira utalnak a beszédben elejtett megjegyzései a körülmetélkedéssel kapcsolatban, melyek bár leereszkedőnek tűnnek, jól mutatják a megengedő álláspontot: „Innét imár értjük, micsoda üdvösségnek utáról szól az apostol, arról tudni illik, az kit az Krisztus hozott az pogányoknak és az kit az Atya Isten jókedvéből és kegyelmességéből engedett az Krisztusban való hitért. Immár, ha ki ennél több, avagy más utat tud, avagy akar magának követni, ám lássa, ott talán használ az körülmetélkedés, de itt nem.” 189. beszéd, K5, 115v. Valamint: „Ám lássa azért az, ki bízza magát, induljon bátor az törvény után el, vegye fel az körülmetélkedést [...], tartsa meg az ceremóniákat, de ha nem elég ember lészen reá, ha mi rajta esik, másra ne vesssen. Én pedig azt tartom és egyebeknek is azt adom tanácsul, hogy az Istennek kegyelmességét, az kit nyújt, senki meg ne vesse, és az mely szabadságot jókedvéből engedett, el ne taszítsa. [...] Ezekből immár megtanulhadd, eszedve vehedd, hova indultak az mostani zsidózó atyafiak, és ha illik-e utánuk menned vagy nem. Mert bizony ezek egy cseppet sem különböznek azoktól, az kik ellen disputál itt szent Pál. Ha ki azért az szent Pál tuományát akarja követni, bizony szükség, hogy ezeket hátrahagyja. Mert noha ők azt tettetik és színelik, hogy az apostolok tudományával nem ellenkeznek, de bizony csak képmutatás és szemfényvesztésük, avagy hogy tudatlanságukból nem veszik észükbe, hol járnak.” 189. beszéd, K5, 117v–118r.

⁶⁵⁸ Erről bővebben ld.: DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 20.

„Akkor vagyon mindenféle bőség, mikor a békesség jár, kit a régiek ilyen ábrázattal jelentettek meg: egy szűz tart kezében egy öreg szarvat, ki rakva mindenféle gyümölcsökkel és gabonákkal, és alája ezt írják: Ex pace ubertas.”⁶⁵⁹

A margón szereplő jegyzet: „Imago pacis”. Miután a leírást megmutattam Káldos Jánosnak, felhívta a figyelmem rá, hogy a leírás egyezik a latin nyelvű Explicationes első kiadásának borítóján lévő emblémával.⁶⁶⁰ Az embléma, mivel csak az 1598-as kiadáson szerepel, segítségül szolgál a példányok azonosításához. Ez alapján rója meg Lőrinczi Mihály Jakab Eleket, mert 1890-ben publikált átfogó cikkében összekeverte a kolozsvári és groningeni kiadást.⁶⁶¹ A címlapkép ifjabb Heltai Gáspár működése alatt tűnt fel a kolozsvári nyomdában: „G. C. mester készítette Enyedi György Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti című munkája számára. A téglalap alakú metszet – EX BELLO PAX - EX PACE VBERTAS köriratú – belső mezőjében trófeák között bőségszarut és babérlevelekkel körülfont kardot tartó Fortuna áll. A medaillon két oldalán sávozott alapon, delfinfejből kinövő reneszánsz indadísz ívelődik. A sötét háttérből kivillanó, kecsesen hajladozó indadísz s a Fortuna széltől lobogtatott ruházatának érzékeltetése G. C. mester ilyen mértékben ritkán érvényesülő legjobb kvalitásait mutatja.”⁶⁶²

⁶⁵⁹ 65. beszéd, K4, 112r.

⁶⁶⁰ Az Explicationes borítóját az emblémával ld. a *Melléklet*ben.

⁶⁶¹ „Az 1599-ben jórészt elpusztított, elégetett latin kiadásnak [t.i. az Explicationesnek] új kiadása jelent meg 1670-ben Gröningenben, Németalföldön. Ez szószerint megegyezik az első, 1598-as kolozsvári kiadással, jórészt a sorok is és teljesen egyezők a lapok. Ezt a második kiadást Jakab Elek (Ker. Magvető 25. k. 213, 218. o.) összetévesztette az első kolozsvári kiadással. Minthogy e tévedést még senki sem igazította helyre, röviden adom az első, kolozsvári kiadás ismertetését. [...] A két kiadás közötti különbséget a címlapon látható fametszet alapján állapíthatjuk meg. Amit Jakab Elek leír, az a második, gröningeni kiadás címlapja. A címlap szövege teljesen azonos a két kiadásnál. Az első, kolozsvári kiadás címlapján látható fametszet a következő: téglalap alakú mező közepén köralakú rész, amelynek keretében ez a felírás olvasható: »EX BELLO PAX, EX PACE UBERTAS.« A kör közepén lepelszerű öltözetben karcsú női alak. Bal oldalon, az alak vállánál bőségszaru, lent hadi jelvények. A másik oldalon, az alak kezében leveles olajág, lent fegyverek kis csoportja. A kör területén kívül a téglalap alakú mezőben stilizált renaissance növény- és virágdíszek fonadéka. A fametszet méretei 65X40 mm. Nehéz elgondolni, hogy Jakab Eleket mi téveszthette meg annyira, amikor a kolozsvári kiadás papírja, az egyes lapzáró díszek és a betűk formája, jellege mind kétségtelen bizonyossággal mutatják a kolozsvári kiadást, viszont az általa editio princeps-ként leírt kiadás párja, betűi és szövegközi díszítései sem vehetők a kolozsvári nyomda terméként.” LŐRINCZI Mihály, *Enyedi György*, Unitárius Élet, 1955/1, 2.

Jakab Elek hivatkozott cikkének része a következő: *Enyedi György élete* 2, KM, 1890/4, 212–218.

⁶⁶² SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 66. Az emblémáról és készítőjéről ír V. ECSÉDY Judit is: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*, Balassi Kiadó, Budapest, 2010, 76. Soltészné azt is megjegyzi, hogy a Hoffgreff-Heltai nyomda könyvdíszítési gyakorlata wittenbergi példát követ. G. C. mesterről sokan írtak már, Soltészné szerint többek között Klöss bártfai nyomdájában is dolgozott. Borsa Gedeon szerint azonban a mester nem hozható kapcsolatba a bártfai könyvnyomtatással. (BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–75, Budapest, OSZK, 1978, 314.) Abban azonban megegyeznek a leírások, hogy G. C. mester munkáinak minőségét vegyesnek értékelik.

A tény, hogy az ifjabb Heltai a könyvhöz készítette a metszetet, felveti a kérdést: Vajon Enyedi intenciói, kérése alapján készült a kép, esetleg a prédikációkban szereplő leírás a már Enyedi halála után megjelent könyv címlapján alapul és későbbi betoldás, vagy teljesen függetlenül egy Kolozsváron sokak által ismert és használt embléma különböző helyeken való véletlen megjelenéséről beszélhetünk? Elgondolkoztató azonban az, hogy a korban az *Ex bello pax* és az *Ex pace ubertas* jelmondatokkal, azokat általában külön-külön használva, számtalan embléma forgott közkézen, a legjelentősebb európai gyűjtemények azonban nem az Enyedi által leírt változatot, hanem egyéb ábrázolásokat preferáltak.⁶⁶³ A korabeli egyéb emblémáskötetekben sem találtam az említett leírásnak megfelelő darabot.⁶⁶⁴ Simon Melinda 2011-ben megjelent cikkében csupán a jegyzetben általam is említett példákat hozza: „Ez a szólás több emblémáskönyvben is szerepel, például Alciati vagy Rollenhagen gyűjteményeiben. Míg azonban ezekben a kép sisakban fészkelő méheket mutat, Mathias Holzwart hasonló jellegű minkájában már oltáron álló kardot látunk, amelyre kígyó tekeredik, a kard pedig olajágakat hajt és gyümölcsöket terem. Valószínűleg ezt vagy egy hasonló embléma illusztrációját használhatta fel az ifjabb Heltai.”⁶⁶⁵ Az eddigi kutatások alapján Simon Melinda végkövetkeztetését pontatlannak kell tekintenünk, míg emblémáskönyvekben a Heltai által használt nőalakot fel nem leljük. Viszont a figura teljes mása – a teljes mottóval és a nőalakkal, bőségszaruk-

⁶⁶³ Ld. pl. Andreas ALCIATUS, *Emblematum Liber*, Augustae Vindelicorum, per Heynricum Steynerum, 1531.; Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus emblematum selectissimorum*, Arnheim, 1611. E két munkában sisakban fészkelő és körülötte repkedő méheket látunk, *Ex bello pax* mottó kíséretében. Ezekben a kötetekben az *Ex pace ubertas* mottó alatt tengerben sziklán álló fészek látható, vagy a sziklán fészkelő tengeri madár. Mathias HOLZWART, *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica* (Zu Strassburg, bey Bernhard Jobin, 1581.) című munkájában ezzel szemben egy ágat hajtó és gyümölcsöt termő kardra tekeredő kígyó alakját mutatja az *Ex bello pax, ex pace ubertas* mottóval. (Hasonló ábrázolás az előbb említett gyűjteményekben a *Discite justitiam* mottó kíséretében jelenik meg.) Az említett emblémák részletes leírását ld.: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsg. von Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996, 840, 489–490, 1500, 1502.

A gondolat nem egyedi, 1593-ban Baranyai Decei Csímer János műve, a *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici* hasonló jellegű címlapmetszettel jelent meg. Itt azonban egyszerűbb képet találhatunk, „az EX PACE VBERTAS feliratú ovális belső terében balról benyúló kar vázába helyezett olajágat tart. A jelképes ábrázolást itt is volutákkal és gyümölcsfüzérékkel díszített téglalap alakú keret zárja közre.” SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyar-országi..., i. m.*, 66.

⁶⁶⁴ Ld. pl. Hadrianus JUNIUS, *Emblemata*, Antwerp, Christophe Plantin, 1565.; Nikolaus REUSNER, *Aureolorum emblematum, liber singularis Argentoratum*, 1591.; Cesare RIPA, *Iconologia, overo Descrittione dell'Imagini universalì cavate dall'antichità et da altri luoghi*, Roma, per gli Heredi di Giglio Gigliotti, 1593.; Jean Jacques BOISSARD, *Emblematum liber cum figuris*, Frankfurt 1593.; Denis LEBEY DE BATILLY, *Emblemata*, Frankfurt am Main, 1596.

⁶⁶⁵ SIMON Melinda, *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói*, Tiszatáj, 2011/4, 77–78.

val, kardra tekeredő kígyóval – megtalálható korabeli pénz- és egyéb érméken. 1573-ra datálják például a teljes dupla-mottóval ellátott emlékérmét, melyen egy nőalak látható szaruval az egyik, míg ágakkal körbefont karddal a másik kezében. Az érme III. Anjou Henrik idején készült, Kilian Koch munkája.⁶⁶⁶ Szintén Henriknek készült több, 1584-re datált érme, melyek ugyan nem tartalmazzák a mottót, de a nőalak és az attribútumok ábrázolásai az érmék hátoldalán szinte megegyezők. (A kard felett korona képét is látjuk.) A nőalakok Iustitia-figura variánsaiként⁶⁶⁷ jelennek meg.⁶⁶⁸ Ugyancsak meg kell említenünk IV. Henrik Hans Schultes által készített érméjét.⁶⁶⁹ Azét a IV. Henrikét, akinek francia királlyá való koronázásáról maga Enyedi is több helyen megemlékezik, negatív felhanggal.⁶⁷⁰ Az érmék (a később említendő is) tudomásom szerint szinte kivétel nélkül Nürnberghez köthetők, az uralkodó politikai prezentációjához tartozó üzenettel bírtak a háborúság helyett békét és gazdagságot hozó évek hírnökeként.

Enyedi György leírásnak azonban nem felel meg a G. C. mester által készített címer, ahogy az érmék sem. Hogy nem csupán elnagyolt vázlatról van szó a prédikációban, megerősíti, egy másik szöveghely. Az 5. *Kolozsvári Kódex* 174. beszédének vége hiányzik. A hiány előtti utolsó levélen, a kódex utolsó megmaradt verzólapján található ez a pár sor, így valójában

⁶⁶⁶ Félix-Bienaimé FEUARDENT, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, II, [Paris] Londres, Rollin et Feuarent, 1907, 279. No. 9092a: „HIS FLORENTIBVS. FLOREBIT. ET. REGNVM. Écu de France entouré d'une espèce de collier avec feuilles et fruits. Rx. EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS. La Paix? debout à gauche, tenant de la main droite une épée cernée de deux palmes, de la gauche une corne d'abondance. De chaque côte, deux trophées d'armes. A l'exergue, CAPTA ROCH. Jeton de 1573 pour la prise de La Rochelle par le duc d'Anjou Henri III.” Az érme készítője Kilian Koch (Chilianus Coquus, Chilia Koch).

⁶⁶⁷ Pl. Feuarent, No. 11780, No. 11780a, No. 11781. Utóbbi ld. a *Melléklet*ben. Az érmék körfelirata: IVSTITIA. IN. SESE. VIRTUTES. CONTINENT. OMNES. Az ábrázolás leírása: „La Justice debout à gauche entre deux trophées d'armes, une épée couronnée de lauriers dans la main droite, une corne d'abondance dans la gauche.” Félix-Bienaimé FEUARDENT, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, III, [Paris] Londres, Rollin et Feuarent, 1915, 46.

⁶⁶⁸ Részletesebben említi ezt az egyik érmekatalógus: „Il faut noter que le revers est celui utilisé par le jeton d'André Hac, greffier de la Cour des Monnaies, et que l'allégorie tient des allégories monétaires largement utilisées.” http://www.cgb.fr/henri-iii-jeton-banal-de-monnaieurs-fjt_229680.a.html [2014. 05. 09.]

⁶⁶⁹ Félix-Bienaimé FEUARDENT, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, II, [Paris] Londres, Rollin et Feuarent, 1907, 139. No. 1778: „CAMERÆ. COMPVTOR.REGI. Écu de France entouré du collier imité de celui de Saint-Michel.

Rx. EX. BELLO. PAX. EX. PACE. VBERTAS. A l'exergue, H. S. (Hans Schultes). La Paix debout à droite, tenant de la main gauche une épée cernée de deux palmes et de la droite une corne d'abondance. A droite et à gauche, des armes.”

⁶⁷⁰ A IV. Henrik idején vert érméről bővebben ld.: Corrado VIVANTI, Henry IV, the Gallic Hercules, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1967 (30), 176–197. A cikkben talált részleges adatok alapján mondhatjuk, hasonló érme készült 1599-ben is, dupla mottóval, az attribútumok egy részének felhasználásával. A cikk nem közöl további részleteket az érméről, mégis, a kép jól mutatja a motívumbeli szoros hasonlóságot.

a szerencsének köszönhetjük, hogy még olvasható. Itt a következőképpen szerepel az embléma leírása:

„De mivelhogy méltóbb, hogy az jók megtartassanak, hogy nem az gonoszok elvesszenek, az jókért való könyörgést esmét előhossa: *Békesség legyen* Izraelen. Mikor az békességet említi, ez igével mindenféle jókat, az kik az életben lehetnek, befoglal. Mert ugyanis semmi jó nincs anélkül, de ha ez jelen vagyon, minden jók megvannak. Ezért az régi pogányok is az békességnek képét úgy szokták vala írni, hogy |: egy szűz leánynak :| az egyik karján vala az Cornu copiae, azaz egy szaru, ki mindenféle gyümölcsökkel és gazdagsággal rakva vala. |: és az szaru alá azt írták: Ex pace ubertas:|.”⁶⁷¹

A részletet a margón felirat kíséri: Effigies pacis. Felfigyelhetünk arra, hogy egyik Enyedi által készített leírásban sem esik szó a nőalak másik kezéről, sem a környezetről. A bőségszarut (és talán mást is) tartó fiatal nő alakja az antikvitásban több istennőt is jelölhetett, Fortunát, Ubertast, Felicitast, Abundantiát, Honost, de ilyenek a pietas-érmék is.⁶⁷² Hasonlóak ezekhez a Nürnbergben nyomott római típusú Mater pacis concordia érmék is.⁶⁷³ A 111. beszéd egy részletéből azonban világosan kiderül, hogy a püspök nagyon is tisztában volt a jelentési árnyalatok fontosságával.⁶⁷⁴ Az Enyedi által említett nőalak érmén való ábrázolására több mint negyven évvel a püspök halála után találunk példát, szintén nürnbergi mestertől.⁶⁷⁵ Bár tudom, az elmondottak korántsem kielégítőek, hiszen nem lehetünk még mindig abban biztosak, hogy magát a püspököt mi inspirálta, azt bizton állíthatjuk, hogy nagyobb eséllyel köthetjük a G. C.

⁶⁷¹ 174. beszéd, K5, 47v.

⁶⁷² Néhány példát közlök a *Mellékletben*.

⁶⁷³ Kilian Koch, Nürnberg, 1587.; Wolfgang Lauffer II., Nürnberg, 1619.; H. K. szignóval, Nürnberg, [é.n.].

⁶⁷⁴ 111. beszéd, S, 121: „Másodszor azt mondja, hogy öltözzék fel az igazságnak mellvasában, avagy páncéljában. Holott vedd eszedbe, hogy nem azon fegyver ez, akiről elsőben szólla. Mert noha az magyarok mind az Veritast s mind az Justitiát ugyanazon igével igazságnak mondják, de azért különb egyik az másiktól. Mert amaz él az beszédben és szólásban, imez az cselekedetben.”

⁶⁷⁵ Az adatok szerint az érmét a 19. dauphin, XIV. Lajos születésére 1638-ban verték. Mégis ábrázolásban közelebb áll a szövegekhez, mint az Explicationes címeréről szolgáló ábrázolás. Ennek egyik oldalán A DELPHINO INCOLUMITAS, másik oldalán EX PACE UBERTAS mottó olvasható. A második oldalán hadi jelvények között nőalak bőségszarut (cornucopiát) tart a kezében, másik kezével meggyűjtja és elégeti a háború trófeáit. Az érmén a készítő neve is látható: WOLF LAVF. Készítője Wolfgang Lauffer/Lavfert II. Nürnbergben működött 1618–1660 között. Az érme képét ld. a *Mellékletben*. Leírás: „No. 49. (quintefeuille) A DEPHINO INCOLUMITAS. Dauphin la queue enroulée et dressée, voguant à droite sur les flots; du côté droit sort d’un nuage un bras orné d’une manchette et tenant une couronne. Rx. EX PACE UBERTAS. La Paix nue jusqu’à la ceinture, debout tournée à gauche, tenant une corne d’abondance et mettant le feu avec une torche à un monceau d’armes. A l’exergue: WOLF LAVF.”

mester munkáját érmekatalógusokhoz, egy Erdélybe került érméhez, vagy annak rajzos másolatához, mint a közkézen forgó emblémáskönyvekhez.⁶⁷⁶

A citált szerzők művei mellett meg kell említenünk a szólásokat, szállóigéket is e helyen, hiszen számtalan darabnak tudvalevőleg meghatározható eredete.⁶⁷⁷ Sok esetben ez félre is viheti a kutatót, hiszen ahol a beszéd szövegében felbukkan egy szerző neve, lázas keresésbe kezd, reménykedve abban, hogy a szerző valóban kézbevette a művet. Ám, ahogy a kortársak szinte mindegyike, Enyedi is sok helyen szólásokat, közmondásokat sző a szövegbe. Láthatóan maga is osztja Baranyai Decsi elvét, hogy csak mértékkel, ne ételként, hanem fűszerként használjuk a közmondásokat, mert halmozásuk inkább árt, mint használ. Számtalan szólásgyűjtemény volt forgalomban a 16. században. Így Például Baranyai Decsi János *Adagiorum*-ához mintául Erasmus *Adagiorum*a szolgált, mely rengeteg kiadásban napvilágot látott. Melancthon, Erasmus, Cicero ugyanígy kedvelt olvasmányok voltak.⁶⁷⁸

A szólások és mondások két csoportra oszthatók. Az egyik a magyar nyelven használt szólások és közmondások színes csoportja, a másik a görög és latin szállóigék, mondás-szerű idézetek gyűjteménye. Furcsa mód, nem csupán a második, de mindkét esetben fókuszba kerül nem egy esetben a nyelv. Így a „magyar nyelven”, „magyarul” használt szólások kiemelése a szövegstrukturálás mellett vegyes hallgatóközönségre is utalhat. Más a helyzet a görög, latin nyelvű szólásokkal, melyeket hol eredeti nyelven, hol fordításban találunk az egyes kódexekben. Míg a legtöbb esetben a variánsokban megegyező nyelven találjuk meg e szövegrészeket, megesik az is, hogy két változat bukkan elő. A *lectio difficilior* elvét követve ezekben az esetekben a magyar rovására a latin nyelvű variánst tekintem az alapszöveghez közelebb állónak. A szöveghelyek vizsgálata azonban érdekes tanulságokkal szolgálhat a korabeli fordítástechnikák karakterizálásakor. Lássunk egy példát:

⁶⁷⁶ Nem találtam hasonló motívumot Zsámboky János emblémáskönyvének sem első (1564), sem bővített (1566), második kiadásában az emblémák és érmeképek között. Nem akadtam hasonlóra más antikérme-katalógusban sem.

⁶⁷⁷ A fejezet további részében vegyes, így bibliai, antik és egyéb irodalmi, valamint népi eredetű szólásokat sorolok fel.

⁶⁷⁸ Erről tanúskodik Dankanits Ádám adata is, aki az általa vizsgált könyvtárak, gyűjtemények anyagában például az *Epitome Adagiorum*, az *Apophthegmatum libri* és a *Chiliades Adagiorum* 50 kötetét látta. A mondásgyűjtemények kedveltségéről ezt mondja: „A legnépszerűbbek nálunk is, akárcsak másutt Erasmus mondásgyűjteményei voltak. Minden harmadik erasmiana az *Apophthegmatum libri*, a *Chiliades Adagiorum* vagy az *Epitome Adagiorum* példányai közül kerül ki.” DANKANITS Ádám, *Erasmus erdélyi olvasói*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1967/1, 126.

48. beszéd, Sz, 173.	48. beszéd, K4, 54v.
„Ilyen büntetés követi az goromba és mód nélkül való cselekedetű embert. Még csak amaz pogány Cicero is azt mondta, hogy nem <i>bölcs emberhez illik azt mondani: Én ezt, úgymond, nem hittem, vártam, reméltem</i> volna. Mert arra szerette Isten az embert szép ésszel, elmével, okossággal, hogy igen szép móddal, okosan, eszesen viselje minden dolgában magát.”	„Ilyen büntetés követi az goromba és mód nélkül cselekedő embereket. Kiről még amaz pogány Cicero is azt mondja: Non est sapientis dicere, non putaram. Mert azért szerette az Isten okossággal az embert, hogy eszesen viselje minden dolgában magát.”

Több olyan szólást is megtalálhatunk a prédikációkban, melyek hiányoznak például Baranyai Decsi gyűjteményéből. Paczolay Gyula többek között megemlíti a hiányzók között a következőt „Akármind perseld az ebet, nem léssen szalonna benne”.⁶⁷⁹ Enyedi egyik beszédében így használja ezt: „Azmint szokták mondani egyféle állat felől, hogy akármint perzselik, de nem léssen szalonna belőle.”⁶⁸⁰

Mások viszont szerepelnek, sokszor több nyelven is. Magában a szólásgyűjteményben sok ismétlődés van, valamint sok olyan szófordulatot is találunk, melyet ma nem tartanánk szólásként, közmondásként számon. Ezért igyekszem azokat megmutatni, melyek előtt maga Enyedi is jelzi, hogy egy mondás következik. Gyakori fordulatai erre a „szokták mondani”, „közpéldabeszédben vagyon”, „régí mondás”. Kihagytam az általános szófordulatok – például a Baranyai Decsinél szereplő „Tanquam in speculo, Mint egy tükörben” példa – jelölését.⁶⁸¹

⁶⁷⁹ PACZOLAY Gyula, *Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató*, in *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*, szerk. BENKŐ Samu et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 19. A szólással kapcsolatos ma ismert legkorábbi adat 1575-ből származik.

⁶⁸⁰ 195(?) beszéd, Sz, 364.

⁶⁸¹ Adagiorum, Chil. II, Cent. 3, Dec. IIII, 4. (Pontos könyvészeti adatokat ld. a következő lábjegyzetben.) Enyedi beszédeiből erre példa lehet többek között a 20. beszéd: „Mert ha ki Urunk életének folyását, beszédét és cselekedetét minduntalan elméjében forgatja és állapotjáról szorgalmasan gondolkodik, nemcsak az itt való tisztit és hivatalját, mint egy tükörben megláthatja és tanulhatja, de az következő életben való állapotja felől is bizonyos lehet, úgy, mint kiben immár mindenek beteljesedtenek és mint egy kimetszett ábrázatban kiformáltatának.” 20. beszéd, K2, 193. [Kiemelés tőlem. - L. B.]

Enyedi		Baranyai Decsi János, Adagiorum ⁶⁸²	
109. beszéd	... <u>elől tűz, hátul víz</u> ...	Chil. I, Cent. 1, Dec. II, 5.	Elöl viz, hátul tűz.
185. beszéd	Nem különben vagy azért a tanítóknak dolguk, mint akik azt mondják: <u>Előttem víz, utánam tűz</u> . Ha hallgatnak, előttük az Istennek kemény parancsolatja, haragja és büntetése. Ha szólnak, ez világi hatalmasoknak fogságukba és üldözésükbe esnek.	Chil. I, Cent. 1, Dec. II, 5.	Elöl viz, hátul tűz.
35. beszéd	Szokták az ifjak mondan, hogy az <u>vén embernek az szárába száll az esze</u> , de azért akár mint hányják, vessék magokat, ugyan nem érnek az öreg emberrel, az közönséges dolgoknak igazgatásában.	Chil. I, Cent. 4, Dec. II, 6.	Minden vén embernek á szárába száll az esze.
9. beszéd	Noha egy embernek is néha nagy ereje vagy az erős dolognak elrontására, de az sokaságnak sokkal nagyobb. Innét jött közbeszédbe: <u>Ne Herculis quidem contra duos. Még Herkules is nem állhat meg kettő ellen.</u>	Chil. I, Cent. 4, Dec. II, 9.	Ne Hercules quidem aduersus duos. Sok lúd disznót győz.
9. beszéd	Noha pedig egy embernek náha vagy ereje vagy, de az sokaságnak, gyülekezetnek nagyobb sokkal. Innen vagy, hogy az ugyan közpéldabeszéd: <u>Még Herkules sem állhat meg kettő ellen.</u> Az egy ember akár milyen erős, sok ellen erőtlén.	Chil. I, Cent. 4, Dec. II, 9.	Ne Hercules quidem aduersus duos. Sok lúd disznót győz.
66. beszéd	Mert ha ki ezt nem fogadgya és követi, fog úgy járni az feddással, mint a varga járt volt a kápíróval: <u>Ne sutor ultra crepidam.</u>	Chil. I, Cent. 4, Dec. VIII, 10.	Ne sutor vltra crepidam. Ne fellyeb varga az kaptánál.

⁶⁸² Korabeli kiadása: BARANYAI DECSI CSIMOR János. Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque: ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiua JOANNIS DECI BARONII. Nemo se eruditum putet, cui opus Adagiorum non arrideat. Bartphae Excudebat Iacobus Kloesz. Anno 1598. (RMK I. 298.) Modern kiadása: BARANYAI DECSI János, Adagiorum, Budapest, ELTE, 1978.

30. beszéd	Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jó kedvvel való adásnak, mert <u>aki örömet ad, hamar ad</u> , aki halogatja, megjelenti, hogy kerülné, ha lehetne. (Margón: <u>Qui cito dat bis dat.</u>)	Chil. I, Cent. 6, Dec. X, 10.	Bis dat qui cito dat, Ha valami iót akarz tenni valakiuel, hamar tegyed. Si bené quid facias, facias citó: nam citó factum Gratum erit, ingratum gratia tarda facit.
98. beszéd	Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jókedvvel való adásnak, mert <u>aki örömet, hamar ad, kétszer ad az</u> . Aki imide, ki amoda muto-gatja, halogatja, ezzel megmu-tatja, jelenti, hogy elkerülné, ha tehetné, és nem jókedvvel csele-kedi.	Chil. I, Cent. 6, Dec. X, 10.	Bis dat qui cito dat, Ha valami iót akarz tenni valakiuel, hamar tegyed. Si bené quid facias, facias citó: nam citó factum Gratum erit, ingratum gratia tarda facit.
100. beszéd	<u>De az mely vermet másnak ása, az ő nyaka szakada bele</u>	Chil. I, Cent. 7, Dec. X, 10.	A ki másnak vermet ás, maga esik belé.
188. beszéd	Mert ugyan szólásnak mondja, mellyel szoktunk élni. Mint régi mondás, hogy <u>az ki másnak vermet ás, az ő maga nyaka szakad belé</u> , és ez gyakorta be tel-jesedett azelőtt is. De azért ha ma vagy holnap látnál valakit aki abba es-nék, akiben mást akart ejteni, mél-tán mondhatnád, hogy beteljesedék. <u>Az, ki másnak</u> etc. Nem hogy ezelőtt is meg nem lett volna, de hogy most is.	Chil. I, Cent. 7, Dec. X, 10.	A ki másnak vermet ás, maga esik belé.
22. beszéd	<u>Némának még anyja sem érti sza-vát.</u>	Chil. II, Cent. 1, Dec. III, 4.	Némának annya sem érti szavát.
109. beszéd	Közbeszéd, hogy <u>némának még anyja sem érti szavát.</u>	Chil. II, Cent. 1, Dec. III, 4.	Némának annya sem érti szavát.
123. beszéd	Mert ha csak nekimegyünk véle, az mint szokták mondani: <u>Bele Balázs</u> , az Isten tanácsa ugyan végbe megyen, vagy más által, vagy csudálatosképpen, de mi el-veszünk és egyebeknek is csúfsági leszünk.	Chil. II, Cent. 2, Dec. II, 10.	Bele Balázs, lovat ad Isten.

22. beszéd	<u>Mint az eb, ki visszatér az okádásra</u> , olyan az, aki visszatér az előbbi vétkére	Chil. III, Cent. 4, Dec. X, 5. Chil. I, Cent. 3, Dec. X, 3.	Mint az okódásra vissza tért eb. Az előbbi okádásra meg- térni.
24. beszéd	Ezeknek adná-e hát az Isten az igaz ítéletnek lelkét, hogy az valások közt választást tudjanak tenni? <u>Nem jó az disznónak az gyömbér.</u>	Chil. III, Cent. 4, Dec. X, 10.	Nem jó disznónak gyömbér.
56. beszéd	Az ilyen emberek noha nem volnának méltók arra, hogy nekik megfelelnénk, mert ha az igazságnak és az Isten beszédének nem hisznek, higgyenek a hamisságnak. <u>Nem jó a disznónak a gyömbér.</u>	Chil. III, Cent. 4, Dec. X, 10.	Nem jó disznónak gyömbér.

Arra is találunk példát a beszédek szövegében, hogyan is bukkant fel szólásként a beszédben egy-egy bibliai hely. Ez történik például a táblázatban is közölt „Mint az eb, ki visszatér az okádásra”, mely a prédikáció tágabb kontextusában valójában csak ekhóként szolgál a kapcsolódó bibliai idézetekhez, nem egyszer a példamotívumot egyéb példákkal is kibővíti. A teljes szövegrész így hangzik egyben:

„Erről szól szent Péter is 1 Pet. 2: Ha kik, úgymond, *ez világ fertelmességétől az Úr és megtartó Jézus Krisztus által megszabadultak és esmét meggyőzöttetnek, az ő utolsó állapotjuk gonoszb az elsőnél. Mert jobb lött volna, ha soha önékik az igazságnak utát meg nem esmérni, hogy nem az esmért utat elhagyni, és annak szent tudományáról eltérni. Mert az ilyeneken teljesedett be. Az eb visszatért az okádásra és az megmosdott disznó az sárba.* Látjuk pedig mi magunk is, hogy efféle emberek, az kik az jámbor és szentes életről esmét az fertelmességre térnek, mely szemtelenekké és undokká lesznek, semmit nem szégyenlenek, sem tisztességet, sem lelkiismereteket, sem Istent nem tekintik. Az bölcs igen igazan mondotta, hogy az ki egyszer

az szemérmességnek ólját által hágja, igen szemtelenné leszen és megtemérdekül az orcája bőre.”⁶⁸³

Ez a hely felkínálja a Biblia szövegével való párhuzamba állítást, ám lejegyzett változatban könnyen elvéthető a mondás forrása. Más helyeken a mai fülnek (és talán már a korabeli hallgató számára is) szólásként hangzó mondások bibliai eredetét ki is emeli a prédikátor, annak ellenére, hogy nem pontos hivatkozásra van szó. Ilyen mondás például a *gyöngyöt a disznók elé*.⁶⁸⁴

A kötetek, ha tartalmaznak is indexet, nem rendelkeznek a nyomtatott könyveknél megszokott kulcsszavas indexelési technikával, alfabetikus tárgyszómutatóval, csupán legfeljebb egy a beszédszámok sorrendjét követő és egy a textusok sorrendjét követő listát találunk a kötetek elején vagy végén. A beszédek pontosabb azonosításához segítenek a latin nyelvű rövid címek, melyek a beszéd témájára vagy jellegére utalnak. Ugyanígy, bibliai, apokrof idézetek, az antik, középkori vagy korabeli művekre való utalások említészerűek, általában a beszédet hivatottak színesíteni, a mondanivalót alátámasztani.

Enyedi nem csupán gyűjtő, katalogizáló jellegű művekből merítette példáit, hanem többször kezébe vette idézett forrásait. Bár csak másfél tucat könyvet ismerünk könyvtárából, ezek a kötetek is ezt támasztják alá.⁶⁸⁵ Ha figyelembe vesszük a könyvekben található jegyzeteket, a beszédekben és Enyedi más műveiben szereplő hivatkozásokat is, a könyvek számát lényegesen bővíthetjük. Így például a Maximus Tyrius művét is tartalmazó kolligátumban szereplő Platón-utalások mellett találhatóak a püspök által bemásolt pontos szövegrészek. A

⁶⁸³ 22. beszéd, K2, 222 (112r). Később így folytatja, azt az ószövetségi bibliai helyet a szövegbe illesztve, melyre Péter apostol reflektált maga is: „Ám hallád, az Írás az ilyesmiket néha hasonlítja az undok, fertelmes disznókhoz, Pro. 26: Mint az eb, ki visszatér az okádásra, olyan az, ki visszatér az előbbi vétkére.” 22. beszéd, K2, 223 (112v).

⁶⁸⁴ 50. beszéd, GyS, 197r: „Nem kell azért minden előtt mód nélkül csacsogni, mert az Úr Krisztus is azt mondja, hogy nem jó az gyöngyöt az disznók eleibe hányni, hanem az hun helye, módja és szüksége vagyon az szólásnak etc.” A szöveghely reflektálás Mt. 7, 6-ra: „Ne adjátok oda a kutyáknak azt, ami szent, gyöngyeiteket se dobjátok oda a disznók elé, nehogy lábukkal szétapossák azokat, majd megfordulva szétépjenek titeket.”

⁶⁸⁵ A könyveket először Káldos János gyűjtötte össze német nyelvű monográfiájában (BDE). Jóval bővebb listát állított össze Bíró Gyöngyi, eredményei hamarosan könyv formájában is napvilágot látnak. Listáját kolozsvári kutatásaim során bővítettem egy csonka, de bizonyíthatóan Enyedi könyvtárába tartozó kötettel. Plinius Secundus Historia Naturalis (Basileae, per H. an wide et N. Episcopium, 1545.) az Academia III. gyűjteményében U 74727 jelzet alatt található. A könyv kötéstáblái szinte teljesen elvesztek, a hátsó falapból maradt meg egy rész, a kötetelejből 108 oldal hiányzik. A possessorori bejegyzést, ha volt ilyen, nem ismerjük, ám a margójegyzetek alapján bizonyítható, hogy a kötet Enyedi könyvtárából való.

prédikációiban található idézetek megerősítik, hogy biztosan volt a könyvtárában Platón-kötet.⁶⁸⁶ Az említett kolligátumban⁶⁸⁷ emellett margójegyzetekben utal Enyedi Horatius műveire, így a *Satiraere* vagy az *Epistulaere*, az *Iliászra* és *Odüsszeiára*, Hérodotosz történelmi munkájának első könyvére (*Clio*), Vergilius *Aeneisére*, Platónra, Xenophón *Lakomájára*. A második kötetben hivatkozik ezentúl még Asconiusra, Strabóra és itt szerepelnek a Platont és Xenophont citáló pontosítások, vagyis Káldos vélekedése felhasználásával azt is megerősíthetjük, hogy Xenophontól is volt Enyedinek kötete. Emellett azoknál az egyéb margináliáknál, melyekben oldalszámot is megadott hivatkozásához a püspök, feltételezem, hogy szintén általa használt konkrét kötetekről beszélhetünk. A kolligátumhoz index is tartozik, mely azt is megmutatja, hogy a püspök hogyan kezelte ezeket a szövegeket munkája során.⁶⁸⁸ Az Enyedi-könyvek szorosabb vizsgálata reményeim szerint további pontosításokkal szolgálhat majd nem csupán a könyvtár anyagáva, de Enyedi munkáinak hivatkozásaival kapcsolatban is.

4. A prédikációk történelemszemlélete – Identitásképzés és bibliai sorspárhuzamok

Enyedi György beszédeinek motívumkincsét e dolgozat keretein belül bemutatni lehetetlen. Ezért választottam ki két egymással összefüggő, a gyűjteményben különleges helyet elfoglaló témát, melyek nem csupán a prédikációgyűjteménynek a korabeli szöveg hagyománnyal való kapcsolatát példázzák látványosan, de Enyedi történelemszemléletéhez is kulcsot kínálnak.

⁶⁸⁶ KÁLDOS János, „Az unitárius Platón” – Enyedi György, KM, 1998/2, 162.

⁶⁸⁷ A kolligátum részei: MAXIMUS Tyrius, Maximi Tyrii... Sermones siue Disputationes XLI. Ex Cosmi Paccii... interpretatione, Ab Henrico Stephano quamplurimis in locis emendata, ex officina Henrici Stephani Parisiensis typographi, s. l. [Genève], An. MDLVII.; Marcus Tullius CICERO, In M. T. Ciceronis qua(m) plurimos locos castigationes Henrici Stephani: partim ex eius ingenio, partim ex vetustissimo quoda(m) & emendatissimo exemplari, ex officina Henrici Stephani Parisiensis typographi s. l. [Genève], an. MDLVII. Lelőhely: Academia III. Jelzet: U 62690. Enyedi György possessori bejegyzésével.

⁶⁸⁸ Az index fényképeit ld. a *Mellékletben*.

Nem egyszerű, repetitív motívumfelhasználásról van azonban szó. A paradigma-jellegű, a 16. századi irodalomban általánosan használt zsidó-magyar párhuzam, és ehhez kapcsolódóan Jeruzsálem pusztulása egyéni színezetet kap, az erdélyi, és méginkább az unitárius közösség ígéreihez és elveihez formált történeté válik Enyedi keze alatt. Ezek a szöveghelyek precíz politikai és társadalmi korrajzot kínálnak. Ugyanígy az antik források értelmezése és felhasználása, valamint a pogány történelmi forrásoknak a bibliai szöveghagyománnyal való szinkronizálása is jól nyomon követhető az idézetekben. Enyedi nem osztozik a kor világvége-várásában, apokaliptikus időszemléletében. Ennek nyomait nem találjuk a püspök beszédeiben. Sőt, több alkalommal ki is fejt, hogy egyáltalán nem ért egyet e nézetekkel.⁶⁸⁹ Az erdélyi történelmi eseményeket a bibliai zsidóság történeti analógiája alapján írja le. A sorspárhuzam motívuma a beszédgyűjtemény egészen átívelő szervezőerőként működik, a szövegegyüttes koherenciáját, gondolati stabilitását biztosítja. Emellett a korpuszban való hangsúlyos jelenléte az egyik oka, hogy a gyűjtemény a 17. század végére aktualitását veszti és kikopik az aktív szövegörökítés és szöveghasználat forrásai közül.

4.1. Zsidó-magyar sorspárhuzam

4.1.1. A zsidó-magyar párhuzam hagyománya

A 16–17. századi magyar nyelvű prédikációs irodalomban nem csupán a vallási tanok hirdetése, tudatosítása és magyarázata valósulhatott végre meg népnyelven is, de a belső és külső veszedelem, így az egyéni bűnök és társadalmi konfliktusok, valamint az országot kívülről fenyegető veszélyek aktualitásának életben tartása is kulcstémává vált. Állandó téma lett a török által feldúlt és sanyargatott Magyar Királyság és Erdély lakosainak vigasztalása, feddése. A prédikátorok nap mint nap bűnbánatra, valamint védekezésre szólították fel híveiket. E célok elérésére számtalan analógia kínált anyagot, a legkedveltebb azonban mégis a zsidó-magyar sorspárhuzam volt. A párhuzamról már sokan írtak előttem.⁶⁹⁰ Nem tartom feladatomnak a

⁶⁸⁹ Eltér e tekintetben világszemlélete az unitáriusok között többek között Dávid Ferencétől, aki „egyszerű, de roppant szuggesztív számmisztikai elképzelésekkel hangsúlyozza az erdélyi antitrinitarizmus apokaliptikus keretbe illesztett kivételes egyháztörténelmi jelentőségét”. Ld.: BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja*, KM, 2008/2, 173.

⁶⁹⁰ ÖZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991, 18.; TRENCSENYI Balázs, Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Thought, in *Whose love of which country? Composite*

motívum történetének tüzetes vizsgálatát, helyett a prédikációkban található forrásanyagra koncentrálok. Míg a késő-középkorig a kereszténységben a kiválasztott nép fogalma a keresztény hagyományban sajátos nemzeti, politikai-kulturális elemeket nemigen tartalmazott, a 16. századra ez a kép megváltozott. Mind a katolikus, mind a reformációs vallási irányzatok kiemelték a jobbára történelmi események generálta *régi dicsőség* és *hanyatlás* ideológiáját, az istentelen, bűnös népet (egyik oldalon a bálványimádás, másik oldalon a reformáció keltette eretnekségbe hajlás fő vádjai), fókuszba állítva Isten büntető eszközét, a törököt. Nem magyar nemzeti különlegességről beszélünk, a kora újkori Európában számos nemzet magáévá tette a választott nép gondolatát.⁶⁹¹ Legfeldolgozottabbak a holland⁶⁹² és angliai példák⁶⁹³, de hasonló sémákat találunk a környező országok hagyományaiban is, így legismertebbként a cseh területeken.⁶⁹⁴ A magyar nyelvű hagyományt⁶⁹⁵ árnyalja a királyi Magyarország területén és a részlegesen önállóvá váló Erdélyi Fejedelemségben a 16. század második felére robbanásszerűen megjelenő vallási sokszínűség, mely magát a kiválasztottságot politikai, nemzeti, vallási tekintetben méginkább bonyolítja, másrészt a török kézzel fogható jelenléte, mely eredményeként a kiválasztottság fő csomópontja a zsidó és magyar történelem és nemzetsors közötti szoros párhuzam és megfeleltethetőség lett. E téma köré prédikációk százait kapcsolhatjuk.

States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 499–501.

⁶⁹¹ Ld.: Graeme MURDOCK, The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity, *The Sixteenth century Journal*, 1998/4, 1043–1059. Valamint: LUFFI Katalin, *Temető Jajjokan kezdtem én. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségek idején*. PhD disszertáció, Debrecen, DE, 2009, 28–30.

⁶⁹² A témával kapcsolatban ld. pl.: Simon SCHAMA, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, London, Fontana, 1988. Vonatkozó rész: 93–124.; Paul REGAN, Calvinism and the Dutch Israel, in *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*. Vol. 2. The Later Reformation, ed. by Bruce GORDON, Aldershot–Sydney, Ashgate, 1996, 91–106. Gerrit GROENHUIS, Calvinism and National Consciousness: The Dutch Republic as the New Israel, in *Britain and Netherlands; 7: Church and State since the Reformation*, eds. Alistair C. DUKE, C. A. TAMSE, Martinus NIJHOFF, The Hague, 1981, 118–134.; Theodor DUNKELGRÜN, "Neerlands Israel": Political Theology, Christian Hebraism, Biblical Antiquarianism, and Historical Myth, in *Myth in History, History in Myth*, ed. by Laura CRUZ and Willem FRIJHOFF, Leiden–Boston, Brill, 2009, 201–236.

⁶⁹³ Ld. pl.: Tudor PARFITT, *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2002.

⁶⁹⁴ Vladimír URBÁNEK, *Patria Lost and Chosen People: The Case of the Seventeenth-Century Bohemian Protestant Exiles*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 587–609.

⁶⁹⁵ Néhány a témával foglalkozó tanulmány: ÁCS Pál, *The Reception of Erasmianism in Hungary*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 75–90, főképp 82–85.

Győri L. János így jellemzi a beszédeket: „A 16. század folyamán irodalmi közhellyé kristályosodó analógiának, melyet az antitrinitáriusokon kívül mindegyik felekezet irodalmában megtalálunk, három alapvető pillére van: 1. a nép isten akaratából telepedik meg Kánaánban, illetve Pannóniában; 2. a népet isten kiválasztja a maga céljaira; 3. a nép engedetlensége és bűnei miatt rabságra jut, s csak a megtérés révén szabadulhat meg.”⁶⁹⁶

Ezek a pillérek valóban jól megfigyelhető tematikus blokkokat alkotnak a beszédekben, beszédsorozatokban. Ám Győri hibázik, mikor az antitrinitárius prédikációirodalmat kizárja kutatása köréből.⁶⁹⁷ Kijelentésének ellentmond többek között Enyedi György prédikációgyűjteménye, melynek nemcsak több darabja követi, produkálja a más felekezetek prédikátorai által szintén használt tematikát, de jellemző témacsoportját képezik e beszédek. Ezekben Enyedi a zsidó-magyar sorspárhuzam kifejtésével magyarázta a híveknek a törökök elleni háborút. A következőkben a Győri által említett pillérek mentén mutatok példákat Enyedi szövegeiből ennek bizonyítására.

4.1.2. A nép isten akaratából letelepedik / A népet isten kiválasztja a maga céljaira

Enyedi Györgynek a héber nyelvben és zsidó irodalomban való jártassága az irodalomtudósok előtt régóta jól ismert tény. Már a 17. században támadták Enyedi munkáit amiatt, hogy néhol

⁶⁹⁶ GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban*, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 39.

⁶⁹⁷ Itt utalnék a katolikus szöveghagyományra, melyről, s annak Erdélyben is tevékenykedő szereplőjéről, Káldi Mártonról és prédikációinak a zsidó-magyar párhuzam témájában érdekes aspektusairól Gábor Csilla konferencián már előadott, publikációban hamarosan megjelenő „*Nem úgy vagyone dolgunk mint a' Sidoknak?*” *Nemzet-történet egy kézíratos prédikációgyűjteményben* című cikkében számol be. További kutatások anyaga kell legyen a különböző erdélyi felekezetek a párhuzamot felhasználó szövegeinek részletes összevetése. A hagyomány 17. századi katolikus körökben való használatáról beszél például Gábor Csilla: „A zsidó–magyar sorspárhuzam témáját a protestantizmus-kutatás hosszú idő óta markáns identitásépítő tényezőként értékeli, ám a 17. század első harmada katolikus, közelebbről jezsuita prédikációs gyakorlatának vizsgálatában olyannyira szokatlan (mivel-hogy viszonylag ritka az előfordulása), hogy az eddigi szakirodalom jószerével csak tagadó mondatokban nyilatkozott róla, ha egyáltalán szóba hozta.” Az előadás elhangzott *A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete* címet viselő, a Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport éves konferenciáján 2012-ben, Debrecenben. A tanulmánykötet szerkesztés alatt. Ezúton köszönöm Gábor Csillának, hogy kéziratát a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta.

túl szorosnak érezték a szövegeiben lévő párhuzamokat a zsidó irodalmi, filozófiai és teológiai hagyománnyal. „Jacobus Martinus előbb csodálkozva, majd egyre ingerültebben állapította meg Enyedi »zsidózását«. Geleji Katona István pedig egyenesen zsidónak titulálta az erdélyi antitrinitárius püspököt.” –jegyzi meg Dán Róbert egyik munkájában.⁶⁹⁸ Érdeemes Geleji Katona 1645-ben megjelent Titkok titka című művét bővebben is idéznünk. A Titkok titka alapját a kálvinisták és az unitáriusok között lezajlott 1641. évi kolozsvári hitvita⁶⁹⁹ főbb tézisei és Enyedi György biblíamagyarázatának cáfolata képezik. Hasonlóan, ahogy Pázmány Péter dühe és nyelve Alvinczi ellen írott soraiban megállíthatatlan volt, Geleji is vérmesen kikelt a majd fél évszázada halott unitárius ellen. Így az „ostoba marhá”-ról⁷⁰⁰ ezt írja többek között:

„Elégvé tsudalni nem győzőm, hogy ezt az embert, az ő utánna tsetlő botló szegény vakok illy igen imádják, mintha soha aszonyi állat-tol nálánál böltsebb e’ világra nem született volt. Én, Isten látja, nem tapasztalok semmi őllyas mély böltseséget benne, hanem úgy veszem eszemben, hogy minden írása vagy szentírás-vesztegetés, vagy penig oktalan agyaskodás, melly rész szerint tudatlanságból, s’ rész szerint penig megáltkodott gonoszságból származott, úgy mint ki az igazságnak meg esküdt dühös ellensége volt.”⁷⁰¹

Enyedit vitapartner helyett szócsavaróvá degradálta Geleji Katona,⁷⁰² akire időt vesztegetni nem érdemes. Ez azonban felveti a kérdést, hogy maga miért szentelte oldalak százait Enyedi művének cáfolatára. Így ír többek között Enyedi munkamódszeréről:

„Ez igen veszett ügyű emberhez illendő habozás és nem írás magyarázás, hanem erőszakos tsigázás. Töri, faggatja a’ tévelygő elméjét, s’ fejét az igazsággal valo tusakodtában, tsak hogy ezt a’ nevezetes, és világos írást, az ő kábolgyás képzésére tekerhesse, s’ bötűköt egymástól

⁶⁹⁸ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, 109.

⁶⁹⁹ Erről mint a korabeli unitáriusok ellen indított támadások egyik csúcspontjáról és Geleji Katonának, valamint a kálvinistáknak a radikális reformáció képviselőivel szemben indított és egyre agresszívabbá váló konfesszionális törekvéseiről ld. bővebben: SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi, *Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben*, in „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2005, 93–102. Az előzményekről részletes leírást ad: KESERŐ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett onfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*, in „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 429–449.

⁷⁰⁰ GELEJI KATONA István, *Titkok titka*..., Gyulafehérvár, 1645. 174.

⁷⁰¹ Uo., 174–175.

⁷⁰² „Akar ki látja, hogy ez az ember nem disputator, hanem tsak sophista lött légyen.” I.m., 339. [Kiemelés Geleji Katonától.]

szaggatja, diribeli, darabolja, és folyó rendeket el bontván tővel, hegyve állatja őket öszve, és tulajdon, s' természet szerént való jegyzéseket, idegen kedig szánt-szándékval olly homályos hálózással, és tétovázással, hogy alig veheti még az értelmes olvasó- is eszébe, mit akarjon, és mi légyen értelme. De hamisság minden beszéde, egy sints igaz benne.”⁷⁰³

Enyedit, “amaz ő nagy Rabbinusok”-at sem csupán egy helyen vádolta „zsidózással” a könyvben, Geleji Katona szerint Enyedi csupán nem merte felvállalni nyíltan nézeteit:

„Meg-tetszik tsak innen is, mely nagy bötsben tartotta légyen Enyedi az Apostolokat, és menyit tulajdonított légyen írásoknak. Gyanu fér hozzája, hogy semmit sem, hanem a szívében merő Sido volt, tsak hogy szintén ki-fakasztani nyelvével, és írásával nem merte.”⁷⁰⁴

A rabbinus később muzulmánna, majd egyenesen pogánnyá, mitöbb, eretnekké avanszál a bösz kálvinista püspök tolla nyomán. Sőt, pogánysága butaságával karöltve jár. Az egyik legékesebb példa az a szöveghely, ahol Enyedi megátalkodott pogányságát, tudatlanságát és felfuvalkodottságát Geleji Katona Krisztus születésének körülményeiből magyarázza meg.⁷⁰⁵

⁷⁰³ I.m., 780–781.

⁷⁰⁴ I.m. 534. Geleji latin nyelvű prédikációgyűjteményének első kötetében is judaizálással vádolja a radikális reformáció képviselőit, in GELEJI KATONA István, Praeconium Evangelicum... I., Albae-Juliae, 1638, 693–694. Ugyanígy az unitárius egyháztörténet is utal ezekre a polémiákra (EUET, 217): "Elég az, hogy az Isten egyszerű egységét vallók a maguk számára az unitárius nevezetet vették föl, s ezzel a névvel meg is vannak elégedve. (jegyzet [U] A gyulafehérvári hitvitával kezdődően 1568 márciusától.) Az igazsággal egyet nem értől azonban különféle gyűlöletes nevekkal szokták illetni az unitáriusokat, és pedig nemcsak nyilvános prédikációikban és írásaikban, hanem a közönséges társalgásban is. Úgy hiszik, hogy ezzel még nagyobb gyűlöletet támasztanak irántuk. [...] Ne említsük most azokat a lealázó elnevezéseket, amiket írásaikban szoktak használni, amikor is servéti vargáknak, servéti kutyáknak, disznóknak, mohamedánoknak, az Alkorán védelmezőinek, Krisztus szakállát tépdésőknek hívogatják, magyarul krisztustagadóknak, magyar törököknek, kicsiny pogányoknak, a zsidóknál csak annyival előbbvalóknak, hogy a szalonnát megesszik."

⁷⁰⁵ „Enyedi György, amaz ő nagy Rabbinusok, az Atyának születését, és a' Fiunak ő tőle való születését, többek között, ez okon tagadja; hogy a' nemzés erőtelenségnek, és halandóságnak jele légyen; és azt a' disznoknak, egereknek, nyulaknak, ürgéknek, és verebeknek példájokkal erősíti, mellyek hitván el vettetett, rövid életű, erőtelen állatok lévén, felette teniszékenek; ellenben pedig az elefántok, oroszslányok, sas-keselyűk, hosszú-életű, erős állatok. Tehát az erős, és örökké élő Istenhez a' nemzés nem illik. Pag. 106. Egek reszkessetek-meg! Uram Isten, ne tulajdonítsd vétkül, hogy tsak le írom is! Hiszem Pogány ember volt ez? Pogányabbul beszéllett még a' Törököknél is, kik azt mondják, hogy az Istennek nintsen fia, mert nem volt soha felesége; holott ez az ördög tagja, az Istennek nemzése, és születése felől nem is úgy gondolkodik, mint az embereknek tiszta szaporodások, hanem mint a' leg-nemtelenebb okatlan állatok fajzása felől. Oh gehenna tüzével meg-tisztítatandó lélek! Oh kegyes elméket még tsak gondolatjával-is meg-ferteztető eretnek vélekedés! Méltó volna tsak ezért az Istentelen káromkodásért-is, azt a' lelkek mételjesítő dögletes könyvet minden-ünnen öszve keresgettetni, és a' Kolos-vári plengér alatt egy rakásban hányatván, az hengérvél, mint ama' garbonczás könyveket Efesusban, Act. 17. 18. mindenek előtt meg égettetni: Semmi volt bezzeg ehez képest ama' Nicodemus tudatlan Mesternek az ujjá születés felől való testi okoskodásának otrombasága.” GELEJI, i.m., 1072.

Geleji Katona megjegyzései, kritikája fókuszában az Explicationes állt. Azt is tudjuk, hogy nem csak a latin változatot ismerte, hanem magyar fordítását is, melybe Toroczkai Máté egy Enyedi-prédikáció második felét is beledolgozta.⁷⁰⁶ Hogy mennyire volt otthon Geleji Katona, vagy bármely kortárs Enyedi prédikációs munkásságában, nem tudjuk. Mindenesetre nem választhatjuk el radikálisan a két korpuszrész, kiemelve a magyar nyelvű, a 17. század végéig terjedő és használatban lévő beszédcsoportot a kritikai megjegyzések hatálya alól. Enyedi, a sokszínű vallási író munkássága során az antitrinitárius vallás megerősítését tűzte ki céljául, teológiailag megalapozta egyháza téziseit és az igazi bibliai vallásként az egyetlen követhető útnak tartotta a keresztények számára. Ezt nem csupán az Explicationes tudós jellegű szövegében, de prédikációi során is gyakorolta. Emellett nemcsak a vallási, de egyfajta területi, mondhatjuk, nemzeti összetartásra is készítette híveit. Az összetartozás lényegét a kiválasztottság fogalmán keresztül világította meg, ahogy az erdélyi egyéb vallási irányzatok képviselői is, a kálvinisták, a lutheránusok, vagy a katolikusok.⁷⁰⁷ A kiválasztottság gondolata a kor sok prédikátora, ahogy Enyedi számára is, nem szimpla analógia, hanem jól kidolgozott behelyettesítési folyamat volt. Nem hasonlatossá vált a magyarság, vagy Erdély lakossága a kiválasztott zsidósághoz, hanem, a helyükre lépett. Ezáltal a keresztények és ezen belül is a magyarok nyerték el azokat a privilégiumokat, melyek a kiválasztott népet illetik és hasonló büntetést érdemeltek az Istentől való eltávolodásért, mint a zsidók. Míg egyéb helyeken az egyetemes zsidóság/kereszténység nézetét markánsan képviseli a prédikátor, ebben az analógiában, bár először tág kontextusban mutatja meg az elsőként kiválasztottak helyére lépő, Krisztus által Isten népévé váló pogányokat, később visszalép ettől az egyetemességtől, strukturálisan az unitáriusokat és csakis őket illesztve az analógia másik végére. Ugyanúgy, ahogy a tizenkét törzsből tíz elveszett és csak kettő maradt, hogy védelmezze a tiszta vallást, a kereszténységen belül is elvesztek a bálványimádó, háromságos stb. nemzetek, míg az egyetlen igaz marad, mely azonban nem ismervén fel Isten nagy kegyelmét, maga is a korábbiak sorsára juthat. Ez a tágított majd szűkített fókusz vonatkozik a lokációra is, míg Izrael, Júda és Jeruzsálem után

⁷⁰⁶ RMNy 836, RMNy 1187. E helyen megjegyezném, hogy míg például Milotai Nyilas István példáiból könnyen kiderül, hogy amint megjelent az Explicationes magyar nyelvű fordítása, azt kezdte el használni, Geleji Katona szisztematikusan ragaszkodik a latin változathoz. Ezért vitatkoznék Szentpéteri és Viskolcz fentebb említett cikkében szereplő azon megjegyzéssel, hogy Geleji kizárólag a Toroczkai Máté által fordított változatból dolgozott volna. Ld. SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi, *Egy református-unitárius...*, i.m., 97.

⁷⁰⁷ Az erdélyi kálvinista kiválasztottság-felfogással és annak bővebb kontextusával kapcsolatban ld. pl.: Graeme MURDOCK, The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity, *The Sixteenth Century Journal*, 1998/4, 1043–1059. Főképp 1043–1047.

az egész föld lesz Isten kegyemének tere, ez a beszédekben sok helyen Magyarországra, még pontosabban Erdélyre zsugorodik, melynek tűzpontja Kolozsvár lesz. A 178. beszédben így fogalmazza meg ezt a prédikátor:

„Meghalljad, hogy az Izrael népe Istennek plántálása, és azt Egyiptomból az rabságból kihozta. Ez pedig mi reánk kétképpen illik. Először közönségesképpen. Mert noha mi test szerint nem Ábrahám maradéki vagyunk, hanem inkább pogány nemből valók vagyunk, de azért az Úr Jézus Krisztusban való hit által azon privilégiumunk, azon szövetségünk, ugyanazon Atyáink vannak. Azért minekünk is Atyánk Ábrahám, Izsák, Jákob, és mi Ábrahám magvai vagyunk. Az mit monda Krisztus urunk az zsidóknak, hogy az Isten támaszthat Ábrahámnak fiaikat az kövekből is, azaz a pogányokból. Tehát érted a Szentírás könyvéből, hogy az E. M. F. Úr Istennek mi is szölei, palántái vagyunk, minket is kihozott Egyiptomból. Sőt, nem hogy az E. M. F. Úr Istennek népei nem volnánk: De sőt, azok, az kik most azzal dicsekednek, hogy ők Ábrahámnak maradéki, nem azok, hanem mi vagyunk ő helyettük, az mint Krisztus urunk mondá, hogy az országnak fiai kivitetnek, és napkeletről napnyugatra jönnek, kik Ábrahámmal letelepednek az Isten országában. Az Isten megölé az hamis szőlőkapásokat, és másnak adá a szőlőjét. Azt mondja szent Pál, hogy az olajfának természet szerint való ágai, azaz a zsidók le törettenek, és az pogányok oltattak be helyettük az jó olajfába. Immár azért az olajfának ágai nem azok, akik letörettenek, megosztattanak és az tűzre vettettek, hanem mi, kik beoltattunk. De ugyan és közönséges okon kívül is főképpen az magyar nemzet hasonló az zsidókhoz. Miért? Mert nem különben Scitiából kihozá Magyarországba, Erdélybe, mint szinte az zsidókat Egyiptomból. De amiképpen a zsidóknak boldog állapotjukban mi is részesei voltunk, bizony, szint azonképpen az nyomorúságban is.”⁷⁰⁸

Láthatjuk, hogy a fenti szöveghelyen Enyedi majd minden kulcsfontosságú párhuzamrészt mozgásba hoz. A magyarok kijövedele Szkítiából, Ábrahám és Isten országa, az olajfa-hasonlat, a szőlőtő, a kiválasztottság vérség fölé emelése mind-mind visszhangozzák az évszázados hagyomány részleteit. Enyedi nem csak azonosítja a magyarokat az új kiválasztottakként, de tisztán körülhatárolja az említett kiválasztott nép territóriumát is, tágabban Magyarországot, szűkebben Erdélyt. Ez a politikai és egyházi szempontból fontos elhatárolódás nem csupán az analógia miatt fontos, de egyben a harmadik, nem megszokott pillérét is adja az Enyedi által használt zsidó-magyar párhuzamnak. Ugyanúgy, ahogy az „elveszett” királyi Magyarország

⁷⁰⁸ 178. beszéd, Sz, 498(398)–499(399).

Erdélytől külön kezelt terület a beszédekben,⁷⁰⁹ a királyi és császári katonai és politikai erők is a kontextuson kívülre kerülnek, ha említi is őket a prédikátor, nem hogy a törökökkel egyenrangú, de azoknál veszélyesebb ellenségként. Ez az Enyedi sok tekintetben törökbarát irányultsága felől is érthető mozzanat az egész nyugati kereszténységet érinti, melynek képviselői több beszédben mint veszélyes és fosztó-dúló ellenség jelennek meg.⁷¹⁰ A „kicsiny sereget” fenyegető ellenségek közül a törökök és tatárok vannak nevesítve, számtalan beszédben. Ám Erdély különleges politikai helyzetét, és nem utolsósorban a 16. század végi erősen unitárius dominanciát, katolikus fejedelmet és török fenyegetettséget figyelembe véve, sok esetben nem is olyan könnyű azonosítani a „kicsiny nyáj”-ra támadó veszedelmet. Bizonyos esetekben jól tetten érhető az, hogy Enyedi konkrét történeti mozzanatokra reagál az analógia felelevenítésével. Az alábbi idézetben is így történik. A beszédből nem csupán a kidolgozott, részletekbe menő párhuzam fogja meg az olvasót, de érezhető az a folyamatos fenyegetettség-érzet is, melyben a közösség élt. Két fontos részletre érdemes figyelni a szöveg olvasásakor: az egyik a nép (erdélyi, unitárius közösség) kiválasztottságának hangsúlyozása, a másik ennek a kiválasztott közösségnek a földrajzi lokalizálása, és elválasztása a királyi Magyarország egyéb területeitől. A beszéd a Sárospataki Kódexben, valamint a Gyalai Sámuel-féle másolatban maradt fenn, a negyedik triacas 100. prédikációja. Hosszabban idézem, megszakítás nélkül, mert azt is jól mutatja, mintegy esszenciális formában, hogyan épülnek egymásra az egyes történetmozzanatok, így a kiválasztottság, a zsidóság és az egyetemes zsidóság gondolata (általános), az Istentől való elfordulás, a kiválasztott ország területének szűkülése (specifikus), bűnbánatra és könyörgésre való felszólítás a török-tatár veszedelem ellen (általános), minapi történések felelevenítése, újboli felszólítás a könyörgésre (specifikus):

„Ezeket pedig íratta meg az Úristen az mi tanolságunkra, és ha meggondoljuk, bizony, mint egy tükörből, minden mostani állapotunkat meglátjuk, avagy láthatjuk. Az kik ilyenképpen könyörgnek, Izraeliták, Istennek népei valának. Mi is Izraeliták vagyunk: Mert azt írja Szent Pál ad

⁷⁰⁹ Ide kapcsolható a magyarság, valamint a magyar területeknek és az ott lakó nációk megnevezése is, mely alátámasztja Enyedinek a 16. század végi szokásokkal megegyező eljárását. A kérdésről, főleg a Hungaria/Pannonia megnevezéssel és Erdélynek az általános megnevezéstől eltérő (ön)meghatározásáról bővebben ld. pl.: KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban*, in KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 70–92.; valamint: ALMÁSI Gábor, *Constructing the Wallach „Other” in the Late Renaissance*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 91–129.

⁷¹⁰ Ld. pl. az 58., a 106., a 195. prédikációban.

Rom. 9. *Mi nem minnyájan az kik Izraeltől származtunk, Izraeliták, sem az kik Ábrahám magvai, ő fiai, hanem Izsákban hívattatik neked magod, azaz nem az kik tiszt szerént születtenek, azok az Isten fiai, hanem az kik ígéretnek fiai.* Gal. 4. Így szól az pogányoknak. Mi pedig attyafiai Izsák szerint, az ígéretnek fiai vagyunk. Mert minek utánna az szőlőművesek megölik az örököst, eljőve az gazda nagy haraggal, felgyújtá városokat az gyilkosoknak, ő magokat kivágotá, és az ő szőleit adá más műveseknek, azaz az ő Szent Országának örökségét az pogányoknak az Jézus Krisztusban való hitért, mellyet az kik vőnek, immár nem pogányok, hanem élő Istennek fiai. Azért az mely privilégiummal régen dicsekedtenek az zsidók, mi mostan ugyanazonnal dicsekedünk, és bízvást mondhatjuk, hogy az ki reánk támad, az Istenre támad.

De ebben is igen hasonlatosok vagyunk, hogy mikor így könyörgének az Júdeabeliek, Zsidó Országának csak az galléra maradt vala kezekben, oda vala immár Izrael Ország, ki az Írás Júdeának nénjének nevez, bizony szinte azon hajóban ülünk mi most, mert elkölt az nénénk, Magyarország, csak egy kis szegletre szorultunk, húga és csak egy kis cikkelye Magyarországnak, és az magyar királyságnak Erdély. De mint vagyunk, Júdeára sok idegen nemzetségek támadtak, és összeesküttek vala, hogy fottig elveszessék, és még emlékezeteket is elveszessék az zsidóknak: vajon s nem ez-e nyakunkon? Azon Izraeliták, Agareusok az törökök, tatárok összeesküdtek az mi veszedelmünkre, hogy teljességgel eltöröljenek az föld színéről. Megyünk immár, kövessük az régi szenteket, azoknak módokat és példájokat. Mert miképpen azoknak nem vala több remények, megszabadítójuk az egy Istennél, bizony nekünk sincs annyi erőnk, hogy az ellenünk feltámadt pogányságnak ellene állhassunk, és ha azon Isten, az ki régen az ő kicsin seregét és táborát számtalan sokasság ellen megoltalmazta, s minket is meg nem segél, oda vagyunk teljességgel. Serkenjünk fel azért valaha, kérlek, tudjuk megalázni magunkot, az hatalmas Istennek kezei alatt, hagyjunk békét az negédségnek, érezzük meg, fájlaljuk az Úrnak sújtolását és fenyegetését, az cifraságnak, tobzódásnak, sok istentelenségeknek hagyjunk békét, mert ezekért nem szeret az Úr bennünket és ezekért fenyeget.

Bizony, penig addig fenyeget, addig ijeget, hogy hozzánk csapja az felhúzott ostort, késő léssen akkor jajgatnod. Ím, ez napokban az Úr büntetésének szele egy kevéssé megütött vala, akkor mégis sokan megrémülvén jajgattunk vala. De az mint veszem eszembe, csak azolta is esmét az előbbi jó szokásunkra és erkölcsünkre tértünk, nem kell az gyász, és könyörgés, az böjtölés.

Azt tudod-e, hogy immár megszabadultál, és minden félelemből megmenekedtél? Bizony, egy cseppel sem vagy most is külömben, azon ellenséggel fenyeget az Úr, ím, fenn vannak,

élnek még, s messze sincsenek tőlünk az mi ellenségink. Az Úristen azért csendesíti meg egy kevéssé szívünket, engedi meg, hogy lelket vehessünk, hogy lássa, ha meg tudunk ijedni és jobbulni.”⁷¹¹

Ahogy Kanyaró Ferenc is említi a Sárospataki Kódexet bemutató két részes cikkében, a kódexben található prédikációk közül a negyedik triacas elején találhatóak dominánsan politikai témájúak.⁷¹² Ezek között a beszédek között így nem meglepő, ha ugyanilyen tartalmú megjegyzésre többre is bukkanunk. A 114. prédikációban, melynek alapigéje is beszédes („Esa. cap. 33. *Jaj neked, ki prédálsz, vajon nem jutsz-e te is prédára?*”), az elveszett Magyarország és Erdély szintén megjelenik:

„Bizony, hogy nem sokkal külömb állapotban vagyunk, mint akkor valának az zsidók. Senakherib elpusztította vala Júda országát, minden erős várakat megvett vala, csak Jeruzsálemben szorultak vala az zsidók, az kik megmaradhattak vala. Nem úgy vagy-e dolgunk nekünk is? Az pogány török Magyar Országának minden várasit, várait megvette, elfoglalta, az mi kevesen maradtak az szegény magyarok, mint egy Jeruzsálemben, ide Erdélybe szorultanak, igen prédál az mi ellenségünk, és minket megutál, semminek tart: Engedje meg az Úr, hogy ő is prédáltassék immár, és utáltassék meg, mert igen el fáradott, és megelégedett immár az sok prédával.”⁷¹³

Bár az ilyesféle vélekedés megszokott volt, jól mutatja a területi és rendbeli különbségeket az, hogyan látták szerepüket a királyi Magyarország és Erdély lakói. Míg az Enyedi leírása alapján egyfajta passzív, várakozó, ön maga védelmezésére sem képes, a hit erejéből segítséget váró szerepben lévő Erdély-kép rajzolódik ki, a vitézi felfogásban a propugnaculum Christianitatis motívumának felbukkanása korántsem meglepő és jól megfér a könyörgésre és bűnbánatra épülő, világvéget váró hangulattal.⁷¹⁴ Károlyi Gáspár *Két könyv* című művében épp a zsidó-

⁷¹¹ 100. beszéd, GyS, 69v–71r. Az idézet ugyanígy szerepel S-ben is: S, II/12–13. Mint a legtöbb esetben, ha Enyedi zsoltárt használt thema-ként, a 83. zsoltár értelmét egy beszédpárban, a 100. és a 101. prédikációban fejti ki. GyS-ben csupán a 100. beszéd szerepel, míg S mindkét prédikációt teljes egészében tartalmazza.

⁷¹² „A negyedik triacas első beszédei mind politikai tartalmúak. Az ország vesztett a török háborúban, s a végromlástól félti a szónok nemzetét.” KANYARÓ, 1898/2, 79.

⁷¹³ 114. beszéd, S, 164–165. Idézi Kanyaró is (1898/2, 83–84). Kanyaró szerint e beszéd 1596–97-re datálendő, míg az ezt a beszédet követők jóval előbbre. Ha valóban igaza van, a szöveg egészen más politikai kontextust von maga után.

⁷¹⁴ A motívumok történetéről és részletes elemzéséről, valamint a reformáció idején való szemléletváltásról bővebben ld.: IMRE Mihály, *Magyarország panasza...*, i.m., 166–173.

magyar párhuzamra építve kizárja a protestáns történelemkonceptióból a védőbástya-szerepet.⁷¹⁵ Ezt visszhangozzák a század énekköltészetének darabjai is. A motívum a korszak számos szövegében az elveszettség jelképe mellett a bátorság, cselekvőképesség forrásává is válik, a választottság és védőbástya-szerep mozgatójává és hátterévé.

A zsidóság és kereszténység között lévő pozíciócsere, effajta irreverzibilis viszony a kor szemléletében a keresztény irodalomban megszokott volt. Ugyanígy visszafordíthatatlan és egyirányú volt az út a pogányok és keresztények között is megtérés kérdésében. E kiválasztott szerep hangsúlyozásánál azonban Enyedi esetében kettős kiválasztottságról beszélhetünk. Hiszen nem csupán két nép esetében erősíti meg a fent említett párhuzamot, de az antitrinitárius vallás védelmében is többször használja az analógiát.

Azt is meg kell említenünk, hogy maga az antitrinitárius közösség sem volt egységes Erdélyben a 16. század végén. Enyedi szavai ellenére, fiatal irányzatként, részben kidolgozatlan dogmarendszerrel jó támadási felületként szolgált. A korábban már idézett zsidó-vád mellett, Méliusz Juhász Péter hipokritáknak nevezte az antitrinitáriusokat, akik elárulják a kereszténységet és utat építenek a mohamedanizmushoz.⁷¹⁶ A katolikus vitapartnerek sem fukarkodtak a kritikával. Enyedi így beszél egy helyen az unitáriusokat ért rágalmakról:

„Megérted pedig oda fel, hogy sokkal nagyobbat vétkeznek azok, akik kárhoztatnak, hogy nem mint akik mást megutálnak. Mi őket babonásoknak mondjuk, s őket megutáljuk. De ők minket eretnekeknek, ördög fiainak, elkárhozottaknak tartnak. Melyik másik? Mi vétkezünk-e többet, vagy ők? Melyik vét közülünk inkább az apostol tanácsa ellen?”⁷¹⁷

⁷¹⁵ Pl: „Az mi országunkban is az mi nemzetségünk között felette igen nagy kevélység volt, annakokáért az Isten meggyalázott minket, és az mi szépségünket az pogányoknak adta. De ugyan nem szűnik meg az kevélység. Azért az Isten haragja is nem lassódik, hanem napról-napra gerjed, mindaddig, mígnem az mi kevély szarvonkat letöri.”, valamint: „Ezekből megtetszik, hogy mi vagyunk okai, hogy az Isten ez ideig el nem vőtte rólunk az pogányokat, mert ha penitenciát tartottunk volna, elvőtte volna Isten az ő haragját. Ne bizzunk azért az mi nagy és híres-neves nemzetségünkhez, mert ha az Isten az zsidó nemzetségnek nem engedett, minékünk inkább nem enged. Ne bizzanak az urak az ő nagy uraságokba és nemzetségekben, mert ha az Konjáhú királyrul azt mondá az Isten, hogy az király ha gyűrője volna is az ő ujjában, mindazáltal elveti, sokkal inkább bizon ha az magyar fejedelmek az Isten ujjában gyűrők volnának is, elvettetnek.” KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, in *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál. sató alá rend., utószó, jegyz. SZABÓ András, Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 87, 96.

⁷¹⁶ ÖZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991, 90.

⁷¹⁷ 200. beszéd, K1, 7 (5v).

Ebben a formában azonban még érdekesebb lesz az Enyedi által felvázolt kettős kiválasztottság gondolata.

4.1.3. A nép engedetlensége és bűnei miatt rabságra jut

A zsidó-magyar párhuzam egyik fontos alapköve a nép által elkövetett bűnök miatt való rabságra jutás. A bűnök a 16–17. századi általános felfogás szerint több csoportra oszlottak, a prédikációgyűjtemény során mindegyikre beszédek sorát fűzi Enyedi. Meg kell említeni a hét főbűnt – melyek közül Enyedinél kiemelkedően hangsúlyos a kevélység, sokszor említett a jóra való restség és a harag, néha, kontextustól függően felmerül a torkosság, és említés szintjén a bujaság –, ide sorolhatók a szociális bűnök – leghangsúlyosabb a szövetség megszegése –, illetve Isten ellen való bűnök, mint a bálványimádás, babonaság, ünneprontás, vagyis az Istennel való szövetség megszegése. Mindezek a bűnök vezetnek el ahhoz, hogy Isten elforduljon választott népétől, az rabságra jusson. Ám a büntetés szcenikája a magyarok esetében nem feltétlenül fedte a példatörténeteket. A zsidóknál lényegében az egész népet fenyegeti, vagy bünteti a rabsággal Isten. A három részre szakadt Magyarországon azonban különböző toposzok keveredtek, mivel nem beszélhetünk teljes elnyomásról, csupán fenyegetettségéről, egyes területeken török fennhatóságról, dominanciáról. A bűnei miatt rabsorsra jutott magyarság képe mellett Krisztus katonái, a kereszténység védőbástyája, a küzdő magyarság képe is megjelenik. A fontos momentum e toposzképzésben a nemzet pozitív önértékelése. A korabeli forrásokból kiolasható az is, hogy bár a magyar fél próbált teljes energiájával saját kulcsszerepére koncentrálni, a nyugati területeken (és most főleg a német és itáliai területekről kell beszélnünk) egyrészt a katolikus–protestáns ellentét volt kulcsprobléma, másrészt a törökök ellen való hangolás volt a fő cél. Magyarország (és Erdély) mint a német területek és a török által meghódított részek közötti ballasztként jelent meg.

Megfigyelhető e szövegek szcenikájában, hogy az ellenség ábrázolása a korabeli, e témát körüljáró munkákhoz hasonlóan radikalizált, az ellenséges katonák kegyetlenebbnek tűnnek, mint a beszélő által pártolt seregek.⁷¹⁸ Pontosítva, többnyire az erdélyi seregek. Enyedi véleménye szerint a magyar területekre érkező nyugati felmentő csapatok és az Erdélybe érkező magyar és nyugati vitézek sokszor több kárt okoztak a polgárság és parasztság körében, mint a törökök. A rosszul ellátott, főleg a Német-Római császárság által finanszírozott zsoldoseregek nem visszakoztak attól, hogy hiányzó készleteiket portyázással, rablással szerezzék be, melynek kárát a polgári és paraszti lakosság szenvedte el. Emelett a buzgó prédikátor nem csupán több beszédben mutatta meg, hogyan kell háborúra készülni és harcban viselkedni, de az is megesett, hogy saját katonáit róttá meg, dorgálta meg helytelen tetteikért. A kortárs prédikátorok közül sokan kihasználták a lehetőséget, hogy a pusztítás érzékletes bemutatásával próbálják elrettenteni és védekezésre sarkallni a népet. Így tett például Enyedi kortársa, Magyar István, aki olyan magyar katonák pusztításáról mesélt, akik felégették az útjukban lévő házakat, elvették az ott lakók pénzét, ruháját, asszonyaikat megszeplősítették, majd a férfiakat lemészárolták. Nem késlekedett azt sem hozzáfűzni, hogy még a török sem csinál ilyet. Hogy a sok kóborló vitéz miatt nem szabadíthatjuk meg Magyarországot.⁷¹⁹ Enyedi prédikációinak alaphangja nem tartalmaz ilyen erős utalásokat erőszakos cselekményekre, főleg nem aktuális jelleggel. Hogy maga a prédikátor is ódzkodott minden kegyetlenségtől, jól példázza az, ahogy a háborúkról, a temetetlen halottakról és a kegyetlenkedésről írt egy helyen:

„Kesereg azért itt a próféta azon, hogy az embereknek és szolgálknak testek temetetlen heverték, és a vadak, madarak étkei löttenek. Panaszolkodik azon is, hogy oly nagy vérontás volt, hogy mint a víz, úgy folyt. Ez meg szokott lenni a harcokban, a hadakban és városoknak megvételeiben, kitől csendes szívű ember irtózik és megiszonyodik, nemcsak mikor hallja vagy látja, de mikor csak meggondolja is.”⁷²⁰

Néha azonban mégis megeredt a tolla, így például többször beszélt Sedékiás király elfogásáról, megvakításáról, gyermekei megöléséről, szolgálói felkoncolásáról.⁷²¹ Sedékiás alakja azért is

⁷¹⁸ Bővebben ld.: LOVAS Borbála, *Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban*, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 299–310.

⁷¹⁹ MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. KATONA Tamás, utószó MAKKAJ László, Budapest, Magyar Helikon, 1978, 164.

⁷²⁰ EGYVM, 191.

⁷²¹ Ld. pl.: 53. beszéd, 95. beszéd.

fontos számunkra, mert legtöbb esetben vele együtt megjelenik a történetekben Nabukodonozor is, az ellenség uralkodója, aki a török szultán személyéhez analógiaként szolgáló alakok közül egyik legismertebb figura volt: „Mert miképpen Jeremiás mondja, hogy az Nabukodonozor Isten szolgálja az zsidóknak büntetésekre, azonképpen bizony az török császár Isten szolgálja az magyar nemzetségnek büntetésére.” – jegyzi meg Károlyi Gáspár negyed századdal Enyedi előtt.⁷²²

Enyedinél Nabukodonozor szinte mindig pozitív figuraként jelenik meg, így a 16. beszédben Attilához⁷²³ hasonlatos alakként írja le, akit Isten jelölt ki arra, hogy megbüntesse tőle elforduló népét,⁷²⁴ a 23. prédikációban⁷²⁵ az igazságos büntető szerepében láthatjuk Salmanassár párjaként. Sedékiás mellett két esetben szerepel, a fentebb már említett 53. beszédben, ahol Enyedi Sedékiás történetéhez kapcsolja hozzá a magyar valóságot, valamint a 182. beszédben⁷²⁶ is, melyben szintén Nabukodonozor lesz a pozitív karakter. Az 53. beszédet azért is érdemes kiemelni, mert explicit módon utal a prédikátor Sedékiás hibáira és korára⁷²⁷ is. A korabeli hallgató figyelmét biztosan nem kerülhette el ez a részlet. A három variánsban is fennmaradt beszéd jól beilleszthető azon beszédek sorába, ahol Enyedi az ifjú uralkodó hibáiról beszél:

„Úgy tevő aztán helyébe Sedékiást királlyá, ki az első Joachimnak öccse vala. Ezt azért keményen megesketé, hogy neki hű lenne, és tőle el nem hajlana, hanem ő neki adót adna. De ebben az hűségben marada Sedékiás csak nyolc esztendeig. És kilencedikben elszakada

⁷²² KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, in *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. SZABÓ András, Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 66.

⁷²³ 16. beszéd (Jer. 27,4), K2, 153. „Azonképpen Attila is Isten ostorának nevezetett, mert ő általa is az Isten sok nemzetségeket megostorozza és az gonoszágért keményen megbüntete.” A középkori eredetű flagellum Dei gondolata láthatóan Enyedinél is kedvelt és sokszor használt motívum, s a beszédekben Attila neve mellett mint állandó jelző tűnik fel. Attila eddigi tudásunk szerint még két helyen szerepel a beszédekben. A 169. beszédben hasonló példasorban, Sénakherib és Nabukodonozor társaként jelenik meg, újfent, mint Isten ostora: „Első, hogy az Úr Isten szokott néha valamely hatalmas és kegyetlen nemzetséget felfegyverkeztetni, és sok nemzetségeken annak diadalt adni, még az ő szerelmes népén is, hogy azokat az ő bűnükért megostorozza. Azmiképpen régen Sénakheribet, Nabugodonozort, Attilát, ki ugyan Isten ostorának nevezi vala magát. De mikor ezek beteljesítik és véghezviszik az Úrnak tanácsát, megszánya az övéit és az ostort, az kívül őket megverte, eltöri és tűzre veti, megégeti.” A 180. prédikációban egy sokak által megírt legendát, Nagy Szent Leó pápa Attilával való találkozását illeszt a példasorba a prédikátor.

⁷²⁴ 16. beszéd (Jer. 27,4), K2, 147–157.

⁷²⁵ 23. beszéd (2Reg 17,3), K2, 224–236.

⁷²⁶ 182. beszéd (2Reg 7, 3), Sz, 426–440.

⁷²⁷ „Az király Sedékiás minthogy ifjú vala, úgymint huszonegy esztendő[...]" [Kiemelés tőlem. L. B.] A továbbiakat ld. a bővebb idézetben.

Nabukodonozortól hite ellen. Frigyet kötö az Egyiptombeli királlyal. Ezt megértvén Nabukodonozor felkészüle nagy haddal, és megszállá Jeruzsálemet.

Ennek előtte pedig Jeremiás mind ő maga s mind Baruch az ő írődeákja által intette vala gyakorlatossággal mind az királyt s mind az ország népét, hogy az sok istelenségnek bálványimádásnak vessenek véget, mert általán fogván az Isten elvesztené őket. Sőt, arra is inti vala, hogy az babilóniai Nabukodonozor királlyal kötött frigyet fel ne bontsa, az Egyiptombeliekhez ne bízzék. Az király Sedékiás minthogy ifjú vala, *úgy mint huszonegy esztendő*s, Engedett volna is az Próféta szavának, de az körülle való tanácsok szétverték vala, és minduntalan arra készítetik vala, hogy elszakadna az babilóniai Nabukodonozor királytól, mert az soha sem jó többé Júdeára, ha eljönne is penig, az Egyiptombeli király és az környülle való népek megsegítenék, Nabukodonozor szégyent vallana. Ezféle szókkal addig bíztatták azért Sedékiást, addig járák az követséget, hogy elszakada az babilóniai Nabukodonozor királytól, véle kötött erős hitit, frigjét megszegé, úgy térne aztán Nabukodonozor nagy haddal Jeruzsálembe, és megszállá az várost.”⁷²⁸

Kézenfekvő e direkt utalást akár a beszéd datálásakor is felhasználnunk és a beszédet 1593 márciusa és 1594 márciusa közé datálnunk.⁷²⁹ A szöveg által leírt karakter jól illik abba a fejedelemképbe, melyet Enyedi prédikációi mentén rajzolhatunk – ha nem is direkt formában – Báthori Zsigmondról. E részlet alapján tehát a párhuzam a következőképp alakul: Nabukodonozor a török császár megfelelője lesz, míg Sedékiás Erdély fejedelme helyébe kerül, és az egyiptomi király és a körüle való népek a Habsburg császár és az európai keresztény seregek pozíciójában jelennek meg. A beszéd születésének idején az Erdélyben bekövetkezett radikális politikai szerepváltással Enyedi nem értett egyet, ahogy az unitárius közösség, így a főurak nagy része sem. A Habsburgoknak a törökök ellen indított hadjáratai során a császárbarát politika, mely nem utolsósorban újfent katolikus újjászerveződést ígért, az unitárius egyház számára korántsem volt szimpatikus.

Fontos figyelni arra, hogy az 53. beszédében, melyben ”a próféta szerepét magára véve óvja az erdélyieket attól, hogy »vissza sóvárkodjanak« a Habsburgokéval azonosított

⁷²⁸ [Kiemelés tőlem. – L. B.] 53. beszéd, K4, K3, Sz. Megjelent az EGYVM-ben is (123–135), idézet helye: 125.

⁷²⁹ 1593–1594-re keltezik általában a negyedik triacas első beszédeit, ez alátámasztja a direkt utalás felhasználásának helyességét.

egyiptomi uralom alá”⁷³⁰, milyen értelmezést ad Enyedi a korabeli hagyománnyal összehasonlítva Nabukodonozor szerepéről. Míg beszédei nagy részében a korban megszokott vélekedéshez és analógiai felfogáshoz csatlakozik az uralkodóval kapcsolatban, itt nyilvános politikai pozícióban vállalja fel a törökbarát elveket:

„No, pogány vala Nabukodonozor, pogány az török is, de valamint amaz teljességgel okkupálhatja, elfoglalhatja vala Zsidó országot kétszer, de nem cselekedé, hanem mégis jó akaratjából királyt hagyta a zsidó nemzetségből. Bizony szintén azonképpen Magyarország és Erdély talán kétszernél többször is kezében volt az töröknek, de mégis pogány lévén, királyt, fejedelmet hagyott az mi nemzetségünkben országunkban. De valamennyiszer elszakadánk tőle, mind annyszor vertük a port. Békességben várta Nabukodonozor Sedékiást. Úgy tetszik, hogy az mi országunkbeli urak ha jók volnának, az török miatt mind vallásunkban s mind örökségünkben szabadon meg nyughatnánk. Sedékiástól csak hűséget, adót kíván vala Nabukodonozor. Mit kíván egyebet valaha mi tőlünk török császár.”⁷³¹

Egy lappal korábban a magyar történelmi eseményekre magyarázza e gondolat mentén Erdély sorsát: „...Szolimán azonközben megveré az Mohács mezején az magyarokat, az föld népét rabságra vivé, az kiket le nem vágata. De mégis Császári kegyességéből királyt hagyta Magyarországon s Erdélyben.” Majd: „Mikor János király meghala, ismét kijöve Konstantinápolyból török császár ereje, és Magyarországot, Budát elfoglalá, Török Bálintot rabságra vivé. De azért ismét királyt hagyta közöttünk, kivel frigyét köte mint Nabukodonozor Sedékiással, kinek erősen meghagyá, hogy az ő ellenségével ne barátkozzék. Eddig azért bizony mind egyaránt vagyunk az zsidókkal.”⁷³²

Hogy nem csupán egy esetben tér ki a töröknek való adózás kérdésére, jól mutatja, hogy a 180. beszédben Jeremiás próféta szavai csendülnek fel újfent. Jobban tudnánk követni Enyedi politikai tekintetben való ingadozásait, ha pontosan tudnánk datálni a beszédkorpusz egyes részeit, ám a példa így is sokatmondó:

⁷³⁰ A beszédet gondolatmenetében említi BALÁZS Mihály, *Palaeologus és Fausto Sozzini között. Enyedi György irénikus antitrinitarizmusa*, in B. M., *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 107–108. Idézet helye: 108.

⁷³¹ 53. beszéd. (Jer. 21.), Sz, 233. Modern kiadásban szövegváltozatát ld.: EGYVM, 134.

⁷³² 53. beszéd, Sz, 232.

„Nem hozom Jeremiás próféta tanácsát, hogy békéljenek meg, adjanak adót az pogány Nabukodozornak az Júda királyai és népei, és úgy maradhatnak békességben, mert ezt az keresztyének gyakorta hallották. Mindezekből azért a Szentírás könyvében ez az tanúság, hogy akár pogány s akárki legyen, az kinek az E. M. F. Úristen az pálcát kezébe adta, de minden térdet, fejet hajtson annak, szolgáljon neki, adót adjon, ha békével akar maradni.”⁷³³

Nem véletlen az sem, hogy a próféta megjelenik a tanácsadó pozíciójában. Ahogy a magyar hagyományban is a zsidó-magyar sorspárhuzam kapcsán karakteres lesz a próféta és tanácsadó szerepe, úgy Enyediné is, és a prédikátor maga is e tanácsadó szerepbe írja-beszéli magát beszédeiben. Nem haszontalan itt az Enyedi által felsorolt, az idézett rész előtt szereplő példasort is teljességében bemutatni, mely tisztán megmutatja az átgondolt, és részletekig menő analógia felépítését, valamint azt a módot, ahogy a világtörténelem különböző korszakainak tanulságait hozza segítségül érvelésében, finoman helyezi példáiban egymás mellé Attila és Jézus alakját, egy gondolatmenetben hivatkozik Josephus Flaviusra és az Ószövetségre:

„Harmadszor kételkedhetnék valaki afelől, hogy noha ez szokás, és noha eszesen cselekedik az ilyen fejedelem, de netalán az istenfélő, és istenfélő jó keresztyénhez nem illik, hogy a pogány fejedelemnek supplicáljon, és adót adjon. Ha ez ilyen hozná elő ez jelen való Írás példáját, netalán azt mondaná valaki, hogy ez hitetlen és gonosz fejedelem volt, azért ennek békét hagyok.

Senki azt nem tudhatja, hogy Ezékiás jámbor és istenfélő király nem lett volna, ki felől ezen könyvek cap. 18. azt olvassuk, hogy mikor Sénakherib meg akará szállani Jeruzsálemet, követeket bocsáta hozzá, azt üzeni neki, hogy csak reá nem jöjjön, valamit parancsol, mind ezt cselekedni. És megsarcola neki háromszáz ezüst talentumban és harminc arany talentumban.

Hasonló példát olvasunk Josephusnál Lib. 11. cap. 8., hogy jeruzsálembeli főpap Jaddua Alexander eleibe kijött, és noha pogány fejedelem vala, de neki supplicált, könyörgött, és a városnak kegyelmet nyert, úgy, mint ki akkor világbíró fejedelem vala. És hogy a pápások ebben ne akadálykodjanak. Mert önáluk sem a Bibliába való példák, sem az Isten szent népének cselekedete nem oly becsületes, mint a római papok dolga. Nyilván vagyón,

⁷³³ 180. beszéd, Sz, 505 (405).

hogy a római Leo pápa Attila eleibe jött, maga ez is pogány vala, neki supplicált és könyörgött, hogy Rómára ne menjen.

Végezetre Krisztus Urunk idejében a rómaiak pogányok valának, és a zsidók igen kedvetlen szolgálnak vala nekik, sőt, mindenképpen azon igyekeznek vala, miképpen kezük alól kimenekedhessenek, és neki adót ne fizessenek. Azért kérdik vala Krisztus Urunk, ha adjanak adót a császárnak, avagy ne. De Krisztus Urunk nem hogy megtiltotta volna őket attól, de inkább azt hagyja nekik, hogy adják meg a császárnak, ami a császáré.”⁷³⁴

Ezekben a beszédekben korántsem jelenik meg az a protestáns írónál közhellyé vált elrettentő példaként mutatott Attila-figura mint a dicsőség és bukás megtestesítője, a szerencse forgandóságának, a birodalom változásának, a translatio imperiinek példája. Enyedi egyéb helyeken tárgyalja ezt a problémát, és sok esetben a talán túl pozitív Nabukodonozor-figura árnyalása céljából a babilóniai uralkodót veszi elő ennek szemléltetésére. Ugyanígy megjelenik a példák sorában Sénakherib is. A két alak bukását párhuzamosan megjelenítve Enyedi ötvözi a kor kedvelt flagellum Dei, virga Dei toposzát a pálca, ostor eltörésével, tűzre hányásával. Vagyis míg egyrészt elrettentő párhuzamokként, analógiákként mutatja be a kiválasztott nép büntetését, reményt is mutat, hiszen Isten elbizakodott bosszúállói ugyanúgy megkapják büntetésüket, mint az Úrtól elfordult nép. A fő ok pedig az, hogy bár Isten tervezi, és engedi meg a büntetést – így ez esetben a zsidó népét, és ugyanígy a magyarságét –, hogyha a kijelölt azt hiszi magáról, hogy önnön erejéből, szerencsájéből cselekedte meg mindazt, ami történt, Isten haragja őrá is lesújt.⁷³⁵

⁷³⁴ 180. beszéd, Sz, valamint 180. beszéd, K5.

⁷³⁵ 169. beszéd, K5: „Harmadik fő tanulság ez: hogy ha az emberek, főképpen az fejedelmek és urak, mikor győzedelmet vesznek ellenségeken, és valami nagydolgot véghez visznek, annak cselekedetét magoknak tulajdonítják, dicsekednek véle, kevélykednek, és az Úrnak nem adják az tisztességet és dicsőséget, rettenetesképpen elvesznek. Mint ez Sénakherib, ki Jeruzsálem alatt nagy szégyent valla, népét elveszté, ő maga futva szalada, és otthon önnön fiai az templomban ölék meg. Ezképpen jára Nabukodonozor is, kit az Isten győzedelmessé tön sok országokon, de nem tudá megismerni, ki által nyerte az diadalt, hanem magának tulajdonítá, az mint írja Dániel, jár vala Babilóniában nagy kevélyen az palotákban, és kiterjesztvén kezeit, felszóval kiáltja vala: Nemde nem ez-e amaz nagy Babilon, melyet én építtettem az én hatalmas erőm által, és dicsőségemnek dicsőségéből etc. Kiért az Úr Isten úgy megveré, hogy az emberek közül kirekeszté, és barommá tévé és változtatá. Holott annakokáért mi is látjuk, hogy az Isten immár sok esztendőktől fogva győzedelmet adott sok országokon és nemzetségeken az törököknek, nyilván hihetjük, hogy ő is Isten ostora volt, és most is az a keresztyénségben, melyet az ő gonoszságaiért ezáltal megbüntet. Noha pedig nem tudják, ha az Istenek dolgait és elvégezett tanácsát végbevitték-e, vagy nem, és ha immár el akarja-e törni az vesszőt, vagy még tovább akar verni, és azok által sanyaratni.”

Visszatérve a fentebb idézett, adózással és békével foglalkozó passzusokhoz, Enyedi úgy gondolja, legalábbis e szövegek tükrében, hogy az oszmán birodalom felé való lojalitás a béke kulcsa. Arra is láthatunk azonban példát, hogy bármelyik párton állt is, az országgal kapcsolatban fellépő belső ellentéteket tartotta a legrosszabbnak. Ez a belső bizonytalanság és ellentét a szomszéd hatalmakkal való politikai kapcsolatban is megjelenik, és mintegy bábbá tesz az Erdélyi Fejedelemséget:

„Harmadik nyavalyájukat jelentik, mikor így szólnak: *Ugyan visszavonásra adtál minket az mi szomszédinknak* etc. Azaz, Úr Isten, oly állapotra juttattál, hogy immár ugyan vívunk rajtunk az szomszéd nemzetségek, melyiknek szolgáljunk, és melyiknek adjunk adót, emide is vonsznak, amoda is vonsznak, ugyan osztoznak felettünk, és immár ugyan példabeszédben, proverbiumban, fabulában költünk, mindenütt csak minket csúfolnak és nevetnek. Mely igen keserves dolog legyen pedig ez, mikor valamely híres, neves, becsületes országnak, nemzetségnek, vagy embernek, ki nem szokta volt, arra jut dolga, hogy emide is húzzák, amoda is vonsszák, és megcsúfolják, nevetik, bosszantják, nem szükség sok szóval megmondanom, ki-ki csak magába szálljon, és gondolkodjék róla, megismeri, ha nem siralmas dolog.”⁷³⁶

A belső ellentétek tárgyalásakor Enyedi beszédeiben sorra megjelennek a korban megszokott motívumok, a társadalmi rendek, vallási irányok közötti széthúzás, és perlekedés és végül a bűnbánatra való felszólítás, az Úrhoz való megtérés sürgetése is. Biztosra vehetjük, hogy Enyedi az erdélyi környezetben kitartóan képviselte a törökkel való barátság gondolatát, legalábbis egy ideig. Nagy hatással voltak vélekedésének változására az 1593–94-es évek eseményei mind pro, mind kontra. Ezek közül számunkra a már említett 53. számú beszéd az egyik legizgalmasabb, melyben Enyedi az ország pogány kézre jutásáról beszél.⁷³⁷ A 103. prédikációban azt mutatja meg, milyen nyavalyás dolog fegyver által meghalni, de annál is rosszabb az, ha valakit a pogányok rabságra vetnek.⁷³⁸ Az alábbi példák azt is megmutatják, hogy a

⁷³⁶ 178. beszéd, K5, 53r–53v. Megegyező szövegváltozat: 178. beszéd. Sz. Szép példája a bajok és veszedelmek leírására következő is (208. beszéd, K1, 75): „Szokták a deákok mondani: Nulla calamitas sola. Hanem ugyan bokroson szokott jöni, és nem különben, mint mikor a láncnak egyik szemét megrántod, a többi is utána zúdul: Azonképpen egy veszély után sok rohan. Azt mondja azért az Úr: Ha egyik nyavalyából kifelhettek, kimáshattok is, de bátor ingyen se gondoljátok, hogy azzal ment emberek lesztek, mert mindgyárast más talál, és annyi sok akadály fog körül, úgy megkönyékez, hogy soha belőle ki nem gázolhattok. Egyik hír a másikat ott éri.”

⁷³⁷ A beszéd megjelent: EGYVM, 123–135.

⁷³⁸ „Elég nyavalyás dolog fegyver miatt embernek levágnatni és elveszni. De sokkal keservesb idegen, pogány nemzetség közé rabságra vitetni. Mégpedig az mint itt Krisztus Urunk mondja, nem egy helyre vitetni, hanem

katonák nem egy alkalommal gyávaságuk miatt estek rabságba. Ez érdekes mikropárhuzamként kezelhető a zsidó sorstörténettel összevetve. Emellett azt is jól mutatja, hogy bár a prédikátor tisztában van azzal, hogy katonaságra szüksége van az országnak, mégis a már emlegetett passzivitás mintha minden tekintetben áthatná a fejedelemség politikai aktivitását. Enyedi igencsak neheztel a magyar és erdélyi katonákra és vitézekre, mert ahelyett, hogy a hősi halált választották volna, megadták magukat. Ehhez a témához kapcsolódnak a következő beszédek is, melyek közül a 105. számút a hagyomány szerint 1594. augusztus 30-án, a 12 erdélyi főúr elfogása után írta.⁷³⁹ Ez alkalommal is a zsidók régi dolgaival foglalkozik Enyedi, nagyon óvatosan megközelítve a tárgyalta témát, a helyes útról való letérés miatti büntetésről beszélve. Más hangot üt meg ezzel szemben a kódexben szereplő következő, 106. beszédben, melyben hadról, háborúról esik szó. Ha az előző beszéd datálását követve ezt a prédikációt is 1594-re tesszük, más jelentést kap a gondolatmenetbe ágyazott magyarázat a királyok, fejedelmek, bírák megátkozásának tiltásáról.⁷⁴⁰ A prédikáció más tekintetben kidolgozott szövegű, bátorságot és bizalmat próbál önteni a hívekbe, ösztönözni és tanítani próbálja őket, hogyan könyörögjenek Dávidért, a hadba induló fejedelemért. Ritka alkalom. Enyedi beszédeiben szinte sosem találkozunk azzal a gesztussal, hogy ilyen pozitív példát állít a fejedelem elé.⁷⁴¹ Az is megnyerő, ahogy a kiválasztottság gondolatát magyarázza a szövegértelmezés

széllyel, minden nemzetségek közé eloszlatni. Mert az együtt való létel mégis valami vigasztalást hozhat egymásnak.” 103. beszéd, S, II/36.

⁷³⁹ Érdekes vonása a sárospataki szövegnek a székelykeresztúrral ellentétben az, hogy a másoló több helyen kihagyandóként jelölte meg Enyedi antik auktorokra való hivatkozásait.

Az oldaljegyzetet többek között jelzi: KANYARÓ, 1898/2, 81.

⁷⁴⁰ 106. beszéd, S, II/64: „Mindenütt pedig így adja minekünk előnkbe az Írás az igaz Istent. Sőt, Jer. 10. ugyan saját és tulajdonbeli égnek mondja, hogy a ki az kívülről Istennek mondatik, azokra méltó. Az mely Istennek, úgymond, nem teremtették az mennyet és földet, elvesszenek az menny alól és föld felül. Mely mondást nem kell érteni azokról az istenekről, kiket az egy igaz Isten méltóságra felemel, és isteni nemzettel feltisztel, mint: az feljedelmeket, bírákat, királyokat etc. Hanem főképpen az bálványokról, kik az egy igaz Istennek méltóságát rontják. Mert ha ezt így nem érted, meg kellene átkozni az királyokat és bírákat is. De meg vagyont tiltva: Az te nemzetséged fejedelmét meg ne átkozd. Az olyan isten azért, az ki az mennyet, földet nem teremtette, és az kit az egy Isten nem tölt istenné, méltó arra az átokra, az kiről szól ott Jeremiás. Ki legyen pedig az az Isten, aki teremtette az mennyet és földet, megmondja Krisztus Urunk Matth. 11. Az apostolok Act. 4., sőt, mindgyárást megtalálod az Credonak az elein.”

⁷⁴¹ Ugyancsak a harcba induló Dávidot és az érte könyörgő népet állítja példaként a hívek elé az 59. beszédben. A prédikációt 1594-re datálják, méghozzá sorsdöntő pillanatra, mikor Báthory Zsigmond hadba indítja seregeit, elfordulva ideig-óráig a fejedelemség belső konfliktusaitól. A beszéd során a prédikátor is erre koncentrál, felszólítva a népet arra, hogy könyörögjön fejedelme sikeréért: „Ez igékben, amint mondám, a népnek könyörgése íratik meg Dávid királynak jószerencsés, boldog állapotjáért. Ezt pedig nem csak példákban adta előnkbe, hanem ugyan meg is parancsolta az Úr Isten, hogy fejedelmünkért könyörögjünk. 1Tim. 2. Kérlek, hogy mindeneknek előtte legyenek könyörgések, imádságok, kérések, hála[a]adások mindenekért, a királyokért és minden méltóságba helyezettettekért, hogy csendességben és békességben élhessünk etc. Sőt, Jer. 29., hogy a pogány fejedelemért

során, utalva arra, hogy most már nem csak a világ meleg éghajlatán lakó népek között vannak az Istennek kiválasztottai, hanem északon is.⁷⁴² A tovatűnő allúzióknak látszó megjegyzések a korabeli közönség számára tiszta utalásként jelentek meg, emellett magában hordozták a viszázs politikai helyzet ellenére a megbékélés, de legalábbis a béke érdekében a kompromisszum szándékát. Politikai elveit azonban nem adja fel. Bár a hadviselést – ahogy azt már Kanyaró is említette⁷⁴³, nem kárhoztatja, így nyilatkozik a segítség kéréséről és szövetségről: „Tehát az hadindító ne bízzék sem az ő karjának ereiben, sem az szomszéd királyoknak segítségében. Mert tudd-e, mint mond az Úr Esa 31: *Jaj azoknak, kik Egyiptomba mennek segítségért, az lovakban bízván.*”

A politikai kritika mellett nem utolsó sorban arról is bőven szól, hogy hogyan prédálják a vitézek a nép javait. Ennek következményeként a katonák áldás helyett átkot kapnak az ott-hon maradottaktól:

„Hallanád csak, azt hiszem, gyakran hallod is, mint áldnak, bizony nem mondják azt, mint az Izrael fiai: Az Úr őrizze meg bejövésedet és kimenésedet! Hanem azt kiáltják sírva: Az Isten oda veszessen! Soha egy se forduljon haza bennetek! Megszakadjon nyakad lovad hátáról.”⁷⁴⁴

is szívből könyörögjenek. Keressetek, úgymond, a városnak, ahova titeket költöztettek, békességet és könyörögjetez azért az Úrnak, mert annak békességében léssen a ti békességetek. Holott vedd eszedbe, hogy a pogány fejedelmekért akkor kell könyörögni, mikor az Isten népét békességben tartja. Ha azért az idegen fejedelemért kell könyörögni, mennyivel inkább azért, akit az Úr nemzetünkben ád.” K4, 93v–94r.

⁷⁴² 106. beszéd, S, II/68–70. „... De ezfelől is bátorítják az ő fejedelmüket ez könyörgő népek: Nappal az hévség nem éget meg téged, sem etc. [...] Mert Kánaán földjén nem annyira vagy az embereknek bántására az sok eső és hideg, mint az hévség. Mert az az ország igen meleg, és nyárbán főképpen, az mikor az hadat szokták viselni, ritkán léssen eső, mert az napnak hévsége megemésztí az fellegeket és nem lehet eső belőle. Igen ártalmas pedig ott az hévség. [...] Hogy pedig azt mondják: Sem az hold éjjel: Nyilván vagy, hogy efféle meleg országokban lakó embereknek, kiknek testek az hévséghez szokott, hamarabb árt akármi kicsiny hűvösség is, hogynem mint az hideg országbelieknek. [...] Sőt, a természettudó és orvos doktorok azt írják, hogy az holdnak világa sok nyavalyát szerez embernek, az ki gyakran éjjel az holdvilágon jár és aluszik. Mert az agyvelőt megbántja, és annak természet szerént való állapotját megbontja. [...] Továbbá szabad minekünk efféle mondásokat alkamaztatnunk az mi országunkra, és az mi állapotunkra, úgy, hogy ha minálunk az sok eső és az hidegség ártalmasb az hévségnél és holdnak fényénél, méltán mondhatjuk, hogy mind az esőtől, s mind az hidegségtől megoltalmazza az Úr Isten az övéit. Mint gyakorta olvassuk az Írásban, hogy az Úr Isten ígéri az zsidóknak, hogy olajfájukat és figefájukat megtartja, termővé teszi. De holott nekünk efféle gyümölcsfáink nincsenek, értsük az mi gyümölcsfáinkról. Mert immár az élő Istennek nem csak abban az országban, ahol ezek teremnek, vannak választott fiai, mint régen, hanem az Jézus Krisztusban való hit által az északi és hideg országokban is.”

⁷⁴³ KANYARÓ, 1898/2, 81.

⁷⁴⁴ 106. beszéd, S, II/72. Rövidebben idézi: KANYARÓ, 1898/2, 81.

Látható, hogyan zúdíttja haragját Enyedi a prédáló katonákra. Párbeszédes formában magyarázza meg a hadnépnek azt, hogyan viselkedjen, gondolatmenete végén felemlegetve a történeti párhuzamot, hogyan pusztult el Izrael a pogányok által, és hogy fognak a hadba indulók is elbukni a török ellen, ha nem változtatnak, és fordulnak Isten felé. Máshol sem beszél éppen kedvesen a vitézekről. Számtalan példa található a korpuszban,⁷⁴⁵ itt egyet említek, mely a *Székelykeresztúri Kódex*ből való. Enyedi itt korántsem arról a katonai magatartáskeresőről szól, ahol a vitézek a jó hír és katonaerkölcs védelmében, a példaadás gesztusával, a krisztusi megváltásban reménykedve hősi halált haltak a csatatéren. A mártíromság és a nem evilági győzelem reményébe vetett hit nem e sorok jellemzője. Egy a hetedik triacasban szereplő, pünkösdre írott beszédet, talán pont a vitézi rendek (és nem elhanyagolhatóan a papi rendek) képviselői felé célzott direkt utalással a következőképpen zárja: „No, mindezekből azért a tanulság ez, hogy ha kinek Istentől mi hivatala vagyon, abban tökéletesen megálljon, és hogy nem mint attól elszakadjon, az ő igazságát és hűségét kész legyen vérével is megpecsételni.”⁷⁴⁶ Az idézett hely, annak tartalma és mondanivalója nem tűnik első látásra különlegesnek, általános prédikatori dörgelemek, feddések és tanítások sorába illőnek látszik. Kibomlik azonban a két kiemelt szó értelme, ha felidézzük az unitárius egyháztörténet által Enyedi Josephus Flavius-kötetéből kimásolt margináliát. Kénosi Tözsérék megjegyzése szerint a kötet XV. könyvének 17. fejezetéhez egy Heródes által megölt újonc katona szavai mellé ezt írta Enyedi:

„Éppen ezt mondotta Kendi Sándor is 1594-ben, mielőtt feje porba hullott volna.« A Josephus Flaviusnál említett újonc szavai pedig, miket Báthory fülébe az ő gyámja és gondviselője kiáltott, ím ezek voltak: »Kiveszett az igazság és hűség az emberek közül, helyette az álnokság és gonoszság uralkodik!«»⁷⁴⁷

⁷⁴⁵ Sok esetben nem ennyire direkt az utalás, de érezhető a mondjuk úgy, megrovó hang. K5 169. beszédében így szól, beillesztve e megjegyzést a felfuvalkodott királyok Isten általi büntetésének gondolatmenetébe: „Másodszor hasonlítja az veszedelmet az égéshez. Mert miképpen az gyulladás mindent porrá téssen, azonképpen az Isten ezeket is teljességgel el akarja törölni. Gyakorta hasonlítatnak pedig az Isten tűzhöz, és az gonosz emberek fákhoz. Mózes azt mondá: az mi Istenünk megemésztő tűz. Jeremiásnak az Isten azt mondá, hogy az ő beszédét szájában tüzzé teszi, és az fogadatlan népet fává⁷⁴⁵, hogy miképpen az tűz megemészti az fát, azonképpen ezeket is az Istennek haragos és fenyegető beszéde. Krisztus Urunk is erre néz, mikor így szól Luc. 12. Jöttem tüzet bocsátani az földre és mit kívánok egyebet, hanem hogy felgyulladjon.⁷⁴⁵ Itt pedig hasonlítatnak az asszíriabeliek az fákhoz és töviskehez, főképpen azért, mert miképpen az tövis gyakor is megsértegeti embernek kezét, azonképpen az had népe is dúló, fosztó, pusztító és az békességben hon lakó embereknek nyomorúságokra szokott, és bántásokra lenni.”

⁷⁴⁶ 206. beszéd, K1, 65 (34r). Kiemelés tőlem. – L. B.

⁷⁴⁷ EUET 247. Kiemelés tőlem. – L. B. Hosszabban idézve fentebb ld: 169. old., 553. lj.

A nemesek, vitézlő rendek, katonák feddése mögött tehát érdemes jóval erősebb politikai visszhangot feltételeznünk, mint az első olvasatra kitűnik a szövegrészekből. Néhol azonban oly mindennapivá válik a korholás, hogy könnyű elképzelni a hallgatóság között ülő érintetteket, akik szavait Enyedi intézte. Az Enyedi érvelése szerint csupán Isten semmibe vétele miatt eleve sikertelennek tűnő harcok során a katonák nem az értelmetlen halált, inkább a rabságot, a megadást, egyes esetekben a menekülést választották. Pont azok a vitézek, mondja a prédikátor, akik béke idején biztosak voltak győzhetetlenségükben és erejükben. Az aktualizált példák, melyek a datálásban is segíthetnek minket, olyan hadi eseményeknek a kolozsvári püspök által való megítélését mutatják meg, melyek mindenki által tudottak és követettek voltak azokban a napokban. Az a jellemzés, melyet Enyedi a háborús felekről ad, magukról a seregekről és azoknak értékeléséről és önértékeléséről is rengeteget elárul. Íme egy részlet a Panicus terror címet viselő 182. beszédből:

„De most vannak olyanok, kik csak nevetik efféle rémülést, okairól pedig nem gondolkodnak. Avagy valami haszontalan és hiábavaló okokat számlálnak elő, hogy bölcsességüket mutogasság és mind magukat, s mind egyebeket az vakmerő bátorságban erősítsék. Nem kell erre világosb és alkalmasb példa ez mostani rajtunk esett dolognál. Nyilván vagyon ez mindeneknek vallástételükből, hogy ez mostani hadban rémülés és nagy félelem volt, mind az két ellenkező fél közt. És minthogy szeretjük magunkat, mondjuk azt bátor, hogy volt oka az török félelmének és megfutamodásának. Mert az keresztyének erősen vágták őket, amazok rosszak, fegyvertelenek, tudatlanok, erőtelenekek voltak. Mi az oka tehát, hogy az mieink is, az keresztyének futottak, ha azt mondják, hogy senki nem volt utánuk és még az táborban sem mertek megmaradni, hanem minden marhájukat odahagyták és az mint itt mondja az história az zsidók felől, csak életük megtartására volt gondjuk. Ha az török inkább futott önáluknál, ha ők is az ő táborukat pusztán hagyták, ha egész éjszaka az mi táborunk pusztán álott. Mert ha az mieink azért futottak, hogy az török rajtuk volt, hamis tehát, hogy az mieink megtolták és megfutamodtak az törökök, hamis, hogy ők méginkább futottak. Látod azért tennen magad vallásodból, hogy az mi beszédelmünknek fő oka volt az félelem, mely mindeneknek szívét minden ok nélkül befogta volt. Ezt hívták az régiek panicus terrornak.”⁷⁴⁸

⁷⁴⁸ 182. beszéd, K5, 71r–71v. Pár sorral később még hozzáfűzi, hogyan magyarázkodnak a katonák a történetek és elmondottak kapcsán: „Nyilván vagyon, hogy az félelem és megfutamodás oka romlásuknak, de hogy az Istennek csapását ne kelljen megvallaniuk, más sok egyéb okokra kenik. Némelyek azt mondják, de csak az sáron által ne mentek volna! Némelyek azt, de csak az sátorok közé ne mentek volna! Némelyek azt, de csak az németek ne

E szövegrészek olvasása közben, aktualizáltságuknál fogva, sokkal pezsgőbb, élőbb hangot hallunk. Feltűnnek szemünk előtt a hallgatók között elvegyülő hadat járt katonák, nemesek, a híreket halló és azon pletykálkodó polgárok reakciói. És néhol Enyedinek nem csupán feddő, de egészen vitriolos lesz a hangja e közvetlen megszólítások során. A következő példát Jeruzsálem pusztulásának analógiára építette fel, melyben érzékletesen írja le a katonák harcok előtti és utáni viselkedését:

„De mint járánk, tudod-e kérlek, mint járánk? Úgy, amit az Próféta mondja, hol vannak a mi jó vitézink, hadnagyink, uraink. Azt halljuk, hogy nem vesztek el, nem vágattak le fegyver mia[tt]? De miért nem vesztek el? Mert csak akkor voltak jó vitézek, mikor itthon laktok, ettek és ittak, ott ahol víni kellett volna, megszeppentek, mert nem mertek előállni, lappangottak, azért szégyenvallásukra nagy sokan bennük megkötöztettek, hogy ha tisztességükre meg nem akartak halni, immár gyalázattal, éhhez kell meghalniuk.”⁷⁴⁹

Lehetséges azonban az is, hogy míg egyes korabeli események pozitív, mások negatív irányba mozdították el a püspök vélekedését a törökbarát politikával kapcsolatban. Az azonban biztos, hogy a beszédek tisztán hordozzák magukon az adott évek keserves történelmi tanulságainak jegyeit.

Fontos a beszédekben az a megkülönböztetés, melyet a történelmi hasonlóságok ellenére a zsidók és keresztények között tesz. Ez egyben a nyitja is Enyedi pogány-fogalmának. Az igazi kiválasztott nép a zsidóság volt, a pogány népek csak a Krisztusban való hit által lehettek azzá, mint ezt a fenti példákban is láttuk. Azok maradtak pogányok, akik Krisztus tanítását nem követték. A görögök már az apostolok idejében olvasni kezdték az evangéliumot, és görögnek nevezték a régi keresztények sok esetben az „egyéb hű nemzetségeket is”, a régi kereszténnyé lett pogányokat. De mivel a törökök nem keresztények, és az evangéliumnak nem hisznek, a régi pogányságban maradtak, „és most is méltán őket pogányoknak mondhatjuk.”⁷⁵⁰

futamodtak volna meg! Ilyeneket beszélnek és nem akarják megésmérni, hogy az Isten bolondította meg, Őfelsége rémítette, futamtotta[!] meg és tette félelmessé őket.”

⁷⁴⁹ 195. utáni beszéd, Sz, 242 (382).

⁷⁵⁰ „Ez pedig nyilván nagyon, hogy az görög nemzetség még az apostolok idejében vevé az evangéliumot. Annak utána nyilván nagyon, hogy az magyarok is keresztényekké lettek. Azért mind az görögök s mind az magyarok s egyéb nemzetségek is, az kik az evangéliumot vették, Istennek népei és Isten örökségének hivattatnak. Az törökök pedig, mint hogy az evangéliumunk nem hiszik ugyan, az elébbi pogányságban maradtak, és most is őket méltán pogányoknak mondhatjuk.” 28. beszéd, K2, 300. A szöveg más variánsa: 95. beszéd, S. Modern kiadása: EGYVM, 181–196.

A zsidó történelemmel való analógia itt lesz teljes, hiszen ahogy régen mondták, hogy pogányok jöttek Isten örökségébe, vagyis Júdeába, úgy jönnek most törökök és tatárok hazánkba és a környező országokba.

E beszédekben a muzulmánok, vagy pogányok kapcsán hit kérdésében nem találhatunk éles bírálatot. Néhol konkrétan utal is arra, hogy bárki (szintén csak egyoldalú viszony), aki Isten igéjét hallgatja, megtérhet, hiszen az Úr előtt mindenki egyenlő. Mikor az Úr megengedte Péternek, hogy mind a zsidóknak, mind a pogányoknak hirdesse az evangéliumot, eljött a kereszténység korszaka, a pogányok beoltattak az olajfába. Ez nem írja felül a kiválasztottság tényét, bármennyire is tehetné. Így szól erről a 204. beszédben:

„Azért mondja ennek okáért, hogy ő [Péter] ebből megesmérte, hogy az Isten nem személyválogató, hanem minden embereket, mint zsidót s mind pogányt egyaránt szeret, kit ezzel mutat meg, hogy mindeneknek, mind pogánynak, s mind zsidónak egyaránt hirdetteti az evangéliumot, és ajánlja az ő kegyelmességét és az örök életet. Noha pedig ebben semmi választás nincsen és a tanító mind zsidónak, pogánynak, magyarnak, töröknek, cigánynak etc. egyaránt szabadon prédikálhatja az evangéliumot, és mindenféle nemből való hallgathatja, értheti és tanulhatja az üdvösségnek tudományát, de azért nem minden mindgyárást részes léssen az Istennek jókedvében. Hanem aki az elvett és megértett tudományt követi és ahhoz szabja életét, melyet szent Péter imez igékkel magyaráz meg: *Minden nemzetségben, aki féli őtet és igazságot cselekedik, kedves őnála*. Mely igékben vedd eszedbe, hogy szent Péter az Isten előtt való kedvességet nem helyhezteti az uraságba, gazdagságba, szépségbe, fő és nagy nemből valóságba, sem a tudományba, bölcsességbe, ékességbe, szólásba etc. Hanem az Istennek félelmébe és az igazságnak cselekedetibe.”⁷⁵¹

A kereszténység egészével kapcsolatban megengedő és békítő álláspontot képvisel, hogy a keresztények összefogását, vallási irányzatok egyességét tartja az egyik legfontosabb dolognak az egyetemes hitéletben. Egyetlen irányzatot azonban, a katolikusokat erősen és hangsúlyosan bírálja. A felépített kiválasztottságképben a Habsburg-uralom mint pogány birodalom jelenik meg.⁷⁵² Itt nyer jelentőséget az antitrinitárius közösség valódi kiválasztottsága. Ezt mutatja

⁷⁵¹ 204. beszéd, K1, 39 (21r) Ugyanebben a beszédben egy lappal később a prédikátor visszatér a nemzetiség kérdésére: „Valaki azért ez két parancsolatot megtartja, életében követi, azt mondja itt szent Péter, hogy az akár-micsodaféle nemzetből való legyen, akár oláh, akár tót, s akár lengyel etc., de kedves etc.” K1, 40 (21v).

⁷⁵² A fentebb már idézett 204. beszédből néhány sort elevenítsünk fel ehelyütt példaként (204. beszéd, K1, 43): „Azért ha ki most a pápásokat akarná tanítani, mivelhogy ők minden kétség nélkül bálványimádók, sokisten-

meg az önként vállalt mártíromság lehetősége, egy kiválasztott csoport harca az igaz vallásért az eltévelyedett Európában. „Nincs nagyszerűbb dolog, mint szenvednünk, csúfoltatást elviselni az igaz vallásért és becsületért.” - mondja Enyedi.⁷⁵³

4.1.4. A nép csak a megtérés révén szabadulhat meg

Enyedinél a zsidó-magyar párhuzam e pillére a kortárs prédikátorokhoz hasonlóan a beszédek kihangsúlyozott része. Célja, hogy rávegye a híveket arra, hogy a bűnös, istentelen életet hátrahagyják, az isteni parancsolatokat tartsák be, gyakoroljanak bűnbánatot és könyörögjenek Istennek a kegyelemért. Fontos e gondolatvitelében az, hogy a magyarság kevesebb időt kaphat a megtérésre, mint az eredetileg kiválasztott zsidó nép. Vagyis míg a természet szerint való olajfáknak 40 esztendő adott az úr a megtérésre, addig a leszegett ágak helyett beoltott vad fáknak csak felet hagy.⁷⁵⁴ Ugyanígy, más helyen:

„Mikor [Szent Pál] az zsidóknak elvetéséről és az pogányoknak felvételéről disputál, az többi között így szól: *Mondanád, letörettek az ágak, hogy én beleálltattám. Úgy vagy, az hitetlenségért törettek le, te pedig hitben állasz. Ne dicsekedjél, hanem félj, mert ha az Isten az természet szerint való ágaknak nem kedvezett, neked is nem fog kedvezni.* Honnat megtetszik, hogy hasonló állapotunk vagy nekünk most, mint régen az zsidóknak, és az mi őrajtuk megtörtént, mirajtunk is megtörténhetik, mégpedig könnyebben.”⁷⁵⁵

Ez az érvelés azért is érdekes, mert Enyedi korában már jó ideje magyar területeket fenyegettek és foglaltak el a törökök. E képletes beszéd jól mutatja azt is, hogy a magyarok számára fogy az idő, vagyis ha nem tanúsítanak bűnbánatot, elvesznek. Hiszen ahogy Isten haragjában el tudta venni a zsidó sereg kardjainak életét, úgy teheti harcképtelenné és vesztessé a meg nem térő magyarokat is, bármennyire szeretnének küzdeni és helytállni a harcokban. Ám egy kis csoport hitében erős ember is tömegeket győzhet le.

tisztelők, legelsőbe arra kellene őket tanítani, ki legyen az egy igaz Isten. [...] Valameddig fát, követ imádnak, mint a régi pogányok, valameddig sokszemélyes és nem tudom micsoda csigabiga istent vallanak, soha addig, ki legyen a Krisztus, meg nem esmérhetik. Sőt, ugyan nem méltók, hogy addig nekik a Krisztus és az evangélium hirdettessék. Tanulják meg előbb, ki legyen az egy igaz Isten, és azután érthetik meg a hitnek ágait.”

⁷⁵³ Idézi: GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002, 59.

⁷⁵⁴ 60. beszéd, Sz. Idézi: EGYVM, 173.

⁷⁵⁵ 22. beszéd, K2, 11v (221).

„Jó az mustra, jó az éles fegyver, jó az puska. De bizony mindezeknél jobb és fogatosb a tiszta szívből való imádság és Isten előtt való esedezés. Sok erős vitézek, puskások vesztenek el, semmire lettek ellenségük ellen. De az, ki az igaz Istenhez folyamodott, soha meg nem csalatkozott, és annak ellenségét az Úr Isten minden fegyver nélkül is meg tudta verni” – mondja a 100. prédikáció befejező soraiban Enyedi.⁷⁵⁶ Az Istenhez való könyörgést és a kegyelem kérésének folyamatát, az utolsó veszedelem eljövételének elkerüléséről, a bűjtőről, bűnbánatról szóló tanítások közül néhány példát emelek ki, mert felépítésében és hangvételében nagyon jól illeszkedik a korabeli hasonló témájú prédikációk sorába. Enyedi szokás szerint minden bűntől óvja híveit. Attól a vélekedéstől is el akarja őket tántorítani, hogy a kis vétek nem is vétek, a tiszta életűek által pedig a többiek is megmenekülnek. Amint mondja, *nyulat bokrostól*, azaz a kis bűnöst a nagy bűnössel együtt elviszi az Isten haragja.

A 178. beszéd végén, mintegy aktualizálva a prédikációgyűjtemény számos kulcsmotívumát, így könyörög:

„Kiáltunk az Úrhoz, emlékeztessük az ő jó voltára, juttassuk eszébe, hogy mi őfelsége palántái, szölei és örökségi vagyunk. Fogadjuk fel, de meg is álljuk, hogy többé őfelségétől el nem szakadunk, sem idegen istenek, sem az mi gonosz kívánságunk után nem járunk. Ígérjük meg, hogy ez utolsó emberi segítségben haszontalan dolgokba reménységünket nem vetjük, nem bűvölés bájolás után, nem fa istenekben, megholt emberekben, hanem csak őfelségében bízunk, és csak őt imádjuk, tiszteljük, hívjuk segítségre. Ha ezt műveljük, netalán az Úr megkegyelmez, netalán megtekint, megtérít minket, az ő orcáját fényességben megmutatja és megtartatunk. Fiat voluntas eris.”⁷⁵⁷

Ugyanígy, számos beszéd foglalkozik a bűnbánattal, imádsággal, könyörgéssel. Nem egy már címében is hordozza témáját. A 79. zsoltárra épülő 29. beszéd, melyet már korábban is idéztem a 2. *Kolozsvári Kódex*ből, címében a következő megjelölést használja: „Concio. Ex eodem Psal. Precationis modus tempore afflictionis. *Meddig Uram haragszol mindvégig* etc.” A 36. beszéd a 3. *Kolozsvári Kódex* jegyzékében a következő megjelöléssel szerepel: „Quomodo precandum tempore afflictionis”, míg a 46. beszéd ugyanitt: „Forma precandi ad Deum iratum”. A Sárospataki Kódex beszédei közül a 100. prédikáció a tartalomban a „Precatio ad

⁷⁵⁶ 100. beszéd, S, II/14, 100. beszéd, GyS, 71v.

⁷⁵⁷ 178. beszéd, Sz. 398.

Deum hostibus ingruentibus” címet viseli, a 102. beszéd a „Precatio pro pace publica” címen, a ma csak a cím alapján ismert 131. beszéd ugyanitt a „Precandum et sperandum tempore calamit[is] etc.” címen szerepel. A „Precandi forma” marginális megjegyzés található a 171.⁷⁵⁸ és 178.⁷⁵⁹ beszéd elején az 5. Kolozsvári Kódexben, ugyanígy, a 172. beszédben a „Precandum esse” jegyzet. A példák bővíthetők azokkal a beszédekkel, melyek ugyan címükben nem hordozzák, tematikájukban foglalkoznak a könyörgéssel, vagy tartalmazznak ilyet.

Nem sok, de néhány példánk van olyan szövegrészekből, melyek az istentisztelethez is köthetők. Ilyen a már említett 100. prédikáció, mely után egy könyörgést, imát találunk.⁷⁶⁰ A fohász a kötetben az egyetlen, és egy beszédpár két fele közé van beékelve.⁷⁶¹ A könyörgés követi a 83. zsoltár és a beszédek gondolatmenetét, de csak azon részre fókuszál, melyben a kiválasztott, kicsiny közösség – átvéve a zsoltár eredeti kontextusát – kéri az Úr segítségét, oltalmát. A prédikátor megemlíti azt, hogy Isten a Krisztusban való hit által fogadta őket az övéi közé. Megígérte a népének, hogy akik méltatlanul háborgatják őket, azokon bosszút áll. Ezek után Erdély vesztéről és a szövetséget kötő török és tatár seregekről beszél, hangsúlyossá téve a záró könyörgést, mely maga a Miatyánk-ban végződik. A könyörgés sorai rendre a zsoltár szavait visszhangozzák, ezzel mintegy teljessé téve az elhangzott beszédben felvázolt sorspárhuzamot. Ugyanúgy, ahogy a környező beszédek, a könyörgő ima sem simul olyan tökéletesen a más beszédek során felépített rendszerbe. Oka ennek az, hogy a felinduló, szövetkező pogányoknak az Úr nem adott okot, „hamis ügyük vagy”, kevélységből támadnak Izraelre,

⁷⁵⁸ K5, 25v.

⁷⁵⁹ K5, 50r.

⁷⁶⁰ A könyörgés annak ellenére, hogy Gyalai Sámuel énekeskönyvében a beszédpár második felét, vagyis a 101. prédikációt nem találjuk meg, szerepel a 100. prédikáció után. GyS, 72r–72v.

⁷⁶¹ Bár a könyörgést Kanyaró Ferenc a kódexet ismertető cikkében hozza, nem árt, ha mi is felidézzük. (Kanyaró közlését ld: KANYARÓ, 1898/2, 79–80.) S, II/14–15: „Precatio ad sensum verborum explicatorum efformata: Noha, Uram Isten, ha meggondoljuk, mely siralmas állapotra jutottunk, ugyan azt ítélnénk, hogy Te Felséged elfeledkezett rólunk, és semmi gondot nem viselsz reánk. De hisszük, hogy az mi bűneinkért, melyekért nagyobbakat is ezeknél megérdemlettünk, vettettél az próbára, és még teljességgel színed és szemed elől el nem taszítottál. Mert megígérted, Uram, hogy valakik az te híveidet háborgatják, azoknak nyavajájukat magadnak tulajdonítod. Hiszük azt, hogy minket is az te szent fiadban, az mi Urunk Jézus Krisztusban való hit által az tied közé számláltál és fogadtál, és az kik méltatlan háborgatnak, azokon bosszút állasz. Lásd meg, tekints meg Uram, az kegyetlen, kevély nemzetségeket, kik Te Szent Felséged ellen felemelték fejüket, szarvukat, és álnok tanácsokat formáltak, végeztek, az te kicsiny sereged, és kevés juhaid ellen; kik azt mondták: Jer, vesszük el az erdélyieket, és még soha emlékeztetben is ne maradjanak, fottig kivágjuk őket. Egyenlő akaratból elvégezték és frigyet kötöttek az tatárok és törökök, hogy eltöröljenek ez földről, kit kegyelmességedből az mi eleinknek lakóhelyül engedted volt. Nincs, Uram, minekünk annyi erőnk és hatalmunk, hogy ezek dühösségének ellene állhassunk. Azért csak Te Felségedre vetjük szemeinket, tőled várunk oltalmat. Hallgass meg minket, fiaidat, mi Szent Atyánk, ki vagy mennyekben, megszenteltessék az te neved etc.” 100. beszéd után, S, II/14–15.

vagyis Erdélyre. A datálások alapján főként a 15 éves háború első éveiben keletkezett beszédekben rendszerint érezhető ez az elkeseredett hang. A fenyegetettség felülírja a törökbarát politikai hangot, amellet azonban legalább utalás szintjén fennmarad a korábban árnyalt politikai álláspont, és az is kiderül, miért tér el attól a prédikátor. A 100. beszédben ezt olvashatjuk:

„Csak az egy Isten az, az ki valamely nemzetséget fottig eltörölhet, minthogy csak ő emelhet fel is. Mert az emberek nemhogy egy nemzetséget, de csak egy famíliát is, nemzetet el nem törölhetnek. Mint az históriák megmutatják, hogy gyakorta valami kegyetlenek fottig el akartak veszteni valamely nemzetet, de véghez nem vihették, hanem ha az Isten is megharagutt rájuk, és ugyan ő parancsolatjából rontattanak el. No, azért ezt az kegyetlen és bolond végezéseket is az Úrnak eleiben terítették az Izrael fiai. *Mint ha azt mondanák, nem akarnak azzal megelégedni, hogy győzedelmet vehessenek rajtunk, birodalmok alá hajtsanak, adófizetőkké tegyenek, hanem kegyetlenül mind fottig el akarnak veszteni, hogy csak nevünk se maradjon meg.* Mely bolond és kegyetlen igyeközetőkért méltó, hogy szégyent valljanak, és hogy megismerjék, hogy az nemzetségeknek elpusztítása nem emberi erőn áll.”⁷⁶²

Bár Enyedi vélekedése, mely Kanyaró a beszéddel kapcsolatos megjegyzésében is említ⁷⁶³, miszerint „nagyobb kötél az Istennek ismerete, az igaz vallás, hogy nem az természetnek és az vérnek kötele”,⁷⁶⁴ a beszéd egészen keresztül húzódó és megokolt motívum, azt is látjuk a könyörgésben, mily hangsúlyos lesz a párhuzamépítésben is az ősök által kapott föld. Ehhez köthető az a beszédben szereplő kis lecke, melyben Enyedi hosszasan felsorolja és elemzi a Júdeára támadó tíz nemzetséget.⁷⁶⁵ Az adott rész kezdete ismerősen cseng az eddig idézett beszédrészletek tükrében: „Mert Júdea csak egy tartomány vala, azaz két nemzetségnek, Juda és Benjáminnak lakóhelye, az tíz nemzetségnek országa, ki külön szakada Salamon után, és Izraelnek hívataték, immár elpusztított, rabságra vitetett vala, csak egy szeglete maradt vala meg az Zsidó országnak, kinek felfordítottására csak egy országbeli nemzetségnek népe is elég lett volna. Tehát ki hitte volna, hogy tíz nemzetség ellen megmaradhasson. Hogy nem ok nélkül

⁷⁶² [Kiemelés tőlem. – L.B.] GyS, 65v. Az isteni, nem emberi elhatározáson álló büntetés, az uralkodók felemelkedése, majd isteni akaratból való bukása köré számos beszéd épül. Ilyenek a már említett 114. beszéd S-ben, a 169. és 192. beszéd K5-ben, a 207. beszéd K1-ben stb.

⁷⁶³ „Érdekes, hogy a hitrokonságot Enyedi beszédében erősebbnek, igazabbnak vallja a természet és vér köteléknél.” KANYARÓ, 1898/2, 79.)

⁷⁶⁴ GyS, 69r, S, II/11.

⁷⁶⁵ Hasonló gondolatmenetre épül: 207. beszéd, K1, 65 (34r) – 73 (38r)

végezték volt, hogy fottig elveszessék az zsidókat, és még csak nevük se maradjon meg.”⁷⁶⁶ Itt szerepel később a következő megjegyzés is:

„Negyedik az Agareusok, ezek származtak az Agar, az Ábrahám szolgáló leányától és ágyassától. [...] De ha Ábrahám felesége nem volt is, lehetett más ura, az kitől gyermeki lettek, kit az anyjukról neveztettenek Agareusoknak. Némellyek azt ítélik, hogy ugyan-ezek, az kik azután neveztettenek Saracenusoknak. Az kik közé számlálják sokan az törököket is. Noha egyebek azt mondják, hogy inkább az Ismael maradékiból valók.”⁷⁶⁷

Az Isten igaz útjáról elszakadt nemzetségek fenyegetésében élő igaz csoportnak (mely fenyegetések közé a kontextusban ugyanúgy tartozhatnak ezen a ponton is a katolikus és egyéb reformációs felekezetek képviselői, ahogy a mohamedánok) utat mutató alak maga a beszélő lesz, ahogy a kidolgozott prédikatori-prófétai szereppárhuzamok ezt kézzel foghatóvá is teszik. A számos beszéd, melynek alaptémája a bölcsesség, a fejedelem, a vezető, a hadvezér kötelessége, hogy meghallgassa a prófétát, a tanítót, a bölcsét, jól kiegészül azokkal a beszédekkel, ahol a próféta vezeti a népet, kiutat mutat Isten, a megbocsátás és a béke felé.

Enyedi prédikációiból alapvetően hiányzik az a 16. század végén főleg a helvét irányzatokban és a wittenbergi történelemszemléletet használó művekben felbukkanó eszkatologikus látásmód, mely a törököt mint Góg népét, a németet mint az Antikrisztus katonáját jeleníti meg.⁷⁶⁸ Enyedi beszédeiben mind teológiai, mind politikai szempontból moderált álláspontot képvisel, a realitás talaján marad, a megegyezés, a megbékélés irányát tartja követendőnek, még kompromisszumok árán is. Azzal is tisztában van, hogy egy kis közösség nem győzheti le a nagyobb és erősebb ellenséget. Győzelemre csak akkor van esélye, ha Isten segítségét kéri. Kiválasztottságképehez tartozik az is, hogy alapvetően nem gondolkodik a Habsburgokkal, a katolikus Európával való együttműködésben, a nyugati kereszténységgel való szövetségben. Így a sorspárhuzam és kiszolgáltatottság még szembetűnőbbé válik az erdélyi unitáriusokra vonatkozóan. Vallási tekintetben pedig a „pogány” törököket, a zsidókat és egyéb kereszténységen kívüli vallásokat zárja ki az univerzális vallás kontextusából. Míg a hódoltatott nép szerepében egyfajta passzív külső magatartást képvisel, ugyanakkor vallási

⁷⁶⁶ GyS, 66v, S, II/8.

⁷⁶⁷ GyS, 66v, S, II/9.

⁷⁶⁸ Ld.: ÖZE Sándor, *„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”*..., i.m., 142.

szempontból mérhetetlen aktivitásra ösztönzi gyülekezetét. Minden rendnek kiosztja feladatát és megmutatja a helyesnek vélt utat, mely követésével, tanulással és bölcsességgel, tiszta élettel és az Istennek való szüntelen könyörgéssel megmenekülhet és békében élhet az Úr új választott népe az új Jeruzsálemben, Erdélyben.

A teljes reménytelenség ritkán jellemzi Enyedi beszédeit. Mégis, az EUET és azt követve a szakirodalom gyakran ismétli azt a vélekedést, miszerint a csonkán maradt hetedik triacas utolsó beszédeiben Enyedi elsiratja Erdélyt, Kolozsvárt.⁷⁶⁹ Ám Kénosi Tözsérék szavai dramatizálják a triacas beszédeit. Az utolsó, csupán tizennégy beszédet tartalmazó blokk első hat prédikációja a húsvéti és pünkösti ünnepkörre íródott darabok. A 207. beszéd a translatio imperii beszédeinek érdekes darabja, ahol három zsidó király, Joakház, Joakhim, Sedékiás bukását írja meg. A prédikáción végigvonuló oroszlánhasonlat kiemeli strukturáltságában a darabot a hasonló beszédek közül, emellett a példák aktualizált értelmezése során explicit fejedelmkritikát olvashatunk ki a sorokból.⁷⁷⁰ A 208. beszéd a veszedelem idején való békesség kereséséről szól. A szöveg terhelt a kilátástalanság gondolatával, és hasonlóan az előző beszédhez, félreérthetetlen neheztelést olvashatunk ki a katolikus fejedelem politikájára vonatkozóan.⁷⁷¹ A zsidó-magyar párhuzam nem hansúlyos csillanásai vannak a szövegben. A 209. beszéd ezt a képet erősíti tovább. A prédikáció kezdő gondolatában Enyedi arról beszél, hogy ha el akarja valaki kerülni a veszedelmet, annak *okát* kell megismernie, és azt kell elkerülnie.

⁷⁶⁹ „Így siratta el tehát halála előtt hét vasárnapon keresztül Erdélyt. A közromlás e nyilvános megsiratása az Ez. 19,1 alapján kezdődött. Te pedig embernek fia kezdj gyászéneket Izrael fejedelmeiről, és monddad miért feküdt nőtény oroszlán anyád oroszlánok között stb. Ebben a siratásban megmutatja: »Micsoda cselekedetekkel adnak alkalmatosságot és okot a fejedelmek arra, hogy az ő birodalmokból és uraságokból ki essenek.«” EUET, 360.

⁷⁷⁰ Íme egy részlet a beszédből [207. beszéd, K1, 72 (37v)]: „Mindezekből pedig első tanulság ez lehet, mi csuda okokból vesztetik el a fejedelmek, királyok mind országukat, birodalmukat, s mind pedig magukat. 1. Ha oroszlánok lesznek, azaz kegyetlenek, vérontók, nem pásztorok, hanem farkasok, nem atyák, hanem urak. Ha azt akarják, hogy féljenek inkább tőlük az alattuk valók, hogy nem szeressék. 2. Tisztátalan életük. 3. Ha pusztítók, nem törekedtek, ha országuk ékességét és erősítik[!] rontják inkább, hogy öregbítenék. Ezekkel a vétkekkel felrezzentik és reájuk támasztják a külső, körülle való szomszéd nemzetségeket, kik vermet ásnak neki, hálót vonnak eleibe, a likra hajtják, a hálóba kerítik. Második fő tanulságunk innét ez: Hogy a kegyetlen uraknak, fejedelmeknek kegyetlen végük és iszonyú haláluk szokott lenni: És hogy ugyan lehetetlen dolog, hogy elkerüljék a szörnyű s véres halált. Forgasd fel mind a Szentírástban s mind a pogány bölcséket, különben nem találod. Megáll az Istennek mondása.”

⁷⁷¹ Példa erre [208. beszéd, K1, 80 (41v)]: „Békességet várunk-e? Talán későn keressük, és nem találjuk meg, hanem ahelyett nyavalyát nyavalyára, gonosz hírt gonosz hírre kell érzenünk. Bízunk-e szentességünkben, hogy sok oltárokat rakunk, processiókat járunk, miséket mondunk? Nem fog a törökön és tatáron az átok. Amiképpen megmondta vala az Isten régen a zsidóknak: Oly kígyókat hozok reátok, kiken nem fog semmit az ígézet, akármit keresztezd, tömjénezd, de ugyan nem fut el, hanem megmar, halálos sebbel pedig.”

Két úton lehet ezt megtenni, a példák és az intések megértésével. A tanulságok és okok illeszkednek a korabeli hagyományba. Isten haragjának oka az emberek istentelensége (impietas) és hamissága (iniustitia). A beszéd egésze ezentúl a bálványozás, a faragott képek tiszteletének kritikájára épül. A 210. beszédben az atyafiúi⁷⁷² szeretetről beszél a prédikátor. Két első pontja a szeretet megmaradása és a szállás adása. Az elsőhöz egy Ovidius-idézet után a következőket fűzi dorgálólág:

„De bizonyára ha megtekintjük ez mostani embereknek állapotját, maguk viselését, nem mondhatjuk azt, amit az apostol: Maradjon meg. Hanem szeressetek, szerezzétek meg, vegyétek be szívetekbe a szeretetet, mert azt soha sem láttátok, sem nem tudjátok, mi szerű, nem volt semmi részetek benne, s mégis azt kiáltjátok, azzal dicsekedtek, hogy keresztyének, Krisztus tanítványi vagytok.”

A másodikhoz, a szállásadáshoz a következőket fűzi:

„Voltak eleitől fogva minden népek között, kik avagy kegyetlen ellenség miatt, vagy jámborságuk miatt, vagy igaz vallásukért, vagy életüknek kereséséért, vagy tanulásnak okáért hazájukat elhagyván, idegen földön, helyeken, országokban és és nemzetségek között bujdosának, bolygottanak, kikre az Úr Istennek a többi között nagy gondja volt és az ő népének ugyan megparancsolata, hogy ezeket szeretettel lássák, házukba fogadják és táplálják. Szükség annakokáért a keresztyének közt ez jóságnak is meglenni és maradni.”⁷⁷³

Ebben a beszédben is hosszas argumentációba kezd a háromságvallók hamis bizonyításai kapcsán. Az alaptémához visszatérve a prédikátor az egyenlőség gondolatáról beszél, mely, általános keresztyén értékeket felsorolva felülírni látszik a kiválasztottság teljes rendszerét:

„Mert ez a világ senkit nem választotta ki, senkinek nem ígér tökéletes és bátorságos boldogságot, hanem amint szokták mondani: Mindenen megeshetik az, ami valakin megesett. Ha

⁷⁷² Azt is megmagyarázza a beszéd elején hogy itt az atyafiságról nem szűk, hanem az apostolt követve tágabb értelemben fog beszélni, mindazokról tehát, akik az Atyát vallják Istennek és Krisztust ismerik uruknak. A megnevezésekkel kapcsolatban még hozzászól, követve az apostolt, és Krisztus szavait [K1, 93 (48r)]: „Senkit ne hívjatok atyáknak, mert egy az Atya, ki mennyben van. Ti is ne hívassatok rabbinak, mesternek, mert egy a ti mesteretek, ti pedig mindnyájan atyafiak vagytok. Ez az oka, hogy az Újtestamentumnak történetében inkább mindenütt az atyafiaknak nevezetén értetnek a keresztyének.”

⁷⁷³ Mindkét idézet: 210. beszéd, K1, 94 (48v).

ma énrajtam, holnap terajta lehet. Azért [...] se másnak nyavalyáján ne örüljünk, se a nyomorultat meg ne utáljuk, és segítségünket tőle meg ne vonjuk, mert mi is testben vagyunk, azaz romlandó és veszendő állapotban.”⁷⁷⁴

A 211. beszédben a háromságvallók, bálványozók elleni újabb érveléssor szerepel, melyhez maga az alapige ad ürügyet. Így beszél Enyedi azután a bálványozásról:

„Nem bizonyos és nem elegendő bizonyosság tehát valamely tudománynak megerősítésére a csodatétel, mert az ördög is és az ő tagjai is, a hamis próféták és tanítók is cselekedének csudákat. Hanem az igaz próbakő a jámbor erkölcs és az Istennek megírott törvénye és igéje. Ha kinek tudománya azzal nem egyez, ha szinte oly csudákat tenne is, hogy a mennyből a holdat, napot, csillagokat alávonná, ugyan hamis, hitető és megvetendő.”⁷⁷⁵

A tudomány védelmében aktualizálja is a hallottakat, keserűen jelezve, hogy a hallgatóság körében a mesélő prédikátorok, akik szentek csodatételeinek elbeszéléseivel szórakoztatják híveiket, sokkal inkább kedveltek, mint akik komoly témáról, tudományról beszélnek.⁷⁷⁶ Leírását és érvelését hosszan folytatja, hangsúlyozva a reformáció, és maga az unitarizmus legfontosabb érvét és elvét, miszerint az egyetlen szöveg, mely magyarázatot adhat, a Biblia, és annak tanulmányozása a helyes út a hit erősítéséhez. Kitér közben arra, hogy a templomok falát hogyan borítják be a katolikusok a szentek csodatételeinek leírásával, s hogyan kreálnak újabb és újabb szenteket a hívek számára.⁷⁷⁷ A pápas bálványimádást és a szentek tiszteletét a bibliai textussal összhangba hozva nem csupán a korabeli szenteket, de a régi pogány isteneket is felemlíti, melyhez ezt fűzi:

⁷⁷⁴ K1, 100 (51v).

⁷⁷⁵ K1, 103 (53r).

⁷⁷⁶ Uo.: „Honnat te is tanuld meg, hogy mostan is, akik csak azzal akarják tudományukat oltalmazni, azzal akarják az emberek szemét bedugni, hogy imilyen s amolyan csudákat tett és téssen imez vagy amaz szent. Azt megnyerhetik ugyan, hogy több hallgatójuk és tanítványuk legyen, mert a goromba község ugyan mindenkor olyan volt, hogy azon kapott inkább, hogynem az igaz tudományon.”

⁷⁷⁷ K1, 104 (53v): „És ha meg akarod tudni, melyik az igaz tudomány, ne fogja be a szemed világát a csodatételnek sok volta és nagy volta, hanem az igaz próba köré vond, az Istennek könyvéhez, examináld meg, és ha azzal együtt jár, azt inkább higgyed, ha szinte csak egy csodatétel sem legyen mellette is, hogy nem mint ha a templom rakva volna sok táblákkal, kikben valamely szentnek sok csodatételi íratok meg, mint a pápa országában látod, ha a tudomány nem egyez az Istennek kiírott törvényével.” Majd lejjebb: „Ha valami jámbor, istenfélő ember vagy életlben cselekeszik valami csudálatos dolgot Istennek engedelmeiből, vagy pedig ha halála után az ő temetése helyén az Isten valamit cselekeszik, mely azért ha történik is, igen ritkán esik (mert a kereskedő barátok eleget költenek effélét), mindjárt felkiáltnak s azt mondják, hogy kanonizálni kell, templomot, oltárt kell neki rakni, misét, imádságot előtte és képe előtt mondani.”

„Úgyannyira, hogy némelyek azt írják, hogy voltak harmincezeren, akiket imádtak a pogányok. Nem szólok azért sem Jupiterről, sem Mercuriusról, kiket itt említ szent Lukács, elég hazugságot írnak felőlük a poéták.”⁷⁷⁸

A gondolatmenetben ezután Enyedi újfent ahhoz a ponthoz ér, melyben a katolikusokat a pogányokkal azonosítja, fenntartva élcélődő beszédmódját.:

„Mint a pápa országában is, ki foggyógyító a szentek közül, ki pestis ellen oltalmaz, ki hideglelést űz, ki tengeren s ki földön őrzi az alá s feljárókat. Honnat is megtetszik ezeknek efféle bálványozó pogányokhoz való hasonlatosságuk, sőt egyenlő voltuk. Mert ha megszámlálnók, minthogy némely bölcs emberek ugyan könyveket írtak róla: Nyilván nem kevesebb szenteket találunk a pápa országában, kiket ők isteni tisztelettel szolgálnak, mint régen a pogányok mennyi bálványt imádtak.”⁷⁷⁹

A beszéd végét nem ismerjük, a 212. prédikációból is csak pár lap maradt fenn. Legnagyobb hiány azonban a híres 213. beszéd, melyet csak az unitárius egyháztörténet íróinak említéséből ismerünk.

Mindenesetre nyomon követhető Enyedinek a korabeli hagyományhoz való kapcsolódása, és kirajzolható a prédikációk mentén a korabeli toposz jelenléte a korpuszban. Azt is jól látjuk, hogy az egészen a 17. század végéig használt egységes prédikációgyűjtemény, nem csupán szétesik a század végére, de el is avul. Fő ok ebben éppen a 16. század kedvelt és fentebb bemutatott sorspárhuzama és az a tény, hogy a 17. század végére a török fenyegetettség kérdése aktualitását veszti. A Habsburg-abszolutizmus és a Rákóczi-szabadságharc kora már más hangvételű prédikációkat kívánt az amúgy is legyengült, marginálissá vált unitárius gyülekezet prédikátoraitól.

4.2. Jeruzsálem pusztulása

⁷⁷⁸ K1, 105 (54r).

⁷⁷⁹ K1, 106 (54v).

Mint láttuk a fentebbi példákban, Kolozsvár Jeruzsálemként való azonosítása visszatérő motívum Enyedi beszédeiben. A téma természetesen nemcsak Enyedi beszédeiben szerepel kiemelt helyen, de „*egész XVI. századi irodalomunkban is szinte paradigmaként példázza a »választott nép« sorsát – a mindenkori jelenhez viszonyítva*”.⁷⁸⁰ Emiatt érdemes kiemeltebben foglalkoznunk a Jeruzsálem pusztulását feldolgozó Enyedi-beszédhelyekkel. Hogy nem a zsidó-magyar párhuzam motívumrendszerének bemutatásakor idéztem az alábbi részleteket, azzal indokolható, hogy bár Enyedi épít a párhuzamra ezeken a szöveghelyeken is, mégsem olyan markánsan, mint a fentiekben. A fókusz máshova kerül. Mivel a korabeli prédikációs hagyomány is különálló témaként veszi elő és használja, egy rövid fejezet erejéig én is így mutatom be. Bár a szöveghelyek száma nem sok és nem annyira kidolgozott, mint egyes kortárs prédikációkban, Enyedi unitáriussá fordítja a motívumot és beépíti a korpuszon átívelő nép- és közösségkoncepcióba. A történet feldolgozására sok példa akad a korabeli prédikációs irodalomban, a különböző felekezetek azonban eltérő argumentációval tálalják azt. A Biblia szövegével párhuzamosan jellemzően Josephus Flaviust tekintik a prédikátorok forrásnak és hivatkozási alapnak. A nyomtatott anyagban már Bornemisza Péternél megtaláljuk a témát mind a *Postillák* IV. részében, mind a *Foliopostillában* a Bellum Judaicum vonatkozó fejezeteinek kidolgozásával.⁷⁸¹ A *Két könyvben* Károlyi Gáspár a melanchthoni hagyományokhoz nyúlva Jeruzsálem és ezzel párhuzamban a magyarok vesztét a bálványimádás büntetéseként magyarázza. Magyar István is leírja Jeruzsálem romlását, Pázmány is adaptálja Josephus Flavius munkájának vonatkozó fejezeteit.⁷⁸² A magyarországi gyakorlatban Advent első vasárnapi és virágvasárnapi evangéliumként is használták a Mt. 21, 1-et, ezért gyakori előfordulása nem minden esetben magyarázható a történelmi eseményekre való érzékeny reflexióként. Enyedi György 213.

⁷⁸⁰ BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, 183.

⁷⁸¹ Részletesen ismerteti Bornemisza ide vágó szöveghelyeit: BORZSÁK István, *Az antikvitás ...*, i.m., 183–200.

⁷⁸² Hasonlóan a zsidó-magyar párhuzam motívumához, Jeruzsálem pusztulása is témául szolgál verses feldolgozásoknak is. Mint Ács Pál a motívumról szólva megjegyzi, „Szilády Áron már 1896-ban figyelmeztetett arra, hogy ezeket a verseket érdemes lenne összevetni Pázmány prédikációjával”. ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*, ItK, 1999/5–6, 551–560. Dömötör Ákos a következő 16. századi protestáns munkákat sorolja fel a motívummal kapcsolatban: „1. Károlyi G. 1563, 64sq. 2. Kulcsár Gy. 1574, 558. 3. Bornemisza P. 1584, CCCXCIX/b. 4. Beythe I. 1584, 307.” DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992, 38.

prédikációja, Jeruzsálem pusztulásának leírása nem maradt ránk. Az unitárius egyháztörténet többször is említi, többek között így:

„Az utolsó prédikáció a Lk. 19 alapján készült s fõntebb már említettük. Ebben Jézushoz hasonlóan, aki a halálba indulva keservesen elsíratta Jeruzsálemet, õ Kolozsvárt siratja el, amellyel nem lesz több találkozása. Íme a híveiért a lelkét is kitevõ pásztor.”⁷⁸³

Josephus Flaviusra és a jeruzsálemi pusztulás megírására pedig ekképen utal Uzoni Fosztó jegyzeteiben, melyek egyúttal a korpusz datálási problémáira is nyomatékosabban felhívják a figyelmet:

„A sok munka idejekorán beteggé tette, de még így is eleget tett kötelezettségének. Az Ézs 13 Babilonról szóló súlyos próféciját két prédikációban, a 143. és a 144. is magyarázta, s a végére azt írta, hogy »Az azután következõket betegség miatt nem tudtam magyarázattal ellátni.«⁷⁸⁴ A prédikációk célja az volt, hogy a háborúra készülő hazát vigasztalja, s hogy a hadi virtusra ösztönözzön. Megszakította azonban ennek kifejtését, hiszen közelgett a húsvét, s jóllehet beteg volt, két prédikációt is írt ennek az ünnepnek az alkalmából: a 145. a Róm 1 alapján szól arról, hogy Jézus test szerint Dávid nemzetségébõl született, míg a 146., a 2Móz 12 alapján szól az év kezdetérõl, és a naptár reformjáról, majd abban az esztendőben vasárnaponként egész nyáron és õszön át prédikált, egészen az 1597-es esztendõ nyaráig. Az õsz beköszöntével, miután Báthory Zsigmond szövetségesével, Scipiójával egyetemben vereséget szenvedett, s az addig történekbõl, továbbá az elszomorító jelenbõl megjövendõlte a haza és a vallás szánalmas pusztulását, mivel oly sokszor utasították el az Isten épp általa közvetített útmutatásait. Enyedi tehát épen úgy elsíratni kezdte hazáját, miként Josephus Flaviusnál egy bizonyos Jézus ünnepnapokon a nép elõtt, továbbá a templomban 7 esztendõn keresztül folyamatosan hirdette ezt, mígnem megköveztetvén, és megkínóztatván ki nem bocsátotta gyászt hirdetõ lelkét. Lásd Josephus Flavius De bello judaico 'A zsidó háború' címû munkája VII. könyvének 12. fejezetét.”⁷⁸⁵

A jegyzetben rögtön a hivatkozásnál torzít az egyháztörténet írója, ugyanis *A zsidó háború* VII. könyve csupán 11 fejezetbõl áll. Emellett, bár a kódex vége sérült, így a 211. beszéd vége és a

⁷⁸³ EUET, 361.

⁷⁸⁴ Ugyanerre a helyre késõbb Kénosi Tõzsér így utal: „Enyedi Görgy beteges természetû volt, a sok munka korán megõrölte. Tisztét azonban betegen is vitte úgyannyira, hogy 1596-ban hozzáfogott Ézs 13 alapján a babiloniakról szóló szomorú jövendölést prédikációban kifejtetni. Kettõt, a 143. és 144. számút meg is írta, de az utolsónál megjegyzi: »a többit nem tudtam elvégezni, mert a betegség meglepett.«” EUET, 365.

⁷⁸⁵ EUET, 360.

212. beszéd nagy része nem szerepel benne, az *1. Kolozsvári Kódex* indexei fennmaradtak a kódex elején. A 213. beszéd sem a *Loci scripturae*, sem a *Loci communes* jegyzékében nem szerepel. Az is kérdéses, hogy a Kénosi Tözsérék által használt kódex, Vargyasi Jakab másolata tartalmazta-e, és ha igen, hogyan. Meglepő véletlennek tarthatjuk, hogy ugyanerre a textusra épül a második triacas 63. beszéde is. A prédikáció elvileg két kódexben, a *3. Kolozsvári Kódexben*⁷⁸⁶ és a *4. Kolozsvári Kódexben*⁷⁸⁷ is szerepelt, ám csak utóbbiban maradt ránk. Lehetséges-e, hogy a hetedik triacast (is) tartalmazó kódexben ez szerepelhetett 213. szám alatt? A ma szövegében is ismert korpuszban csupán egy alkalommal fordul elő, hogy egy textusra különböző beszédek épít Enyedi, minden más alkalommal párhuzamos prédikációkról, vagyis a struktúrán belüli – utólagos – szerkesztési módosításokról van szó. De ha nem is kell feltétlenül azonosítanunk a 63. és a 213. beszédet, érdemes megvizsgálnunk a szöveget. Enyedi itt, a 63. prédikációban szorosan a bibliai idézet magyarázására koncentrált, külső idézeteit történeti érvelésként használta. Többek között Josephus Flaviust is megemlíti, de nem név szerint, csupán a Biblia szövegét alátámasztó históriaként, nem olyan expliciten, mely megkívná az egyháztörténet-íróktól a szerző külön kiemelését.⁷⁸⁸ Ennél sokkal nyíltabban említi például a 202. beszédben Josephust, mikor Krisztus Jeruzsálembé vonulásának előzményeiről beszél.⁷⁸⁹ A város teljes elsíratása pedig bár igaznak vélhető a prédikáció tartalmi leírásával kapcsolatban, de mivel gyakori témáról lévén szó, nem meglepő a prédikációgyűjteményben való felbukkanása. Az sem meglepő, hogy nem teljes kilátástalanságról beszél a prédikátor, hanem a veszedelemről, és mellette a reményről, melyet a megtérés, a bűnbánat adhat. Az is

⁷⁸⁶ A kódex indexében még megtaláljuk a beszédet. A *Loci scripturae*-ben a következőképpen: „Lucae. Cap. 19. Con. 63. Ex eodem loco. Concio secund.” A *Loci communes*-ben: „Dolendum esse de clade patriae”. Az első bejegyzés későbbi szerkesztésnek tűnik. Elgondolkodtató az is, hogy a kódexben több, a Lukács 19. könyvére épülő beszéd nem szerepel.

⁷⁸⁷ A kódex eleje sérült, indexe nem maradt fenn.

⁷⁸⁸ 63. beszéd, K4, 107r: „Rettenetes és utolsó veszedelme íratik itt meg Jeruzsálemnek, mely ígéről ígére, sőt, pontról pontra beteljesedék azonképpen, amint itt vagyon megírva, amint erről a külső históriák is tanúbizonyságot tesznek, és senki ebben nem kételkedhetik, holott szívével jól látja, fülével jól hallja, mit cselekedett az Úr Isten az ő szent és választott népével.”

⁷⁸⁹ 202. beszéd, K1, 21: „*Eredjete ama falucskába, mely ellenbe vagyon*. Micsoda falucska volt ez, az Írás meg nem nevezi. Azért csak hiába tudakoznak az emberek rajta. Mert akik azt mondják, hogy Jeruzsálemet nevezte Krisztus Urunk falucskának, nemhogy akkor falucska volt volna, hanem hogy látja vala lélekben következendő romlását. Ezeknek értelme meg nem állhat. Mert Jeruzsálem soha falucskának nem mondatik. És mikor elpusztula is, nem falucska lőn belőle, hanem teljességgel elvesze. Írja azt Josephus, hogy Jeruzsálem[en] kívül sok falucskák, utcák, hósdatok [a. m. előváros] voltak, azért hihető, hogy ezek közül egyikbe küldte Krisztus Urunk a tanítványokat.”

igaz, hogy Enyedi azonosítja Jeruzsálemet Kolozsvárral, ám emellett korántsem helyezi a motívum továbbfűzéseként önmagát Jézus szerepébe, melyre mintha Kénosi Tözsérék interpretációjuk során utalnának. Nem egy személyt, de általában az unitárius tanítókat, magát az egyházat állítja Krisztus pozíciójába. Érdekes egy kicsit hosszabban idézni itt a prédikáció gondolatmenetét:

„De mi az oka, hogy nem esmérték meg az az időt? Ez, amint ide fel megmondja, hogy elrejtetett volt az ő szemük elől. Miért rejtetett el? Azért, hogy háládatlanok voltak, annak előtte Krisztus Urunk három esztendeig való tanítását és csodatételit csak semminek tartották. Melyből megtetszik, hogy nincs az országok elveszésének és városok pusztulásának egyéb oka, hanem az Isten ígéjének és az ő szolgálói intésének megutálása. Kiért az Úr Isten megvakítja először elméjükben az embereket, azután testükben is külső romlással veri meg, és fogyatja el. Mindezekből micsoda a tanulság?

Bizony, miképpen régentén Zsidó Országban hirdetteté három esztendeig Krisztus által az ő kegyelmét és igaz ismeretét, úgy Erdélyben nem három, hanem egynéhány esztendőől fogva kiáltja az ő szolgálói által, mert az Úrnak nincsen bizonyos, meghatározott idő az Ő kegyelmének nyújtásában, mint az régi prófétáknak idejük és életük megmutatja. És miképpen noha egész Júda országának megtartására küldetett vala a messiás, de főképpen Izraelnek ígértetett vala, mint az Zakariás mondása megmutatja, azonképpen, noha az egész országnak hirdetteté az Isten az igazságot, de kiváltképpen ebben a városban, kiből nem különben, mint egy Jeruzsálemből, vettek egyebek is és tanulták az igazságot. De Jeruzsálem meg nem esmeré az ő királyát, mely vakmerőségéért megsirató, kesergé a Krisztus következő állapotját.

Vajon s nem méltán panaszkodhatnak és sírhatnak-e a jámbor tanítók (kik ez városnak oktatói voltak) ez mostani népeknek vakságán, kiknek minden munkájuk és fáradtságuk csak haszontalan volt.

Vajon s nem mondhatnák-e, hogy nem esmérte meg Kolozsvár az ő békeségére való dolgokat? Meg szokta efféle háládatlanokat az Úr büntetni kétképpen, amint meghallád. 1. vaksággal és testi bátorsággal, melyet köztünk is látunk, mert a felettébb való eszeskedés miatt sokan arra mentek, hogy az igazságnak, az Isten beszédének semmi helyt nem adnak, sőt, hanyatt-homlok minden gonoszságra rámennek.

Ez jel előljáró, de utána vonssza a másodikat is, kiről így szóla Krisztus Urunk: A te ellenségid környül fognak etc. Ezeket Krisztus urunk jó idején, úgy mint 40 esztendővel azelőtt meglátta vala, hogy Jeruzsálemre következnének, de minthogy soha sem volt, soha sem leszen senkinél olyan bőséggel, olyan messze nem láthatunk, hanem mi szemünk eleibe hozta, úgy, hogy ehhez nem próféta kell, hanem csak külső érzékenység, csak nyissuk fel fülünket, szemünket, hogy tetszik, hogy lábunk előtt a veszedelem és pusztulás.

Mit tegyünk tehát? Akárcsak ez mai nap, amint Krisztus Urunk szól, esmérjük meg a mi meglátogatásunknak idejét, adott még egy kis időt, mint a Jeruzsálembelieknek Krisztus Urunk bemenetele után néhány napot. Hallhatjuk és halljuk meg az Istennek intését és penitenciára való hívását, de ha bedugjuk fülünket és a Jeruzsálembelieknek példájukat követjük, ha megkeményítjük nyakunkat, bizony félek rajta, hogy ez a Krisztus próféciája fejünkön telik be. De hogy mi ezt elkerülhessük, fogadjuk meg az jó intést esmérjük meg a mi meglátogatásunknak idejét, hogy az Úr kegyelmébe vegyen, és minden gonosztól megtalmazzon.⁷⁹⁰

Az idézett záró passzusokból jól látszik a prédikáció tónusa. Másrészt az is, hogy az kifejezetten a kolozsvári unitárius gyülekezetnek íratott, mely az unitárius közösségen belül is kulcsszerepet töltött be. (Elgondolkozhatunk itt azon is, hogy ki és hogyan adhatta elő ezt a darabot a másolók közül, ha erre volt példa. Nincs jel arra a szövegben, hogy átszerkesztették, akualizálták volna, ahogy egyes esetekben megtörtént, így más prédikációkban a *várost* falura cserélték stb. Arra sincs jel, hogy a másoló tudatosan megjelölte volna a problémás helyeket. Nem is szerepel ez a beszéd például a *Székykeresztúri Kódex*ben, míg a 62. prédikációt beválogatta a másoló, ezt kihagyta, a következő darab pedig már a 47. beszéd.) Az Enyedi által hozott példasor egyben az erdélyi politikai és egyházpolitikai helyzetről is értesít minket. A beszéd egésze alatt a fejedelemségnek járó kötelességek és az egyháznak járó figyelem között egyensúlyoz a szerző a kettős építkezés során. Két dologból mutatja meg ugyanis az apostol Krisztus könyörületességét: a sírásból és a beszédből. Az első rögtön lehetőséget ad Enyedinek arra, hogy pogány példákkal mutassa meg azt, mennyire tisztelendő az, aki elkötelezte magát

⁷⁹⁰ 63. beszéd, K4, 107v–108r.

hazájáért minden körülmények között.⁷⁹¹ A második tanulság a korabeli egykedvű, a történelmi eseményekkel nem törődő hallgatókhoz beszél.⁷⁹² A harmadik tanulság megemlítésekor nem mulaszt el a háromságvallók ellen szólni.⁷⁹³ Vallási és politikai fejtegetéseiben azt is hangsúlyozza, hogy nem lehet másra hárítani a felelősséget. A közösségen és a fejedelemségben mindenki magáért felelős. Ha egy város eltévelyedik, a másik attól még járhat a jó úton. Kiemeli ezzel Kolozsvár kulcsszerepét és sürgeti hallgatóit arra, hogy figyeljenek a tanításra és cselekedjenek. Ugyanúgy, ahogy korábban említettük, nem fizikai, hanem lelki aktivitásról beszél itt is a prédikátor, emelelt félreérthetetlenül az unitárius vallás „tudományáról”.⁷⁹⁴

A prédikáció bekezdései között megtaláljuk azokat a sorokat is, melyek összecsengenek az EUET-ben található leírással. Ha nem fogadhatjuk el a 63. és a 213. beszéd azonosítását,

⁷⁹¹ A szöveghely így hangzik (63. beszéd, K4, 105r–105v): „Noha az könyörülő ember akárkinek is nyavalyáját szánja, de főképpen az olyannak, aki az ő nemzetségéből vagy. És noha csak egy embernek is nyavalyáján megindul, de főképpen mikor sokaknak, sőt, teljes nemzetének vagy hazájának veszedelmét látja. [...] Melyből 1. tanuljuk meg, mely gonosz és természet ellen való erkölcsük vagy azoknak, akik másnak nyavalyáján örülnek, főképpen pedig akik nemzetükre és hazájukra támadnak és veszedelmére igyekeznek. Mely méltatlan és természet ellen való dolog legyen pedig ez, még a pogányok példája megmutatja. Mikor Themisztoklész az ő hazája jótéteménye felett bosszúsággal illetve, sőt, számkivettette volna, az ő nemzetének ellenségéhez, a perzsiai királyhoz méne és annak megígérte, hogy Görögországot birodalma alá hajtja. De mikor a király megkívánná azt tőle, az szívében megdobbana és hazájának szeretete arra vivé, hogy inkább kész lőn szörnyű halált szenvedni (mert mérget ivék), hogy nem mint nemzetségére támadni. Arisztidész pedig sokkal dicséretesben cselekedék, mert mikor Athénásból, hazájából méltatlan kiűzték volna, összeadvé a kezét és a mennyre feltekintvén, könyörge az Istennek, hogy ne esnék hazájának oly ügye, kiből önála nélkül szűkölködnék és a rajta tett gyalázatot megszanja. Tehát, nem csak istentelenek, de ugyan kiöltöztek azok az emberi természetből, akik nemzetségüknek veszedelmén örülnek és nyomorúságára igyekeznek. Ha azért nem segíthetünk is hazánknak, feleinknek, mégis akárcsak szánjuk és a Krisztus példája szerint sirassuk nyavalyájukat és következő veszedelmüket.”

⁷⁹² A következőképpen szól (63. beszéd, K4, 105v): „Tanuljuk meg innét, hogy mind régen ama pogányok közt való szerzetnek, kiket sztoikusoknak hívtak, s mind mostan az olyan embereknek ítéletek hamis, akik azt mondják, hogy a könyörületességre való indulat és egyéb efféle belső mozgások kárhoztatandók és a bölcs és állhatatos férfiúhoz nem illenek. Mert ím, halljuk (kiben semmi fogyatkozás nem volt) a Krisztus felől, hanem sőt minden tökéletesség lakozott, hogy sírt és kesergett. Nem mondom azt, hogy minden, mindenkor, főképpen a férfiúi pityergésre, avagy felettébb való jajgatás, sírás legyen, mert ez ugyan rút dolog és szidalomra méltó a férfiúban. Hanem ha ki valami nagy nyomorúságért, főképpen a közönséges veszedelemnek jelenvaló voltaért vagy közelgésiért megszorodik és könnyet hullat, ezért nem méltó kárhoztat[tni], mert az emberi természetben ez ugyan be vagy oltva, amint Krisztus Urunk példája megmutatja.” Erre a gondolatsorra épül számtalan példával a 195(?) utáni beszéd is Sz-ben.

⁷⁹³ 63. beszéd, K4, 105v: „Mely mondasokból megtetszik a mivelünk ellenkező atyafiaknak hamis értelmük, kik a Krisztust örök Istennek és azonnak mondják lenni, ki az Atya. Mert aki örök mindenható Isten, nem könyörög az senkinek, hogy megszabadítsa a halálból, sem pedig az sírás nem illik ahhoz. Mert még a pogány bölcsek is megértették azt, hogy a mindenható Istenhez nem fér a bánat és siralom, hanem mindenkor örül és vidág az, aki mindenkinek teremője.”

⁷⁹⁴ 63. beszéd, K4, 106r: „Második dolog ez: Hogy nem illik az üdvösség dolgában másra nézni, és mástól várni az eszes embernek, ha veszi-e más a tudományt, avagy nem, hanem ki-kí mind ő magára viseljen gondot. Ha nem veszi a fejedelem, nem veszi imez vagy amaz ország, imez vagy amaz város, vegyed te, mind magáról ad számot és másnak hitetlensége tégedet sem meg nem ment, nem üdvézít.”

az Enyedi és prédikációi köré épített és megingathatatlan pátoz fénvét veszti, hiszen a második triacasban szereplő prédikációkat a mai álláspont szerint 1593–1594 körül írta szinte egytől egyig. Ha egyelőre nem tudjuk is megfejteni a 213. beszéd rejtélyét, el kell gondolkodnunk a korpusz struktúráján. A második triacas beszédei kulcspozícióba kerülnek a történelmi aktualitás vizsgálata során, hiszen ezek az évek jelzik a tizenötéves háborúban Erdély mellékhadszíntérré válásának előestéjét, mikor nem csupán a fejedelemségen belüli súlyos politikai és vallási konfliktusok, de a környező országokban növekvő és katonai összeütközésig jutó feszültség is érezteti hatását. A következő sorokat olvasva nem tudunk elvonatkoztatni sem a háborútól, sem attól, hogy a sorokat esetlegesen a „törökös” főurak 1594-es kivégzésére tett utalásként értsük. Jellemző Enyedire ez a bizonytalan utalási mód, nem csupán prédikációiban, de például leveleiben is,⁷⁹⁵ ezért biztosra vehetjük, hogy nem szövegtorzulásról van szó, hanem a szerző intenciójához még mindig közel álló szöveghez:

„Mintha azért itt [Jézus] azt mondaná: Noha ez ideg hiába fáradtam köztetek és immár többé nem prédikálok, nem tanítok nálatok, mert engemet most megöltök, de mégis kérlek, hogy gondolkodjatok megmaradáatok felől. Honnat a tökéletes tanítóknak és minden állhatatos embernek tisztí megmutatódik, hogy ha szinte bosszút tesznek rajta is, és előtte látja halálát is, mégis az ő tiszt és hivatalja szerint viselje magát, akkor se felejtse el rendit. Mert mivel-hogy azelőtt is mindenkor penitenciára hívta vala őket, most is utolsó órájának idején ugyan tanítja és inti.”⁷⁹⁶

Ha a datálást figyelmen kívül hagyjuk (mivel se pro, se kontra nem tudunk teljesen biztos érveket felhozni), nem jut-e eszünkbe inkább Dávid Ferenc, Hunyadi, Demeter vagy Jacobus Palaeoogus alakja inkább, mint a betegeskedő Enyedi György? A beszéd második részében a büntetésről beszél a prédikátor, melynek, mint a fentebbi idézetekben is olvastuk, első lépcsője az, hogy az igazság elfedeztetik az emberek szeme elől. Ez a korabeli vallási vitákban sokat és minden felekezet által használt érv, így nem meglepő felbukkanása, a szépen kidolgozott gondolatmenetben fókuszpontra kerülve különlegesen hatásos. Enyedi beszédeiben óvatosan helyezi magát, vagyis a beszédet mondó aktuális prédikátort a próféta szerepébe. A tanító apostol, a példát bemutató beszélő karaktere azonban helyére teszi a szövegrészeket, melyeket az egész

⁷⁹⁵ Erre való utalást ld. pl. SEBESI Pál, *Enyedi György unitárius püspök levele Creker (Krecherus) Dániel besztercei jegyzőhöz*, KM, 1974/2, 102: „Enyedi György püspök levelének jellegzetessége a mostoha idők diktálta óvatosság. Sehol sem írja le az unitárius szót, aláírásában pedig nem említi meg egyházi tisztségét.”

⁷⁹⁶ 63. beszéd, K4, 106v.

prédikációgyűjteményben fel-felbukkanó kulcsszavakra, a *bölcsességre*, az *igazság keresésére* és *megértésére*, valamint a *bűnbánatra* helyezi.

Visszatérve a 3. *Kolozsvári Kódex* Loci scripturae-jének második lapján lévő, konkordancia-listának tűnő bejegyzések között található megjegyzésre⁷⁹⁷, miszerint a 63. beszéd (vagy az ennek kapcsán idézendő más beszéd) egy ugyanarról a textusról szóló darab második prédikációja lenne, bár a 62. beszéd textusa eltér, érdemes megvizsgálnunk annak példaanyagát és tartalmát ennek a beszédnek tükrében. A Mt. 24, 6-ra épülő beszéd tematikájában egybeeseng az utána következővel.⁷⁹⁸ A Jeruzsálem templomának romlása előtt való jelekről szóló tanításban a prédikátor részletezi és magyarázza a Krisztus által megmutatott jeleket, melyekből a tanítványok megláthatták, hogy a város veszte közel van. Krisztus a következő jeleket számlálja elő: „1. A gonosz hírek. 2. A közönséges csapások. 3. Az Isten szolgáinak nyomorítása. 4. A sok istentelenségnek és mindenféle vétkeknek eláradása.”⁷⁹⁹ Az első jellel kapcsolatban kétféle viselkedésről beszél. Azokról, akik a rossz hírek hallatán megrémülnek, és nem törődnek többé hivatalukkal (rámutat itt a prédikátorokra és azok kötelességeire is),⁸⁰⁰ és azokról, akik semminek veszik a híreket, mert nem hisznek abban, hogy velük is hasonló történhet.⁸⁰¹ A közönséges csapások között a hadat, döghalált, éhséget és földingást említi, „kiket az ember nem csak hírrel hall immár, hanem ugyan szemével lát, azért keservesb az első jegynél.” A harmadik pont lehetőséget ad arra, hogy nyíltan beszéljen (újfent) a prédikátorok dol-

⁷⁹⁷ „Ex eodem loco concio secundo.”

⁷⁹⁸ Textusát Sz teljes terjedelmében idézi: „Hallotok hadakat és hadaknak híreit, de meglássátok, hogy meg ne háborodjatok, mert szükség mindezeknek meglenni, de még akkor nem leszen vége. Mert támad egyik nemzetiség az másikra, és az ország országgra. És lesznek éhségek, döghalálok, és földindulások minden helyeken. Mindezek pedig csak kezdeti lesznek az nyomorúságoknak. Akkor megnyomorítnak titeket és megölnék és meggyölölnek titeket az én nevemért minden népek. És akkor sokan megbotránkoznak. Egyik az másikat elárulja. És egyik az másikat gyűlöli, és sok hamis próféták támadnak, kik sokakat elhitetnek. És mivelhogy az bűn megsokasodik: az atyafüi szeretet is igen meghidegül sokakban. De az, ki végig megmarad, az üdvözülni.” 62. beszéd, Sz, 390 (290).

⁷⁹⁹ 62. beszéd, K4, 101r.

⁸⁰⁰ 62. beszéd, K4, 102r: „Ez ilyeneket bátorítja itt Krisztus Urunk, hogy ne csüggedjenek mindgyárast el, ne haljanak el, ha mi gonosz hírt hallanak, hanem az ő tiszteketben attól híven eljárjanak. Minthogy az Krisztus az ő apostolainak, akiknek ezeket beszélé, meghagyta vala, hogy az Evangéliumot hirdessék, de ők hallván, hogy had támad, és imitt-amott harcok lettenek, megcsökönyhedtenek volna hivatalukban, azt gondolván, hogy jobb volna most kinek-kinek megmaradására gondot viselni, hogy nem prédikállani. De azt hagyja Krisztus Urunk, hogy efféle hírek meg ne tartóztassák őket az ő hivataljukról.”

⁸⁰¹ 62. beszéd, K4, 102r: „Ez ilyeneknek ad tanulságot imez igékben: De nincs még vége etc. Azaz, mi nem csak ebbe múlik el a dolog, nem csak ebbe áll meg a veszedelemnek felindulása, nem csak hírrel kezdetik hallani az szomszédságnak veszedelmét, hanem közelebb száll hozzatok és csak első grádusa ez a nyomorúságnak, mert a gonosz hír csak az eleje a nyavalyának. Mert miképpen örül ember, mikor jót hall, akképpen megszonytolodik, mikor gonosz és keserves dolgokat hall.”

gáról és arról, hogy „Semmi az Úrnak haragját úgy fel nem gerjeszti és a veszedelmet az istentelenekre úgy nem sietteti, mint a jámbor tanítóknak üldözése és vérük kihullása, ontása [...]”.⁸⁰² A magyarázatban előkerül a választott nép gondolata, valamint hogy Isten megbünteti azokat, akik választottaira támadnak. Az adott passzus konklúziója, hasonlóan az előbbi beszédhez, könnyen ráilleszthető a korabeli állapotokra, azt nem csupán elrettentő, de aktualizált példaként állítja a hívek elé:

„Melyekből és ehhez hasonló sok példából és mondásokból nyilván vagy, hogy valamikor ez világ megdühödvén, üldözi, kergeti az igaz tanítókat, de akkor ugyan sietteti és vonssza reá az Istennek büntető ostorát és az utolsó veszedelmet. Az oka pedig ennek ez, mert mikor immár az emberek úgy elmerültek a gonoszságban, hogy szinte alkalmasok a büntetésre, akkor a tanítók az ő tisztek és hivataljuk szerint megfeddék a bűnről őket. Amazok azt el nem szenvedhetik, hanem arcul támadván a prófétákra, vereséggel, gyalázattal illetik és gyakran meg is ölik, kit az Úr semmiképpen aztán el nem szenved, hanem bosszút [áll] az ő szolgálóinak nyomorúságukért és vérekért.”⁸⁰³

Utal rá Enyedi ebben a beszédben is, hogy egyéb históriákból is bemutatathatná Jeruzsálem pusztulását, ám átlép ezen arra hivatkozva, hogy egyrészt nincs idő rá, másrészt senki sem kételkedik ezeknek a történeteknek a hitelességében:

„Hogy pedig ezek a jegyek és a többi is [...] Jeruzsálemnek és Júda országának veszedelme előtt az zsidók közt meglettenek, könnyű volna a históriákból renddel mind megmutogatnunk és bizonyítanunk. De mivelhogy ezzel most nem mulatozhatunk, holott ugyan nem igenis szükség, mert ezekben, úgy hiszem, hogy nem sokan kételkednek, lássuk meg im[m]ár, micsoda tanulságokat vehetünk magunknak innét.”⁸⁰⁴

Jeruzsálem siratására és az explicit igehelyre hivatkozik gondolatmenete végén is Enyedi:

„Mert a jövő dolgoknak azelőtt való megőrzése és eszébe vétele nem a tunyáknak és ostobáknak adatik, hanem akik szerény elméjük és szorgalmatosok. Jóllehet, volna némelyeknek elég elméjük néha a jegyeknek megismerésére, de mivelhogy istentelenek, és az

⁸⁰² 62. beszéd, K4, 103r.

⁸⁰³ 62. beszéd, K4, 103r–103v.

⁸⁰⁴ 62. beszéd, K4, 104r. A szöveg helye ugyanígy, pontos hivatkozás nélkül szerepel Sz-ben is (62. beszéd, Sz, 302.)

Úrnak gondviselésében kételkednek, nem akarják érteni, vagy ha értik is, külön magyarázatra vonsszák, mert nincs tökéletes hitük. Ezért siratja vala Krisztus Urunk Jeruzsálemet Luc. 19. *Vaj ha megismerted volna, akárcsak etc.*⁸⁰⁵

Ugyancsak Jeruzsálem pusztulását említi fel a prédikátor a 22. számú prédikációban, melynek címe De Apostasia. A beszéd elején az emberben lakozó ördögről és ennek módjairól ejt szót:

„Mert hogy megértse, az ördög kétképpen lakozik az emberekben, egyképpen mikor személye szerint, mikor voltaképpen az ember testében fészket ver, onnat kifelé jövendőt mond, és csuda dolgokat cselekedik. [...] Másképpen lakik az emberben hatalmával, gonosz és fertelmes indulatok, gondolatok által.”

E második állapotot pedig mi máson, mint a zsidó népen példázza Enyedi, és hamar eljut a prédikációgyűjteményben szintén sokat emlegetett szőlőgazda történetéhez.

„Itt immár jelenti meg Urunk az hitetlen és gonosz, háládatlan nemzetségnek büntetését és jutalmát, kit másutt imigyen magyaráz meg: Az király megharagszik és hadat készít, és az háládatlan, gonosztevő embereknek házukat felgyújtja és magukat elveszti, és az menyegzőbe jámborokat híva, és az szőlőjét más mívesnek adja. Ez pedig megteljesedik az zsidókon, mikor az római császár hada által az Isten Jeruzsálemet felgyújtatá, az szent Templo mot városával együtt megégetteté, az országot elpusztítá, és az egész földön, mint Mózes által nekik megmondta vala, széjjel hányatá őket, hogy immár sem városuk, sem országuk, sem királyuk, sem semmi bizodalmas helyen való lakásuk nincsen. Így lőn gonosztul dolguk, hogy nem mint annak előtte.”⁸⁰⁶

A negyedik pontban a zsidók helyett az olajfába oltatott új ágakról, új kiválasztottakról beszél, akiket bármikor lenyeshet az Úr. Ennek egyik fő oka az, hogy eltévelyednek az igaz tudománytól és a prédikátorokat megölik:

„Sokan megbotránkoznak. Ennek az oka ez: Mert látjuk azt, hogy az igaz tanítókat megölik, kergetik a hitetlenek és hogy mindgyarást mennykövel agyon nem üti őket az Úr Isten, kételkedni kezdnek az igaz tudományban. Innét következik aztán a több vétkek, kikről szól: hogy elárulják egymást s gyűlölik. Mert amely kötél őket azelőtt összecsatlotta, tudniillik az igazságnak ismerete és vallása, az elszakadott, és így az előbbi szeretet helyébe gyűlölség

⁸⁰⁵ 62. beszéd, K4, 104r.

⁸⁰⁶ 22. beszéd, K2, 111r (220).

száll szívükbe. 3. Mivelhogy az igaz tanítókat elfogyatták az igazmondásért és jó tanításért, támadnak hamis próféták, kik eszekbe vevén azt, hogy az igazmondás nem kedves, szabják magukat az istentelen embereknek erkölcsükhöz, és kedvük szerint prédikálnak nekik, és ez az oka kedves lészen tanításuk. Sokakat, úgymond, eltévelyítenek. Mert szájuk ízint lészen a tudomány. Ezekből, mint egy kútfőből aztán árad és foly ki minden gonoszság, mert aki-nek szíve hamis tudománnyal és hamis értelmekkel rakva, attól semmi jó nem származhatik, mert az szív, minden gondolatoknak, beszédeknek és cselekedeteknek eredete és oka, amint tanít Krisztus urunk.”⁸⁰⁷

A tanulságok közül az erkölcsi megjobbuláson kívül a kérdés aktualizálását követve érdemes egyet kiemelni, mely röviden visszatér a próféták és tanítók büntetésének kérdésére: „Ami a harmadik jelt nézi, hol lehet az igaz tudománynak és tanítóknak megutálása, nyomorgatása és csúfolása nagyobb, mint köztünk? Majd ugyan szitoknak tartják csak a nevét is a tanítóknak.”⁸⁰⁸ A prédikáció utolsó passzusa híven visszhangozza nemcsak a korabeli koozsvári politikai és egyházi helyzetet, de a zsidó–magyar párhuzam motívumait is:

„Végezetre, hol lehet több tévelygés, pártolás és árultatás, gyűlölség, és az szeretetnek teljességgel meghűlése, elfogyása, mint most köztünk. Nemhogy az idegenek ellen, de a mi tagunk, vérünk, atyánkfiai ellen is készek vagyunk perpatvart, hamis vádlásokat gondolkunk, és veszedelmekre igyekeznünk. Ezek valának pedig, akikért az Szent Isten az ő kedves és szerelmes népét (kit elsőszülöttének nevez) elveszté, pusztítja, és ilyen preambulumi, előljáró jelei valának az Jeruzsálem utolsó veszedelmének. Azt mondogod-e, hogy minekünk elengedi, avagy hogy nekünk ezek jókat jegyzének? Bizony nem olyan az Isten, mint az ember, nem változandó, nem személyválogató. Ha a természet szerint való olajfának nem kedveze, bizony tenek[ed], vadfának sem kedvez. Megyünk tehát? Bizony nincs több utunk, és a megmaradásra való tanácsunk életünknek megjobbításánál. Térjünk meg, térjünk meg a mi Urunkhoz, Istenünkhöz, és eltérít, vagy elhalasztja veszedelmünket etc.”⁸⁰⁹

⁸⁰⁷ 62. beszéd, K4, 103v.

⁸⁰⁸ 62. beszéd, K4, 104v. Sz-ben: „Az mi az harmadik jelt nézi, reád hagyom, te magad tégy ítéletet. Hol lehet az igaz tudománynak, tanítóknak feljebben való megutálása, megcsúfolása, mint miköztünk? Majd ugyan csak szitoknak tartják immár az nevét is az egyházi embernek.” 62. beszéd, Sz, 304.

⁸⁰⁹ 62. beszéd, K4, 104v.

Jeruzsálem pusztulásáról beszél a 195(?) beszédben is, melyben a Jeruzsálem elveszését megjövendőelő prédikátorok között Krisztus utolsó figyelmeztetését és a város elsiratását is előhozza, a következőképpen:

„Példánk minekünk erről az mi urunk, Jézus Krisztus. Mert noha őtet is szidalmazák, üldözik, kergeték az zsidók, és főképpen az Jeruzsálembeliek, mégis, szinte akkor is, mikor immár tudja vala, hogy az mészárszékre megyen és utolsó bejövetelekor érti vala, hogy őtet hamisa megfogják, megszentenciázván szörnyű halállal megölik, mégis, mégis lélekben jól látná az úr Jézus Krisztus az városra következő utolsó romlást, pusztulást, iszonyú veszedelmet. Nem ömagát, hanem az várost siratá meg keservesen, mikor azt mondá: Ó, Jeruzsálem, Jeruzsálem, ki megöled az prófétákat, az kik tehozzád küldöttek, mennyiszer akaralak tégedet, mint az fiastyúk szárnyam alá bevenni, de te nem akarád, vaj, ha megismernéd, bátor csak ez mai nam az te meglátogatásodnak napját, el nem vesznl.”⁸¹⁰

Bár nem pontos, de elég konkrét utalást tesz a prédikátor itt is az erdélyi városokra és Kolozsvárra, nem hagyván ki a lehetőséget, hogy a pápások felé is szúrjon egyet:

„Azért ne dicsekedjék, ne biztassa magát semmi ország, semmi város, se szentségével, se ereklyéivel, templomával, se igaz tudománynak hirdetésével, akár Róma, akár Erdély se Erdély országban akármelyik város, mert bizony soha nincs ott az Istennek lakása, ahol sok gonoszságok esnek, sőt, az Úr Isten az olyatén helyen mindeneket összeront.”⁸¹¹

A másoló által két részre osztott beszéd második felében már Jeruzsálem (és Erdély) pusztulásáról ír a prédikátor, hosszan ecsetelve a pusztulás és nem utolsó sorban az elbizakodott vezetők és katonák bukását és elvesztét. Ezt írja Erdélyről:

„Magas helyre ültette és becsületessé [tette] az Úr Jeruzsálemet, Júda országát. Látókat és igaz prófétákat támasztott vala benne, de mint jára, bizonyára úgy alászálla, hogy mind ez ideig is fel nem emelkedhetik. Vajon s nem így vala-e állapotja Erdélynek? Bizony, Erdélyben is támasztott vala az Úr igaz prófétákat, becsületessé tette vala Erdélyt, mint Júda országát. Látókat támasztott vala benne. De bizonyára immár annyira alá kezd szállani, hogy nem hegynek, nem magas helyen állónak, hanem völgynek, látásnak völgyének méltán nevezethetik Jeruzsálemmel együtt. Megizené az hatalmas Úr Isten, mind jegyei, égbeli és

⁸¹⁰ 195(?) beszéd, Sz, 372.

⁸¹¹ Uo., 373.

földön való jegyei és sok csudatétele által, s mind jámbor szolgálai által, hogy megver, megbüntet az gonoszságért. De vajon s mint vennék az emberek, csak csúfságnak és nevetségnek tarták, erőssen zörgenek, tegzelődének, regzelődének, sok heábavaló beszédek szólnak az Úr ellen. De, úgymond, vaj, kitömött[?] népe vagyon Erdélynek. Kicsid ország Erdély, de nincs mása széles ez világon? Erős utai vannak mindenfelől, nemkülönben mint egy erős kerített város. Annak felette oly erős havasok, kősziklák, sóbányák, vasbányák, erős helyek vannak benne, hogy nincs az ég alatt annyi és oly erős nép, az ki minekünk árthatna és ezekből kivehetne, ha mi történik is. De jöjjön[?] el csak az ellenség, meglátják, hogy nem bújunk el, nem megyünk a ház héjára, megmutatjuk fogunk fehérít. Jöjjön el csak, Istenre mondom, imígy s amint vagyunk, hap[z]soljuk le őket. Jer, igyunk, társ, lakjunk vígan, ki bánthatna minket?”⁸¹²

A katonák fogságba esését és a nép jajgatását és könyörgését megírva mutatja be ezután Enyedi, hogy úgy, ahogy a zsidókon és Jeruzsálemen, úgy Erdélyen és Kolozsváron is be fog telni Isten haragja. A beszéd végén felszólítja a híveket, hogy bűneiket vessék el, testi és lelki „gennyedtségét, fekélyét” mindenki törölje le, mert ha nem teszi és nem kéri az Úr segedelmét, el kell vesznie neki is és a városnak, fejedelemségnek is. A beszédben nincs utalás Josephus Flaviusra, sem egyéb külső forrásra, emellett látszik, hogy a beszédválogatás jól átgondolt tematikus gyűjtemény, mely Isten türésére, büntetésére és kegyelmére épített struktúrában bontja ki a prédikációkat. Ezt a beszédet ugyanis a 80. zsoltárra épülő darab követi. Nem tudjuk azt sem, mivel a 195(?) beszéd és annak második fele csak a *Székelkeresztúri Kódex*ben maradt fenn, hogy mennyire nyúlt bele a másoló a szövegbe. A más változatokban is ismert darabok alapján feltételezhetjük, hogy viszonylag hűen követte az eredetijét, ám hosszabb, nem Enyédinek tulajdonítható betoldást találunk a szétválasztott beszédek első részének végén és második részének elején, valamint a példaanyagban, így egy helyen többek között a „boldog emlékezetű” Bocskai Istvánra⁸¹³ hivatkozik a másoló, vagyis a megjegyzés biztosan 1606 decembere, Bocskai halála után került a prédikációba, és a szabadságharc katonai sikereire reflektál.

⁸¹² 195(?). utáni beszéd, Sz, 241–242 (381–382).

⁸¹³ 195(?). utáni beszéd, Sz, 240 (380): „„De mindazáltal az készülletnek és az külső eszközöknek is erősségükben is ő magukban és maguktól semmi haszna és ereje nincs. Az Istennek segítsége pedig és jó kedve minden hadiszerszám nélkül elegendő az győzelemre. Miképpen ezt számtalan sok példákkal könnyű volna megbizonyítani. Kiről ha meggondolkodunk, úgy tetszik, hogy talám akárki közülünk elég bizonyyságot talál amaz boldog emlékezetű fejedelem, Bocskai István által. Tudod-e, mely csudálatosképpen szabadíta meg az Úr ellenségünkötől? Immár ugyan teljességgel odavalánk. De nem lőn az Úrnak módja az megszabadításban. Azért Szent Isten kegyelméből, ha lehet s módunk vagyon benne, jó mind az kettőt összekapcsolni.”

Jeruzsálem pusztulására utal ezen túl a 201. beszédben is a prédikátor. Itt a szombat megtartása és a hadakozás, valamint a babonáság kapcsán a következőket mondja:

„Sőt, némely historicusok azt írják, hogy soha a rómaiak, sem Pompeius, sem Titus Jeruzsálemet meg nem vehette volna, ha szombatnap nem ostromlották volna, amikor a zsidók nem mertek fegyvert fogni és harcolni. Melyekből megtetszik, a babonáság mely veszedelmes.”⁸¹⁴

Az adott leírás szerepel többek között Josephus Flaviusnál is, aki több helyen utal arra, hogy a szombat megtartása és a papok makacssága miatt esett el Jeruzsálem.⁸¹⁵ A dolgot a prédikátor azonban nem az unitáriusokra vonatkoztatja, hanem nyíltan a katolikusok ellen fordítja. A következő idézet utalásait könnyedén értelmezhetjük Báthory Zsigmondra és egyéb nemesekre:

„Ez világ pedig és ez világnak papjai csak efféle encsenbencsben helyeztették az üdvösséget, és nagyobb véteknek tartják, ha az ő agyukból találtatott szerzést szegi meg valaki, hogy nem mint ha az Úr parancsolatja ellen cselekedik. Ha ki nyilván való orvgyilkos, azt nem hogy büntetnék, de inkább pártját fogják. Ha ki nyilván fertelmes parázna, önáluk tiszta. De ha ki pénteken húst ennék, azt mindgyárast készek megégetni. Etc.”⁸¹⁶

Bár nem találunk konkrét Flavius-adaptációt a püspök beszédeiben, úgy tűnik, hogy Enyedi elszalasztotta a kínálkozó alkalmat arra, hogy egy antik történelmi munkát kézzel foghatóan beledolgozzon a prédikációkba. Mégis, úgy hiszem, meggyőzően mutatták az idézett példák azt, hogy igenis dolgozott Josephus művével és épített a közönség tudására, ha nem is explicit hivatkozott a műre. A Jeruzsálem pusztulását és annak előjeleit kibontó, említő beszédek általában a bibliai forrásokra koncentrálnak, az elbeszélésmód nem egyedi, mégis, kulcsa aktualizálás és a zsidó-magyar párhuzam használata. Elmarad azonban az apokaliptikus vízió, a teljes

⁸¹⁴ 201. beszéd, K1, 15.

⁸¹⁵ Pompeius támadásáról így ír Josephus Flavius: „Ekkor történt, hogy sok pap, ámbár látta, hogy az ellenség kivont karddal rohan rájuk, rendíthetetlenül folytatta a szent szolgálatot; ott gyilkolták meg őket, amint éppen bemutatták az ital- és füstáldozatot; ezeknek fontosabb volt az istentisztelet, mint a tulajdon életük. [...] 12000 zsidó pusztult el így; a rómaiaknak csak néhány halottjuk volt és számos sebesültjük.” Josephus FLAVIUS, *A zsidó háború*, ford. RÉVAY József, Gondolat Kiadó, Budapest, 1964, 19. Majd később így ír: „Ugyanis, ha meg akarjátok szentelni a szombatot, és nem vagytok hajlandók dolgozni ezen a napon, akkor nagyon könnyen rajtaveszthettek, mint ahogy Pompejus is azért győzte le őseiteket, mert az ostromot főképpen olyan napokon folytatta, amikor az ostromlottaknak ünnepük volt.” Uo., 94. Stb.

⁸¹⁶ 201. beszéd, K1, 18.

beszédben kifejtett nagyszabású allegória. A példa és forráshasználat megmarad a bibliai szöveg magyarázatához kapcsolódó érvelés történelmi forrásokkal való megtámogatásánál. Adódik ez egyrészt abból, hogy a más szerzők által színesen, bőven és elrettentésképpen leírt szenvedések ecsetelése Enyedinéél teljesen hiányzik, másrészt, és főképp abból, hogy nem lendül át azon a határon, mely a megállíthatatlan pusztulást kénytelen megmutatni, és analógiaként használni. Mindig és minden helyzetben a közelgő veszedelmet, a közösség feje felett lebegő veszélyt írja le, ami ellen a lélek megjobbításával, bűnbánattal, az igaz hitre téréssel még tenni lehet, azt el lehet fordítani a fejedelemségről, a városról. Az idézett gondolatmenetekből látszik, hogy a korszakban használatos két pillért hangsúlyozza érvelésében maga Enyedi is. Az egyik a hit, a másik a bűnbánat. A hitetlenség bűnének taglalásakor bár pontosan kiolvasható a háromság hívők, pontosabban a katolikusok bírálata. Azonban Enyedi a gondolatmenetébe nem csupán a hitbeli különbségekről beszél, hanem sokkal precízebben, az igaz tanítók üldözéséről, mely a korabeli erdélyi viszonyok közt sokkal erősebbé teszi argumentációját. A másik pillér, a bűnös élet említése és a hívek felszólítása a bűnbánatra szintén jól ismert retorikai elem volt a Jeruzsálem-beszédekben. Erre hívja fel a figyelmet Bitskey István is, aki Ács Pál gondolatmenetével polemizál. Ács maga Klaniczay Tibort idézi, aki *Zrínyi*-kötetében megjegyzi, hogy „Pázmány szerint tehát csak kizárólag az eretnokség az a bűn, amely istennek pogány nép közbejöttével végrehajtott bosszúját felidézheti”.⁸¹⁷ Láthatóan azonban összetettebb a beszédek bűnlajstroma. A Bitskey által idézett szerzők, így Pázmány és Magyarai mellé Enyedi is odakerülhet, ugyanazt a retorikai fegyvertárat az unitárius oldalon használó és a magyarság (és Erdély) sorsáért aggódó prédikátorként.

⁸¹⁷ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, in *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 21. A Bitskey által bírált szöveg hely: ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*, ItK, 1999/5–6, 554. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 102.

Összefoglalás

Összefoglalásomat egy hosszabb lélegzetű monográfiához és egy teljes szövegkiadáshoz tartozó új előszóval kellene kezdenem. Szerénytelenség lenne azt mondani, hogy egy teljességre törő összefoglalót adtam az olvasók kezébe. Ennek ellenére remélem, hogy Enyedi György prédikációgyűjteményének áttekintése megmutatja, hogy gazdag korpusszal van dolgunk, melynek szöveghagyománya az egyik legbonyolultabb a korabeli magyar nyelvű prédikációs anyagban. A dolgozatban azt is próbáltam bemutatni, milyen lehetséges utak kínálóznak a további elemzésekhez és vizsgálódásokhoz, s ezek eredményei hogyan egészíthetik ki és támaszthatják alá a már elkezdett kutatásokat.

A disszertációban egy eddig csak részlegesen feltárt korpusz szövegalkotási és szöveghagyományozódási módjainak vizsgálatára, textológiai és tematikai áttekintésére vállalkoztam. Az elemzés során két szövegréteg elkülönítésére tettem kísérletet. Az egyik az Enyedi által alkotott, a másik a másolók által teremtett, hagyományozott, módosított szövegréteg.

A korpusz feltárásának ösztönzője nem a romantikus szövegszeretet. A textológiai elemzés és leírás fő kérdése a szövegtörténet és szövegleszármazás: a püspök életművén belüli kompiláció kérdésköre, a hagyományozódás során való megőrzés és alakítás problematikája, a 16. század végi és 17. századi erdélyi klerikus réteg műveltsége, az orális és írott hagyomány korpuszra gyakorolt befolyása. Másodlagos célkitűzésem volt annak vizsgálata, milyen interpretációs eljárásokkal értelmezhető a 16–17. századi prédikációs irodalomban Enyedi prédikációinak anyaga, és miként alkalmazták a szövegeket időszakokban, különböző egyházszerkezeti és politikai helyzetekben.

A prédikációgyűjteményen keresztül olyan vallási irányzat kevésbé ismert szöveghagyományába tekinthetünk bele, mely a 16. század végi domináns szerepe után viszonylag gyorsan marginalizálódik, kerülendővé, sőt, üldözendővé válik. A gyűjtemény és általában az unitárius prédikációk esetében kizárólag kéziratos hagyományozódásról beszélhetünk. Ez az egyik oka, hogy az irodalomtörténeti kutatásokban a korpusz háttérbe szorult, a katolikus és egyéb protestáns felekezetek nyomtatott prédikációs mintakönyvei és segédkönyvei árnyékában nemhogy nem kapott elég figyelmet, de szinte teljesen kikerült a kutatott források csoportjából.

A magyar nyelvű prédikációtörténet e kiemelkedő szövegegyütteséről röviden a következőket mondhatjuk el. A hagyomány szerint 213 elkészült, írásba foglalt prédikáció fennmaradt része ma tíz17. századi kódexből ismert. A korpusz nem tartalmaz szerzői előszót, szerzői változat csak egyetlen esetben maradt ránk, ez is latinul. A források alapján a szerzői szöveget nem lehet helyreállítani, nem rekonstruálható a szövegleszármazás és a másolatok egymáshoz való viszonya. A már 1598-ban létező, ideálisnak tekinthető szövegegyüttes mind struktúrájában, mind tartalmi elemeiben sérült és formálódott, kényszerű folklorizálódáson ment keresztül a másolási periódus során. A prédikációgyűjtemény felépítésének és szerkezetének (beszédszámozás, triacas-struktúra, centuria-struktúra), beszédgyűjtemény strukturális hálóját szilárdító, különböző erősségű (emlékeztető funkciójú, kollektív és lokális) hivatkozásoknak, a beszédeknek, a datálási lehetőségeknek, a kódexek állapotának, tartalmának lehetséges használatának, a textusoknak, a bibliai és egyéb idézeteknek a vizsgálata során próbáltam felvázolni a beszédgyűjtemény lehetséges eredeti szerkezetét és a szöveghagyományozódás útjait. Ezeknek az adatoknak a segítségével közelebb juthatunk a lehető legpontosabb szerkezeti rekonstrukcióhoz. Az új beszédvariánsok, valamint az újrarendezett kódexek és korpusz alapot kínálnak a prédikációgyűjtemény leírásában található, régóta evidenciaként kezelt részletek újragondolására.

A gyűjtemény teljes anyagát áttekintve jelenleg nem tudjuk, milyen rendezőelv szerint állították össze (Enyedi, valamint követői) a beszédek mai sorrendjét. A prédikációkat tematika szerint emellett több csoportra oszthatjuk. A nagy ünnepekre szánt prédikációk mellett megtalálhatók az alkalmi jellegű, hitvitai, temetésre, zsinatra szánt, különböző politikai helyzetben elhangzott beszédek. Ugyanígy a könyörgő, könyörgésre tanító, a házasságról, a vásárolásról, a naptárról, a katonákról szóló, a mély filozófiai alapvetéssel bíró darabok. A korpusz jellegzetessége a különböző társadalmi osztályok helyes és helytelen viselkedésének folyamatos magyarázata és kommentálása. Bár a szövegeken látszik, hogy minta-szerepük miatt sok egyszerűsítés, a napi szóbeliségtől való eltávolodás történt a prédikációk lejegyzése közben, még így is a korabeli társadalomábrázolás fontos forrását jelentik. Az igazsághoz való viszony fontossága (a királyokról, fejedelmekről, bölcs bírókról és prófétákról, a tanítók szerepéről és az egyén bölcsességéről szóló beszédek), a korabeli helyzetnek a múlt példái között való ke-

resése és azok a közösségre való vetítése mind olyan tematikus fogódzót biztosítanak a korpuszban, mely segítségével a szövegegyüttesnek a korabeli szöveghagyományba való beillesztése könnyen megtörténhet.

A pozícióvesztés és marginalizálódás eredményeképpen kialakuló különleges kommunikációs feltételek között sokszorosított egyházi szövegek kultúrájában kulcspozícióban vannak Enyedi beszédei. A terjedelmében és jellegében egyedülálló anyag információtörténeti szempontból is több kérdés felvetésére ad lehetőséget. Az írásbeliség és szóbeliség határvonalának vizsgálata, az olvasó-felhasználóhoz és a hallgatóságnak szóló hivatkozási módok és szövegszerkesztési sajátosságok nem csak a korpuszra, de egyes kötetekre vonatkozóan is érdekes tanulságokkal szolgálnak.

A kompiláció témakörében kiemelt fontosságúnak kell tekintenünk az Explicationessel való párhuzamosságokat. Ezek a részletek lehetnek a további kutatások során azok a pillérek, melyekre az életmű alakulásának története felépíthető. A beszédek sok részletben nem egyeznek az Explicationesszel, melynek magyarázata az eltérő befogadóknak szánt szövegek különböző módon való strukturálása és felépítése. Emellett olyan a dogmatikai vitákban kulcsfontosságú bibliai helyek, így a 2. zsoltár, vagy a Jn. 8, 58 magyarázatáról beszélünk, melyek a korabeli hitvitai irodalom kontextusában megkerülhetetlenek. Alapvetően a nyílt dogmatikai vita mérsékelt felvállalása jellemző a beszédekben, ám történetileg fontos pillanatokban a püspök élesen bírál, részletesen magyaráz dogmatikai kérdéseket, állást foglalva és állásfoglalásra készítve híveit is. Nagyfokú tolerancia jellemzi a beszédeket, mely nem csupán elvárható, de szükséges is az erdélyi környezetben. Nem követi azonban a Jacobus Palaeologus által hirdetett átfogó vallási egységesítés álmát, racionálisan és szigorúan a protestáns felekezetekre korlátozza ezt, sokszor bírálva és elutasítva nem csupán a katolikus, de a túlságosan radikalizálódó reformációs irányzatokat is.

A tematikus, így a zsidó-magyar párhuzam történelemszemléletre épülő motívumkincs ismétlődése mentén a beszédgyűjtemény szerkesztettsége is világosabbá válik. A történeti párhuzamok, melyek több mint száz éven keresztül fenntartották a gyűjtemény darabjainak aktualitását és biztosították az interpretálhatóságot, okozták végül a prédikációk hirtelen elévülését is. A 16. század végén és a következő század nagy részében is érthető és használható korpusz a 18. századra a napi gyakorlatból eltűnt, az unitárius szöveghagyományban is marginális

helyre került. A gyűjtemény újrafelfedezése a 19. század végén kezdődött el. A teljes beszédgyűjtemény részletes feltárása, mely az utóbbi évtizedekben indult meg, a szövegegyüttes kiadásának előmunkálata kell legyen. A dolgozat témafelvetései kijelölik a további kutatások irányait. A prédikációk összes variánsának kiadása még hátravan. A prédikációgyűjtemény tartalmi és filológiai elemzésének eredményei emellett számos, a magyar irodalomtörténeti kutatásokban felvetett és vizsgált téma újragondolását, bővítését teszik lehetővé. Ennek mentén érdemes és időszerű megvizsgálni és részleteiben feltárni a 16–17. századi unitárius szöveganyag további részeit is, mellyel régóta adós a magyar irodalomkutatás.

Rövidítésjegyzék

Academia III.	Academia Română, Filiala Cluj-Napoca
BDE	J. KÁLDOS – M. BALÁZS, <i>György Enyedi</i> , Bibliotheca Dissidentium Tome XV, Ungarländische Antitrinitarier II., Baden-Baden & Bouxviller, 1993.
EGYVM	<i>Enyedi György válogatott művei</i> , vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 1997.
EUET	KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, <i>Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.</i> , ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó alá rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005.
Explicationes, 1598	ENYEDI György, <i>Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet</i> , Auctore Georgio ENIEDIO superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, [Kolozsvár], [typ. Heltai], [1598].
Explicationes, 1619	ENYEDI GYÖRGY, <i>Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, mellyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok</i> , ENYEDI Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott ; Torozkai Mátetól ... magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1619.
ItK	<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>
KANYARÓ, 1898/1–2.	KANYARÓ Ferenc, <i>Enyedi György egyházi beszédei I–II.</i> , KM, 1898/1, 22–29, 1898/2, 77–86.
KM	<i>Keresztény Magvető</i>

MPG CXLV	Patrologiae cursus completus [Series Graeca], ed. Jacques Paul MIGNE, Vol. 145., Paris, Garnieri Fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1904.
MTAK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
UEHT	KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, lekt. LATZKOVITS Miklós, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

Kódexek rövidítései

Annotationes	ENYEDI György, Annotationes in Novum Testamentum, Academia III., Ms. C. 628.
CV	Conciones vetustissimae, Kolozsvár, Academia III., Ms. U. 262.
GyS	<i>Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye</i> , Kolozsvár, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár. Jelzet: MS. 1777.)
K1	1. <i>Kolozsvári Kódex</i> , Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 737/1–4.
K2	2. <i>Kolozsvári Kódex</i> , Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 737/1–4.
K3	3. <i>Kolozsvári Kódex</i> , Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 737/1–4.
K4	4. <i>Kolozsvári Kódex</i> , Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 737/1–4.
K5	5. <i>Kolozsvári Kódex</i> , Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 1228.

- M** *Marosvásárhelyi Kódex*, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzet: 0636.
- S** *Sárospataki Kódex*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára. Jelzet: Kt. 7.
- Sz** *Székykeresztúri Kódex*, Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár. Jelzet: 0439.

Bibliográfia

Enyedi György nyomtatásban megjelent beszédei⁸¹⁸

[1. beszéd]

EGYVM, 85–99.

[2. beszéd]

EGYVM, 99–109.

[38. beszéd.]

Enyedi György. Concio Ján. 12,42, közli BOROS György, *Unitárius Szószék* (Székelyudvarhely), 1910/1–4, 26–32.

[42. beszéd]

EGYVM, 207–221.

[43. beszéd]

EGYVM, 109–123.

[53. beszéd]

EGYVM, 123–135.

[56. beszéd]

EGYVM, 136–154.

[60. beszéd]

EGYVM, 154–181.

[94. beszéd]

Enyedi György egyházi beszédeiből. III. Triac. Conc. XCIV., közli HORVÁTH Cyrill, in *Sárospataki Füzetek. A sárospataki irodalmi kör tudományos közlönye*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Sárospatak, Nyomt. Radil Károly, 1905, 161–166.

[95. beszéd]

EGYVM, 181–196.

[108. beszéd.] *Régi magyar prédikációk, 16–18. század*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 116–120.

⁸¹⁸ A 60. prédikáció majdnem teljes terjedelmében, valamint egyéb beszédekből részletek találhatók a beszédekből az EUET-ben, ezeket nem sorolom fel. Uzoni Fosztó ezt írja a 60. beszédből vett idézetek elé: „Enyedi prédikációja nagyon hosszú, elhagyva tehát azt a részt, ahol az Ef. 4-et magyarázza, s amely Vargyasi M. Jakab. 1640-ben készített sűrű és nagyon apró betűs másolatában öt oldalt tesz ki, a következő oldalaktól választottam ki néhány olyan részt, amely magyar nyelven hangzott el a szószékről.” EUET, 347. Ugyanez: UEHT, 293.

[115. beszéd]

Kanyaró Ferenc, *Enyedi György unitárius püspök beszéde*, KM, 1900/1, 30–40.

[115. beszéd.]

H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004, 379–389.

[170. beszéd]

EGYVM, 196–207.

[186. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

[187. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

[190. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

[193. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

[194. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

[195. beszéd] TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján, Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

Enyedi György kéziratai, Enyedi-prédikációk és Enyedi-művek kéziratai

Enyedi-kódex. Kézirat. Mai lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: MS. U. 474.

ENYEDI György, Annotationes in Novum Testamentum. Kézirat. Mai lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. C. 628.

ENYEDI GYÖRGY, *Az ó es vy testamentvm-beli helyeknek, melyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok*, ENYEDI Gyeorgy, Erdély országban az egy Atya Isten, es az ő Sz. Fia, az Iesus Christus felől, Sz. Lélek által ki adatott tudományban eggyező ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott ; Torozkai Mátetól ... magyar nyelvre fordittatott, [Kolozsvár], [typ. Heltai], 1619, 1620.

Enyedi György, Contra antiquitatem et perpetuam durationem fidei Romanae brevis dissertatio [*Rövid értekezés a római hit régi eredete és folytonossága ellen*]. Kézirat, másolat. [Másoló: Berekszászi Lukács, 17. sz.] Mai lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: Ms. U. 1959/C.

ENYEDI György, Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet, Auctore Georgio ENIEDIO superintendente ecclesiarum in Transylvania, unum Patrem Deum et eius Filium Jesum Christum per Spiritum Sanctum profitentium, [Kolozsvár], [typ. Heltai], [1598].

HELIODORI Aethiopicae historiae libri decem, nunc primum in Latinam linguam conversi interprete Georgio ENIEDINO TRANSILVANO, 1592. Kézirat. Mai lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: MS. U. 1089.

ENYEDI György, *História Gismundarul Tancredus királynak leányarul*, in Petrovay Miklós énekeskönyve, 35–50 f. Kézirat, másolat. [Másoló: Petrovay Miklós, 17. sz.] Mai lelőhelye: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: MS. R. 1562.

A dolgozatban említett kéziratok és régi nyomtatványok bibliográfiája

A Iesvs Sirah könyue magyar nyeluen, Colosvarba, Helthai es Hoffgreff, 1551.

ALCIATUS, Andreas, *Emblematum Liber*, Augustae Vindelicorum, per Heynricum Steynerum, 1531.

BARANYAI DECSI CSIMOR János, *Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque: ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiua JOANNIS DECII BARONII*. Nemo se eruditum putet, cui opus Adagiorum non arrideat. Bartphae Excudebat Iacobus Kloesz. Anno 1598.

BOCK, Fridericus Samuel, *Historia Antitrinitariorum*, I., Impensis G.L. Hartvngii, Regiomonti, 1774, 324–331.

BOD Péter, *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata per Petrum BOD*. Ex msspto auctoris nunc primum edita, [Intr. et ed.] Josephus SOOFALVI, Lugduni Batavorum, 1776.

BOD Péter, *Magyar Athenas*, [s.l.], 1766.

BOISSARD, Jean Jacques, *Emblematum liber cum figuris*, Frankfurt 1593.

BORNEMISZA Péter, BORNEMISZA Péter, *Első része az evangeliomokból es az epistolakból való tanvsagoknak, melyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktanac predikalni minden ünnepnap. Kit az Vr Iesvsnac lelke által az együgyü keresztyeneknek iduösseges tanusagokra ira Bornemisza Peter, Pestifi, Sempteröl [Sempte], (Huszar Gal) [typ. Bornemisza], 1573.*

GELEJI KATONA István, *Praeconium Evangelicum... I.*, Albae-Juliae, 1638.

GELEJI KATONA István, *Titkok titka...*, Gyulafehérvár, 1645.

HOLZWART, Mathias, *Emblematum tyrocinia sive picta poesis latinogermanica*, Strassburg, Bernhard Jobin, 1581.

HORÁNYI Alexius, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, I., Impensis Antonii Loewii, Viennae, Impensis Antonii Loewii, 1775, 618–619.

JUNIUS, Hadrianus, *Emblemata*, Antwerp, Christophe Plantin, 1565.

KÁLDI György, *Az Innepekre-valo Predikatzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631.

KÁLDI György, *Az Vasarnapokra-valo Predikatzioknak Első Resze*, Pozsony, 1631.

KÁLDI György, Szent Biblia, Bécs, Formika Máté, 1626.

Kolligátum: MAXIMUS Tyrius, Maximi Tyrii... Sermones siue Disputationes XLI. Ex Cosmi Paccii... interpretatione, Ab Henrico Stephano uamplurimis in locis emendata, ex officina Henrici Stephani Parisiensis typographi, s. l. [Genève], An. MDLVII.; CICERO, Marcus Tullius, In M. T. Ciceronis qua(m) plurimos locos castigationes Henrici Stephani: partim ex eius ingenio, partim ex vetustissimo quoda(m) & emendatissimo exemplari, ex officina Henrici Stephani Parisiensis typographi s. l. [Genève], an. MDLVII. Lelőhely: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: U 62690. [Enyedi György possessori bejegyzésével.]

LEBEY DE BATILLY, Denis, Emblemata, Frankfurt am Main, 1596.

MILOTAI NYILAS István, Speculum trinitatis, Debrecen, Rheda Péter, 1622.

REUSNER, Nikolaus, Aureolorum emblematum liber singularis, Argentoratum, 1591.

REUSNER, Nikolaus, Icones sive imagines imp. regum, principum, electorum et ducum Saxoniae, Jena, 1597.

RIPA, Cesare, Iconologia, *overo Descrittione dell'Imagini universali cavate dall'antichité et da altri luoghi*, Roma, per gli Heredi di Giglio Gigliotti, 1593.

ROLLENHAGEN, Gabriel, Nucleus emblematum selectissimorum, Arnheim, 1611.

SANDIUS, Christophorus, Bibliotheca antitrinitariorum, Freistadii, 1684.

WALLISER, Laurentius Thomas, Aporemata ethicorum triacas, Strasbourg, A. Bertram, 1613.

Általános bibliográfia

A magyar irodalom története, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Kossuth Kiadó, 1985.

A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

ALMÁSI Gábor, *Constructing the Wallach „Other” in the Late Renaissance*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 91–129.

Antitrinitarism in the Second Half of the 16th Century, ed. by Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, E. J. Leiden, Brill, 1982.

Az unitárius szószerk. Egyházi beszédgyűjtemény. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére, szerk. SIMÓ János, S.-Szentgyörgy, Jókai-nyomda-részvénytársulat, 1896.

Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután, szerk. BOROSS György, Kolozsvár, Ellenzék Könyvnyomda, 1910.

ÁCS Pál, „*En fiam vagy, Dávid...*” *A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában*, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2011, 61–76.

ÁCS Pál, *Jeruzsálem pusztulása. Pázmány és Josephus Flavius*, ItK, 1999/5–6, 551–560.

ÁCS Pál, *The Reception of Erasmianism in Hungary*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 75–90.

BALÁZS Mihály, *A kolozsvári unitárius kollégium 262. számú kódexe*, in: *Isten és ember szolgálataiban. Erdő János emlékezete*, szerk. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 197–215.

BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja*, KM, 2008/2, 173–202.

BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

BALÁZS Mihály, *János Zsigmond fejedelem és a cenzúra*, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 21–30.

BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán*, in *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre – emlékkonferencia, Székelykeresztúr, 2005. augusztus 6.*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, [k. n.], 2007, 39–58.

BARANYAI DECSI János, *Adagiorum*, ELTE, Budapest, 1978.

BARANYAI DECSI János *magyar története (1592–1598)*, ford. és bev. KULCSÁR Péter, Budapest, Európa Könyvkiadó – Helikon Kiadó, 1982.

BARTÓK István–SZÖNYI György Endre, „*Taníts meg minket könyörögni ... sőt praedicalni-is Vram*”: *Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, in *Eszmei és stilisztikai törekvések a régi magyar irodalomban*, szerk. BITSKEY István et al., Debrecen, KLTE BTK, 1978, 115–121.

BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I., Budapest, Neumann Kht., 2004.

BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi. A késő-középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata. A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei - Az intertextualitás információs rendszerei*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2007.

BENE Sándor, *Theatrum politicum: nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

BETHLEN Farkas, *Erdély története IV. Báthory Zsigmond uralkodása (1594–1597)*, VIII–IX. könyv, szerk. JANKOVICS József, ford. KASZA Péter, S. VARGHA Katalin, jegyz. KRUPPA Tamás, Budapest–Kolozsvár, Enciklopédia Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006.

BÉRENGER, Jean, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415–1792)*, Paris, Honoré Champion, 2000.

BINDER, Ludwig, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts*, Köln–Wien, Böhlau, 1976.

BÍRÓ Ferenc *A felvilágosodás korának magyar irodalma című munkájában*, Budapest, Balassi Kiadó, 1998.

BÍRÓ Gyöngyi, *Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI–XVII. századi Kolozsvárott*, KM, 2000, 1/4, 36.

BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, in *Nemzet – identitás – irodalom. A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 13–33.

BISTKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Magyar zsoltár*, szerk. SZABÓ Géza et al., Budapest, Magyar Helikon, 1979.

BORBÉLY István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (rendszeres unitárius hit-tantörténet)*. (Folytatás), KM, 1924/1, 1–20.

BORBÉLY István, *Az unitárius prédikáció. Irodalmi tanulmány*, Unitárius Közlöny, 1921/3, 43–63.

BORNEMISZA Péter, *Predikatioc, egész esztendő* által minden vasarnapra rendeltetett euangeliomból. Detrekoebe, 1584, közléteszi KÖSZEGHY Péter, jegyz. OLÁH Szabolcs, Ballasi Kiadó, Budapest, 2000.

BORNEMISZA Péter, *Ördögi Kísértetek*, a kiadást gond. és jegyz. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.

BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–75, Budapest, OSZK, 1978, 265–347.

BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

CHRIST-VON WEDEL, Christine, Erasmus of Rotterdam. Advocate of a New Christianity, Toronto, University of Toronto Press, 2013.

Confessional identity in East-Central Europe, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Aldershot, Ashgate, 2002.

CSORBA Dávid, *„A’ sovány lelket megszépíteni”. Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2008.

DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1974.

DANKANITS Ádám, *Erasmus erdélyi olvasói*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1967/1, 125–131.

DAVIS, Natalie Zemon, Printing and the People, in *Rethinking Popular Culture: Contemporary Perspectives in Cultural Studies*, ed. by Chandra MUKERJI–Michael SCHUDSON, Berkeley, University of California Press, 1991.

DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

DÁN Róbert, Matthias Vehe-Glirius. Life and work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings, Budapest–Leiden, Akadémiai Kiadó–E. J. Brill, 1982.

DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992.

DUNKELGRÜN, Theodor, "Neerlands Israel": Political Theology, Christian Hebraism, Biblical Antiquarianism, and Historical Myth, in *Myth in History, History in Myth*, ed. by Laura CRUZ and Willem FRIJHOFF, Leiden–Boston, Brill, 2009, 201–236.

Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Hrsg. von Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996.

ENYEDI György, *Gismunda és Gisquardus széphistóriája*, kiad. VARJAS Béla, Kolozsvár, 1942.

ENYEDI György, *Historia elegantissima*, a szöveget gond., tan., jegyz. KÁLDOS János, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

Enyedi György. *Concio Ján. 12,42*, közli BOROS György, *Unitárius Szószék* (Székelyudvarhely), 1910/1–4, 26–32.

Enyedi György egyházi beszédeiből. III. Triac. Conc. XCIV., közli HORVÁTH Cyrill, in *Sárospataki Füzetek. A sárospataki irodalmi kör tudományos közlönye*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Sárospatak, Nyomt. Radil Károly, 1905, 161–166.

Enyedi György válogatott művei, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Kiadó, 1997.

ERDŐ János, *Dávid Ferenc biblicizmusa*, KM, 1979/2–3, 128–139.

FERENCZ József, *Előszó*, in *Az unitárius szószék. Egyházi beszédgyűjtemény. Magyarország ezeréves fennállásának emlékére*, szerk. SIMÓ János, S.-Szentgyörgy, Jókai-nyomda-részvénytársulat, 1896, IV–V.

FEUARDENT, Félix-Bienaimé, *Jetons et méreaux depuis Louis IX jusqu'à la fin du Consulat de Bonaparte*, I–II, [Paris] Londres, Rollin et Feuardent, 1904, 1907.

FLAVIUS, Josephus, *A zsidó háború*, ford. RÉVAY József, Budapest, Gondolat Kiadó, 1964.

FLOREA, Carmen, Shaping Transylvanian anti-Trinitarian identity in an urban context, in *Confessional identity in East-Central Europe*, ed. by Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Aldershot, Ashgate, 2002, 64–80.

FLÓRA, Ágnes, *The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Cluj and Sibiu*. PhD thesis in Medieval Studies, Budapest, CEU, 2014.

GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001.

GÁBOR Csilla, „*Nem úgy vagyone dolgunk mint a' Sidoknak?*” *Nemzettörténet egy kézirat predikációgyűjteményben*. Kézirat. [A tanulmány megjelenés alatt.]

GELLÉRD, Imre, *A burning kiss from God to preach truth. Four centuries of Transylvanian Unitarian Preaching*, transl. Judit GELLÉRD, pref. George M. WILLIAMS, Chico, CA, U.S.A., Center for Free Religion, 1990.

GELLÉRD, Imre, *A History of Transylvanian Unitarianism through Four Centuries of Sermons*, trans. by Judit GELLÉRD, Chico – Cluj-Napoca, Unitarian Printing House, 1999.

GELLÉRD Imre, *Az Erdélyi unitárius prédikációirodalom története a XVI. és XIX. század vége között. Doktori értekezés*. Kézirat, 1956.

GELLÉRD Imre, *Az unitarizmus megmaradásának és védelmének elvei Enyedi György predikációiban. Doktori értekezés. Részlet*. http://unitarius.uw.hu/cffr/enyedi/enyedi-hu.htm#_ftn1 [2014.03.09.]

GELLÉRD Imre, *Dávid Ferenc mint prédikátor*, KM, 1979/2–3, 145–153.

GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002.

[GELLÉRD, Imre], GELLÉRD, Judit, *Principles for Survival of Unitarianism in György Enyedi's Sermons*, in *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, ed. by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 57–61.

Greek-English Lexicon, compiled by Henry George LIDDELL, Robert SCOTT, Oxford, Clarendon Press, 1978.

GROENHUIS, Gerrit, *Calvinism and National Consciousness: The Dutch Republic as the New Israel, in Britain and Netherlands; 7: Church and State since the Reformation*, eds. Alistair C. DUKE, C. A. TAMSE, Martinus Nijhoff, The Hague, 1981, 118–134.

György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries, ed. by Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

GYÖRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban*, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–*

XIX. századi történetéből, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 29–50.

H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004, 379–389.

HARGITTAY Emil, *A fejedelmi tükrök műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, ItK, 1995/5–6, 441–484.

HARGITTAY Emil, *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2009.

HARGITTAY Emil, Gloria, fama, literatura – *Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2001.

HELTAI János, *A perikópák 16. századi szöveghagyománya*, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 199–237.

HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2008.

HERMANN Zoltán, *Varázs/szer/tár. Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, Budapest, L'Harmattan, 2012. [A *Tóbit* könyve és a varázsmese; *A rejtőzködő mese. Enyedi György Tóbiás-példázata.*]

HORATIUS összes művei BEDE Anna fordításában, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989.

HORN Ildikó, *Az unitárius elit stratégiái (1575–1603)*, KM, 1999/1–2, 28–34.

HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi Kiadó, 2009.

HORVÁTH Cyrill, *A magyar irodalom története I. A régi magyar irodalom története*, Budapest, Athenaeum Irod. és Nyomdai R. Társulat Kiadása, 1899.

HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Budapest, Akadémiai Kiadó, (1982), 2004.

HORVÁTH Iván, *Még távolabb a betűhűségtől*, in *A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, MTA ITI – Balassi Kiadó, 2008, 25–27[!].

HORVÁTH Iván, *Számítógép és irodalomtudomány*, Alföld, 2010/3, 9–28.

HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Második kiad., Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.

IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Enyetei Kiadó, 1995.

JAKAB Elek, *Enyedi György élete* I–II., KM, 1890/3, 131–151, 1890/4, 211–244.

JANKOVITS László, *Hazugok, fecsegők, álmodozók. Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

JEITTELES, Ludwig Heinrich, Versuch einer Geschichte der Erdbeben in den Karpathen- und Sudeten-Ländern bis zu Ende des achtzehnten Jahrhunderts, Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft, 1860 (12), 304–312.

KANYARÓ Ferenc, *Enyedi György egyházi beszédei* I–II., KM, 1898/1, 22–29, 1898/2, 77–86.

KANYARÓ Ferenc, *Enyedi György unitárius püspök beszéde*, KM, 1900/1, 30–40.

Káldi válogatott egyházi beszédei, szerk. BELLAAGH Aladár, Budapest, Franklin-társulat, 1891.

KÁLDOS János, „*Az unitárius Plátón*” – *Enyedi György*, KM, 1998/2, 159–165.

KÁLDOS János, *Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből*, KM, 1995/4, 294–307.

KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációinak szöveggyománya*, in *Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK, 2010, 188–207.

KÁLDOS János, *Enyedi György prédikációja 1594 nyarán*, KM, 2008/4, 477–482.

KÁLDOS János, *Enyedi György prédikáció-gyűjteményének szerkezete és a prédikációk textológiai vizsgálatának tanulságai*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 88–120.

KÁLDOS, JÁNOS – BALÁZS, Mihály, *György Enyedi, Bibliotheca Dissidentium Tome XV, Ungarländische Antitrinitarier II.*, Baden-Baden & Bouxviller, 1993.

KÁROLYI Gáspár, *Két könyv*, in *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. SZABÓ András, Budapest, Magvető Kiadó, 1984.

KECSKEMÉTI Gábor – SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, ItK, 2008/1, 71–91.

KECSKEMÉTI Gábor – SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai*, in *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 243–245.

KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998.

KEDEI Mózes, *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002.

KELEMEN Miklós, *Enyedi György*, Magyarországi Unitárius Egyház, Budapest, Heltai Gáspár Kft, 1999.

KELEMEN Miklós, *Unitárius kislexikon*, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1999.

KESERŰ Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház megkésett onfesszionálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*, in „Nem süllyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 429–449.

KEUL, István, *Early modern religious communities in East-Central Europe. Ethnic diversity, denominational plurality, and corporative politics in the principality of Transylvania, 1526-1691*, Leiden–Boston, Brill, 2009.

KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, sajtó alá rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005.

KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, lekt. LATZKOVITS Miklós, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.

KISBALI László, *A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997, 263–279.

KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban*, in KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 70–92.

KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

KNIPP, David, *'Christus Medicus' in der frühchristlichen Sarkophagskulptur. Ikonographische Studien der Sepulchralkunst des späten vierten Jarhhundert*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 1998.

KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen, *A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum municipalium)*, I., Budapest, M. T. Akad., 1885.

KOVÁCS Sándor, *Az unitárius egyházi irodalom, avagy kísérlet annak összefoglalására*, KM, 2003/1–2, 34–46.

KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009.

KÖLCSEY Ferenc *összes művei*, I., szerk. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1960.

LAKÓ Elemér, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári akadémiai könyvtárban*, in *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.

LÁZS Sándor, *Benkő Lóránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*, ItK, 1984/1, 109–115.

LE CALLOC'H, Bernard, *Az erdélyi unitáriusok*, Paris, Editions Glyphe, 2007.

Les contes moralisés de Nicole Bozon Frere Mineur, par Lucy TOULMIN SMITH et Paul MEYER, Paris, Société des Anciens Textes Français, 1889.

LOVAS Borbála, *Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban*, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 299–310.

LOVAS Borbála, *Non multa sed multum. Párhuzamos beszédek Enyedi György prédikációgyűjteményében*, Erdélyi Múzeum, 2013/1, 71–87.

LÖRINCZI Mihály, *Enyedi György, Unitárius Élet*, 1955/1.

LUFFI Katalin, *Temető Jajjokan kezdtem én. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségek idején*. PhD disszertáció, Debrecen, 2009.

LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994.

LUKÁCSY Sándor, *Zengedező sípszó I. Száz szemelvény a régi magyar egyházi irodalomból*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002.

MACZÁK Ibolya, *A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban*, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKE BTK, 2008, 63–89.

MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010].

Magyar Irodalom, főszerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010.

MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, kiad. KATONA Tamás, utószó MAKKAI László, Budapest, Magyar Helikon, 1978.

MURDOCK, Graeme, *Calvinism on the Frontier, 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

MURDOCK, Graeme, *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity*, *The Sixteenth Century Journal*, 1998/4, 1043–1059.

NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és író*, Budapest, MTA, 1959.

Négyszáznegyven év. 1568–2008, szerk. SZABÓ Árpád, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2008.

Oral history of the Middle Ages. The Spoken Word in Context, ed by Gerhard JARITZ and Michael RICHTER, Krems–Budapest, CEU Press, 2001.

ŐZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*”. *Egy 16. századi bibliai párhuzam elemzése a nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1991.

Petri cardinalis PÁZMÁNY Opera Omnia, I–VI., Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.

PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I–VII., Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.

PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II., s. a. r. HANUY Ferenc, Budapest, Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911.

PACZOLAY Gyula, *Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató*, in *Baranyai Decsi Csimor János emlékezete*, szerk. BENKŐ Samu et al., Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 19.

PARFITT, Tudor, *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth*, London, Weidenfeld & Nicolson, 2002.

PÁLFFI Márton, *Enyedi György emléke kortársai verseiben*, KM, 1930/6, 279–282.

PÁZMÁNY Péter, *A setét hajnalcsillag után bujdosó Lutheristák vezetője, mely útbaigazítja a wittenbergai Akadémiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalaúz-ra*, in PÁZMÁNY Péter *művei*, vál., a szöveget gond., jegyz. TARNÓCZ Márton, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 505–546.

Pázmány válogatott egyházi beszédei, szerk. BELLAAGH Aladár, Budapest, Franklin-társulat, 1889.

Communities of Devotion. Religious Orders and Society in East Central Europe, 1450–1800, ed. by Maria CRĂCIUN and Elaine FULTON, Aldershot, Ashgate, 2011.

PETNEHÁZY Gábor, *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*, Doktori disszertáció. Szeged, SZTE BTK, 2013.

PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet II. A magyar irodalom a XVI. században*, Budapest, [k. n.], 1930.

PIRNÁT Antal, *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok*, Helikon, 1971/3–4, 363–392.

PIRNÁT, Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570-er Jahren*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

PIRNÁT Antal, *Enyedi György Héliodórosz fordítása*, KM, 1998/2, 155–158.

PIRNÁT Antal, *Gerendi János és Eössi András*, ItK, 1970, 680–684.

POSSÁR Anna-Mária, *Újabb adatok Hunyadi Demeter élettörténetéhez*, KM, 1997/3–4, 178–195.

Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen, Ulrich A. WIEN, Hrsg. Juliane BRANDT und András F. BALOGH, Köln – Weimar – Wien, Böhlau, 2013.

RÁCZ János, *Növénynevekben béka?*, Magyar Nyelvőr, 2005/2, 186–201.

REGAN, Paul, Calvinism and the Dutch Israel, in *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*. Vol. 2. The Later Reformation, ed. by Bruce GORDON, Aldershot–Sydney, Ashgate, 1996, 91–106.

REZI Elek, *„Az Úr, a mi Istenünk, egy Úr”. Bevezetés az unitárius vallás és teológia világába*, Kolozsvár, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2009.

Régi magyar prédikációk, 16–18. század, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005.

RÉTHLY Antal, *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Budapest, Országos Meteorológiai Szolgálat, 2009.

SCHAMA, Simon, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, London, Fontana, 1988.

SEBESI Pál, Enyedi György *unitárius püspök levele Creker (Krecherus) Dániel beszercei jegyzőhöz*, KM, 1974/2, 100–104.

SIMÉN Domokos, *Az unitáriusok kolozsvári főtanodájának könyvtára*, KM, 1877/4, 194–201.

SIMON József, *Elég a mítoszokból! (A klasszikus görög irodalom premodern filológiája Enyedi György Explicationesében, 1598)*, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 239–248.

SIMON József, *Enyedi György (1555–1597) és a szillogizmus középfogalma*, Világosság, 2009 ősz, 41–48.

SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egzisztencia Enyedi György életművében*. Kézirat, Wolfenbüttel, 2013 július.

SIMON Melinda, *Az 1488–1800 közötti magyar kiadói és nyomdászjelvények mottói*, Tiszatáj, 2011/4, 71–81.

SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól. Az 1490-es évtől 1606-ig*, ford. BUZOGÁNY Dezső, SZEBELÉDI Zsolt, SZABÓ György Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

STEIGER, Johann Anselm, *Medizinische Theologie: Christus medicus und theologia medicinalis bei Martin Luther und im Luthertum der Barockzeit*, Leiden, Brill, 2005.

SZABÓ Árpád, *Enyedi György élete és munkássága*, KM, 1997/3–4, 172–178.

SZCZUCKI, Lech, *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században. Csíksomlyói kéziratok prédikációk*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2003.

SZENTPÉTERI Márton – VISKOLCZ Noémi, *Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben*, in „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2005, 93–102.

SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, Magvető Kiadó, 1934.

SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás története Erdélyben*, Kolozsvár, Lyc. Ny., 1839.

TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján*, Szakdolgozat, Budapest, ELTE BTK, 2011.

Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből, BARTHA Tibor et al., Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973.

TARNAI Andor, *Szóbeliség – latinság – írásbeliség*, in *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 11–26.

TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

The Encyclopedia of Protestantism 1–4., ed. Hans J. HILLERBRAND, New York, London, Routledge, 2004.

The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, ed. Elemér LAKÓ, Szeged, JATE, 1997.

The Oxford Encyclopedia of the Reformation 1–4., ed. in chief Hans J. HILLERBRAND, New York, Oxford, Oxford University Press, 1996.

The Reformation in Eastern and Central Europe, ed. Karin MAAG, Aldershot, Ashgate, 1997.

TRENCSENYI, Balázs, Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Thought, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 499–501.

TROLLOPE, William, *Analecta Theologica*. Digested and arranged compendium of the most approved commentaries on the New Testament, London, T. Cadell, 1835.

URBÁNEK, Vladimír, *Patria Lost and Chosen People: The Case of the Seventeenth-Century Bohemian Protestant Exiles*, in *Whose love of which country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, edited by Balázs TRENCSENYI and Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, Brill, 2010, 587–609.

V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2010.

VARGA József, *Szkhárosi Horvát András*, It, 1955/3, 268–304.

VÁLASZÚTI György, *Pécsi disputa*, bev. tan. és jegyz. DÁN Róbert, sajtó alá rend. NÉMETH S. Katalin, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

VIVANTI, Corrado, Henry IV, the Gallic Hercules, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 1967 (30), 176–197.

VOLTAIRE, Dictionnaire philosophique, in *Oeuvres de Voltaire, avec préfaces, avertissements, notes, etc.*, par M. BEUCHOT, Tome 29., Paris, Werdet et Lequien Fils, 1829, 420–421.

WILBUR, Earl Morse, *A mi unitárius örökségünk (A szabadelvű kereszténység összefoglaló története)*, ford. és kieg. SZENT-IVÁNYI Sándor, [h. n.], Az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő Bizottság Kiadása, 1937–38.

WILBUR, Earl Morse, *A History of Unitarianism In Transylvania, England and America*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1952.

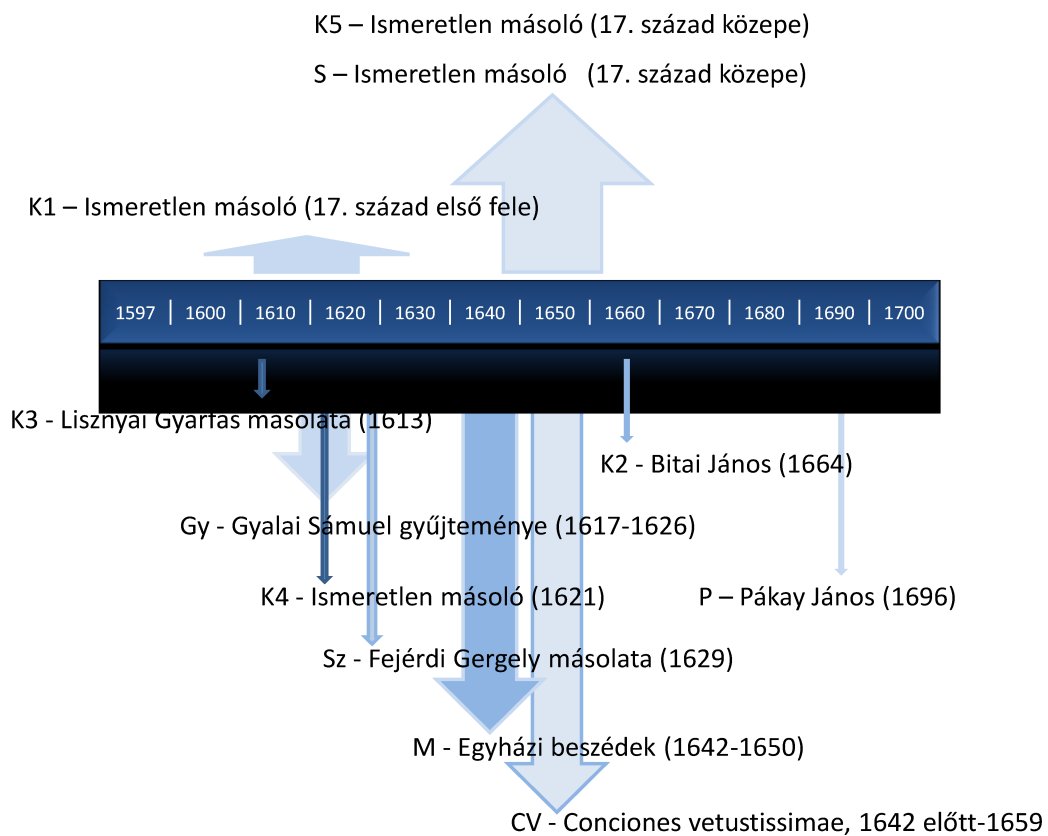
WILLIAMS, George Huntston, *The radical Reformation*, Kirksville, Missouri, Sixteenth Century Journal Publishers, c1992.

ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

ZOVÁNYI Jenő, *Enyedi György lectori működésének és külföldi tanulásának időpontja*, KM, 1936/2, 88–89.

Melléklet

A fennmaradt másolatok időrendi táblázata

Triacas-rendszer – Ideális triacas-szerkezet és ma ismert triacas-részek

1. Áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében

Beszédek száma	Triacas száma	Összefüggő anyagot tartalmazó kódexek	Válogatott prédikációkat tartalmazó kódexek (és beszédszámok)
1–33	1. triacas	K2 (1–30)	M (9, 13, 15, 17) CV (20)
34–66	2. triacas	K3 (némi hiánnyal) K4 (némi hiánnyal)	Sz (35, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62) M (37, 38, 66) GyS (43, 50)
67–99	3. triacas	S (némi hiánnyal)	
100–132	4. triacas	S (némi hiánnyal)	M (102, 109) GyS (100)
133–165	5. triacas	---	M (85/1–4[?])
166–198	6. triacas	K5 (némi hiánnyal)	Sz (169, 170, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 191, 192, 193, 194, 195[?]) CV (185, 188, 191)
199–213 [231]	7. triacas	K1 200–213 (némi hiánnyal)	Sz (200, 208, 209)

2. Részletes áttekintő lista, az ideális szerkezet

1	34	67	100	133	166	199
2	35	68	101	134	167	200
3	36	69	102	135	168	201
4	37	70	103	136	169	202
5	38	71	104	137	170	203
6	39	72	105	138	171	204
7	40	73	106	139	172	205
8	41	74	107	140	173	206
9	42	75	108	141	174	207
10	43	76	109	142	175	208
11	44	77	110	143	176	209
12	45	78	111	144	177	210
13	46	79	112	145	178	211
14	47	80	113	146	179	212
15	48	81	114	147	180	213
16	49	82	115	148	181	214
17	50	83	116	149	182	215
18	51	84	117	150	183	216
19	52	85	118	151	184	217
20	53	86	119	152	185	218
21	54	87	120	153	186	219
22	55	88	121	154	187	220
23	56	89	122	155	188	221
24	57	90	123	156	189	222
25	58	91	124	157	190	223
26	59	92	125	158	191	224
27	60	93	126	159	192	225
28	61	94	127	160	193	226
29	62	95	128	161	194	227
30	63	96	129	162	195	228
31	64	97	130	163	196	229
32	65	98	131	164	197	230
33	66	99	132	165	198	231

3. Részletes áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében

1		34			67		100	100	133	166		199	
2		35		35	68		101		134	167		200	200
3		36	36		69		102	102	135	168		201	
4		37	37	37	70		103		136	169	169	202	
5		38	38	38	71		104		137	170	170	203	
6		39	39	39	72		105		138	171		204	
7		40	40	40	73		106		139	172		205	
8		41	41	41	74		107		140	173		206	
9	9	42	42	42	75		108		141	174		207	
10		43	43	43	76		109	109	142	175		208	208
11		44	44	44	77		110		143	176		209	
12		45	45	45	78		111		144	177		210	
13	13	46	46	46	79		112		145	178	178	211	
14		47	47	47	80		113		146	179	179	212	
15	15	48	48	48	81		114		147	180	180	213	
16		49	49	49	82		115		148	181	181	214	
17	17	50	50	50	83		116		149	182	182	215	
18		51	51	51	84		117		150	183	183	216	
19		52	52	52	85(?)		118		151	184	184	217	
20	20	53	53	53	86		119		152	185	185	185	218
21		54	54	54	87		120		153	186	186	219	
22		55	55	55	88		121		154	187		220	
23		56	56	56	89		122		155	188	188	221	
24		57	57	57	90		123		156	189		222	
25		58	58	58	91		124		157	190		223	
26		59	59	59	92		125		158	191	191	191	224
27		60	60	60	93		126		159	192	192		
28		61	61	61	94		127		160	193	193	225	
29		62	62	62	95		128		161	194	194	226	
30		63		63	96		129		162	195	195 (?)	227	
31		64		64	97		130		163	196		228	
32		65		65	98		131		164	197		229	
33		66	66	66	99		132		165	198		230	

4. Részletes áttekintő lista a meglévő kódexek tükrében, kódexek jelölésével

1		34			67		100	100	133	166		199	
2		35		35	68		101		134	167		200	200
3		36			69		102	102	135	168		201	
4		37		37	70		103		136	169	169	202	
5		38	38	38	71		104		137	170	170	203	
6		39	39	39	72		105		138	171		204	
7		40	40	40	73		106		139	172		205	
8		41	41	41	74		107		140	173		206	
9	9	42	42	42	75		108		141	174		207	
10		43	43	43	76		109	109	142			208	208
11		44	44	44	77		110		143	176		209	
12		45	45	45	78		111		144	177		210	
13	13	46	46	46	79		112		145	178	178	211	
14		47	47	47	80		113		146	179	179		
15	15	48	48	48	81		114		147	180	180	213	
16		49		49	82		115		148	181	181		
17	17	50	50	50	83		116		149	182	182		
18		51	51	51	84		117		150	183	183		
19		52	52	52	85(?)		118		151	184	184		
20	20	53	53	53	86		119		152	185	185	185	
21		54	54	54	87		120		153	186	186		
22		55	55	55	88		121		154	187			
23		56	56	56	89		122		155	188	188		
24		57	57	57	90		123		156	189			
25		58	58	58	91		124		157	190			
26		59	59	59	92		125		158	191	191	191	
27		60	60	60	93		126		159	192	192		
28		61	61	61	94		127		160	193	193		
29		62	62	62	95		128		161	194	194		
30		63		63	96		129		162	195	195 (?)		
31		64		64	97		130		163	196			
32		65		65	98		131		164	197			
33		66	66	66	99		132		165	198			

színkódok	
	K2
	K3
	K4
	S
	K5
	K1
	Sz
	M
	CV

Lokális és kollektív hivatkozások beszédekre lebontva – Áttekintő táblázat

A táblázat középső sávjában a gyűjtemény beszédsszámai láthatók. A bal oldali két sávban kívülről haladva az adott beszédre utaló *lokális kereszthivatkozások* és *kollektív kereszthivatkozások* beszédsszáma van feltüntetve, míg a táblázat jobb oldali két sávjában belülről haladva az adott beszéd más beszédekre való *kollektív kereszthivatkozásai* és *lokális kereszthivatkozásai* vannak feltüntetve az adott beszéd számával.

→LK	→KK	BSZ	KK→	LK→
		1		
		2		
		3		
		4	55	
		5		
		6		
		7		
		8		
		9		
		10		
		11		
		12		
		13	27	
		14		
		15		
		16		
		17		
		18		
		19		
		20		
		21		
		22		

		23		
		24		
		25		
		26		
	13 45	27		
		28		
		29		
		30		
		31		
		32		
		33		
		34		
		35		
		36		
		37		
	191	38		
		39		
		40		
		41		
		42		
		43		
		44		
		45	27	
		46		
		47		
		48		
		49		
		50		
		51		
		52		
		53		
		54		
	4 191	55		
		56		
		57		
		58		
		59		
		60		
		61		
		62		
		63		
		64		
		65		

		66	99(?)	67(?)
	67(?)	67		
		68		
		69		
		70		
		71		
		72		
		73		
		74		
		75		
		76		
		77		
		78		
		79		
		80		
		81		
		82		
		83		
		84		
		85		
	204	86		
		87		
		88		
		89		
		90		
		91		
		92		
		93		
		94		
		95		
		96		
		97		
		98		
	66(?)	99		
		100		
		101		127
		102		
		103		
		104		
		105		
		106		
		107		
		108		
		109		
		110		

		111		
		112		
		113		132
		114		
		115		
		116		
		117		
		118		129
		119		
		120		124
		121		
		122		
	188	123	188	
120		124		
		125		
		126		
101		127		
		128		
118		129		
		130		
		131		
113		132		
		133		
		134		
		135		
		136		
		137		
		138		
		139		
		140		
		141		
		142		
		143		
		144		
	204	145		
		146		
		147		
		148		
		149		
		150		
		151		
		152		
		153		
		154		
		155		

		156		
		157		
		158		
		159		
		160		
		161		
		162		
		163		
		164		
		165		
		166		
194		167		
		168		
		169		
		170		
		171		
		172		
		173		
		174		
		175		
		176		
		177		
		178		
		179		
		180		
		181		
		182		
		183		
		184		
		185		
		186		
		187		
	123	188	123	
		189		
		190		
		191	55 38	
		192		
		193		
		194		167
		195		
		196		
		197		
		198		
		199		

		200		
		201		
		202		198
		203		
		204	86 145	
		205		
		206		
		207		
		208		
		209		
		210		
		211		
		212		
		213		

Enyedi beszédei – Textuslista

A táblázatban a beszédek textusai szerepelnek a Biblia könyveinek sorrendjében. Kissé félrevezető, de a korpuszra jellemző lejegyzési szokásokhoz ragaszkodtam akkor, mikor csak a nyitóvers számát tüntettem fel. A textusokat a ma elfogadott egységesített formában közlöm. Ettől a másolatok sok tekintetben eltérő jelölést hoznak, ám a bibliai szövegek alapján pontosan azonosíthatók a bibliai helyek. Eltérő számozást használnak így a Zsoltárok könyvében, Salamon és a Királyok Könyveiben. Emellett Enyedi olyan könyvekből is választott textusokat, melyek a protestáns kánonban már a 16. század végén sem szerepeltek. A táblázat első oszlopában a job tájékozódás érdekében a bibliai könyveket adom meg, a második oszlopban pedig növekvő számsorrendben a textus pontos számát. Ezt követi a harmadik oszlopban a beszédszám.

Ószövetség

Bibliai könyv	Textus	Enyedi beszédének száma
1Móz.	---	---
2Móz.		
	2Móz. 4, 10	44
	2Móz. 12	EUET (?)
3Móz.	---	---
4Móz.	---	---
5Móz.		

	5Móz. 16, 18	1
Józs.	---	---
Bír.		
	Bír. 7	126
	Bír. 11, 11	EUET, 164 (?)
Rúth	---	---
1Sám.	---	---
2Sám. (2Reg.)		
	2Sám. 1, 1–18	176
	2Sám. 1, 18–21	177
1Kir.	---	---
2Kir. (4 Reg.)		
	2Kir. 2,17	180
	2Kir. 7,3	182
	2Kir. 14, 8	97
	2Kir. 17,3	23
1Krón.	---	---
2 Krón.		
	2Krón. 20	127
Ezsd.	---	---

Neh.	---	---
Esz.	---	---
Jób.		
	Jób. 8	129
	Jób. 14	49
Zsolt.		
	Zsolt. 2, 1	192
	Zsolt. 2,7	193
	Zsolt. 2,8	194
	Zsolt. 9 (10), 12	171
	Zsolt. 19 (20)	59
	Zsolt. 32 (33), 10	9
	Zsolt. 44,11	EUET
	Zsolt. 59 (60,3)	102
	Zsolt. 79,1	28 ~ 95
	Zsolt. 79,5	29 ~ 96
	Zsolt. 79 (80),1	178
	Zsolt. 79 (80),9	179
	Zsolt. 81 (82), 1	183
	Zsolt. 82 (83), 2	100
	Zsolt. 82 (83), 10	101
	Zsolt. 120 (121), 1	106
	Zsolt. 123, 1	36
	Zsolt. 123 (124) (125[!]), 1	174
	Zsolt. 126 (127), 1	55
	Zsolt. 129	131

	Zsolt. 136 (137)	132
Péld.		
	Péld. 24, 3	104
Préd.		
	Préd. 9, 12	107
Én.		
	---	---
Ézs.		
	Ézs. 5, 1	112
	Ézs. 10,12	169
	Ézs. 13	EUET, 143, 144 (?)
	Ézs. 22, 1	185(?) után
	Ézs. 22,12	57
	Ézs. 30,15	10
	Ézs. 33,1	114
	Ézs. 33,7	119
	Ézs. 57 (+ Jn. 14)	65
	Ézs. 63,15	105
Jer.		
	Jer. 7	128
	Jer. 10, 11	82 (Explicationes)
	Jer. 21,1	53
	Jer. 22, 16 (Jer. 23)	170
	Jer. 27,4	16
Ez.		

	Ez. 7, 25	208
	Ez. 17	EUET, 161 (?)
Dán.		
	Dán. 3,16	50
Hós.	---	---
Jo		
	Jo. 2,15	46
Ám.	---	---
Abd.	---	---
Jón.		
	Jón. 3, 3	56
Mik.		
	Mik. 3, 1	117
	Mik. 5, 2	187
Náh.	---	---
Hab.	---	---
Zof.	---	---
Hag.		

	Hag. 2,18	45
Zak.	---	---
Mal.	---	---
Sir.		
	Sir 10, 1	2
	Sir 47,(23?) 26	35
Tob.		
	Tob. 7,15	8

Újszövetség

Bibliai könyv	Textus	Enyedi beszédének száma
Mt.		
	Mt. 1, 18	121
	Mt. 2, 13	123
	Mt. 2, 16–18	188
	Mt. 4, 1	85/1
	Mt. 4, 3	85/2
	Mt. 4, 5	85/3
	Mt. 4, 8	85/4
	Mt. 6, 24 & Jn. 4, 46 etc.	Sz (?)
	Mt. 8, 23	109
	Mt. 9, 14	15
	Mt. 11, 2	185

	Mt. 11, 7	186
	Mt. 12, 1	201
	Mt. 12, 43	22
	Mt. 17, 24	54
	Mt. 18, 1	108
	Mt. 21, 1	202
	Mt. 21, 12	42
	Mt. 24, 6	62
	Mt. 24	118
	Mt. 26	CV (?)
Mk		
	Mk. 16, 1	19
Lk.		
	Lk. 2, 1	3
	Lk. 2, 8	4
	Lk. 3, 14	58
	Lk. 9, 51	37
	Lk. 12, 4	51
	Lk. 12, 14	EUET (?)
	Lk. 12, 32	27 ~ 94
	Lk. 13, 6	17
	Lk. 13, 31	116
	Lk. 14, 28	48
	Lk. 15, 11	173
	Lk. 17, 26	EUET (?)
	Lk. 17, 3	66
	Lk. 18, 1	172
	Lk. 19, 11	167

	Lk. 19, 14	168
	Lk. 19, 41	63
	Lk. 19, 41	EUET, 213 (?)
	Lk. 21, 20	103
Jn.		
	Jn. 2, 1	191
	Jn. 4, 35	47
	Jn. 5, 14	125
	Jn. 6, 66	40
	Jn. 7, 16	24
	Jn. 7, 16	90
	Jn. 8, 56	93
	Jn. 9, 39	11
	Jn. 10, 19	61
	Jn. 12, 12	18
	Jn. 12, 42	38
	Jn. 14, 15	41
	Jn. 14, 23	205
	Jn. 14, 27	206
	Jn. 14, 27	65
	Jn. 19	SZ (?)
	Jn. 20	CV (?)
ApCsel.		
	ApCsel. 2, 1	26
	ApCsel. 2, 33	25
	ApCsel. 10, 34	204
	ApCsel. 14, 11	211
	ApCsel. 14	212

	ApCsel. 17	EUET (?)
Róm.		
	Róm. 1	EUET (?)
	Róm. 1, 18	209
	Róm. 8, 11	20
	Róm. 13, 11	124
	Róm. 14, 1	200
1Kor.		
	1Kor. 8, 1	43
	1Kor. 6, 7	39
	1Kor. 13, 1	12
	1Kor. 13, 4	13
	1Kor. 13, 8	14
	1Kor. 15, 12	34
	1Kor. 15, 58	52
2Kor.		
	2Kor. 5, 17	5
Gal.		
	Gal. 6, 25	189
	Gal. 6, 25	190
Ef.		
	Ef. 4, 1	60
	Ef. 4, 22	122
	Ef. 6, 10	110
	Ef. 6, 14	111

Fil.		
	Fil 2, 5	195
Kol.		
	Kol. 3, 1	203
	Kol. 3, 16	115
1Thessz.		
	1Thessz. 4, 12	99
2Thessz.	---	---
1Tim.		
	1Tim. 6, 17	30 ~ 98
2Tim.		
	2Tim. 2, 23	21
	2Tim. 3, 16	64
Tit.	---	---
Filem.	---	---
Zsid.		
	Zsid. 13, 1	210
Jak.		
	Jak. 1, 22	120
	Jak. 3, 2	6

	Jak. 3, 9	7
1Pet.		
	1Pet. 2, 13	184
2Pet.		
	2Pet. 3, 10	181
1Jn.	---	---
2Jn.	---	---
3Jn.	---	---
Júd.	---	---
Jel.		
	Jel. 6	130
	Jel. 11, 8	144 (Karádi Apocalypse)
	Jel. 14, 15	113

Magyar nyelvű szólások, mondások a beszédekben

A szöveghelyeket alapvetően a beszédek sorrendjében idézem, aláhúzással jelezve a szólást, mondást. A kontextus néhol hosszabb idézése úgy vélem, nem szükségtelen a szövegbe szerkesztett mondás értelmezéséhez: Néhol felvezeti, néhol magyarázza is az író a használt szófordulatot. Egyes esetekben megbontom a beszéd szerinti sorrendet és az ugyanazt a szólást, mondást használó beszédek egy más mellé helyezem. Megesik az is, hogy az író gondolatmenetét követve több szólást is jelölök egyetlen mondaton vagy idézett szövegrészen belül. Ezeket a helyeket csak egyszer idézem. Néhány esetben a prédikátor nem kiírta, hanem csupán körülírta az adott szólást. Érdekesnek tartottam ezeket az eseket is felvenni a táblázat tételei közé.

2. beszéd, K2, 9v.	„ <u>A krokodilus is elfut, ha úzik.</u> ”
6. beszéd, K2, 39r (59).	„Mint mikor azt mondom: <u>Úgy félek, mint az tűztől</u> , az mert az tűz igen veszedelmes és kártékony állat.”
6. beszéd, K2, 32v (60).	„Mely mondást hogy megérts, vedd eszedbe, hogy gyakorta, mikor valaminek nagyságát, avagy sokságát egy csomóban be akarjuk kötni, szoktunk így szólni: <u>Ez világ tenger</u> . Etc.”
6. beszéd, K2, 32v (60).	„Szólásnak pedig módja az, hogy mikor valamely dolognak vagy iszonyúságát, gonoszságát megmutatni, vagy hogy nem tudjuk az nagy gonoszságnak honnat leszen eredeti, azt mondjuk, hogy <u>az ördög, az pokol, az gyehennából való</u> .”
9. beszéd, K2, 82 (43v).	„Noha pedig egy embernek náha vagy ereje vagyon, de az sokaságnak, gyülekezetnek nagyobb sokkal. Innen vagyon, hogy az ugyan közpéldabeszéd: <u>Még Herkules sem állhat meg kettő ellen</u> . Az egy ember akármilyen erős, sok ellen erőtlen.”

9. beszéd, M.	„Noha egy embernek is néha nagy ereje vagyon az erős dolognak elrontására, de az sokaságnak sokkal nagyobb. Innét jött közbeszédbe: <u>Ne Herculis quidem contra duos. Még Herkules is nem állhat meg kettő ellen.</u> ”
12. beszéd, K2, 107 (56r).	„Szokták példabeszédben mondani, hogy <u>ha az bársonyt bársonnyal egybevetik, inkább kimutatja magát.</u> ”
12. beszéd, K2, 111 (58r).	„Nám, az magyarok is szokták mondani, hogy <u>szépen szól az hegedű, de üres belül.</u> ”
16. beszéd, K2, 148 (76v).	„Magyarázzuk meg azért rend szerint ezeket. Mond azért az Úr képében az próféta: <i>Én csináltam az Földet.</i> Etc. Ennek értelme ez: Ím, értem, hogy azon tanácskoztok, miképpen Nabukodonozortól az országot elvegyétek, <u>gazda nélkül vettek számot.</u> ”
22. beszéd, K2, 214 (102r).	„ <u>Némának még anyja sem érti szavát.</u> ”
22. beszéd, K2, 223 (112v).	Mert igazán mondta egy bölcs, hogy <u>az hivalkodás az Sátánnak párnája</u> , az melyen igen örömet szokott feküdni.
109. beszéd, S, 97.	„Közbeszéd, hogy <u>némának még anyja sem érti szavát.</u> ”
30. beszéd, K2, 319 (160v).	„Régi mondás, <u>a kedv, ha késedelmes, nem késő[!], hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.</u> ”
98. beszéd, S, 360.	„Régi mondás: <u>A kedv, ha késedelmes, nem kedv, hanem aki kedvet akar cselekedni, hamar cselekedje.</u> ”
30. beszéd, K2, 321 (161v).	„Ez ilyenek felől szokták magyarul mondani, hogy <u>immár megfogták az anyját.</u> ”

98. beszéd, S, 361–362.	„Ez ilyenek felől szokták a magyarok mondani, hogy <u>immár megfogják az anyját.</u> ”
30. beszéd, K2, 319 (160v).	„Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jó kedvvel való adásnak, mert <u>aki örömet ad, hamar ad</u> , aki halogatja, megjelenti, hogy kerülné, ha lehetne. (Margón: Qui cito dat bis dat.)”
85/2. beszéd, M, C35r.	„És mikoron az ember valamire szoktatja magát, abban úgy marad gyakorta, amaz közmondás szerint. <u>Az szokás természeté válik gyakor</u> ta.”
98. beszéd, S, 360.	„Sőt, az ugyan nagy jelensége a nem jókedvvel való adásnak, mert <u>aki örömet, hamar ad, kétszer ad az.</u> Aki imide, ki amoda mutogatja, halogatja, ezzel megmutatja, jelenti, hogy elkerülné, ha tehetné, és nem jókedvvel cselekedni.”
22. beszéd, K2, 222 (112r).	„Az bölcs igen igazan mondotta, hogy <u>az ki egyszer az szemérmességnek ólját által hágja, igen szemtelenné lészen, és megtemérdekül az orcája bőre.</u> ”
35. beszéd, K3, 11v.	„Noha közpéldában szokták mondani, hogy <u>alma nem esik messze fájától</u> , kivel azt jelentjük, hogy valaminemű, olyan maradékja is, sőt az Úristen így szól Jeruzsálem felől Ezech. 16. Íme, úgymond, valaki példabeszéddel él, ezt mondja teróllad, <u>minemű az anyja, olyan az leánya is</u> , de mindazonáltal gyakorta történik az is, hogy az maradékoknak semmi természete és erkölce nem illendő az ő eleihez, és sokszor az jámbornak gonosz, az gonosznak jámbor gyermeke vagyon.”
35. beszéd, K3, 11v.	„[...] és ugyan most is közpéldabeszéd az ő [Salamon] neve azok felől, az kiket bölcseknek tartunk.”

35. beszéd, K3, 13v.	„Szokták az ifjak mondani, hogy <u>az vén embernek az szárába száll az esze[...]</u> ”
37. beszéd, K3, 21r.	„Nem ok nélkül mondták az régiek, hogy <u>nem az az erős ember, aki ellenségét, hanem az, ki ő magát győzi meg.</u> ”
39. beszéd, K4, 13v.	„Tudgyunk valaha tűrni és szenvedni, mert tudd-e, mit mondanak: <u>Aki nem tűr, nem uralkodik.</u> Mely mondást az apostol a harmadik részében tanuságunknak világosan megmagyarázza.”
40. beszéd, K4, 16r.	„ <u>Ha azért az só a hajába esik, nem tűrheti.</u> ”
48. beszéd, Sz, 173. (fordítás)	„Ilyen büntetés követi az goromba és mód nélkül való cselekedetű embert. Még csak amaz pogány Cicero is azt mondta, hogy nem bölcs emberhez illik azt mondani: <u>Én ezt, úgymond, nem hittem, vártam, reméltem volna.</u> Mert arra szerette Isten az embert szép ésszel, elmével, okossággal, hogy igen szép móddal, okosan, eszesen viselje minden dolgában magát.”
50. beszéd, K4, 57r.	„Mert Krisztus Urunk azt mondja, hogy <u>nem jó az szentséget az ebeknek hagyni és a gyöngyöt a disznónak hinteni.</u> [Mt. 7,6]”
50. beszéd, GyS,	„Az király elől ki sem mennek, hogy <u>illára vennék a dogot,</u> vagy baráti által megengesztelnék a királyt.”
50. beszéd, K4, 57v.	„Azt sem mívelik, hogy a király elől kimenjenek és <u>illára vegyék a dolgot,</u> vagy valami baráti által talán megszerezhetik dolgukat.”
61. beszéd, K4, 97v.	„Igen régi és igaz mondás, <u>hogy az igazság gyűlölséget szerez.</u> ”
62. beszéd, K4, 102.	„ <u>Mert boldog az az ember,</u> azt mondják, <u>aki másnak kárán tanul.</u> ”

62. beszéd, K4, 101v.	„Főképpen pedig kell azokra néznünk, akik környülünk vannak, mert nem hiába mondják, hogy <u>mikor az szomszéd háza ég, tér igen etc.</u> ”
62. beszéd, K4, 101v.	„Mert amint szokták példabeszédben mondani: <u>Minthogy az szél nem indul fúvatlan, úgy a hír sem támad valami bizonyos ok nélkül.</u> ”
62. beszéd, K4, 101v.	„Régi példabeszéd, hogy <u>késő akkor hízlalni a lovat, mikor a hadba kellene szinte menni.</u> ”
107. beszéd, S, 81.	„Az magyarok is azt mondják, hogy <u>az napot nem felköltében, hanem lenyugtában kell dicsérni.</u> Ismét: <u>Igen fenn az nap, de igen alá nyugszik.</u> Mely mondások mind azt jelentik, hogy embernek állapotja és szerencséje bizonytalan.”
109. beszéd, M, 38r.	„... <u>elől tűz, hátul víz...</u> ”
109. beszéd, M, 38r.	„Más az, hogy <u>mikor a szomszéd háza ég</u> (az mint szokták mondani), <u>az tiedet is féltsed akkor, mert az tied [...] reá ha rászök[ik] az tűz.</u> ”
110. beszéd, S, 112.	„Azmiképpen szokták mondani, ha kinek fejedelmével, urával vagyon dolga, így szólnak: <u>Nem céhbeli társaddal vagy feleddel vagyon ügyed.</u> Mely mondással nem azt jelentjük, mint ha nem volna soha embernek céhbeli társával vagy felével ügye, hanem hogy ez csak semmi az fejedelemmel való dologhoz képest.”
111. beszéd, S, 123.	„Az pajzs minden ütésnek, hajításnak felvételére való, s főképpen régen, mikor az puska nem volt, minden fegyver ellen igen hasznos oltalom volt, úgyannyira, hogy ugyan példabeszédben költ valami oltalom felől, hogy pajzsna mondatott.”

123. beszéd, S, 269–270.	„Mely példákból illik nekünk is tanulnunk, hogy mikor az Úr Isten valamit parancsol, hogy megcselekedjük és végbevigyük, ne le- gyünk gorombák és ne menjünk csak neki az dolognak, hanem szép módjával viseljük magunkat, elmélkedjünk rajta, miképpen mehes- sen jobb módjával és könnyebben véghez mi általunk az Úrnak ta- nácsa és akaratja. Mert ha csak nekimegyünk véle, az mint szokták mondani: <u>Bele Balázs</u> , az Isten tanácsa ugyan végbe megyen, vagy más által, vagy csudálatosképpen, de mi elveszünk és egyebeknek is csúfsági leszünk.”
169. beszéd, K5, 16v.	„Szokott így lenni, hogy az mit az fő népek, nemesek az szegény- ségnek nyomorgatásával gyűjtöttek, az latrok kaparják[?] ⁸¹⁹ és dő- zsölik fel, az mint szokták mondani, hogy <u>nem jól keresett marhá- nak nem jól kell elveszni.</u> ”
170. beszéd, K5, 21v. 170. beszéd, Sz, 357.	„ <u>Igen bánja az béka az deret.</u> ”
170. beszéd, Sz, 357.	„ <u>Mondj igazat, s betörik az fejed.</u> ”
171. beszéd. K5, 28r.	„ <u>De nem szükség napvilágnál gyertyát gyújtani.</u> ”
172. beszéd, K5, 35v.	„[...] <u>meglepi, mint az tör az madarat</u> , az veszedelemnek napja öket.”

⁸¹⁹ ko.orlyak pacás betű. kotorják/kaparják/??

(173. beszéd)	<u>Meg ne üssük az koldust.</u> („görög szentencia”)
182. beszéd, K4, 72v.	„Ezért szokták mondani, hogy <u>az fősvény soha több jót nem téssen, hanem mikor meghal.</u> (Auarus nunquam recte facit nisi cum moritur.)”
185. beszéd, K5.	„Nem különben vagyon azért a tanítóknak dolguk, mint akik azt mondják: <u>Előttem víz, utánam tűz.</u> Ha hallgatnak, előttük az Istennek kemény parancsolatja, haragja és büntetése. Ha szólnak, ez világi hatalmasoknak fogságukba és üldözésükbe esnek.”
191. beszéd, 129r.	Postquem gaudebis vere post gaudia flebis, Postquem tu flebis, post luctus ecce ridebis. <u>Minekutána örülsz, bizonyára az öröm után sírsz, minekutána te sírsz, örülsz, sírás után örülsz.</u>
195(?) beszéd, Sz, 364.	„Azmint szokták mondani egyféle állat felől, hogy <u>akármint perzselik, de nem lészen szalonna belőle.</u> ”
11. beszéd, K2, 106 (55v).	„Azt mondja pedig Pál apostol Rom. 2: Te, ki most akarsz tanítani, miért nem tanítod magadat? Ezek azért az szemesek, <u>az kik meglátják az szálkát, az maguk szemében pedig az gerendát nem látják.</u> ”
200. beszéd, K1, 7.	„Vessék ki azért a gerendát elébb az szemekből, és úgy piszkálják <u>az szálkát a máséban.</u> ”
201. beszéd, K1, 13.	„Mert amint szokták mondani: <u>az ördög is elmegyén a prédikációra.</u> ”
208. beszéd, K1, 75.	„Mert amint szokták mondani: <u>Nem tudja az az édest megbecsülleni, aki keserűt nem kóstolt. Nem tudja az, mely nagy jószág legyen az egészség, aki soha beteg nem volt.</u> ”

210. beszéd, K1, 100.	„Mert ez a világ senkit nem választ ki, senkinek nem ígér tökéletes és bátorságos boldogságot, hanem amint szokták mondani: <u>Minden megeshetik az, ami valakin megesett. Ha ma énrajtam, holnap terajta lehet.</u> ”

Latin nyelvű szólások, mondások, szállóigék a beszédekben

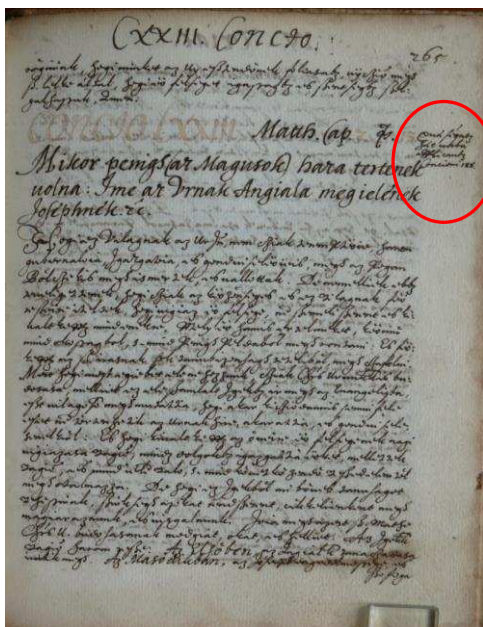
2. beszéd, K2, 11.	„Régi mondás: <u>Magistratus virum declarabit.</u> ”
9. beszéd, M.	„Noha egy embernek is néha nagy ereje vagy az erős dolognak elrontására, de az sokaságnak sokkal nagyobb. Innét jött közbeszédbe: <u>Ne Herculis quidem contra duos. Még Herkules is nem állhat meg kettő ellen.</u> ”
35. beszéd, K3, 12r.	„Így közmondás: <u>Totus ad exemplum etc.</u> ”
37. Beszéd, M, 215r.	„Nem ok nélkül mondotta egy bölcs: <u>Cantera qui vult vincere se ipsum vincedere discat.</u> ”
38. beszéd, K4, 7r.	„Azért mivelhogy az igazság oly böcsülletes, hogy még az pogány bölcsök is minden kedves embereknél feljebb böcsüllötték. azt mondja vala Aristoteles: <u>Amicus Socrates, amicus Plato, sed magis amica veritas.</u> ”
47. beszéd, K3, 35v. (K4, 50r.)	Nem hiába mondja Seneca: <u>Necessaria ignoramus, quia non necessaria discimus.</u>
48. beszéd, K4, 54v.	„Ilyen büntetés követi az goromba és mód nélkül cselekedő embereket. Kiről még amaz pogány Cicero is azt mondja: <u>Non est sapientis dicere,</u>

	<u>non putaram.</u> Mert azért szerette az Isten okossággal az embert, hogy eszesen viselje minden dolgában magát.”
49. beszéd, K4, 55v.	„Ha ki ragadozó természetit esméri, ne járjon boltokba és őrizet nélkül való házakba. Mert igaz ama: <u>Occasio facit furem.</u> ”
66. beszéd, K4, 116r.	„Mert ha ki ezt nem fogadja és követi, fog úgy járni az feddéssel, mint a varga járt volt a képíróval: <u>Ne sutor ultra crepidam.</u> ”
105. beszéd, S, 54.	„Az miképpen az pogányok is az ő fő isteneket nevezték: <u>Patrem, hominumque deumque.</u> ”
107. beszéd, S, 81.	„Ide való amaz mondás is: <u>Nescis quid serus vesper vehat.</u> ”
107. beszéd, S, 81.	„Az miképpen mondja egy bölcs: <u>Fortuna vitrea est, cum splendet, frangitur.</u> Tehát, ki bízhatik, ki ragaszkodhatik ez bizonytalan és csalárd világhoz?”
169. beszéd, K5, 16v.	„ <u>Non numero sed virtute vincimus,</u> ezt megírta régen[...]
172. beszéd, 34v, marginália.	„ <u>Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo.</u> ”
173. beszéd, K5, 38v.	„ <u>Quae nocent, docent.</u> ” („közpéldabeszéd”)
182. beszéd, K4, 72v.	„Ezért szokták mondani, hogy az fősvény soha több jót nem téssen, hanem mikor meghal. (<u>Auarus nunquam recte facit nisi cum moritur.</u>)”
184. beszéd, K5, 83r–v.	„És azt szokták mondani: <u>Sic[!] volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas.</u> ” (Juvenalis)

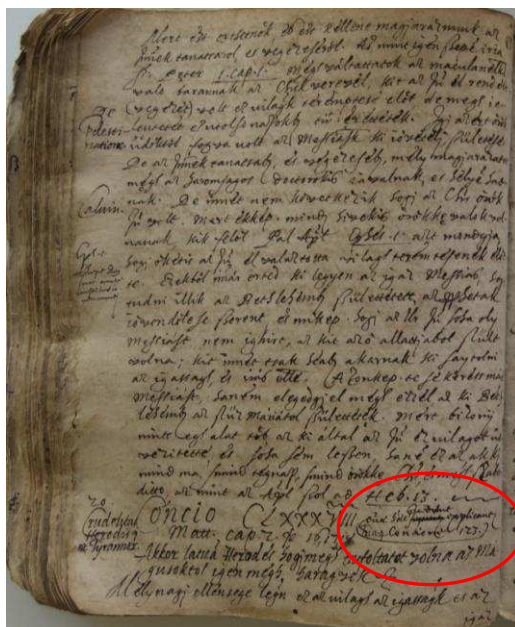
189. beszéd, K5, 117v.	„ <u>Hoc opus, hic labor est.</u> ” (Vergilius, Aeneis)
191. beszéd, 129r.	<u>Postquem gaudebis vere post gaudia flebis, Postquem tu flebis, post luctus ecce ridebis.</u> Minekutána örülsz, bizonyára az öröm után sírsz, minekutána te sírsz, örülsz, sírás után örülsz.
192. beszéd, K5, 134v.	„Ez nem lészen különb, hanem amint szokták közpéldabeszédben mondani: <u>Parturient montes.</u> ” (Horatius, Ars Poetica)
195. beszéd, K5, 151v.	„Másodszor, tudják azt mindenk, hogy soha senki az természetét el nem hajíthatja, azt az ember le nem teheti. Az mint szokták is mondani: <u>Naturam ex pellas furca</u> etc.”
208. beszéd, K1, 75.	„Szokták a deákok mondani: <u>Nulla calamitas sola.</u> Hanem ugyan bokroson szokott jőni, és nemkülönben, mint mikor a láncnak egyik szemét megrántod, a többi is utána zúdul, azonképpen egy veszély után sok rohan.”

Mellékletek kereszthivatkozásokhoz

Az egyetlen kétoldalú kereszthivatkozás a korpuszban

S, 123. beszéd
„*Quae sequentur haec verba
applicantur Concione 188.*”

K5, 188. beszéd
 „*Haec quae <sequentur> precedunt[?] explicantur Tria. 4. Contione 123.*”

Kollektív kereszthivatkozás a Conciones vetustissimae jelöletlen beszédében

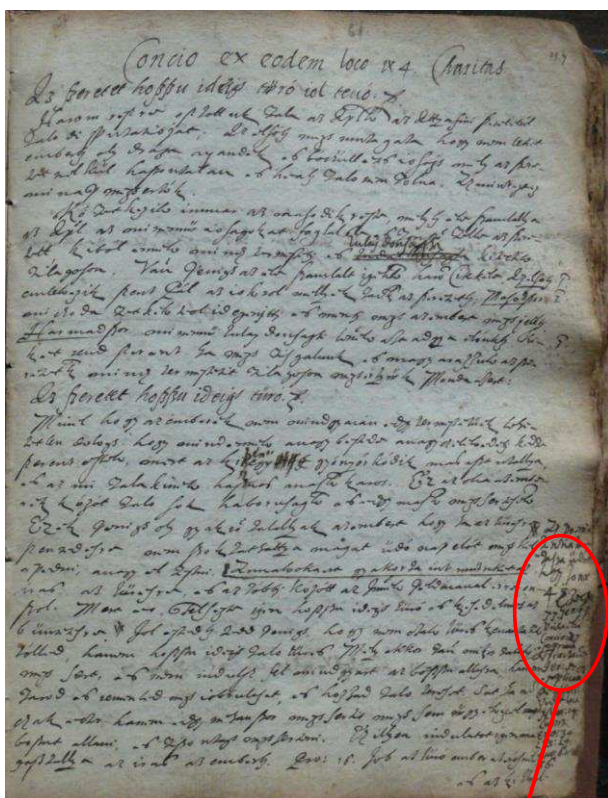
K5, 191. beszéd / Sz, 191. beszéd (részlet) „De mi legyen valakiben hinni, és hogy ez szólásnak módja senkit örök Istenné nem tehet, avagy nem térszen, másszor is megmutogattuk.”	CV, 191. beszéd (részlet) „De mi legyen valakiben hinni, erről másszor szólottunk Con. in 55. et 38.”

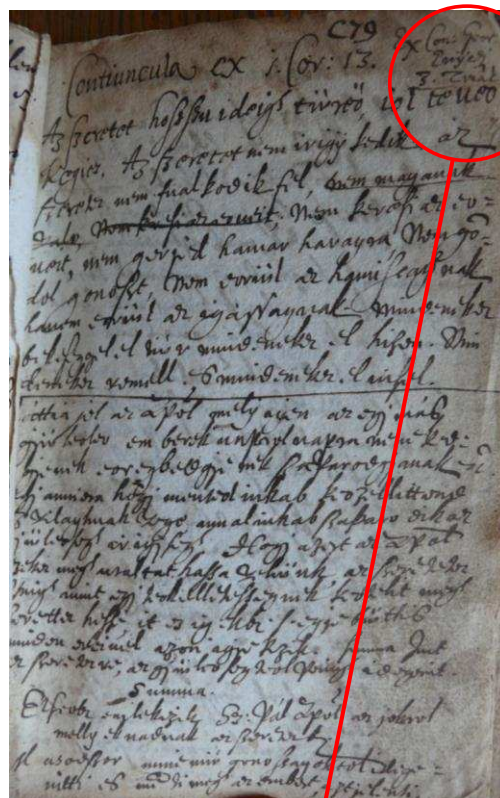
38. beszéd textusa: *„Mindazáltal az fő emberek közül is sokan hívének őbenne. De az farizeusoktól való féltükben meg nem vallják vala, hogy az gyülekezetből kivettetének. Mert inkább szereték az emberek dicsőségét, hogy nem az Istennek dicsőségét.”*

55. beszéd textusa: *„Ha az Úr nem építi az házat, hiába munkálkodnak, az kik építik azt. Ha az Úr nem őrzi az várost, csak hiába vigyáz, az kik őrzi azt. Csak hiába vagyon jó reggel felkelni, későn leülnőtök, keserves kenyeret ennetek, kik az Úrtól áldást nem vártok. Az miképpen haszontalan reggel felkelnetek, későn leülnőtök, keserves kenyeret ennetek. Szintén azonképpen az Úr az ő szerelmesinek ad almot. Miképpen az sebes nyílak az hatalmas markában, azonképpen az hívek erősek az Isten oltalmában. Meg nem szégyenül az kapuban, mikor szóland az ő ellenséginek.”*

Kollektív vagy lokális kereszthivatkozás? A 2. Kolozsvári Kódex és a Marosvásárhelyi Kódex margináliái

K2, 13. beszéd
„Vide alia Concio 27. ex prima Triacade.”

M, 13. beszéd
„Ex Con. Geor. Enyedi 3. Triac.”

Margináliák a kódexlapokon

K2, 13. beszéd „Annak okáért gyakorta int minket az írás az tűrésre, és az többi között az Istennek példájával erre unszol. Mert Őfelsége igen hosszú ideig tűrő és késedelmes az büntetésre. #”	M, 13. beszéd „„Annak okáért gyakor helyen int bennünket az írás az békességes tűrésre, szenvedésre, sőt az Úr Istennek példájával is unszol. Mert az Úr Őfelsége igen irgalmas, kegyes, hosszú ideig tűrő . Az mind Mózes mondja <u>Exo. 34.</u>”

Az poenitentiartásra időt hagy. Jonae 4. Ezech 33. Gen 6. *Vide alia Concio 27. ex prima Triacadem.* Jer. 5. Et explicande miseri vide loci Num. 14. Luc. 17. Exo. 34. 2 Re 24. Luc. 5 v. 36.

A kérdéses sorok és a marginália

Melléklet a 2. Kolozsvári Kódex és a Sárospataki Kódex párhuzamos beszéde- ihez

28. beszéd eleje ⁸²⁰	95. beszéd eleje
K2 Concio. LXXVIII. [!] Status afflictissimus Judaeorum. <i>Úr Isten, a pogányok jöttek a te örökségedben. Etc.</i> Az, ki tökéletes és igaz keresztyén akar lenni, szükség, hogy ne csak magáért, és mikor kiváltképpen való nyavalyája va- gyon, hanem másért is, és a közönséges veszedelemnek eltá- voztatásáért könyörögjön és imádkozzék az Istennek. Mert felebarátunkat úgy kell szeretnünk, mint magunkat és a közönséges nyavalya nem lévén kiváltképpen való nyavalya nélkül. Miképpen mikor a hajó elmerül, senki nincsen a ha- jóban, kinek a nyavalyában ne jusson. Ezért írja Szent Pál: 1Tim 2.2. <i>Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések és imádkozások, kérések, hála- adások minden emberekért, hogy csendes és békességes élet- ben élhessünk.</i> Ezért olvassuk sok Istenfélő, kegyes embereknek fohászko- dásukat az Istenhez a közönséges megmaradásért. Mózes, Ábrahám, Jeremiás, Dániel, Ezsdrás, Eszter és egyebek pél- dája megmutatja. Ez meghallott dicséretben is efféle könyörgésnek formája adatik előnkbe. Mert mikor az Istennek szent népe a pogány- ság miatt nagy nyomorúságra jutott volna, a próféta látván a közönséges veszedelmet, nagy keserves szível panaszkodik és kö- nyörögvén az Úrnak, hogy megeléged-	S Concio XCV. <i>Úr Isten, a pogányok jöttek a te örökségedbe, megferteztették a te templomodat etc.</i> Az, ki tökéletes és igaz keresztyén akar lenni, szükség, hogy ne csak magáért, és mikor kiváltképpen való nyavalyája va- gyon, hanem másért is, és a közönséges veszedelemnek eltá- voztatásáért könyörögjön és esedezzek az Úr Istennek előtte. Mert felebarátunkat úgy kell szeretnünk, mint önnön magun- kat. És a közönséges nyavalya nem léssen kiváltképpen való veszedelem nélkül. Miképpen mikor a hajó elmerül, senki nincs a hajóban, kinek ne jusson az nyavalyában. Ezért írja Szent Pál 1Tim 2: <i>Kérlek, hogy mindeneknek előtte lennének könyörgések, imádságok, kérések, hálaadások min- den emberekért, királyokért és minden méltóságba helyeztetettekért, hogy csendességben és békességes életben élhessünk.</i> Ezért olvassuk sok Istenfélő, szent embereknek fohászko- dásukat, esedezésüket az Úr Istenhez a közönséges megmara- dásért. Mint Jeremiás, Dániel, Ezsdrás, Eszter és egyebeknek példája megmutatja. Ez meghallott igékben is efféle könyörgésnek formája adatik előnkbe. Mert mikor az Istennek szent népe a pogány népek miatt nyomorúságra jutott volna, a próféta látván a közönsé- ges veszedelmet, nagy keserves szível panaszkodik és kö- nyörög az Úrnak, hogy megelégedvén az ő fiainak nyomorú- ságával, fordítsa haragját a pogányokra, és az övéit mentse és szabadítsa meg azoknak kezükből.

⁸²⁰ A táblázatban a hiányzó szavakat, szótagokat [szögletes zárójelben] közlöm.

vén az ő fiainak sanyarúságival, fordítsa haragját a pogányokra, és az ő híveit mentse és szabadítsa meg azoknak kezükből. Holott annak okáért mi is hasonló állapotban vagyunk, illik hason[ló] könyörgéssel keresnünk és megtalálnunk az Istent, hogy miképpen régen az ő hívein könyörült, mireánk is mostan tekintsen kegyes szemeivel. De hogy olyan hatható legyen imádságunk, szükség megértenünk, mint könyörögnek a régi szentek, hogy mi is nyomdokát követhessük. Lássuk meg azért, micsoda renddel és móddal vagyunk megírva a jelenvaló ének. Vagyunk két fő része: Az elsőben vagyunk keserves panaszkodás, ahol előpanaszolja a próféta az Izrael fiainak nagy nyomorúságukat és veszedelmüket. Az másodikban buzgó szívvel könyörög, hogy azt a nyavalyákat a pogányokra térítse, és az övéit megmentse.	Holott annak okáért mi is hasonló állapotban vagyunk mostan, illik hasonló könyörgéssel megkeresnünk és találnunk az Úr Istent, hogy miképpen az ő hívein megkönyörült, miránk is mostan tekintsen kegyes szemeivel. De hogy olyan hatható és foganatos legyen imádságunk, szükség megértenünk, micsoda formán könyörgöttek a régi szentek, hogy mi is nyomdokukat követhessük. Lássuk meg azért, micsoda renddel és móddal vagyunk megírva ez jelenvaló ének. Vagyunk két fő része: Az elsőben vagyunk keserves panaszkodás, ahol előszámlálja a próféta az Izrael fiainak nyomorúságikat és veszedelmüket. Az másodikban buzgó szívvel könyörög, hogy ezt a nyavalyát térítse a pogányokra, és az övéit szabadítsa meg.
28. beszéd vége	95. beszéd vége
K2 Holott annak okáért mi és a mi atyánkfiainak Istennek örökségei vagyunk, a törökök pedig pogányok, és aminemű keserűségünk lett régen a zsidóknak, mi rajtunk azok pontról pontra beteltek a törökök miatt. Bizony, aminemű szívvel az Úrnak elei[be] terítették a zsidók az ő nyomorúságukat, mi is ekképpen [mo]stan megcselekedhetjük. És miképpen azok kívánták, [hogy] ez méltatlan dolgokat látván Őfelsége a pogányok [kezé]ből őket megszabadítsa, szinte azonképpen mi is kíván[hat]juk, hogy Ő Szent Felsége kegyelmes szemeivel tekintsen a mi nyomorú és sanyarú állapotunkra, és megelégedvén ennyi ideig való keserűségünkkel, szabadítson meg kegyetlen pogányoknak kezéből, melyről mi is megemlékezzünk, vidám orcával Ő Szent Felségének hálákat adhassunk. Ámen!	S Holott annak okáért mi és a mi keresztény atyánkfiainak Istennek öröksége vagyunk. A törökök és tatárok pedig pogányok. És aminemű keserűségünk lett régen a zsidóknak a káldeusok miatt, mi rajtunk és a mi keresztény atyánkfiainak azonok pontról pontra beteljesedtenek a törökök és tatárok miatt. Bizony, aminemű buzgó szívvel és keserves panaszkodással az Úrnak eleibe terítették a zsidók az ő nyomorúságukat, mi is szinte azonképpen mostan megcselekedhetjük. És miképpen azok kívánták, hogy e méltatlan dolgokat látván Őfelsége a pogányok kezéből megszabadítsa, szinte azonképpen mi is kívánhatjuk, hogy Ő Szent Felsége kegyelmes szemeivel tekintsen a mi sanyarúságunkra és nyomorult állapotunkra. És megelégedvén ennyi ideig való keserűségünkkel, szabadítson meg a kegyetlen pogány népnek nyűgiből és inségéből, hogy nyakunkról lerakván igáját, ismerhessük csak őtet Urunknak, oltalmunknak és gondviselőnk-

	nek. És a velünk való jótéteményiről örömmel megemléke- vén, vidám orcával Ő szent felségének hálákat adhassunk, és lelki vigassággal az ő nevének dicséreteket mondhassunk. Ámen.
29. beszéd eleje	96. beszéd eleje
K2 Concio. Ex eodem Psal. Precationis modus tempore afflictionis. <i>Meddig Uram haragszol mindvégig</i> etc. Minek utána az első részében a dicséretnek megírta a Próféta, az Izrael népének nyomorult állapotját, immár az második részében buzgó szívvel könyörög, hogy ez ínségből szaba- dítsa meg őket. Három cikkelyre osztjuk pedig az igéket, hogy azoknak ér- telmét jobban megérthessük. Mert elsőben egy néhány okait számlálja elő a Próféta, amelyekre képest kívánja és kéri az Úrtól a megszabadulást. Másodszor azon könyörög, hogy az ő ellenségüket megverje és büntesse. Harmadszor az Isten- nek hálaadást ígér a hívek nevével a megszabadításáért. Mond azért: Uram meddig etc. Ez igékben vagyon az első ok, mellyel akarja a próféta irgal- masságra hajtani az Istent.	S Concio XCVI. Ex eodem Psal. v. 5. <i>Meddig haragszol Uram mindvégig? Felgyullad mint a tűz a te bosszúállásod.</i> Etc. Minek utána az első részében a dicséretnek megírta volna a Próféta az Izrael népének nyomorult állapotját, immár a má- sodik részében a Próféta buzgó szívűl könyörög az Úr Is- tennek, hogy az ínségből és nyomorúságból szabadítsa meg őket. Három cikkelyre osztjuk pedig az igéket, hogy azoknak ér- telmét jobban megérthessük. Mert elsőben egy néhány dol- gait számlálja elő a Próféta, amelyekre képest kívánja és kéri az Úrtól a megszabadulást. Másodszor azon könyörög, hogy az ő ellenségüket megverje és büntesse. Harmadszor az Úr Istennek hálaadást és dicséretet ígér a hívek nevével a meg- szabadításáért. Mindannak okáért elsőben: Meddig harag- szol Uram etc. Ez igékben vagyon az első ok, mellyel akarja a próféta irgalmasságra hajtani az Úr Istent.
29. beszéd vége	96. beszéd vége
K2 3tia pars Az utolsó cikkelye emez igékben vagyon: <i>Mi pedig te népeid és te meződnek juhaid.</i> Etc. Az Isten sok különb-különb-fé[le] javakkal látogatta meg az embert, de mindazokért nem kíván semmi jutalmat, mert mi nélkül szűkölködik Őfelsége, mit adhatunk öneki, az ki övé nem volna? Hanem csak azt kívánja, hogy hála[a]dók le- gyünk, amint ő maga mondá Psal. 49. <i>Vajon s az bikáknak húsát eszem-e én.</i> Etc.	S Az utolsó cikkelye ez éneknek emez igékben vagyon befog- lalva: <i>Mi pedig te népeid és a te meződnek juhaid.</i> Etc. Az Úr Isten sok különb-különb-féleképpen való jókkal láto- gatta meg az emberi nemzetet, de mindazokért sem kíván semmi jutalmat, sem fizetést; Mert mi nélkül szűkölködik Őfelsége, mit adhatnak öneki, ki övé nem volna? Hanem csak azt kívánja, hogy hálaadók legyünk, és az elvett jókért az ő nevét dicsérjük és magasztaljuk. Amiképpen ő maga mondá Psal. 49. <i>Vajon s az bikáknak húsát eszem-e én, avagy az bakoknak vérét iszom-e?</i>

<i>Áldozzál az Istennek dicséretének áldozatjával. Etc.</i> <i>Hívj segítségül engem a te nyomorúságodnak idején. Etc.</i> Holott azért mi is hasonló állapotban vagyunk a zsidókkal, Őfelségének mind szüntelen esedezzünk, hogy mirajtunk is könyörüljön és a mi ellenségünket büntesse meg, hogy mi Őfelségének dicséretet és hála[a]dást énekelhessünk. Ámen.	<i>Áldozzál az Istennek dicséretének áldozatjával, és add meg a Jehovának tett fogadásodat.</i> <i>Hívj segítségre engemet a te nyomorúságodnak idején, én megszabadítlak tégedet, és te dicsőítesz engemet.</i> Sőt, ez világon való életünknek és minden cselekedetünknek fő célja, szükség, hogy legyen az Úrnak tisztessége és dicsérete, amint mondá Krisztus Urunk az apostoloknak: <i>Úgy világoskodjunk az Isten világosságatok</i> etc. Itt is azért ígér a próféta az egész gyülekezetnek képében az Úr Istennek hálaadást és dicséretet. Mert ennél egyebet nem adhat az ember az Istennek, Őfelsége is csak azt kívánja. Holott annak okáért mi is hasonló állapotban vagyunk a régi zsidókkal, amint a minapi prédikációnkban megmutogatók bővebben. Ez mai leckében pedig ezt is megértők; Minemű formán szoktak a régi szentek az Istennek könyörögni. Ez vagyon hátra, hogy mi is kövessük azoknak példáját, és mind szüntelen Őfelségének esedezzünk, hogy mirajtunk is és a mi atyáinkfiain könyörüljön és a mi ellenségünket, kik az ő szent nevét káromolják és csúfolják, büntesse meg, hogy mi szemeinkkel azokon való bosszúállását meglátván Ő Szent Felségének közönségesképpen dicséretet és hálaadást énekelhessünk. Ámen.
30. beszéd eleje	98. beszéd eleje
K2 Concio. 1Tim. 6.<20>17. Divites quomodo informandi. <i>Ez világi gazdagokat intsed, hogy el ne higgyék magukat.</i> Etc. A belső és lelki nyavalyáknak nincs egyéb orvossága a beszédnél, [inté]snél. Mint hogy pedig a tanító lelki orvos, nincs egyéb or[vos]sága a beszédnél és ez az ő tiszte, hivatala, főképpen a jó[ra való] oktatás. Szükség az intés mindeneknek, de főképpen azoknak, [akik] boldog állapotban vannak, mert egy az, hogy sokkal nehezebb a [jószer]erencsének idején magát megismerni bírni. Más az, hogy az ilyenek ingyen betegeknek sem ismerik magukat, ha az orvos rájuk nem vigyáz, minthogy amazok sem kívánják az orvosságot, hamar is elvesznek.	S Concio XCVIII. 1Tim. Cap. 6. <i>Ez világi gazdagokat intsed, hogy ek ne higgyék magukat és ne bízzanak a haszontalan gazdagságban.</i> Etc. A belső és lelki nyavalyáknak nincsen egyéb orvossága a beszédnél és intésnél. Mivelhogy pedig a tanítónak, lelki orvosnak az ő fő tiszte az intés és oktatás, szükség ugyan az intés mindeneknek, de főképpen azoknak, akik boldog állapotban vannak; Mert egy az, hogy sokkal nehezebb a jószerencsének idején magát megbírni. Más az, hogy az ilyenek ugyan betegeknek sem ismerik magukat, és ha az orvos rájuk nem vigyáz, minthogy amazok sem kívánják orvosságát, hamarabb elvesznek.

Effélék közé számláltatnak a külső gazdagságban <a külső gaz> telhetetlen emberek. Melyekkel mint kelljen bánni és oktatni, megmutatja ez előszámlált igékben Szent Pál. Vegyük elő azért mi is az előszámlált igéket, és azoknak megmagyarázatjából lássuk, minemű hasznos tanulságink adatnak előnkbe. Vagyon ez igéknek két része: Az elsőben azt jelenti meg az Apostol, minemű vétkektől kell magukat óvni a gazdagoknak. A másodikban micsoda cselekedetekben foglalják magukat. Így szól azért: Intsed, úgymond, a gazdagokat. Etc.	Effélék közé számláltatnak a külső gazdagságban élő telhetetlen emberek, és kik a világi jókkal büvölködnek. Melyekkel mint kelljen bánni és mint kelljen oktatni, megtanítja az előszámlált igékben Szent Pál Timótheust. De mivelhogy ezek nem csak Timótheusért, sem csak a Szent Pál idejebeli gazdagokért íratattak meg. Vegyük elő renddel az igéket, és azoknak megmagyarázásából lássuk, micsoda hasznos tanulságink lehetnek. Vagyon ez igéknek két része: Az elsőben azt jelenti meg az Apostol, minemű vétkektől kell magukat óvniuk a gazdagoknak. A másodikban micsoda cselekedetekben foglalják magukat. Intsed, úgymond, <i>ez világi gazdagokat</i>. Etc.
30. beszéd vége	98. beszéd vége
K2 Melyet megnyerhet, ha a reá bízott jókból egyebeknek, a szülkődöknek adakozik, és jókedvvel másnak abból sáfárkodik, mert itt nincsen bizonyos helyünk, azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és boldogság, kit még a pogány bölcsek is tudtak és megismertenek. Non possidentem multa vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum. Ha azért még a pogányok is ezt hitték, mennyivel nagyobb szégyen nekünk, ha ez hiábavaló jókhoz ragaszkodunk, és ebben helyzetjük boldogságunkat, kik azt valljuk magunk felől, hogy a Krisztus és a Szent Apostolok tanítványai vagyunk, fogadjuk meg tanácsukat, intésüket, és az itt alatt valókat hátrahagyván, megutálván az oda fel valókat keressük és az örökké való<kra> megmaradandókra sóvárkodjunk és igyekezzünk. Ámen.	S Melyet megnyerhet, ha a reá bízott jókból egyebeknek, a szülkődöknek adakozik, és jókedvvel másnak azokból sáfárkodik; Mert itt nincsen bizonyos és megmaradandó helyünk. Azért nem az itt való jóknak bírásában vagyon a gazdagság és a boldogság, kit még a pogány bölcsek is tudtak és megismertek: Horat. Non possidentem multa, vocaveris recte beatum. Rectius occupat nomen beati, qui deorum etc. Ha azért még a pogányok is ezt hitték és vallották, nyilván nagyobb szégyen minekünk, ha ez hiábavaló jókhoz ragaszkodunk, és ebben helyzetjük boldogságunkat? Kik azt valljuk magunk felől, hogy a Krisztus és a Szent Apostolok tanítványai vagyunk. Ha ő tanítványai vagyunk, fogadjuk meg tanácsukat, intésüket, és az itt alatt való jókat hátrahagyván és megutálván az oda fel valókat keressük és az örökké megmaradandókra sóvárkodjunk és igyekezzünk. Ámen.

Melléklet a 3. *Kolozsvári Kódex*hez

A 3. *Kolozsvári Kódex* tartalma az index tükrében

34. beszéd	3r–10v	1Kor. 15, 12	I. Cor. 15. v. 12.
35. beszéd	10v–15v	Sir. 47, 26	Eccles. Cap. 47. v. 26.
36. beszéd	16r–21v	Zsolt. 123.	Psal. CXXIII.
37. beszéd	21r–24v; 48r–49v	Lk. 9, 51	Lucae Cap. 9.
38. beszéd	xx	Jn. 12, 42	Joannis Cap. 12.
39. beszéd	xx	1Kor. 6	I Cor. Cap. 6.
40. beszéd	xx	1Kor. 8, Jn. 6	Joannis Cap. 6.
41. beszéd	40r–47v; 56r–56v	Jn. 14, 15	Joan. Cap. 14. v. 15.
42. beszéd	xx	Mt. 21	Matth. Cap. 21.
43. beszéd	49v–54r	1Kor. 8	I. Cor. Cap. 8.
44. beszéd	xx	2Móz. 4.	Exod. Cap. 4. / Exod. 3. v. 10. [!]
45. beszéd	54v–55v; 25r–29r	Hag. 2, 18	Aggaei 2. v. 18.
46. beszéd	29r–34v	Jóel. 2, 15	Joelis Cap. 2. v. 15.
47. beszéd	34v–39v	Jn. 4, 35	Joan. Cap. 4. v. 35.
48. beszéd	xx	Lk. 14	Lucae. Cap. 14.
49. beszéd	xx	Jób. 14	Job. Cap. 14.
50. beszéd	62v–68r	Dán. 3, 16	Dan. 3. v. 16.
51. beszéd	68v–72v	Lk. 12, 4	Lucae Cap. XII. v. 4.
52. beszéd	72v–77v	1Kor. 15, 58	I. Corinth XV. v. ultimo.

53. beszéd	77v–83v	Jer. 21, 1	Jeremiae. Cap. XXI.
54. beszéd	83v (xx)	Mt. 17, 24	Matt. 17. v. 24.
55. beszéd	83v–89r	Zsolt. 126(127), 1	Psal. 126.
56. beszéd	89r–94r	Jón. 3, 3	Jonae Cap. 3. ve. 3.
57. beszéd	94r–97v (tör.) ⁸²¹	Ézs. 22, 12	Isaiae XXII. v. 12.
58. beszéd	57r–62v	Lk. 3, 14	Lucae 3. v. 24. [!]
59. beszéd	98r–102r	Zsolt. 19(20)	Psal. XIX.
60. beszéd	102–111r	Ef. 4, [1]	Ephae. Cap. IIII.
61. beszéd	111r–113v (tör.)	Jn. 10, 19	Joannis Cap. X. v. 19.
62. beszéd	xx	Mt. 24.	Matth. Cap. 24.
63. beszéd	xx	Lk. 19.	Lucae Cap. 19.
64. beszéd	114r–118v (tör.)	2Tim. 3.	[...] ad Timoth. Cap. 3. [sérült lap]
65. beszéd	xx	Ézs. 57	Isaiae Cap. 57.
66. beszéd	xx	Lk. 17	Luc. Cap. 17.

A 3. Kolozsvári Kódex tartalma a beszédek valós sorrendjében

34. beszéd	3r–10v
35. beszéd	10v–15v
36. beszéd	16r–21v
37. beszéd eleje	21r–24v

⁸²¹ A beszédben a 96v és 97r között kimaradt szövegrész található. Valószínűleg egy oldal elkallódott.

45. beszéd vége	25r–29r
46. beszéd	29r–34v
47. beszéd	34v–39v
41. beszéd eleje	40r–47v
37. beszéd vége	48r–49v
43. beszéd	49v–54r
45. beszéd eleje	54v–55v
41. beszéd vége	56r–56v
58. beszéd	57r–62v
50. beszéd	62v–68r
51. beszéd	68v–72v
52. beszéd	72v–77v
53. beszéd	77v–83v
55. beszéd	83v–89r
56. beszéd	89r–94r
57. beszéd	94r–97v
59. beszéd	98r–102r
60. beszéd	102–111r
61. beszéd eleje	111r–113v
64. beszéd vége	114r–118v

Melléklet az 5. Kolozsvári Kódexhez

sor- szám	lehetsé- ges sorszám	kiírt sor- szám	beszédszám	
[1]		--	[166. beszéd]	[a beszéd hiányzik]
2	1		167. beszéd	
3	2		168. beszéd	Praemium servorum Dei
4	3		169. beszéd	Omnia Regi quidentia Dei
5	4		170. beszéd	De falsis prophetis
6	5		171. beszéd	Precandi forma
7	6		172. beszéd	Precandum esse
8	7		173. beszéd	Deum esse misericordum
9	8		174. beszéd	Soli deo fidendum [töredék]
--	[9]	--	175. beszéd	[a beszéd hiányzik]
--		--	176. beszéd	[a beszéd hiányzik]
--		--	177. beszéd	[a beszéd hiányzik]
10	10		178. beszéd	Precandi forma
11	11		179. beszéd	Comparatio felicitatis et miseris status
12	12		180. beszéd	Potentiori cedendum
13	13		181. beszéd	De renovatione mundi
14	14	14.	182. beszéd	Panicus terror
15	15	15.	183. beszéd	Judicium officium
16	16	16.	184. beszéd	De subditorum officio
17	17	17.	185. beszéd	De Joanne Baptista
18	18	18.	186. beszéd	Officium docentium
19	19	19.	187. beszéd	De Christi nativitate
20	20	20.	188. beszéd	Crudelitas Herodis et Tyrannorum
21	21	21.	189. beszéd	De Salute date in Christo

22	22	22.	190. beszéd	De salutis Christianorum ratione
23	23	23.	191. beszéd	De nuptiis in Cana Galilaea celebratis
24	24	24.	192. beszéd	Frustra temunt contra Deum homines
25	25	25.	193. beszéd	Quomodo Christus filius Dei
26	26	26.	194. beszéd	De Regno Christi
27	27		195. beszéd	Christus quomodo aequalis Deo [töredék]

Melléklet a *Székelykeresztúri Kódex*hez

A mellékelt táblázatban a Székelykeresztúri Kódexben szereplő beszédek listája látható. A táblázat első két sora a beszédek számának követésében segít. Az első szám az eredeti gyűjtemény figyelembe vételével veszi listába a beszédeket, a második szám a felosztott beszédeket mindenesetben kettőnek számolva teszi ugyanezt. A harmadik oszlop az eredeti gyűjteményben szereplő beszédszámot és triacas-számot adja meg, a negyedik oszlop a beszédek felett szereplő címet és textust tartalmazza. Az ötödik oszlopban a több részre osztott beszédek részei vannak számozva. A hatodik oszlop az oldalszámokat, míg az utolsó az adott szétválasztott beszédek átkötő utalásait tartalmazza.

1	1	35. beszéd, 2. triacas (töredék)	Concio Eccl. Cap. XLVII. v. 26.[!]	---	1-3	---
2	2	36. beszéd, 2. triacas	Concio Psal. CXXII.	1. rész	4–15 (17–27)	
	3		Secundus pars concionis	2. rész	15–24 (27–36)	„De hogy az elmúlt tanításomra is az hívek reáemlékezhessenek, mind az akkor megmagyarázott igéket, s mind ez mostani órában megmagyarázandó igéket renddel elészámlálom.”
3	4	38. beszéd, 2. triacas	Concio Ioannis 12. v. 42.	1. rész	24–30 (36–42)	
	5		Concio	2. rész	30–41 (42–58)	„Ha az Úrnak házában vigyázó, Isten <igéjéb> igéjének hallgatásában gyönyörködő, tökéletes hívek szorgalmasan reávigyáztanak, emlékezhetnek reá, hogy az múlt tanításomkor vettem volt tanulságunkra való igéket fel az szent

						János evangélista írásából, az ő evangéliumi könyvének 12 részéből. De hogy az elmúlt tanításomra is az hívek reáemlékezessenek és az jelenvaló tanításban is jobb módjával lehessen, mind az akkor megmagyarázott igéket, s mind ez mostani órában megmagyarázandó igéket renddel elüvé számlálom. ”
4	6	39. beszéd, 2. triacas	Concio I Cor. Cap. VI.	1. rész	42–55 (54–67)	
	7		Concio	2. rész	55–61 (67–73)	„Ha az Úrnak házában vigyázó tökéletes keresztyének szorgalmatosan reávigyáztanak, emlékezhetnek reá, hogy az elmúlt tanításomkor vettem volt tanulságunkra való igéket fel Pál apostolnak 1. Cor. írt levelének VI. részéből. Az mely igékben az apostol az perlődésnek veszedelmes voltát megmutatja. [...] Kiről az mennyire az Úr tudnunk adá, bőségesen hallánk és tanulánk első és második részéből. Harmadszor és utolszor immár az meghallott igéknek harmadik részében okát adja az apostol, miért kelljen főképpen óvnunk magunkat egyebeknek megsértésétől és az perpatvartól.”
5	8	40. beszéd, 2. triacas	Concio Joannis Cap. 6. v. 66.	1. rész	62–73 (74–85)	
	9		Concio	2. rész	73–82 (85–93)	„Az E. M. F. M. Úrnak üdvösségre hívó, drága szent igéjében gyönyörködő tökéletes hívek szorgalmatosan reá vigyáztanak, emlékezhetnek reá,

						hogy az elmúlt tanításomkor tettem volt tanulságra való igéket fel az szent János evangélista írásából cap. 6. Az mely igéknek magyarázatjában négy dologról való tanulságokat ígértem vala, hogy terjesztek az hívek eleibe. [...] az felvett igéknek elosztott rendjei szerint szóljunk ez mostani órában az két utolsó tanulságról. [...] Az mostani órára haladott igék pedig imezek valának[...]"
6	10	42. beszéd, 2. triacas	Concio Matth. Cap. 29.[!] v. 12. etc.	1. rész	82–96 (94–108)	
	11		Concio	2. rész	97–103 (109–115)	„Ha az Úrnak drága szent igéjében gyönyörködő, tökéletes szorgalmasan reá hallgattanak[!], emlékezhetnek reá, hogy az elmúlt tanításomkor vettem volt igéket fel az szent Máté evangélista írásából, az ő evangéliumi könyvének 29-dik[!] részéből, az mely igéket három kiváltképpen való részekre osztottuk vala. Az mennyire pedig az Úr engedé az első két készértől bőségesen hallánk és tanulánk. Mostan immár az Úrnak engedelmeiből ugyanazon felvett igékek harmadik részéről tanuljunk.”
7	12	43. beszéd, 2. triacas	Concio 1 Cor. Cap. VIII.	1. rész	103–112 (116–125)	
	13		Concio 1 Cor. cap. VIII.	2. rész	112–122 (125–135)	„Ha az Úrnak szent igéjében gyönyörködő tökéletes hívek szorgalmasan reá vgyáztanak, emékezhetnek reá, hoyg az elmúlt tanításomkor vettem volt igéket fel Pál apostolnak 1. Cor.

						VIII, az mely igéket három részre osztottunk vala. [...] Immár mostan Istennek segítségéből szóljunk ugyanazon igéknek második és harmadik részéről. [...] De hogy az múlt tanításra is reá emlékezhessünk és ez jelenvaló tanításunkra is jobb alkalmatosságunk lehessen, mind az elmúlt tanításomkor megmagyarázott igéket, s mind ez mostani órában megmagyarázandó igéket betű szerint elüvé számlálom.”
8	14	45. beszéd, 2. triacas	Concio Aggei Cap. II. v. 18.	1. rész	123–136	„De ez igéknek magyarázatját halasztom az következő tanításomra, mostan pedig az hatalmas mennybeli Úrnak gondjaviselése <ügymond> alá ajánlom az Úrnak drága, szent igéjét örömmel hallgató híveket. Amen”
	15		Concio. pars secunda eiusdem Materie	2. rész	136–147	„Ha az Úrnak drága szent igéjét örömmel hallgató, tökéletes hívek szorgalmatosan vigyázó elmével reáhallgattanak, emlékezhetnek reá, hogy az elmúlt tanításomkor vettem volt tanulságunkra való igéket elüvé Aggeus prófétának írásának II. részéből, az mely felvett igéknek az első részéről, az mennyire az felséges Úr Isten tudnunk adá, bőségesen hallánk és tanulánk. Az második részét tanulságunknak az felvett igéknek rendi szerint halasztottuk volt ez jelenvaló tanításunkra. De hogy az hívek az elmúlt tanításra is reáfigyelmezhessenek és ez jelenvaló tanításunk is jobb módjával lehessen, mind az akkor megmagyarázott igéket, s mind pedig az mostan

						megmagyarázandó, az Úrnak bölcses- ségre vezérlő szent lelke ájtatosan hall- gattassa meg az hívekkel.”
9	16	46. beszéd, 2. triacas	Concio Joel Cap. II. v. 15.	1. rész	147–160	
	17		Második része en- nek az Joel prófétá- ból felvett matériá- nak	2. rész	160–167	„Ha reá emlékeznek az Úrnak hívei, az elmúlt tanításomkor vettem volt tanul- ságunkra való ígéket az Jóel próféta írásából, az ő könyvének II. részéből, az mely ígéket három részre osztottam vala. [...] Immár mostan az próféta be- szédének második részéből azt tanuljuk meg, minemű imádságokkal kelljen az Úr előtt esedezni. Harmadszor, az igaz szívből származott könyörgésnek az Úr előtt minemű ereje és hatható volta le- gyen. De hogy az hívek az elmúlt tani- tásomra reá emlékezhessenek és ez je- lenvaló tanításomra is jobb fundamen- tumot vethessenek, mind az akkori ta- nításomnak betűit, s mind az mostani órára haladott ígéket betű szerint elüvé számlálom, az hívek szorgalmasan most is vigyázzanak reá, az ígéknek betű szerint való meghallására.”
10	18	48. beszéd, 2. triacas	Concio Luc. Cap. XIII. v. 28.	---	167–184	
11	19	51. beszéd, 2. triacas	Concio Luc. XII.	1. rész	184–196	„Immár az felvett ígéknek harmadik ré- szében azt kellene meglátnunk, kitől il- lik félnünk mindeneknek felett. Ha ki ezt meg akarná : tanulni : és kívánná

						[:tudni:], Istennek segítségével velem lé- vén, az következendő tanításomból megértheti és megtanulhatja. Most le- gyen elég.”
	20		Harmadik része az elmúlt vasárnapi prédikációnak taní- tásának	2. rész	197–203	„Ha az Úrnak házában lévő, Isten ígéje hallgatásában gyönyörködő hívek reá vigyáztanak, józan elmával, szorgalma- tosan reá hallgattanak, megemlékezhet- nek reá, hogy az elmúlt tanításomkor lelki épületünknek okáért vettem volt igéket elüvé az szent Lukács evangé- lista írásából, az ő evangéliumi köny- vének XII. részéből. Az mely igéket három részre osztottunk vala. [...] Mos- tan immr Istennek segítségével ugyan- azon felvett igéknek harmadik részé- ből, kicsoda az, az kitől mindennek illi félteni és rettegni? De hoyg mind az elműét tanításomra az hívek reá emlé- kezhessenek, s mind pedig hogy ez mostani tanításunk is jobb módjával le- hessen, mind az elmúlt tanításomon megmagyarázott igéket, s mind pedig ez mostani órára haladott igéket szép renddel, metű szerint elüvé számlálom, az Istennek hívei serény elmével hall- gassák meg az igéket mostan is.”
12	21	52. beszéd, 2. triacas	Concio I. Cor. XV. v. 58.	1. rész	204–211	„Immár az második részéből az apostol beszédének azt kellene megmagyaráz- nunk, mikor és miben kívántassák ki- váltképpen az igaz tökéletesség. De ar- ról való tanításomat halasztom az kö- vetkezendő tanításomra.”
	22		Következik az má- sodik és harmadik	2. rész	211–220	„Ha reá emlékeznek az hívek, az elmúlt tanításomkor vettem volt igéket elüvé a

			része az prédikációnak. 1. Cor. 15.			szent Pál Cor. írt levelének 15. részéből, az mely igéket három részekre osztottam vala. [...] Immár mostan Istennek kegyelmességéből szóljunk az felvett igéknek ez mostani órára haladott két részéről. [...] De hogy az hívek az elmúlt tanításomra is reá emlékezhesenek, és ez mostani tanításom is ügyesb lehessen, mind az megmagyarázott igéket, s mind pedig az mostani órában megmagyarázandó igéket betű szerint mostan is elüvé számlálom, az hívek szorgalmasan hallgassanak reá mostan is az igékre. Haec erant verba.”
13	23	53. beszéd, 2. triacas	Concio Jer. cap. XXI.	---	220–235	
14	24	54. beszéd, 2. triacas	Concio Matt. Cap. XVII. v. 24.	1. rész	236–245	„Immár következik az felvett históriának második <része> s harmadik része. [...] Ha ki azért ez igéknek magyarázatját hallani akarja, s tudom pedig, hogy az kiben istenes lélek lakozik, el sem mulasztja, az következő tanításomon Isten velem lévén meg akarom magyarázni. De mostan több szóval az híveknek elméjüket nem akarom terhelni, hanem azokat más időre halasztanám. Mostan az Úrnak gondjaviselése alá ajánlom az híveket, legyen elég.”
	25		Concio Matt. XVII. Következik második része az elmúlt tanításnak.	2. rész	246–255	Ha az Úrnak üdvösségre hívó drága szent igéjét örömmel hallgató hívek vigyázó elmével reá halgattanak, vettem volt tanulságra való igéket fel az elmúlt tanításomon az szent Máté evangélista

						írásából, könyvének tizenhetedik részéből. De hogy az elmúlt tanításomra is reá emlékezhessenek az hívek és az jelenvaló tanításunk is jobb módjával lehessen, mind az megmagyarázott igéket, smind az mostani órára haladott igéket betű szerint renddel elüvé számlálom, az Úrnak lelke ájtatásan hallgattassa meg az hívekkel.
15	26	55. beszéd, 2. triacas	Concio Ps. CXXVII.	1. rész	256–268	„Illene immár szólanom ez éneknek második részében arról, az embert micsoda gazdagítja meg, tudni illik az Úr Istennek áldása. De mostan arról való tanításomat más időre halasztom. Mostan pedig az hatalmas Úristennek gyondjaviselése alá ajánlom az Úrnak drága szent igéjében gyönyörködő tökéletes híveket. Amen.”
	27		Második része az prédikációnak.	2. rész	269–276	„Ha az hívek reá emlékeznek, az elmúlt vasárnap vettem volt fel tanulságnak okáért az zsoltárból az százhuszonhetedik psalmust, dicséretet, az mely tanulságot két részre osztottunk vala. Az első részről az felséges Úr Isten tudunk ada, bőségesen hallánk és tanulánk. [...] Mostan immár Istennek segítsége velünk lévén, az dicséretnek második részében azt adja előnkbe az Istennek felszentelt királya és prófétája, Dávid, az Úristen az ő híveit és az őbenne bízókat mint szokta táplálni, őrizni és minden ellenségi ellen mindemű segítségekkel szokta megtámogatni. De hogy mind az elmúlt tanításomra megemlékezhessenek az hí-

						vek, s mind pedig ez jelenvaló tanítá- sunk is ügyesebb lehessen, ind az meg- magyarázott igéket, s mind az mostani órára haladott részét az igéknek betű szerint elüvé számlom, az hívek adja- nak fület az meghallására.”
16	28	56. beszéd, 2. triacas	Concio Jonae Cap. III.	---	276 (176) – 297 (197)	
17	29	57. beszéd, 2. triacas	Concio Esaia Cap. XXII. v. 12.	1. rész	297 (197) – 307 (207)	„Immár az harmadik részében az fel- vett igékek azt kellene megmagyaráz- nunk, azféle gonoszságban elmerült, megvakult és megvakmerőült emberek- nek micsoda végük és minemű bünteté- sük szokott lenni az nagyhatalmú Úr- tól. Melyet az próféta imez igékbe fog- lal be. [...] De ez néhány igékről való beszélgetésemet halasztom az követke- zendő tanításomra, mostan edig az Úr- nak hatalmas gondviselése alá ajánlom az Isten igéjét örömet hallgató tökéle- tes híveket.”
	30		Harmadik része az peédikációnak.	2. rész	307 (207) – 313 (213)	„Ha az keresztyének szorgosan reá vigyáztanak, megemlékezhetnek re[á], hogy az elmúlt tanításomon vettem volt igéket fel az Ézsaiás próféta írásából, könyvének 22dik részéből. Az meny- nyire tudnunk emgedé az felséges Úris- ten, hallánk és tanulánk akkor az igék- nek két részéről. Az harmadik részéről való tanításomat az igéknek halasztot- tam volt az mostani órára. De hogy az elmúlt tanításra is reáfigyelmezhesse- nek az hívek és az mostani tanításom is ügyesb lehessen, eleitől fogván renddel

						az betűt mostan is elüvé számlálom, hallják meg az hívek.”
18	31	58. beszéd, 2. triacas	Concio Luc. Cap. III. v. 14.	---	314 (214) (159) – 329 (229) (166)	
19	32	59. beszéd, 2. triacas	Concio ex Ps. XIX.	---	329 (229) (166) – 343 (243) (172)	
20	33	60. beszéd, 2. triacas	Concio opposita Concioni Joh. Szilvasi Apostata. Eph. Cap. 4.	---	343 (243) (172) – 368 (268)	
21	34	61. beszéd, 2. triacas	Concio Joh. Cap. <78> 10 v. 19.	1. rész	368 (268) – 384 (284)	„Mert lehetetlen dolog, hogy az Istennek beszéde teljességgel hiába menjen. Az miképpen az evangélista beszédének harmadik részéből igen szépen és világosan megtetszik, kit így ír meg az evangélista: <i>Némelyek azt mondják</i> vala. Ez beszédek nem ördögös ember beszédi, valyon s inkább az ördög megnyithatja-e az vakoknak szemüket? De ez néhány igéknek világos magyarázatját az következő tanításomra halasztom. Isten velem lévén, igen szép röviden akkor megmagyarázom. Mostan pedig az kegyelmes Úr-istennek gondjaviselése alá ajánlom az Isten ígéjében könyörködő igaz híveket.”

	35		Concio	2. rész	384 (284) – 390 (290)	„Az kik az hívek közül jelen voltak, emlékezhetnek reá, hogy az elmúlt tanításomkor vettem volt tanulságunkra való igéket fel az szent János evangélista írásából, az ő evangéliumi könyvének 8. részéből. Az mely igéket három kiváltképpen való tanulságokra sztottuk vala. [...] Immr mostan az harmadik részéből az evangélista beszédének arról tanuljunk, az Úrnak igaz beszéde mely hatható, mely foganatos, mely erős, úgy annyira, hogy teljességgel ugyan lehetetlen, hogy valaha hiába elműljék. Az mint ez az evangélista beszédének harmadik részéből igen szépen megtetszik. De hoyg az hívek az elmúlt tanításomra is megemlékezhesenek és az mostani tanításunk is jobb módjával lehessen, betű szerint az igéket renddel mostan is elüvé számlálom, az hívek mostan is hallgassanak szorgalmasan reá az igékre.”
22	36	62. beszéd, 2. triacas	Concio Matth. Cap. XXIII.	---	390 (290) – 404 (304)	
23	37	47. beszéd, 2. triacas	Concio Joan. Cap. III. v. 33.	---	405 (305) – 420 (320)	
24	38	?	Az Úr vacsorájáról való rövid tanulság	---	421 (321) – 428 (328)	
25	39	?	In sepultura.	---	429 (329) – 430 (330)	

			Utol járjon.			
26	40	169. beszéd, 6. triacas	Concio Esaiae Cap. X. v. 12.	1. rész	431 (331) – 439 (339)	„Immár az harmadik részébe az fel- vett igéknek, az kiről immár kellene szólanunk, az íratik, miképpen büntette meg az minden urakon, királyokon, fe- jedelmeken, országokon, birodalmakon utalkodó Úristen ez kevély maganagyzó fejedelmet, Sennacheribet. De erről való tanításo- mat halasztám az következő tanítá- somra. Most az gondviselő Úrnak ol- talma alá ajánlom az Isten igéjében gyönyörködő igaz híveket.”
	41		Concio	2. rész	439 (339) – 446 (346)	„Ha az Úrnak házában vigyázó hívek figyelmességgel reá hallgattanak, emlé- kezhetnek reá, hogy az elmúlt tanítá- sunkban vettünk vala igéket fel tanul- ságnak okáért az Ézsaiás próféta írásá- ból, az ő könyvének X. részéből. De hogy az hívek mind az akkori tanul- ságra reá emlékezhessenek, s mind az következendő tanításra jobb alkalma- tosságot vehessenek, mind az igéket, az melyekből tanulánk, s mind pedig az mely igék az mostani órára haladának, betű szerint mostan is elüvé számlá- lom, az Úrnak megvilágosító szent lelke nagy lélekbeli indulattal hallgat- tassa meg az hívekkel.”
27	42	170. beszéd, 6. triacas	Concio CLXX. Jeremiae cap. XXIII.	1. rész	446 (346) – 453 (353)	„De hogy az hívek meg ne unják, sőt, nagyobb szeretettel, nagyobb indulat- tal, nagyobb figyelmetességgel, ked- vesben vegyék az tanítást, ez igéknek magyarázatját is halasztom csatlom az

						felvett igéknek második részéhez, kiről az Úrnak lelke lévén vezérünk”
	43			2. rész	453 (353) – 463 (363)	„Az elmúlt tanításomban, ha reá emlékeznek az Úrnak Z. v. hívek, vettel <f.> vala tanulságra való igéket elüvé Jeremiás próféta írásából. Ex cap. 2III. Aze mely igéknek magyarázatjának egy részét halasztottam volt ez jelenvaló órára. De hogy az hívek az elmúlt tanításra is reá emlékezhessenek és ez jelenvaló tanításra is világosb utunk lehessen, mind az megmagyarázott, s mind ez jelenvaló órára haladott igéket elüvé számlálom, az igéknek magyarázatjára adjanak az hívek csendes fület és elmét.”
28	44	195.[?] beszéd, 6. triacas	Concio Esa. cap. XXII.	1. rész	463 (363) – 474 (374)	„Immár az harmadik részében az felvett igéknek azt írja meg az próféta, és azt kellene meglátnunk, az veszedelemnek idején mit cselekedtenek az Jeruzsálembeliek és micsoda haszontalan dolgokban helyezették reménységüket, de arról való tanítasomat halasztom az következő tanításomra, ahonat megtanulhatjuk, ha az Úr megengedi érnünk arról való beszélgetésünket, hogy az mely népet az Isten meg akar verni, ostromozni, büntetni, elsőben annak az esztét veszi el, hgy nem tudjon illendő orvosságot találni, keresni az nyavalya ellen. De az mint mondtam, arról Istennek segítségével halljunk, éretsünk és tanuljunk az következő tanításunkban. Mostan pedig az Úrnak gondviselése alá ajánlom az híveket.”

	45		Concio	2. rész	474 (374) – 483 (383)	„Ha emlékeznek reá az hívek, az elmúlt tanításunkban vettem vala igéket fel tanulságunknak okáért az Ézsaiás próféta írásából, az 22. caputból. De hogy az Úrnak C. u. hívek az elmúlt tanulságra is reá emlékezhessenek, az mostani tanításunkra is jobb alkalmatosságot vehessenek, mind azelőtt megmagyarázott igéket, s mind az mostani órára használt megmagyarázandó igéket betű szerint renddel elüvésszámlálom. Vigyázzanak reá figyelmetesen az Úrnak szent igéjében gyönyörködő igaz hívek.”
29	46	178. beszéd, 6. triacas	Concio ex Ps. LXXIX.	1. rész	483 (383) (243) – 491 (391) (246)	
	47		Concio	2. rész	492 (392) (247) –	„[...] Ez az harmadik része az könyörgő dicséretnek, az melyben összevetik az Izrael fiai az ő régi boldog állapotjukat az akkori nyomorúságokkal és veszedelmekkel, melyet nem ingyenes és nyilvánvaló igékkel, hanem hasonlósággal magyaráznak meg, ki vétetett az szőlőről.”
30	48	180. beszéd, 6. triacas	Concio 4. Reg. Cap. II. v. 17.	---	498 (398) – 509 (409)	
31	49	181. beszéd, 6. triacas	Concio 2 Pet. Cap. 3. v. 20.	1. rész	509 (409) – 520 (420)	„Immár az második részében az felvett igéknek kellene az szent Pállal[!] együtt az jövő világnak állapotjáról szólnunk. De arról való tanításomat halasztom az következő tanítá-

						somra, kiről való tanításunkat, ha ki elvesztegli, eltunyálja, elhittem minden kétség nélkül, hogy nem kell annak az Isten ígéje. Ha ki pedig szeretője az Úrnak üdvösségre hívó, drága szent ígégének, innét meg tudom azt is, hogy el nem mertti tunyálni, vszteg lenni, hanem inkább nagy lélekbeli gerjedezőssel kívánja és várja elüvé azt az alkalmas órákat, az melyben arról tanulnunk kell, az melyre adjon erőt, segítséget mindnyájunknak az mi kegyelmes Istenünk.”
	50		Secunda pars Concionis praecedentis	2. rész	520 (420) – 526 (426)	„Ha az E. M. Úrnak országába vágódó hívek emlékeznek reá, az elmúlt tanításomban lelki épülésünkre vettem vala ígék fel az szent Péter alpostol írásából, az ő második levelének 3. részéből. Az mely tanulságra hogy az Úrnak házanépe közül való igaz hívek reá emlékezhessenek, az mely ígékből tanulánk akkor, betű szerint azokat is elüvé számlálom. Az mely ígéknek pedig magyrazatját az jelenvaló órára hasztottuk volt, azokat is betű szerint renddel elüvé számlálom. Adjanak az hívek az ígéknek meghallására való csendes elmét és fület.”
32	51	182. beszéd, 6. triacas	Concio 4. Reg. cap. 7. v. 3.	---	526 (426) – 539 (439)	
33	52	183. beszéd, 6. triacas	Concio ex Ps. LXXXI. 81.	1. rész	540 (440) – 547 (447)	„Mondám azért, hogy ez ígékből azt kellene immár meglátnunk az felséges Isten ajándékával gonoszul élő embereknek, az kik látván az igazat, mégis

						hamisra fordítják, mi legyen végük és jutalmuk. De ez igék bő magyarázatot kívánnak. Annak okáért ez igékről való tanításomat halasztom az következő tanításomra. Mostan pedig az hatalmas gondviselő mennyei Úrnak gondjanviselése[be] ajánlom az Úrnak szeint igéjében gyönyörködő igaz híveket.”
	53		---	2. rész	547 (447) – 554 (454)	„Az elmúlt tanításomban vettem vala igéket elüvé lelki épületünknek okáért az zsoltárból az nyolvanegyedik psalmusból. De hogy az Úrnak lelkétől viseltetett hívek az elmúlt tanulságra is reá emlékezhessenek, az következő tanításra pedig jobb fundamentumot vethessenek, mind az akkor megmagyarázott igéket, s mind az mostani órára halasztott, megmagyarázandó igéket mostan is betű szerint elüvé számlálom. Az Úrnak jóra vezérlő szent lelke ájtatossággal hallgattassa meg az hívekkel.”
34	54	184. beszéd, 6. triacas	Concio 1. Pet. 2. v. 13.	1. rész	554 (454) – 563 (463)	
	55		---	2. rész	563 (463) – 570 (470)	„Az elmúlt tanításunkban vettünk vala tanulságra való igéket elüvé az szent Péter apostol 1. levelének 2. részéből, az mely igéknek egy részének magyarázatja haladott volt az jelenvaló órára. De hoyg az Úrnak sz. 1. v. iaz hívek mind az múlt tanításunkra reá emlékezhessenek, s mind az következőre jobb alkalmatosságot vehessenek, mind

						az megmagyarázott igéket, kiket az elmúlt tanításunkban megmagyarázánk, s mind ez jelenvaló órára haladott igéket renddel, betű szerint elüvé számlálom az Úrnak sz. I. I. h. meg az hívekkel.”
35	56	185. beszéd, 6. triacas	Concio Matt. cap. XI. v. 2.	---	570 (470) – 585 (485)	
36	57	186. beszéd, 6. triacas	Concio ibidem v. 7.	1. rész	585 (485) – 593 (493)	„Bizony, mondom nektek, hogy nem támadott nagyobb kereszteselő Jánosnál, az ki asszonyállattól született volna, de az ki legkisebb az mennyeknek országában, nagyobb önánál. De minthogy ez igék majd homályosoknak, fontosaknak láttatnak, erről való tanítasomat más időre halasztom. Mostan az Istennek gondviselése alá ajánlom az híveket. Legyen elég ez mostani órában.”
	58		Concio	2. rész	593 (493) – 600 (500)	„Ha az Úrnak lelkétől viseltetett hívek reá emlékeznek, az elmúlt néhány időkben volt beszélgetésünk szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége felől, kinek az első részéből megértők, ki volt az messiás. Az második részében lőn beszélgetésünk szent János felől, ahonnan jó renden megértők, kicsoda és minemű volt szent János, micsoda tanító, micsoda prédikátor volt [...] Továbbá, másodszor ugyan az második részéből megértők azt is, hogy szent János nem valami gyöngy, lágy öltözetben járt, hanem teveszörből csinált köntöse és szíj öve volt. [...] Minnekutána azért Krisztus Urunk mindezeket megbeszélé, jelentésem vala az

						elmúlt tanításomnak az végében, hogy harmadszor immár az Úr Jézus Krisztus az önnönmaga ítéletit is <Z. f> szent János felől megjelenti.”
37	59	191. beszéd, 6. triacas	Concio. Joannis Cap. II.	1. rész	(601) 501 – 609 (509)	„Ez legyen elég azért eddig az históriának első részéről. Következik az második. Kiről ha az mennyei Úr megengedi, az következő tanításomban akarok az hívek előtt beszélgetni. Mostan az nagy Úrnak szent gondviselése alá ajánlom az híveket. Innét is az J. C. v. igaz híveket, hogy mikor az harangszót hallják, <iu> jusson eszükbe, miről volt ez elmúlt tanításunkban beszélgetésünk, s mi maradott volt hátra. Mert noha tudom, hogy ennek előtte is gyakorlatossággal hallották az hívek ez evangéliumnak magyarázatját, de netalán különb magyarázattal, hogy sem mint tőlem meghallhatják. Most ebbe hagyom tanításomat. Legyen elég.”
	60		Secunda pars Concionis De nuptiis	2. rész	609 (509) – 617 (517)	„Ha az Úrnak házában lévő hívek reá emlékeznek, vettem vala tanulságra való igéket elüvé az elmúlt tanításomkor az szent János evangélista írásából, az ő evangéliumi könyvének második részéből, De hogy az hívek az elmúlt tanításunkra is reá emlékezhessenek, és az mostan következő tanításra is jobb alkalmatosságot vehessenek, mind az elmúlt tanításomnak betűit, s mind az mostani megmagyarázandó igéknek betűit renddel elüvé számlálom, hallgassák meg az hívek szorgalmatossággal.”

38	61	192. beszéd, 6. triacas	Concio. Psalmus secundus.	---	618 (518) – 634 (534)	
39	62	193. beszéd, 6. triacas	Concio. Ibidem v. 7.	---	634 (534) – 643 (543)	
40	63	194. beszéd, 6. triacas	Concio Ibidem v. 8.	---	643 (543) – 656 (556)	
41	64	200. beszéd, 7. triacas	Ad Romanos Cap. XIII.	---	656 (556) – 672 (572)	
42	65	208. beszéd, 7. triacas	Concio. Ezechiel Cap. VII. v. 25.	---	672 (572) – 685 (585)	
43	66	209. beszéd, 7. triacas	Concio Ad Romanos Cap. 1. v. 18.	1. rész	685 (585) – 697 (597)	„Mondám azért, hogy immár ez ígéből azt kellene megmagyaráznunk, miképpen rekesztették be az igazságot és fogva miképpen tartották és miképpen nem éltenek és nem viselték magukat az megismert igazság szerint. De ez ígéknek magyarázatját, miérthogy bő magyarázatot kívánnak, halasztom az következő tanításomra, mostan pedig az Úrnak gondjaviselése alá ajánlom az híveket.”
	67			2. rész	697 (597) – 708 (608)	„Az mely ígékét tanulságnak okáért az elmúlt vasárnap felvettünk volt, ugyanazon felvett ígéknek ez mostani órára halasztott részéről tanuljunk ez mostani órában is. De hoyg az hívek au akkori tanulásra is reá emlékezhessenek és az jövőendő tanításra is jobb fundamentumuk lehessen, betű szerint renddel

						mind az megmagyarázott, s mind az megmagyarázandó igéket elüvé szám- lálom, az hívek adjanak fület s elmét az igéknek meghallására,”
44	68	?	Matt. Sexto. / Jo. 4.	---	708 (608) – 718 (618)	

Melléklet a Marosvásárhelyi Kódexhez

	A beszédek sorszámozása (BSZ) és triacas-számozása (TSZ) a kötetekben	A Marosvásárhelyi Kódexben szereplő Enyedi-beszédek adatai	A beszédek egyéb variánsai
9. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – nincs K2 BSZ – 9 TSZ – nincs	M, 31r–34v. Contiuncula ex Psal. 32. <i>Az Úr elrontja az pogánoknak tanácsát, haszontalanná teszi az nepnek gondolkodásokat etc. Lege usque az király meg nem szabadul etc.</i>	K2, 81–90. De providentia Dei. Psal. XXXII. <i>Az Úr elrontja az Pogányoknak tanácsát haszontalanná.</i>
13. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – 3 K2 BSZ – 13 TSZ – nincs	M, C79r–C83v. Contiuncula ex 1. Cor. 13. <i>Az szeretet hosszú ideig tűrő, jól tevő, kegyes. Az szeretet nem irigykedik, az szeretet nem fuvalkodik fel, nem magának való, <nem keresi az övéit> nem keresi az övéit, nem gerjed hamar haragra, nem gondol gonoszt, nem örül az hamiságnak, hanem örül az igazságnak. Mindeneket békeséggel tűr, mindeneket</i>	K2, 117–125. Charitas. Ex eodem loco v. 4. [1Kor. 13, 4]. <i>Az szeretet hosszú ideig tűrő jól tevő etc.</i>

		<i>elhiszen. Mindeneket remél,</i> s mindeneket elvisel. [Marginália: „Ex Conc. Geor. Enyedi 3. Triac.”]	
15. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – 3 K2 BSZ – 15 TSZ – nincs	M, C14r–C16r. Ex Matt: 9. Conticula ex tertia triacade confeci. Akkoron mennek <i>hozzája az János tanítványi,</i> <i>mondván etc.</i>	K2, 136-147. De jeiunio. Matt. IX. <i>Akkoron menének</i> <i>hozzája az János tanítványi,</i> <i>mondván: Mire hogy mi etc.</i>
17. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – nincs K2 BSZ – 17 TSZ – nincs	M, C56r–C59r. Conciuncula. Luc. 13. Egy <i>fügefafa vala egy embernek</i> etc. Keresd ide feljebb az evangéliumot.	K2, 157-165. Lucae XIII. v. 6. <i>Egy fügefafa vala egy em-</i> <i>bernek szőlejében plántál-</i> <i>ván. Etc.</i>
37. beszéd	M BSZ – 37 TSZ – 3 K3 BSZ – 37 TSZ – 2 K4 BSZ – 37 TSZ – 2	M, 215r–219v. Luc. 9. <i>Lőn</i> pediglen mikor beteljesed- <i>nének az ő felvitelinek ideje,</i> <i>eltökéllé magát, hogy Jeru-</i> <i>zsálembe menjen. És köve-</i> <i>teket bocsáta előtte, és el-</i> <i>menvén bemenének a</i> <i>samaritánusoknak egyik vá-</i> <i>rosába, hogy őnéki szállást</i> <i>szereznének, és be nem</i> <i>fogadák őtet, mivelhogy Je-</i> <i>ruszálembe akara menni.</i>	K3, 21r–24v; 48r–49v. Cur Deus sero puniat peccatores. Lucae Cap. 9. <i>Lőn pedig mikor beteljesed-</i> <i>nének az ő felvételének ide-</i> <i>jén, eltökéllé magában,</i> <i>hogy Jeruzsálembe etc.</i> K4, 1v–7r. <1Cor.> Luc. 9. <i>Lőn pedig, mikor betelje-</i> <i>sednék az ő felvételének</i> <i>ideje, eltökéllé magban,</i> <i>hogy Jeruzsálembe etc.</i>

		Lege usque hanem megtartására.	
38. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – 1 [!] K3 BSZ – 38 TSZ – 2 K4 BSZ – 38 TSZ – 2 Sz BSZ – nincs TSZ – 2	M, 4v–12r. <i>Mindazáltal a fő népek közül is sokan hivének őbenne, de az farizeusoktól való féltükben nem vallják vala, hogy az gyülekezetből ki ne vettetének.</i> Etc. <i>Lege usque dicsőségét.</i> [A másoló jegyzete: „Perfinui Joh. Pakay. 1696. die. 20. Feb. in Kide, midőn nagy koplalásban volnánk ez jámbor Kidében.”]	K3, xx. Joannis Cap. 12. K4, 7r–10r. Joannis 12. v. 4[2]. <i>Mindazonáltal a fő emberek közül is sokan etc.</i> Sz, 24-41. Joannis 12. v. 42. <i>Mindazáltal az fő emberek közül is sokan hivének őbenne. De az farizeusoktól való féltükben meg nem vallják vala, hogy az gyülekezetből ki vettetének.</i> <i>Mert inkább szereték az emberek dicsőségét, hogy nem az Istennek dicsőségét.</i>
66. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – 2 K3 BSZ – 66 TSZ – 2 K4 BSZ – 66 TSZ – 2	M, 205v–209v (5Cv–9Cv). Luc: 17. <i>Ha az te felebarátod vétkezik ellened, fedd meg őtet, és ha megtérend, megbocsáss neki. És ha egy nap hétszer vétkezik ellened, és mind az hétszer megtérend, mondván: megbántam cselekedetemet, megbocsáss neki.</i> [A másoló jegyzete: „Joh. Pakay 16 die Janu. 1695.”]	K3, xx. De increpatione et delictorum condonatione. Luc. Cap. 17. K4, 114v–118v. Ex Capite 17 Lucae. <i>Ha vétkezik te ellened a te atyádfia, fedd meg őtet, és ha megtérend, megbocsáss neki etc.</i>
85/1.[?] beszéd	M BSZ – nincs	M, 118r–121v (C18r–C21v). Ex G. Enyedi	

	TSZ – nincs	Contio. Matt. 4. v. 1. Akkoron viteték az Jézus a pusztába az lélektől, hogy megkésértetnék az ördögtől etc.	
85/2.[?]	M BSZ – nincs TSZ – nincs	M, 122r–126(+1)v. (C22r–C26(+1)v). Matt. 4. Az negyven napi s éji böjtöléséről Krisztus Urunknak szólottam az textusból. Sequitur 3 pars tentationis. [Marginália: „Ex conc. Geor. Enyedi.”]	
85/3.[?]	M BSZ – nincs TSZ – nincs	M, 135v–139r (C35r–C39r). De secunda tentatione. Akkoron felvevé őtet az ördög az Sz. városba és állatá őtet az templom csikorgójára. [Marginália: „Ide elébb lásd az 3. részét ez contiónak a 8. levélen.”] [Marginália C35v-n: „Ex Con. Georgi Enyedi”.] [Marginália C39r-n: „3tia partem vide elébb 8. fol. keresd”.] [A másoló jegyzete: „20 die Martii scribebam anno 1642.”]	

85/4.[?]	M BSZ – nincs TSZ – nincs	M, 127r–131v (C27r–C31v). Matt. 4. De 3. parte tentationis. <i>Esmét felvevé őtet az ördög egy nagy, magas hegyre etc.</i> [Marginália: „Utolsó része ez, lásd ezentúl 8 levéllel az 2. részét.”]	
102. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – nincs S BSZ – 102 TSZ – 4	M, C7r–C13v. Ex Psal: 59. vel 60. Conticula. <i>Úr Isten, eltaszítottál minket, megrontottál minket, mert megharagudtál. Térj meg Uram, mihozzánk.</i>	S, 24–31. Precatio pro pace publica. Psalm. 59. <i>Úr Isten, eltaszítottál minket, megrontottál, megharagudtál, térj meg hozzánk.</i> Etc.
109. beszéd	M BSZ – nincs TSZ – nincs S BSZ – 109 TSZ – 4	M, 35r–38r. Conticula kis-karácsony után 4. vas. Matt. 8. <i>És mikor bement volna az hajóba, utánamenének az ő tanítványi is.</i>	S, 94–105. De fluctibus vitae huius. Matth. Cap. 8. <i>És mikor ő bement volna az hajóba, utána menének az ő tanítványi. És íme, nagy háború etc.</i>

Melléklet a Conciones vetustissimaehez

A kódex első, magyar nyelvű részének tartalma

A listában félkövérrel kiemelve az Enyedinek tulajdonítható beszédek, aláhúzással kiemelve a beszédhármass szerepel, melynek középső darabja Enyedi-beszéd.

[9] Mt. 2,1

[13] <Lk.7, 17-20 (Dominica 3. Advent). [Kihúzott beszédcím, később a 66. oldalra beírva]>

[13] Mt. 11,2

[20] Jn. 2,1

[26] Lk. 2,25

[34] Róm. 8,11

[43] Zsolt. 33(34),16

[45] Zsolt. 33(34),12

[48] Zsolt. 14(15), 1

[52] Lk. 21, 25 (Dominica 2da Adventus)

[56] Lk. 21, 34 (Contio 2da ex eodem capite)

[59] Mt. 24, 30 (Contio integra)

[64] Mt. 13, 41 (Contio <quarta>)

[66] Lk.7, 17-20 (Dominica 3. Advent)

[69] Lk.7, 24 (Contio secunda ex eodem cap.)

[72] Lk.7, 28 (Contio 3. ex eodem cap.)

[74] Mt. 11, 13 (Contio <quarta> Luca 16.)

[76] Mt. 2, 16 (Contio 2.)

[81] De matrimonio

[85] Mt. 21, 1 (Dominica Advent)

[90] Jn. 1, 9 (Dominica Advent 4.)

[94] Jn. 1, 25 (Contio 2 Ex eodem)

[96] Jn. 1, 29 (Contio 3. Ibidem)

[97] Mt. 1, 18 (Ad Diem Nativitatis Christi)

[103] Mt. 1, 20 (Contio 2da)

[107] Mt. 2, 15 (Contio prima)

[108] ApCsel. 7, 55 (Contio 4ta)

[112] Gal. 3, 23

[115] Lk. 2, 45 (Contio 3.)

[118] Lk. 2, 39 (Contio 4.)

[119] Mt. 2, 1; (Dominica 2. post Nativitatem Christi)

[123] Lk. 8, 8 (Contio Alia)

[125] Lk.8, 9 (Contio ex Eodem)

[128] <Mt. 13> Lk. 18, 31 (Dominica Quinquagesimae, Contio quarta)

[132] Lk.18, 34 (Contio 3.)

[134] Mt. 8, 22 (Contio <quarta> Tertia)

[137] Lk. 2, 46. (Contio 2. ex eodem)

[139] Lk. 2, 47-48 (Contio 3tia)

[141] Lk. 2, 50 (Contio quarta)

[143] Jn. 2, 1 (Dominica 4. Post Nativitatem)

[148] Jn. 2, 1 (Contio 2da)

[150] Lk.4, 16. (Contio Prima <3tia>)

[152] Lk.4, 16. (Contio 2. Ex eodem loco)

[155] Mt. 8, 1 (Dominica 5ta, Contio Prima)

[163] Lk.4, 31 (Contio 3ia)

[165] Mt. 8, 5 (Contio <3tia> 2da)

[169] Mt. 8, 23 (Dominica sexta, Integra Contio)

[174] Jn. 5, 36 (Contio 2.)

[176] Mt. 8, 28 (Contio Quarta)

[179] Mt. 13, 24 (Dominica septima)

[183] Mt. 13, 26 (Contio secunda ex eodem capite)

[185] Mt. 13, 39 (Contio Tertia ex eodem capite)

[187] Mt. 13, 29 (Contio quarta Ex eodem capite)

- [188] Mt. 20, 1 (Dominica Septimagesima)
- [193] Mt. 4, 1 (Dominica <Invocavit> I. Quadragesima)
- [198] Mt. 4, 2 (Contio Secunda ex eodem capite)
- [201] Mt. 20, 16 (Contio 1.)
- [203] Mt. 20, 16 (Contio 2da)
- [204] Lk. 8, 4 (Dominica Sexagesima, Integra Contio)
- [210] Mt. 13, 10 (Contio quarta)
- [215] Tit. 2, 11 (Contio <Quinta>)
- [216] Lk. 2, 1 (Dominica prima Post Nativitatem)
- [221] Lk. 2, 15 (Contio Secunda)
- [223] Lk. 2, 21 (Die Circumcisionis, Integra Contio)
- [227] Mt. 2, 13 (Contio 3.)
- [229] Mt. 2, 16 (Contio 1. alio Methodo)
- [231] Mt. 2, 19 (Con. <4.> 2. alio Methodo)
- [233] Lk. 2, 42 (Dominica 3. post Nativitatem)
- [236] Lk. 2, 18. (Contio <3> 2.)
- [240] Lk. 19, 1 (Contio 4ta)
- [243] Mt. 4, 5 (Contio 3ertia)

Az Enyedi-beszédek eleje: variánsok

20. beszéd eleje	
CV	K2
Contio ad Romanos cap. VIII.	Concio. Rom. 8. v. 11. De Resurrectionis Christi causa.
<i>Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottaiból az Jézust, lakik tibennetek, [...]</i>	<i>Hogy ha annak lelke, az ki feltámasztotta halottaiból az Jézust, lakik tibennetek etc.</i>
Nem ok nélkül mondta volt az apostol Col. 2., hogy az Krisztusban minden bölcsességnek és tudománynak kincsei el vannak rejtve, mert ha ki Krisztus Urunk életének folyását, beszédét és cselekedeteit minduntalan elméjében forgatja és állapotjáról	Nem ok nélkül mondta az apostol Col. 2., hogy az Krisztusban minden bölcsességnek és tudománynak kincse el vannak rejtve. Mert ha ki Urunk életének folyását, beszédét és cselekedetét minduntalan elméjében forgatja és állapotjáról szorgalmasan

szorgalmasan gondoskodik, nem csak az itt való tisztjét és hivatalját, mint egy tükörből megláthatja és tanulhatja. De az következő életben való állapotja felől is bizonyos lehet, úgy, mint kiben immár mindenek beteljesedtenek, eltökéltetettnek, és mint egy kincset, ábrázatban formáltattak.	gondolkodik, nemcsak az itt való tisztit és hivatalját, mint egy tükörben megláthatja és tanulhatja, de az következő életben való állapotja felől is bizonyos lehet, úgy, mint kiben immár mindenek beteljesedtenek és mint egy kimetszett ábrázatban kiformáltattanak.
185. beszéd eleje ⁸²²	
CV Matt cap XI. v. 2. János pedig mikor hallotta volna az Krisztus cselekedetét [...] Akármicsoda féle tudományban is az Mesternek és tanítónak erkölce, személye igen nagyot nyom, sőt, az emberek inkább szoktanak tekinteni és ítéletet tenni, hogy nem az mesterségnek mivoltából. Ez az oka, hogy mikor az tanító becsületes, és dicséretes: más az haszontalan és hamis tudománynak is fogantja vagy, mikor pedig az tanító alávaló és szidalmas, még az dicséretes és hasznos tudomány is utálatos. [...] Két része vagy az ez Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége, holott magyaráztatik, kki volt az Messiás. Az másodikban prédikál Krisztus Urunk Szent János felől, az hol megíratik, kicsoda és minemű vala Szent János.	K5 Concio CLXXXV. Matthaevi cap. 11. v. 2.⁸²³ Lőn pedig mikor hallotta volna a tömlöcben János a Krisztus cselekedetét etc. Akármicsoda-féle tudományban is a mesternek, tanítónak erkölce, személye igen nagyot nyom, sőt az emberek inkább szoktak tekinteni és ítéletet tenni a tudomány felől, a mesternek személyéből, hogy nem a mesterségnek mivoltából. Ez az oka, hogy mikor a mester, a tanító becsületes és dicséretes, még a haszontalan és hamis tudománynak is fogantja vagy. Mikor pedig a tanító alávaló és szidalmas, még a dicséretes és hasznos tudomány is utálatos. Két része vagy azért e mai Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége, holott meg magyaráztatik, ki volt a Messiás. A másodikban prédikál Krisztus Urunk Szent János felől, ahol megíratik, kicsoda és minemű volt Szent János.
188. beszéd eleje	
CV Contio 2. Matti. 2. v. 16. Akkoron látván Heródes, hogy megcsúfoltatott volna	K5 Concio CLXXXVIII. Matt. cap. 2. v. 16,17, 18.⁸²⁴

⁸²² SZ: Concio Matt. cap. XI. v. 2. / János pedig mikor hallotta volna a tömlöcben a Krisztusnak cselekedetét, [...] Nem csak a példaadásért, hanem a tudománynak becsületéért íratnak meg a fő embereknek személyük és életük. Mert akárki is nagyobbban tartja és igazabbnak hiszi azt, az mi méltóságos, dicséretes embertől származik. Mondám az elmúlt tanításban is azért, hogy az Evangéliumban is az van. Akármicsoda tudom, amiben is a mesternek és a tanítónak erkölce és személye igen nagyot nyom: Sőt, az emberek inkább szoktak tekinteni és ítéletet tenni valamely tudomány felől, a mesternek személyéből, hogy nem a tudománynak mi voltából. Ez az oka, hogy mikor a mester, a tanító becsületes, és dicséretes, még a haszontalan és hamis tudománynak is fogantja vagy. Mikor pedig a tanító alávaló és szidalmas, még a dicséretes, hasznos tudomány is megvetett és utálatos. [...] Két része vagy azért ez mai Evangéliumnak. Az elsőben íratik meg Szent Jánosnak Krisztus Urunkhoz való követsége. Holott megmagyaráztatik, ki volt az Messiás. Az másodikban prédikál Krisztus Urunk Szent János felől. Ahol megíratik, kicsoda és minemű volt Szent János.

⁸²³ Margójegyzet: De Joanne Baptista. Tractavi in Czokfalva 1673.

⁸²⁴ A beszéd címe: Crudelitas Herodis et Tyrannorum.

az mágusoktól, ezen felgerjede [...] Mely nagy ellensége legyen ez az világ az igazságnak, és az igaz tudomány hirdetőinek, noha sok egyéb példákból is nyilván van, de főképpen az mi fejünknek, az Úr Jézus életének históriája megmutatja, ki nem csak tanításakor és tisztiben való eljárásakor, hanem megszületése és gyermekségekor is ez világi kegyetlenektől háborgattatott és üldöztetett. [...] Vagyon pedig ez igéknek három részei, mert elsőben íratik meg Heródesnek kevélysége, másodszor szörnyű kegyetlensége, harmadszor egy régi próféciaának megmagyarázása, beteljesedése, és az két dologhoz alkalmaztatása.	Akkor látván Heródes, hogy megcsúfoltatott volna az Mágusoktól, igen megharagvék etc. Mely nagy ellensége legyen ez a világ az igazságnak és az igaz tudomány hirdetőinek, noha sok egyéb példákból is nyilván vagy: de főképp az mi fejünknek az Úr Jézusnak példája megmutatja, ki nem csak tanításakor, és tisztiben való eljárásakor, hanem megszületése és gyermekségekor is ez világi kegyetlenektől háborgattatott és üldöztetett. [...] Vagyon pedig ez igéknek 3 részük. Mert elsőben íratik meg Heródesnek kevélysége, másodszor szörnyű kegyetlensége. Harmadszor régi próféciaának megmagyarázása, beteljesítése és az akkor lett dologhoz alkalmaztatása.
191. beszéd eleje⁸²⁵	
CV Joannis Cap 2do. És harmad napon menyegző lön Galileának Cana nevű városában, és Jézusnak anyja ő vele: [...] Mikor az Úr Isten az ő nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljokat megbizonyítani, hogy se ő magok, se egyebek affelől ne kételkedjenek. Mivel hogy annak okáért az király méltóságra az Úr Isten választá igen nyomorult állapotból az Jézus[t]. Csudatételre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől meg bizonyosodjanak, és elhinnék, hogy ő az igaz Messiás. Azokkal pedig az csudatételekkel, kikkel hivatalját és méltóságát megbizonyítja,	K5 Concio CXCI. Joan. cap 2. v. 1. ⁸²⁶ Harmad nap menyegző lön Galileabeli Canában, és az Jézusnak anyja ott vala. Mikor az Isten az ő Nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljukat megbizonyítani, hogy se ő maguk, se egyebek afelől ne kételkedjenek. Mivel hogy annak okáért az király méltóságra az Úr Isten választá igen alávaló rendből, és nyomorult állapotjából az Jézust, csudatételre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől meg bizonyosodjanak, és elhinnék, hogy ő az igaz Messiás. Azokat pedig az csudákat, kikkel hivatalját és méltóságát

⁸²⁵ „Concio. Joannis Cap II. És harmad napon menyegző lön Chana Galileában, és ott vala az Jézusnak anyja is. [...] Mikor az E. M. F. Úr Isten az ő nagyságos dolgainak véghezvitelére valami erőtelen és alávaló rendből választ embereket, csudatételek által szokta azoknak az ő hivataljukat megbizonyítani, hogy se ő maguk, se egyebek felől nem kételkedhessenek. Mivelhogy annak okáért az király méltóságra választá igen alávaló rendből és nyomorult állapotból az Jézust, csudatételekre való hatalmat ada neki, hogy az emberek az ő méltósága és dicsősége felől megbizonyosodnának, és elhinnék, hogy ő legyen az igaz messiás. Azokat pedig, az csudákat, kikkel hivatalját és méltóságát megbizonyítja, noha az evangélisták nem mind írták meg, de azért nagyobb részét és fejét fejét írva hagyták, az kik közül egyik, sőt az mint itt olvassuk, legelől vagyon megírva ez mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet követ. Elsőben szól az menyegzői lakodalom felől. Másodszor ott az menyegzőben, Krisztus urunktól lött csudának minden rendit és módját megírja. Harmadszor az csudatételnek okát és hasznát megjelenti. Mely módot és rendet mi is kövessünk tanításunkban.” 191. beszéd, Sz, 501 (601).

⁸²⁶ Margójegyzet: De Nuptiis in Cana Galileae celebratis.

noha az evangélisták nem írták meg, de azért nagyobb részét és fejét írván hagyták. Az kik közül egyik, sőt, az mint itt olvassuk, legelső, vagyon megírva az mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet<ket> kíván: Elsőben szól az menyegzői lakodalomról. Másodszor ott az menyegzőben Krisztus Urunktól tött csudáknak minden rendit és módját megírja. Harmadszor ez csudatételnek okát és hasznát megjelenti. Mi is kövessük tanításunkban.	megbizonyítá, hogy az evangélisták nem mind írták meg, de azért nagyobb részét és fejét írván hagyták. Az kik közül egyik, sőt, az mint olvassuk, legelső, vagyon megírva ez mostani előszámlált igékben. Melynek megírásában az evangélista ilyen rendet követ: Elsőben szól egy menyegzői lakodalom felől. Másodszor ott az menyegzőben Krisztus Urunktól tett csudának minden rendit és módját megírja. Harmadszor ez csudatételnek okát és hasznát megmutatja, avagy jelenti, mely rendet mi is kövessünk tanításunkban.

Átírási elvek, átírási szabályzat

Kritikai kiadás tervezésekor logikus lenne idealizált kiadásban gondolkodni, olyan kiadásban, mely a prédikációgyűjtemény összes triacasának minden beszédéből teljes, javított, problémamentes változatot adna közre, kihagyva azon darabokat melyekben zavaróak a szerkesztési jegyek, a választott főszöveg mellett csupán jegyzetekben tárgyalni azokat a helyeket, ahol a másolatok eltérnek egymástól. Olyan kiadás lenne ez, mely nem csupán feldolgozná e régen nem forgatott szövegeket, de közelítené azon állapothoz, mely valaha, a püspök, a szerző idejében a korpuszt jellemezte. A munka során azonban be kellett látnom, hogy az idealizált kiadás csak újabb töredékes válogatást adna a gyűjteményből. Minden egyes ma meglévő másolat olyan karakteres jegyeket visel magán, melynek kritikai igénnyel való kiadása, a másolatok egyenrangúságát fenntartva, segít a szöveg hagyományozódásának jobb megértésében, a felbukkanó-eltűnő, átalakuló hivatkozások, információk által az egész korpuszról való képalkotásban annak bonyolultságával és kuszaságával együtt. Csakis teljes kiadást, minden egyes beszédváltozat közreadását kell célul kitűzni, publikálni kell nem csak a teljes hosszukban, de a töredékesen fennmaradt prédikációkat is.

Takács Dániellel, aki szakdolgozatában az *5. Kolozsvári Kódex* hat beszédén keresztül vizsgálta Enyedi krisztológiáját,⁸²⁷ elkészítettünk egy átírási szabványt, melynek célja az volt, hogy a kódexek szövegeit, hivatkozásait egységesítse. Az általa átírt hat beszéd körüli beszédek is elkészültek, így két tucat beszédből álló egybefüggő anyag van készen az *5. Kolozsvári Kódex* és a párhuzamos változatokat tartalmazó *Székykeresztúri Kódex*, valamint a *Conciones vetustissimae* anyagából.

Az átírt beszédek feldolgozása közben Takács Dániellel és Káldos Jánossal egységes hivatkozási rendszert kezdtünk el használni. Ez egy három tagból álló kód, az első része része a beszéd száma, a második a kódexek szíglája, a harmadik pedig a kódex adott lapjának száma. A párhuzamos beszédmásolatok miatt nem elég csupán a beszédszámot és lapszámot feltüntetni, de minden esetben azt is jelölni kell, melyik kódex variánsáról van szó. A szövegek fel-

⁸²⁷ TAKÁCS Dániel, *Enyedi György krisztológiája hat prédikációjának elemzése alapján. Szakdolgozat*, Budapest, ELTE BTK, 2011.

dolgozásával párhuzamosan készült a prédikációkban található bibliai és egyéb idézett, hivatkozott források listája. A prédikációgyűjtemény rendszerezésének és az egyes kódexek használati módjának részletesebb feltárása közben elkészült a textusok katalógusa és a kötetekben található indexek (*Loci communes* és *Loci scripturae*) átírása is.

Káldos János és jómagam azóta is foglalkozunk a szövegek feldolgozásával. A munka során az átírással kapcsolatos elveim a Takács Dániellel való munkához képest megváltoztak. Bár annak idején sorkövető átírást készítettünk, a hivatkozásnál nem csak a lapszámra, de az adott sor átírásban szereplő számára is hivatkoztunk, ezt a módszert elvetettem, átírásaim kizárólag lapkövetők lettek. A szövegek modernizálása és egységesítése terén is radikálisabban elmozdultam az olvasmányos forma felé. Tettem ezt többek között azért, mert míg Takács Dániel csupán egy kódex anyagán dolgozott, vele párhuzamosan én is, egy tucat kódex szövegének együttes feldolgozása és párhuzamos vizsgálata során már nem kilégítő és nem célravezető a betűhív átírás.

Az utóbbi évtizedekben sok kezdeményezés indult az olvasmányos átírás felé való lépés felé, komoly szövegkritikai munkák születtek ezen elvek alapján. A korszakot jellemző egyik legelső internetes kritikai vállalkozás, a hálózati Balassi-kiadás tapasztalatai Horváth Ivánt ezen elv teljes kidogozására sarkallták, mellyel felülírta és kiegészítette a Stoll Béla által a *Régi Magyar Költők Tárának* 16. századi köteteiben használt elveit.⁸²⁸ A nyelvjáráskövető hangjelölési eljárás mellett már a korabeli szövegekben is rendszerbe szedte a nyomtatásban megjelent műveket, valamint karakterizálta a kiadott szövegkorpuszt.⁸²⁹ Az Enyedi-anyag megegyezik az általa leírtakkal sokadik másolatokban fennmaradt jellegében, valamint abban,

⁸²⁸ RMKT 16, IX, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 371–461.

⁸²⁹ Érveit röviden ld.: HORVÁTH Iván, *Még távolabb a betűhűségtől*, in A Stollwerk. Stoll Béla 80. születésnapjára, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Budapest, MTA ITI – Balassi Kiadó, 2008, 25–27[!]. „Amikor a szövegkiadó rendelkezik a magyar remekíró saját kezű fogalmazványával vagy tisztázatával, akkor azt (1) betűhíven mindeképp, de esetleg még (2) a helyreállított eredeti kiejtést tükröztető mai helyesírással is közli. Stoll Béla mutatott rá arra, hogy olyankor viszont, amikor a forrás a szerzői kéziratától távoli szövegállapotot rögzít, elhagyható az (1), mivel a helyesírás úgylát a legutolsó másoló vagy szedő gyakorlatát rögzíti, nem a szerzőét. Az eljárást Stoll a Régi Magyar Költők Tára számára készített újabb szövegkiadásában mutatta be. [...] A hálózati Balassi-kiadás tapasztalatai nyomán folytassuk tovább Stoll gondolatmenetét. A szerzőtől távoli forrásokon alapuló szöveg közlésekor indokolt lehet, hogy ne csak (1)-et, hanem (2)-t is elhagyjuk. Ilyenkor (3) nemcsak a helyesírást, hanem a kiejtést is korszerűsítjük. A szavakat és toldalékaikat a ma szokásos kiejtésnek megfelelően írjuk át.” (25.)

hogy a másolatok által a szöveg érzéketlenné vált a hangok nyelvjárási különbségeire. A prédikációgyűjtemény ezen jellemzői a helyesírás modernizálása mellett a kiejtés korszerűsítésére is nyomós érveket szolgáltatnak.

Hogy a modernizálás mint elv jól hasznosítható a prédikációs irodalom kiadásánál is, jól mutatja, hogy Szelestei Nagy László, akinek nevéhez számtalan, a prédikációs szövegkinccset feltáró és közlő munka és projekt kötehető, maga modern átírásban közli a beszédeket, nem csupán az elsősorban oktatási céllal kiadott szöveggyűjteményekben,⁸³⁰ de tudományos publikációkban is, abban az esetben is, ha azok forrása kéziratos.

Az eddig nyomtatásban megjelent Enyedi-prédikációk eltérő elvek alapján kerültek kiadásra. Hol a betűhűhöz inkább ragaszkodni látszó, hol az olvasmányos átírást – és nem teljesen következetes szabálykövetést – választó elveket találunk. Mivel a kiadások általában egy beszédet tartalmaznak, vagy kevés kódex kevés prédikációját, az átfogó átírási elvek kialakítására kísérlet sem történt.

Az átírás során nem titkolt célom a korpusz viszonylagos egységesítése, az olvasóbarát szöveg létrehozása.⁸³¹ Az eddig nyomtatásban megjelent modern változatok átírási következetlenségei nem segítettek támpontot találni a módszerhez. Az összes magyar nyelvű forrás sokadik másolatban áll ma rendelkezésünkre. Szinte az összes ismert forrás a 17. századból való, a kéziratok keletkezési idejüket tekintve mintegy száz évet ölelnek fel. Nincs ultima manus. Nincs editio princeps. A kódexek nem egy kéztől származnak, és nem rendelkeznek egységes helyesírással. A másolók láthatóan saját nyelvjárásuk szerint módosítottak a szövegeken, emellett sokszor maguk is következetlenek a lejegyzés során. Mivel azokban az esetekben, ahol több kézirat van, evidensnek tűnik a mai alak irányába való egységesítés, próbáltam ezt az elvet kiterjeszteni azokra az esetekre is, ahol csak egy kézirat van. Ahol a szöveg megkívánta, csupán kiejtés szerinti átírással szorítkoztam. Egységesítettem az egész korpuszban az ingadozó írásmódú kötőszavakat és egyéb szóalakokat, melyek átírása nem befolyásolta a mondat szerkezetét és az értelmezést. Így jártam el pl. a pedig/penig honnan/honnan alakoknál,

⁸³⁰ Ilyen pl.: *Régi magyar prédikációk, 16–18. század*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005.

⁸³¹ Az átírási szabályzat mellett folyamatban van a prédikációk elektronikus kiadásához való séma és szabályzat elkészítése is, kidolgozását Káldos János vezeti. Ez a TEI (Text Encoding Initiative) szabványon alapuló, a beszédkorpuszra specializált leírás képezi majd a digitális szövegkiadás alapját.

melyek egy másolaton belül is sok esetben vegyesen szerepelnek. Az átírás során a rövidítéseket feloldottam, így az Chrs/-/ helyett Krisztus, In/-/ helyett Isten, Apl/-/ helyett apostol szerepel. Minden esetben jelöletlenül feloldottam a szavakban lévő nazális rövidítéseket. Ugyanígy az egyes másolók szerint néhol helyhiány vagy praktikum miatt rövidítve lejegyzett szavakat, mint pl. van/-/ (vagyon), vagy a szóvégi -nak/-nek rövidítés.

A szavak ingadozó magánhangzó-használatát megszüntettem, a mai szóhasználathoz közelítve, lehetőleg értelmi változtatás nélkül. Emellett meghagytam a régies időhasználat jelét hordozó szóalakokat és egyes régies ragozási alakokat. A modern olvasat elkészítése a korabeli és a mai íráselemek találkozásán alapul, az átírás a régi íráselemek lehetőség szerinti megtartása mellett a mai nyelvéllapothoz közelíti az szövegeket.

Rövidítve hagytam a ma is használt és érthető rövidítéseket, mint pl. az etc., ezen túl az egyik másolatban szereplő *E. M. F. Úristen* elején lévő rövidítéseket. Ennek feloldására eddig pontos megoldást nem találtam.⁸³²

A szöveghelyek összevetése során a párhuzamos szövegközlés módszerét alkalmaztam. A szemelvényeket olvasmányos átírással közöltem. Kivételt jelentenek ez alól azon prédikációrészletek, melyek már megjelentek nyomtatásban, s a forrással megegyező szöveghelyeket onnan idézem. Ezek pontos forrását minden esetben jelöltem. Egyes esetekben a nyomtatott változat pontatlanságai miatt saját átíratot adtam.

⁸³² A lehetséges variációkat ld. az *Átírási szabályzatban*.

Átírási szabályzat

Alapelv

A szövegből új olvasatot készítünk. Ez a korabeli kiejtési és egyéb, használatban élő elemek és a maiak találkozásán alapul, ami során a régieknek van elsőbbségük, de az értelmezést segítő esetben a mai nyelvéllapothoz közelítjük az átírást. Az átírásban a kiejtés részleges rekonstrukciójára törekedünk, a mondattagolást szintén közelíteni próbáljuk a lehetséges korabelihez, ám ha az értelemzavaró, módosítjuk. A kisbetűk és nagybetűk írását nem tartjuk meg, a rövidítéseket jelöletlenül feloldjuk. Általános alapelvünk a következő: a nyelvtan és a szótár megmarad, a helyesírást és a hangtant a mai nyelvhasználathoz közelítjük.

A szövegek formája

A prédikációk szövegeit

- nem sorkövetően,
- őrszavak feltüntetése nélkül,
- csak a másoló által jelölt bekezdések használatával,
- mondattagolást a szöveg értelmes, olvasható képéhez igazítva,
- az aláhúzott részeket aláhúzással kiemelve,
- lapszámoknak [szögletes zárójelben] a lap első szava vagy szótagja előtt való feltüntetésével

írjuk át.

Névalakok

Ha ismerjük, vagy lexikonból kikereshető szereplőről van szó, akkor a bevett alakhoz igazítjuk a név átírását (pl. bibliai nevek, szerzői nevek, műcímek stb.), jegyzetben közölve a másoló által használt alakot. Ahol nem tudjuk, ott meghagyjuk az eredetit, betűhíven átírt alakban, magyarázó jegyzettel ellátva azt. Erősíti ezen elhatározásunkat az a tény is, hogy sok esetben a személy- és helységnevek rövidített alakban szerepelnek a másolatokban, mely rövidítésből

a modernizált alakban való feloldás tűnik helyesnek és következetesnek. Ezen megoldással a másolatok egységes index segítségével (mely a különleges alakokat is tartalmazza majd) kezelhetővé és egységesebbé válnak.

Pl.:

Moyses = Mózes

Esaias = Ézsaiás

Nabugr/-/ = Nabug/odonozo/r = Nabukodonozor

Dauid = Dávid

Mathe = Máté

Lu^ckats / Lukats = Lukács

Pl.:

Jerlm/-/ = Jer/*uzsá*/l/e/m = Jeruzsálem

Canaan / Chanaan = Kánaán

Bibliai és egyéb idézetek:

A prédikáció elején álló textus-részt, valamint szakaszainak, félmondatainak, kifejezéseinek ismétlődését kurzívval szedjük.

A más esetben előforduló bibliai idézeteket szintén kurzív írással jelöljük. A locusokat betűhíven jelöljük. A bibliai idézetekhez lábjegyzetben a ma elfogadott számozás és rövidítés szerint az adott bibliai helyet idézzük.

A szövegben előforduló egyéb idézeteket is kurzívval szedjük. Szerzőjüket és a forrásként feltételezett művet tudásunkhoz képest minél pontosabban megadjuk, ha kell, külön magyarázattal látjuk el. Az ilyenfajta idézetekhez kapcsolódó marginális és sorközi jegyzeteket kitüntetett figyelemmel kezeljük.

A szövegben előforduló idegen (latin, görög) nyelvű idézeteket kiírjuk teljes terjedelmükben, a rövidítéseket jelöletlenül feloldjuk. Ha pontos idézetek, a kanonizálttól eltérő szövegformát jegyzetben jelöljük. Ugyanígy megjegyzeteljük az idézetekben a másolók által ejtett hibákat.

Lapszámozás

A lapszámokat szögletes zárójelben írjuk a szövegbe: [2]. Ahol minden második oldalon van szám (levélszámozás), ott a [2r], [2v] alakokat használjuk. Ha a kódexben több számozás párhuzamosan szerepel, mindkettőt feltüntetjük, egymástól zárójellel elválasztva: [78 (37v)] Ahol levélszámozás sincs, ott a beszéd táblázathoz igazodva sorszámozunk. Ha attól eltérünk, jegyzetben jelöljük.

A lábjegyzet és a végjegyzet

A lábjegyzetek tartalmazzák a szöveghez kapcsolódó filológiai jegyzeteket. A lábjegyzet száma mindig a szó végéhez, a beszúrt vagy a törölt részek zárójeléhez, vagy olyan jelhez, részhez tapad, amelyről valamit meg kell jegyeznünk.

A végjegyzetek, történeti jegyzetek tartalmazzák olyan, a szöveg értelmezése szempontjából fontos jegyzeteket, melyek a szöveg további értelmezését segítik, így személy- és helynevek meghatározása, idézetekhez kapcsolódó hosszabb magyarázat, filozófiai, teológiai, politikai, történelmi jellegű megjegyzések stb.

Nyelvtani optimalizálás

Nyelvtani alakok optimalizálása és modernizálása

A sokszoros másolatok sokszínűsége, eltérő írásmódja, következtelenségei és rövidítési szokásai miatt az átírás során a szavak nyelvtani alakjait a jelentés értelmezésének megkönnyítése és a helyes olvasat rögzítése végett optimalizáltuk és modernizáltuk. Így elvégeztük a magánhangzók ékezését stb. Tettük ezt azért is, mert az ékezés részlegessége és szabálytalansága

miatt és a helyesírási szabályok egységes voltának hiánya miatt nagyon sok esetben felemás megoldás született volna, mely sem az olvasattal, sem az értelmezéssel nem alátámasztható, és ezt igyekeztünk minden esetben elkerülni.

Pl:

Gyorògwl = görögül

Sido = zsidó

meg bizonyittano/-/ = megbizonyítanom

bolts = bölcs

halat / halát / hálát = hálát

penig/pedig = pedig

könyeoröghyünk = könyörögjünk

bodogh / boldogh / boldog = boldog

sziu eoue = szíj öve

budosas = bujdosás

otalom / oltalom = oltalom

emlékek = emlékek

beszedek = beszédük

számokat = számukat

múve / míve = műve

honnat / honnan = honnan

szándokát / szándékát = szándékát

A kettőzött vagy épp nem kettőzött mássalhangzókat értelem szerint a mai formára javítjuk.

Pl:

könnyeb = könnyebb

Bizonyos esetekben azonban megtartjuk a régiesebb formát.

Pl.:

magasb = magasb [és nem magasabb]

Egybeírás, különírás

Az egybe-, vagy különírás mérlegelésénél minden esetben a modern helyesírás szabályait vesszük figyelembe. A szó elejéhez kapcsolódó kötőszavakat és a szó végéhez tapadó következő szót leválasztjuk. Így például minden alkalommal elválasztjuk a kéziratokban tapadóként írt is szót. Ugyanígy, a mai formához közelítjük a szavakat minden esetben.

Pl.:

smind = s mind; Attyukfiaytis = atyjuk fiait is

Pl.:

szent Lelek = Szentlélek

megh haragvek = megharagvók

Régies és tájnyelvi szóalakok megtartása

Törekedünk arra, hogy ha egy adott szó a maitól eltérő alakban való használata nem okoz értelemzavart, azt meghagyjuk. Meghagyjuk azokat a szavakat, melyek bár sok olvasó számára nem, vagy nem teljesen érthetők, a régies vagy erdélyi nyelvhasználat jegyeit hordozzák. Utóbbi esetben a szavakhoz tartozó magyarázó jegyzetekben szótári hivatkozással értelmüket is megadjuk. A régies írású szavakat minden esetben modernizáljuk, ha az eredeti alak értelemzavaró lehet olvasás közben. A túlarchaizálás kerülendőnek tartjuk minden esetben. Ez alapján a „v” helyett” „u”-t teszünk és viszont, ha a kiejtésből az adódik. A „cz”, „ch”, „tz” helyett „c” és „cs” használatos, „z” helyén értelemszerűen bizonyos helyeken „sz”-et írjuk. Ugyanígy, „ts” helyett „cs”-t írunk. Az „l”, „lj”, „ly” betűket tartalmazó szavakat szükség esetén ragozatlan és ragozott formában is a mai alak felé közelítjük. A változtatásokat itt sem jelöljük. A szóban szereplő, vagy szóvégi funkciótlan tapadó „h” betűket nem tüntetjük fel, kihagyjuk az átírásból. A szóvégi nazálist, ha a szó értelme kívánja, egytagúról kéttagúra cseréljük. A tájjellegű magánhangzó-ingadozás kikerülése céljából a több változatban is szereplő

magánhangzó-variánsokat a mai irodalmi nyelvhez közelítjük, jelöletlenül átírjuk. Ha a szó jelentése megkívánja, a kérdéses magánhangzókat eredeti alakjukban meghagyjuk.

Pl:

nýiluabba/-/ = nyilvánban

férfiat

meqlátnók

kiczin = kicsiny

vötte / vette = vette

Pola bely = pólyabeli

eztennap = ezt tegnap

Toluai = tolvaj

Chazar = császár

tsak = csak

eczer smind = egyszersmind

follyanak = folyjanak

Pl.:

berbitélnék

Berbitél jelentése: mormol, varázsigét mormol. (SZT 1, 807.)

mintha szakmányuk volna

Szakmány jelentése: teljesítménybérben végzett munka. (SZT 12, 27.)

erdőlő emberek

Erdőlő jelentése: erdővágó-hordó személy. (SZT 3, 291.)

meggazdagodik sobrakságával

Sobrakság jelentése: fősvénység, zsugoriság. (SZT 11, 837.)

ónból csináltatott cepelyüst

Cepelyüs / cipelüs jelentése: lábbeli. (SZT 1, 1193.)

Speciális karakterek használata:

Lehetőleg nem használunk speciális karaktereket, azokat a ma használt magyar abc karaktereivel helyettesítjük. A betűvariánsokat nem különböztetjük meg, ha közöttük funkcionális különbséget nem észlelünk. A „w/w” jeleket jelentéstől függően írjuk át, megfelelő magánhangzóra cseréljük, legtöbb esetben „ü/ű”-vel helyettesítve. Az ékezetes magánhangzók a maitól eltérő, pl. ^e-vel való ékezését, vagy kettős magánhangzóval való jelölését, mivel még ugyanaz a kéz is vegyesen használja ezeket, a ma is használt magánhangzó-formákkal, valamint pontos vagy vesszős ékezéssel helyettesítjük. Ugyanígy, a farkas magánhangzókat a szóban értelemmel bíró hosszú vagy rövid magánhangzóra cseréljük. Ha az ékezést nem támasztja alá a szó formája és jelentése, azt értelemszerűen nem jelöljük, elhagyjuk.

Pl.:

f, s, stb. = s

ß, fß, sz, z stb. = sz

eo, o, o^e, o', o" = ö/ő

hw“töt = hütöt = hitet

kwl. kwl. = kül/*önb*/-kül/*önb*/ = különb-különb

ę = e/é

Nem használunk pontos y-t, az ilyen karaktereket minden esetben y-nak írjuk át. Ám megkülönböztetendő a kétpontos y az i megkétszerezésétől, ahol a második tagot általában j-vel írják. Itt két i-re írjuk át a karaktert.

Pl.:

akarkijs = akárki is

A szó belsejében és szó végén j-ként jelölt i betűket i-nek írom.

Pl.:

hihetjk = hihetik

vezerlj = vezérli

A kéttagú betűk második jegyeként szereplő j-t y-ra írjuk át.

Pl.:

kiraljsagert = királyságért

oljan = olyan

Angjal = angyal

Rövidítések feloldása

Az egybetűs rövidítéseket feloldjuk.

Pl.:

Sz. / sz. = szent

A több egybetűs elemből álló rövidítéseket is feloldjuk és így illesztjük a szövegbe.

C. U. / CU = Krisztus Urunk

Mi U. I. C. Z. Atyja = Mi Urunk, Istenünk, Krisztus Szent Atyja

Kivételt képeznek azok az esetek, melyekben nem tudunk pontos és egyértelmű feloldást adni. Ezekben az esetekben megtartjuk a rövidítést.

Pl.:

E. M. F. uristen = E. M. F. Úristen

Feloldási lehetőségek: Egyetemes / Egyetlen / Egy / Örök [Eoreok], Magasságos / Mennyei / Mindenható / Magában való, Fenséges / Felséges Úristen.

Variációja: E. M. F. M. Úr.

A több betűs rövidítéseket jelöletlenül feloldjuk.

Pl.:

In/-/ = Is/te/n = Isten

In/-/telen = is/te/ntelen = istentelen

Chrs/-/ = Chr/istu/s = Krisztus

Jes9 = Jes/us/ = Jézus

Euan/-/stak = Euan/geli/stak = evangelisták

Apl/-/ / = Ap/osto/l = apostol

Ap/-/lok = Ap/osto/lok = apostolok

pphetak = p/ro/phéták = próféták

tan: megh = tan/uljuk/ meg = tanuljuk meg

cédr9sa = cédr/us/sa = cédrusa

eofels: = őfels/ége/ = Őfelsége

ugd/-/ = úg/ymon/d = úgymond

Kivételt képeznek a szabály alól azok a rövidítések, melyek gyakoriak és ma is használatosak, ezeket feloldás nélkül közöljük.

Pl.:

etc.

A nazális rövidítés jelölése egyes esetekben nazális+hozzá tartozó magánhangzó jelölését jelenti.

Pl:

feiedel/-/t = feiedel/me/t = fejedelmet

eszes/-/k = eszes/ne/k = eszesnek

ighikb/-/ = ighikb/en/ = igékben

nekk/-/ = nek/ün/k = nekünk

kikk/-/ = kik/ne/k = kiknek

Annak ellenére, hogy a nazális rövidítés szerepel a szavakban, egyes esetekben a szó/szöveg értelmét előtérbe helyezve, a nyelvtani modernizálás szem előtt tartásával elhagyjuk a nazálist és csak a magánhangzót tüntetjük fel. Ez leginkább a „-ba/-be”, „-ban/-ben” toldalékok esetében történik.

Pl.:

veghb/-/ = veghb/en/ = végbe

ved eszedb/-/ = ved eszedb/en/ = Vedd eszedbe

Többértelmű feloldásnál a szöveg által megkívánt értelmezést választjuk, jelöletlenül.

Pl:

Euan: = Euan/gélista/ = evangélista

Euan: = Euan/gélisták/ = evangélisták

Euan: = Euan/géliumi/ = evangéliumi

alkal/-/sagh = alkal/matos/sag = alkalmatosság

alkal/-/sagh = alkal/matlan/sag = alkalmatlanság

Feloldjuk a számozási rövidítéseket, ha azok nem értelemzavaróak.

Pl.:

2d/-/tsor / 2dszor = Másodszor

3d/-/tsor / 3szor / = Harmadszor

Idegen nyelvű szavak írása

A beszédekben a magyar folyószövegben található idegen, legtöbb esetben latin nyelvű szavakat igyekszünk azok mai formája felé közelíteni. Mivel a változatokban eltérő írásmóddal, sokszor rövidítve szerepelnek ezek a szavak, a korpusz egységesítése is és a rövidítések feloldásakor elkövethető pontatlanságok elkerülése is ezt kívánja. Az eltérő alakokat jegyzetben közöljük.

Pl.:

poenitencia / poen. / pntia/-/ = penitencia

prophetia / pphetia/-/ = prófécia

A szövegközlő kiegészítései

[Szögletes zárójelbe] tesszük a másoló által kihagyott szavakat, betűket, jeleket, ha úgy ítéljük meg, szerepeltetésük elengedhetetlenül fontos a szöveg megértéséhez.

Marginális és sorközi beszúrások, jegyzetek

A szövegbe való jelölt sorközi vagy marginális beszúrásokat a folyószövegbe az adott helyre írjuk |: ... :| jelek közé. A jeleket lábjegyzet kíséri, melyben feltüntetjük a beszúrás jellegét.

Pl.: győzedelmet |:akar:|* venni

*Sorközi beszúrás.

Ha margón feltüntetett bibliai locusokról vagy a margóra írt egyéb megjegyzésekről van szó, akkor azokat az odatartozónak ítélt szövegrész *mögé* indexeljük és lábjegyzetbe írjuk őket a következő formában:

Pl:

Margón: „...”.

Ezekben az esetekben is érvényesek az idézés fentebb említett szabályai, ha a margináliában nem csak megjelölés, hanem idézett szöveg szerepel.

Más kéz utólagos betoldásait, ha az jelentősséggel bír, jelölve a fenti módon a szövegbe illesztjük, a betoldás jellegét jegyzetben közöljük.

Törlések, olvashatatlan részek

Ha a másoló a szövegből törölt, akkor < > zárójelek közé illesztjük a törölt szót, vagy, ha olvashatatlan, annyi pontot teszünk, amennyi törölve van. Ahol valamit nem tudunk elolvasni,

ott kb. annyi ponttal pontozzuk ki a szövegrészt, ahány betű olvashatatlan, és a pontozott részt szögletes zárójelbe tesszük [...] és jegyzettel látjuk el, ha érdemi hozzáfűzni valónk van a kérdéses helyhez. Ha kétes az olvasat, annak alternatíváit jegyzetben közöljük, a főszövegben csak egy megoldás kap helyet.

Pl.:

emberek<...>

<ha nem mindjárást, de> |: ha nem mindjárt is, de :|

Eléggé büntetével [...] immár,

Betűhű átírás egyes mutatóanyagokban:

A betűhű átírás során ragaszkodunk a fenti szabályokhoz, így az oldalszám jelöléséhez, az idézetek jelölési és jegyzetelési módjához, a rövidítések nagy részének feloldásához, eltekintve a modernizálástól.

A betűhű változatban

- meghagyjuk az eredeti kis- és nagybetűket,
- meghagyjuk az eredeti központosítást,
- meghagyjuk az eredeti írásmódot (a szó formáját, egybe- és különírását stb.)
- meghagyjuk az eredeti sortörést az eredeti elválasztásokkal,
- feltüntetjük az oldalzáró őrszavakat « » jelek közé illesztve,
- a feloldott rövidítéseket jelöljük, a feloldott részt / / jelek közé illesztjük dőlt betűtípussal. (Példákat ld. fentebb.)

emellett

- egységesítjük a speciális karaktereket, ha ezek jelentéssel nem bírnak (pl. többféle alakú s, sz, z, ö, ő, é, á, stb.)
- nem modernizáljuk a személy- és helyneveket.
- nem oldunk fel bizonyos rövidítéseket, így a számozást és sorszámozást (pl. 1ben), a sokszor előforduló és érthető betűrövidítéseket (pl. C. U. Krisztus Urunk jelentésben). Ezeknek listáját a beszéd után közöljük.

A 93. beszéd és az Explicationes

Explicationes, 1619, 379–394.		93. beszéd, S, I/288–305. Concio natalis. ⁸³³
Joh. Cap. 8. v. 58. <i>Minek előtte Ábrahám lenne, én vagyok.</i> Hogy igaz értelmét meg tudhassuk ez ighiknek, az mellyekben nagy erejét, es hathatóságot helyeztetik az ő vélekedéseknek azok, az kik vélik, hogj az Christus Mariatol valo születésének előtte is volt, egy kevéssé mélyebben kell az dolgot meg latnunk, es ennek az mondasnak okat elő kell hoznunk. Mondta vala a Christus, hogy [Soha az meg nem hal, az ki az ő beszédét megh tartya]. A Sidok ebből akarjak megh győzni, hogy ő aszt kevélyen mondta legyen, hogy Abraham es a Prophetak, kik az Iesusnal (á mint ők velik vala) sokkal jobbak, megh holtanak legyen; maga tudni való az, hogy azok az Isten beszédit meg tartották. Intik azért hogy maga felől olyan nagysaghoson es kevélyen ne itillyen, [Kinek alítod ugy mondnak magadat]? Megfelel erre az Christus, hogy ha akarna, az ő meltoságot megh mutathatná, az honnan senkinek nem kellene azon tsudalkozni, ha maganak többet tulaydonitana, hogy nem mint az Prophetaknak, es Abrahamnak volt; de azért ő aszt nem tselekedi, azért hogj ötet az ő Attja, elégedendő keppen megh ditsőijti mikor ideje leszen, es minden szenteknél ötet nagyubnak lenni megmutattja. Ezenközbe azért aszt, ugj mond, tudhatyatok; hogy az ti Atyatok Abraham, <i>kit olly nagynak böcsültök, es szememre hannjatok, nem hogj engemet meg vetne, az mint ti mostan tselekesztek, de még az en napomatis örömmel kivanta latni. A meljből meg tetszik, hogy en nem</i>	↔ ↔ ↔	Concio XCIII. Ex Cap. Joan. 8. v. 56. <i>Ábrahám, az ti atyátok kívánta, hogy láthassa az én napomat, látta és örült rajta etc.</i> Noha ez igék az fellyül való disputációból foynak és származnak, de mivelhogy ez mostani óra nem engedné, hogy Krisztus Urunknak vetélkedését az zsidókkal, kit az szent János itt megírt, éppen megmagyarázzuk, vizsgáljuk meg csak az utolsó cikkelyt és lássuk meg, micsoda tanulságokat vehetünk innét magunknak. Három dolog adatik főképpen ez néhány igékből előnkbe. Először, minemű szokása volt Krisztus Urunknak az megvakult, gonosz emberekkel való disputálásban, Másodsor, minemű természetük és tulajdonságuk legyen az igazság ellenséginek. Harmadsor, mit kelljen cselekedniük az igazság vallóinak és oltalmazóinak, mikor az hitetleneknek dühöségüket látják. Hogy az első tanulságot jobban megérthessük, szükség megtudnunk, micsoda alkalmatosságból mondá ez igéket Krisztus Urunk: <i>Ábrahám, az ti atyátok kívánta etc.</i> Ez igék előtt az több beszédi közt azt mondta vala Krisztus Urunk az zsidóknak, hogy valaki az ő beszédét megtartja, soha meg nem hal. Ezt az zsidók kevély és bolondsónak ítélik és meg is torkolák Krisztus Urunkat róla: <i>Ábrahám, úgymond, és az próféták, kik tenáladnál jobbak voltak, megholtanak, kik megtartották az Isten beszédét, hogy mered tehát te mondani, hogy ha valaki az te beszédedet megtartja, meg nem hal?</i> Egy kevéssé alázatosban viseld magadat, ne ítéld magad felől ilyen kevélyen, minek tartod magadat? Erre Krisztus Urunk megfelel: <i>Én, úgymond, ha akarnék, az én méltóságomat s becsületemet megmutathatnám, kiből meg ismerhetitek, hogy nem méltatlan tulajdonítok magamnak nagyobb és többet, hogy nem Ábrahám és próféták, de én ezt nem mívelem. Mert vagyok nekem Atyám, az ki engemet, mikor ideje leszen, megdicsőít és mindennek megmutatja, hogy minden szenteknél feljebb való vagyok. De azért tudhatjátok ezt, hogy Ábrahám, az ti atyátok, kit ilyen igen böcsülletek és nekem hánytok, vontok, nem hogy engem megutált és csúfolt volna, az miképpen ti, hanem azt örömmel várta és kívánta, hogy az én napomat láthassa, kiből megítélhetitek, hogy nem oly elvetett személy vagyok, az mint ti vélitek.</i>

⁸³³ A szövegpárhuzam követése érdekében a kéziratot az Explicationes bekezdései szerint tördeltem. A görög szöveghelyek átírásában köszönöm Kiss Farkas Gábor segítségét.

szinte olyan alá való, es elvetett vagyok, az mint ti gondollyatok. Eddig immar meg felelt vala eleseges-képpen, á Sidoknak vadlasokra, es panaszkodasokra; De hogj ket Iesus inkább gerjesztené, utanna veti beszédének, hogy Abraham az ő kevansagát meg nyerte, mint ha aszt mondana: Az ki az Isten ighiretiben bizik, es aszt megbetsülli, annak kevansagát Isten heaba nem hadgya. Az mely dologh bé tölt Abrahambann is, az ki látta en napomat, mellyet Isten neki meg íghírt, es ő latni kevánt. Latszik pedig, hogy itt á Christus dorgallya á Sidokat, Argumentumot vevén á kissebbről nagyobra: <i>Abraham kevanta latni az en napomat, á mellyet mikor meg latot örvendezet rayta</i>: Azért ha engemet szemelj szerent látott volna, mint ti mostan, sokkal inkább örült volna. Hát ti Abrahamnak nem igaz fiai vattok. Mert ha ő az arnyekot meg nem utalta, hanem örült annak: Sokkal inkább kell vala ti nektek á testnek örülnötök. Itt pedig aszt kell szorgalmatosan megh jedzeni, hogy Abraham nem ő magát az Iesust, hanem napját kevanta latni, es látta is. De az napot, ha tulaydonkeppen szolunk, nem lathatni, hanem nappal valamit, az mi nappal leszen. Es valakinek napját latni nem egyeb, hanem azon az napon oly dolgot latni, az melj abban az időben valakire néz. Ezenkeppen mikor Esaias mondatik, hogy látta az Christus ditsósságát Ióh. 12. v. 41. igazan mondhatni, hogj ő a Christus napját látta. Hogy pedig nimelleyek az Christus napjan, az ő testben jövetelit, avagy a mint ők szolnak, meg testesülését magyarázzak, az meg nem alhat. Mert az felett, hogy Abraham soha semmi megtestesülő Lelek felől, nem álmodozott, mondatik, hogy kevansagát meg nyerte, kevansaga be tölt. De ugyan ezeknek értelmekek szerentis az Christus Abraham idejebe, meg nem testesült, hat az mi sohol nem volt aszt nem lathatta. Az sem elég pedig mikor aszt felelik, hogj Lelekben látta Abraham aszt az megtestesülést, avagy lelki szemével. Mert így kevansaga be nem tölt volna, az mont mongya az Christus á szent Kiraljok es Prophetakrol Luc. 10. hogy mikor ötet kevantak volna latni, nem lathattak: maga ezek is lattak lelekben, avagy az hitnek szemeivel az Christust, de ez az latas nem szerezhette aszt, hogy kevansagok be tölt legyen. De Abraham felől aszt mongya, hogy betölt az ő kívánsága. Hat Abraham mas modon látta á Christust napját, hogj nem mint á töb Prophetak es Kiralyok. De ezek az hitnek szemeivel, es Lelekbe lattak; hat Abraham nem tsak hitinek szemeivel, es Lelekben, hanem nyilvánban látta. Végezetre, ha Abraham az hütnek szemeivel látta volna az Christus meg testesülését, nem az Christus napját látta volna, hanem ő magát az Christust: De Abraham nem ő magát az Christust, hanem tsak	← ← ←	Elég választ tőn Krisztus Urunk ez igékből az zsidók vádlására, de hogy inkább bosszankodnának és folyogjanak, mond azután: <i>Sőt, úgymond, látta is az én napomat és örült rajta</i>. Mintha azt mondaná: Az, ki az Isten igéjét megbecsüli és annak hiszen, annak az Úr az ő kívánságát nem hagyja hiába, hanem kedvét tölti, mint cselekedett Ábrahámmal, ki kívánta az én megígért napomat látni, és meg is látta. Mely mondasban Krisztus Urunk pirongatja az zsidókat, mert ez értelme beszédének: <i>Abraham kívánta az én napomat látni, melyet hogy látott, örült rajta</i>. Azért ha én magamat személy szerint láthatott volna, miképpen ti most, sokkal inkább örült volna. Ti annak okáért elfajzottatok az ti atyátoktól, Ábrahámától. Mert ha ő csak az én árnyékomon is örült, nektek inkább illenék vigadnotok önnön magamon. Ez igékben pedig igen eszedbe tartsad azt, hogy nem azt mondja Krisztus Urunk, hogy Ábrahám ötöt látta volna, hanem az ő napját. De az napot, azaz az időt senki nem láthatja, ha valóban szolunk, hanem azt, az mi azidőben vagyunk és leszen. Azért valakinek napját látni nem egyéb, hanem valami olyat látni az időben, az ki nézzen valakire. Mint mikor azt mondja az evangélista Cap. 12. Esaias felől, hogy látta az Krisztus napját, azaz olyat, aki nézett az Krisztusra.

napjat latta. Ezokaért az, az magyazat semmiképpen megh nem álhat. Mi pedig hogy megtudhassuk mi legyen á Christus napja, az Christus beszédében álljunk megh, aszt forgassuk, az ki aszt mondgya, hogy Abraham igen örült azon, hogy az ő napjat latta. Megh kell hát értenünk, mikor örült olyan igen Abraham. Es itt elsőben aszt jegyezd meg, hogy eszt az Abraham örömet masunna meg nem tudhatni, hanem az ő életének historiajából, Abrahamnak életét pedig Moses írta mindennél igazban, es világosan meg, ha mit pedig egiebek irtanak felőlle, mint Iosephus, Philo, es többen, mind aszt Mosestől vötték, azért ennek irasara kell mind az többit, mint egy proba köre vonni. Oszton aszt is meg jegyezd, hogy valamit á Christus az Ó Testamentomból elő hoz, az most is mind megh vagy az mi Bibliánkban, nem is mondott az Christus semmit olyat, az melyet meg nem mutathatunk, es megh nem találhatunk ebben az könyvben, az Bibliában. A melyből az következik, hogy ez is az Abraham nagy öröme, Mosesnél vagy meg irva. Mert az hű Historicusnak tisztí aszt kívannya, hogy ilyen kivaltképpen való dolgot el ne halgasson. A Christusnak is az a szokasa, hogy azokat hozza el az Ó Testamentomból, az melyeket ott világosan olvasunk.		Immár azért szükség azt megkeresnünk, mit kívánt látni és mit látott Ábrahám, az mi nézett volna az Krisztusra, az kit méltán mondhatnánk Krisztus napjának. De honnat keressük azt meg? Az históriából és az Ábrahám életének folyásából, melyet Mózes, Iosephus és Philo megírtanak szorgalmasan. De az Iosephus írásának nem tartozunk olyan hitellel, mint Mózesnek. Más az, hogy amaz nem különböz ettől ez dologban. Szükség azért, hogy ha mit Ábrahám felől akarunk tudni, az Bibliában keressük meg, ha nem az pápásokat és hitetlen zsidókat akarjuk követni; Mert az pápások, ha mit az Bibliában fel nem találunk, azt mindjárt az páterek conciliumukból és tradíciókból bizonyítják. Azonképpen az zsidók az Talmudból és az ő kabbalájukból (hinc Cabbaliste). Mi pedig nem vagyunk, nem is akarunk kötelesek lenni, hanem csak az Istennek megíratott könyvéhez és igéjéhez. Azért ha valaki olyat beszél és szól Ábrahám felől, az kit Mózesben fel nem találunk, szabadok vagyunk véle, ha elhisszük-e, vagy nem. Ebből pedig ennyivel inkább megerősödhetünk, hogy valamit az Új Testamentumban az evangélisták és apostolok írtak Ábrahám felől, vették azt Mózesből az Bibliából és most is mind megtaláljuk az mi Bibliánkban. Honnét megtetszik, hogy ugyanazon most is az Isten könyve, mely volt Krisztus Urunk és az apostolok idejében. Ne keressünk tehát másutt bizonytságot, hanem itt. No, azt mondja Krisztus Urunk itt, hogy felette igen kívánta Ábrahám látni az ő napját, ἡγαλλίασατο⁸³⁴ ugyan repesett neki, hogy megláthatná. Ha azért ilyen igen nagy kívánsága volt, nyilván Mózes, ki szorgalmasan megírta ez pátriárkának életét, históriáját, ezt el nem hagyta.
Bizony, ha Abraham életének minden historiaját szorgalmasan meg forgatod, nem talalsz semmit, á melyet ő nagyub aijtatossgal kívánt, mint aszt, hogi magzattya lenne, es utanna örököst hagyhatna. Mikor Isten néki megjelent volna, es így szólna: [Ne félj Abraham, En vagyok az te oltalmazod] &c. Felelt néki Abraham: [Uram Isten mit atz ennékem, en magtalanul halok megh, es az en hazamnak fia, az az örököse leszen emez gondviselő Damascusbéli Eliezer. Ennekem pedig magzatott nem attál] Mintha aszt mondaná: Mi hasznom vagy abban, ha ez vilagnak minden kintsét nekem adod is, es engemet Királlyá téssz-is: En mayd meg halok, es minden jóvaimat mas birja, mas költi el. Es mindgyarast az Urnak szava lön hozzaja: [Nem ez leszen az te örökösöd, hanem az, az ki az te mehedből szarmazik, az		Ha szorgalmasan megolvasod az Ábrahámnak históriáját, bizony, semmit nem találsz, kit inkább nagyobb szíve szerint kívánt volna, mint hogy Isten ötet magzattal meglátogassa. Mert mikor az Isten megjelent volna néki Gen. 15. és néki azt mondta volna: Ne félj Ábrahám, én vagyok az te oltamad és az te jutamad felette nagy. Felelé Ábrahám: <i>Uram, mit adsz nekem, én magzat nélkül halok meg és az én Damascusbéli szolgámnak, Eliezernek fia leszen az én örökösöm, ennekem pedig magot nem adtál.</i> Mintha azt mondaná: Mit használok véle, ha ez világ kincset mind nekem adod is, ha királlyá téssz is, és ezennel meghalok és idegen ember költi el az én javaimat s minden marhámat. Lön pedig Ábrahámhoz az Urnak szava: <i>Nem ez leszen az te örökösöd, hanem</i>

⁸³⁴ Jn. 8, 56

leszen te örökösöd] es ötet ki vivé, es monda néki: [Nézz fel az Eghre] &c. az mellyeket mikor Abraham hallott volna, örömmel aldozatot vön fel Istennek, az ő parantsolattyabol az mint írja Iosephus lib. 1. cap. 10.		<i>az, ki kijő az te méhedből, az leszen az te örökösöddé.!</i> És kivivé ötet s mondá néki: <i>Nézz fel az mennyre, számláld meg az csillagokat, ha lehet, ilyen leszen az te magod.</i> Melyet mikor hallott volna Ábrahám, azt írja Josephus Lib. 1. Cap. 10., igen megörüle és örömében az Istennek áldozatot tön.
De mikor latná, hogy felesége magtalan, Aágárral az ő szolgálójával lön, hogy akar tsak attol lenne magzatja. Azert latvan Isten az ő nagy buzgó kevansagat, ismet fiat ighire neki, nevét is megh valtoztatá, hogy Abram helyebe Abrahamnak, az az, sok nemzetségeknék Attyanak hivattatnék, es hogy Sara fiat szülne ő neki, meg izene. Eszt halvan Abraham artzal le borula, es nevette. Erről[!] Tremellius aszt írja: Az nevetes nem ketelkedesnek, avagj hitetlenségnek, hanem örömnék jele. Mert nem dorgaltatok meg, mind Sárának nevetese cap. 18. v. 12. (On kelos) igj magjarazza, nevetet, az az örült. Osztan olvassuk, hogj Sara is halvan eszt az ígíretet az Angyaltol, nevetett.	↔	De mikor látná, hogy az felesége magtalan, az szolgálóleányt, Ágárt vevé ágyasul, hogy akárcsak attól lenne magzatja. Végre az Isten, látván ez nagy kívánságát Ábrahámnak, újólag ígére magzatot neki, és nevét is elváltoztatá, hogy Ábrám helyett Ábrahámnak, azaz sok nemzetségnek atyjának neveztessek és megmondá, hogy Sára szül néki magzatot. Ezt hogy hallá Ábrahám, arccal leborula és nevette, mely nevetesség noha az hitetlenségből is származik Gen. 16. v. 17, hogy nemigen hihet vala az ígéretnek, de azért megtetszik, hogy ez ígéretben gyönyörködött, mint ha mikor valakinek valami olyat ígérnek, kit kívánna, ha lehetne, ha szinte nem hiszi is, nevet rajta, de ha bánja, megharagszik. Ezenképpen olvassuk Sára felől is, mikor hallá az ígéretet az angyaltól.
A mellyekből megh tetszik, hogy Abraham soha semmit nagyobb kevansaggal nem kevánt, mint hogj magzati lennenek. Mely ő kevansaga nem haszontalan volt, mert fiat szült, az kin felette igen örült, es azert nevezte az született gyermeket Isachnak, az az Nevetesnek. Sara is gyermek agyaban aszt mondotta: Nevetést szerzett az Isten énnekem, eszt valaki hallja, velem edgyütt nevet. Abraham pedig nagy lakodalmot szerzett, á szoptatastól valo el választasnak napjan. Az menyből hihető, hogy ugyan annak születése idejénn is, inkab örendezett.	↔	Ezekből tehát megtetszik, hogy semmit Ábrahám inkább nem kívánt <ta> látni, minthogy Isten ötet magzattal meglátogassa. Ez pedig, az ő kívánsága be is teljeseedik, kin igen örüle, mert az gyermeket is Izsáknak, azaz Nevetségnek nevezék Gen. 21. v. 6. És azt mondá Sára: <i>Az Úr énnekem nevetést adott és valaki hallja, együtt vigad és nevet énvelem.</i> Ábrahám felől pedig az Írás azt mondja, hogy az csecstől elválasztása napján nagy lakodalmat szerzett volt. Tehát, hihető, hogy születésén inkább örült, vigadott. No, immár kitaláltuk az históriából, mit kívánt Ábrahám leginkább látni, és micsodán vigadott felette igen, mikor látta.
Örvendezet pedig Abraham nem tsak azon, hogj néki Isten vénségében adot fiat, hanem azonn is, hogj atta aszt az magot, az mellyben meg áldatnának minden nemzetségek, es az megh számlálhatatlan maradéknak eredetitt. Ertyük immar, miért es mikor örvendezett Abraham felette igen, á melyből így argumentalhatunk. Az mellyen leg inkab örvendezet Abraham, az az Christus napja. De leginkab örvendezet Isaac születésén. Hat az Isaac születése, az Christus napja. A Major, az első mondas az Christusé: Á Minor, az Masodik mondas megh bizonyittatik az Abraham életének historiajabol. De több Argumentumok is vadnak, á mellyekkel megh bizonyithatni, hogy Abraham Isaccban latta az Christus napjat. Mert bizony dolog az, hogy Isaac peldazta az Christust, es mind az kettő Abrahamnak magvanak mondatik Mat. 1. v. 1. Gal. 4. Mert az mikeppen Isaac által lött Abrahamnak megh számlálhatatlan sok nemzetsége Test szerént, es akkor	↔	Vigadott pedig Ábrahám Izsáknak nem csak azért, hogy az Isten vénségében látogatta volt meg magzattal, hanem hogy azt az magzatot, az kiben megáldatnak vala minden nemzetségek és az ő megszámlálhatatlan maradéki sokaságának eleit [...] ⁸³⁵

⁸³⁵ A kéziratból a 293–296. lap hiányzik.

lőtt fő képpen, es igazan Abramból Abraham az Isten igireti szerént. Mert az Christusnak menyben meneteli utan, Abraham lőtt nem tsak Sidoknak, hanem poganoknak is Attyok. A mely sok irasokbol megtetszik, de kivaltképpen Romaba es Galatiaba irt leveleiből. Hat meltan mondathatik Christus napjanak, Isaac születése, avagy ugyan ő magha Isaac. Ez hát az Christusnak az ő napja, az mellyet Abraham latott. A mely dolgot mikor az Sidok nem értenenek, inkab meg bosszonkodnak, banvan aszt, hogy az Christus nem tsak aszt mondaná, hogy ő felőlle nagy iteletben volna, hanem aszt is mondaná, hogy az ő napjat latta volna Abraham. A mely mondast az Sidok ollj ighen ostobán magyarázák (az mint az egész disputatioban tselekednek) mint ha az Christus aszt mondta volna, hogj Abraham idejebenn is valóságosképpen volt volna, mert aszt vélik vala, hogy az Christus napjat különben nem lathatni. Az hol az ő ostobasagok felett, két patvarkodasok tetsik ki. Első, hogy aszt mondgyak, hogy az Christus aszt erőssíti, hogy ő latta Abrahamot, holot inkab Abraham latta az ő napjat. Masodszor, az Christus aszt mondta vala, hogy nem ötet, hanem az ő napjat latta Abraham. Ezek pedig aszt mondgyak, hogy az Iesus ő maga latta Abrahamot. Mikor azért így meg vakultanak volna, á Iesusnak esztendejét szamlallyak meg, hogy ötet nyilván való hazuggá tegyek: [ötven esztendőd még nintsen] &. A melyekre az Christus, az beszédnek azon formájával felel meg, az mellyek annak előtte szollott vala: [Bizony mondom ti nektek, minek előtte Abraham leszen en vagyok] A melj feleletet, az Sidoknak ellen vetésekre azon értelemmel szabni, á mint ők szollottanak vala, nem egyeb, hanem az Sidokkal á Christust hazugsagba hadni, es az ő megkövezésére mindent felindítani. De hogy mi az Christus beszédének értelmét jobban meg tudgyuk: Elsőben vegyük eszünkben, hogy néha az Christus lelki értelemmel felel azoknak, á kik vele testi értelemmel disputálnak, á mint meg tetszik a Samariabeli asszonnyal valo disputalasabol az viz felől Ioh. 4. Ezenképpen mikor az testi eledelről szolnának az Capernaumbeliek Ioh. 6. ő az mennyei eledelről tanít vala. Es ugyan itt ezen caputban, mikor á Sidok az külső szabadsagrol szorgalmatoskodnanak, ő az belső, es lelki szabadsagrol beszélvala. Es mivel hogy itt Abrahamrol vagyon á szó, tudnunk kell, hogj ezen disputatioba, ez igik előtt á Christus Abrahamrol nem test szerént, nem természet szerént, hanem Lelek szerént gondolkodot, noha külső es test szerént való értelemmel szolnak felőlle á Sidok. Mert mikor aszt monták volna az Sidok, hogy ők Abraham fiaí, á mely test szerént értve, igaz vala, de tagadgya az Christus aszt, es ördög fiainak mondgya őket lenni. Mind az kettő Lélek szerént. Mert bizonyara mikor az Sidók az		

ő Attyoknak Abrahamnak nyomdokit nem követnék, így gondolva nem ő fiai valának, hanem az ördögé. Masodszor, itt á Christus többet es bővebben felel, hogy nem mint az ellenkedőknek ellenvetések kevének, hogy inkább megsebesítse őket. Mert szokása ez á Christusnak, hogy mikor lattya az ellenkezőknek ostobasaghokat, es meghaltalkodásokat, akkor nem hogj enyhitené őket, avagj ledveket keresné, hanem inkább inkább [!] fel gerjeszti őket. Joh. 6. Mikor aszt mondta volna, hogy ő legyen az á kenyér az mely elá jött az Egből, es ezért morgolódnának á Sidok, nem magjazzza meg az beszédének világos értelmét, hanem hogy inkább eszeket veszesse, utanna veté, hogy az ki élni akar, annak szükség volna, hogy megh enne aszt az kenyeret, az az őket. Es mikor ezen inkább megh dühöttek volna, monda nekik [Szükség, hogj az en testemet meg egyétek, véretem megh igyatok] Es így jutató ket kábasaghra, hogy aszt mondanák [Kemeny ez á szó, ki halgathattya őtett].

Itt is ezenkeppen, mikor latná, hogy nallánál Abrahamot nagyubnak tartják, így felel nekik: Abraham nem olyan tsekélyen ítült volna ő felölle, hanem inkább meg tisztelte volna. Ezzel meg nem élégedvén, utanna veti, hogy őtet Abraham meg tisztelte, mikor az ő napjának latasaban örvendezett. Eszt mikor az Sidok megh nem főzhetnék magokban, innet aszt itilik, hogy az Christus magat Abrahammal egy időbelinek mondgya lenni. Mert ha Abraham latta az Christus napjat; hat viszontag á Christusnak is latni kellett Abrahamot, es így kell őket egy idősöknek es egyenlőknek mondani.

Erre meg akarvan felelni az Christus, maganak többet tolaydonit szokása szerent, hogy nem mint, az mit á Sidok neki eleiben vettene vala, absurdum, lehetetlen dologh gyanant. Mert mond: Ez ti nektek lehetetlennek latszik, hogy lattatom magamat Abrahammal egy időbelinek mondani, de tudgyatok, hogj ha aszt mondanam-is, hogj nallanal eléb való vagjok, igazat mondanék benne. Mert [Minek előtte leszen Abraham, en vagyok] az az, ha értelmesek vattok, es az en beszédimet értitek (á melljet az előtt az 37. versben szemekre vetett vala) nem hogy abban kellene megh tudhatnatok, hogy igazan mondom eszt, ugyan ezen időben, mikor ti Messiasatok vagyok, hogy en Abraham előtt vagyok, es azért nallanal elsőb vagyok.

Mert Abraham így neveztetik, hogy sok nemzetségnek Attya, es az mig nem Attja az sok nemzetségnek, addeg nem Abraham. De az en halalom előtt, az az, most, mikor eszt mondom nektek, tsak egy nemzetségnek, az az az Sido nepnek Attya, Attya leszen pedig az töb nemzetségeknek, nem sokára, ez utan en altalam. Es az mint az Izrael népének Attya nem lehetett Isaach nélkül, szinte így az pogan nemzetségeknek sem lehet Attya en nallam nélkül. Hát szükség hogy minek előtte Abraham leszen, hogy legyek en.

Es mostan, mikor tsak ti Messiasztok vagytok, igazan Abraham előtt vagytok. De mikor nem tsak ti Messiasztok leszek, akkor leszen Abraham, az az, sok nemzetsegnek Attya. Mert az buza mag, ha az földben meg rothad, sok gyümölcst terem. Atertt lattjatok immar hogj en Abraham előtt vagytok, es nallanal elsőb vagytok.	↔	[...] ⁸³⁶ mikor megrothad az búzamac, bő gyümölcst teremt: Tehát az míg én ti Messiasztok vagytok, addig nem leszen Abraham valóban. Azért lattjatok, hogy én most vagytok, még mikor nem lett Abraham. Honnét kitetszik, hogy igazán mondhatni, hogy én most Abraham előtt vagytok és elsőb vagytok nálánál.
Ez az Christus beszedenek igaz es természet szerent való értelme. Az melyről hogy senki ne kételkedgyek, az igiket szorgalmatosoban es figyelmetesben kell meg forgatni es magyarázni.	↔	Ez az Krisztus beszédének világosb és igaz értelme, kiben hogy senki ne kételkedjék, az igéknek és az itt való szólásoknak tulajdonságiból megbizonyítom.
Ezek á Christus beszédi [Prin Abraham genestae ego imi, Minek előtte Abraham leszen, en vagytok] Hogy itt az Christus az Abraham neveről Lelek szerént gondolkodik, eszt immar, ez előtt meg mutattuk.	↔	Az kik pedig írást nem tudnak, ne bánják, ha szokáson kívül idegen nyelven kell itt szólanom.
Amaszt pedig [Prin genestae] Erasmus így fordítja [Minek előtte születnék] mert ez ighe (Genestae) gyakorta születést jegyez. De ez az magyarázat nem illendő ehhez, az mint az Háromságosok is eszekben veszik. Lasd meg Annotationes Bezae.	↔	Ez mondást így írta szent János görögül: πρὶν αβρααμ γενεσθε εγω εἰμι. ⁸³⁷
Neha pedig az iras magyarázók, aszt így fordították (Fieret, Lenne) mint Rom. 4. 18. Nem is tagadhatni, hogy neha ugy us igazan fordítottak.	↔	Erasmus amaz πρὶν γενεσθαι így fordítja deákra: Antequam nasceretur, azaz minekelőtte születnék Abraham. Mert az görög ige néha ilyen értelemben vétetik, mint írja Ammonius in Porphyrium: πρὶν γενεσθε τον πορφηριον ⁸³⁸ , azaz még minekelőtte született volna Porphyrius. De ez magyarázat hogy nem ide illendő, még az háromságosok is eszükbe vették, Vide in Annotationibus Bezae.
De harmadszor az iras magyarázók így fordítottak (Fiat, Leszen) mint Joh. 14. 29. [Es most megmondottam tinektek, minek előtte megh leszen] Es ca. 13. 19. [Immar most meg mondom tinektek, minek előtte meg leszen] Phil. 3. 21. [Hogj az hasonló formaju leszen] A mellyekből meg tetszik, hogy semmi szokatlan dolgot nem tselekedik, ha ki itt is eszt az (Pringenestae) így fordította, hogy minek előtte leszen, holott ez sok helyeken szokott lenni.	↔	Másodszor ez igét γενεσθε fordították az Írásban így: fieret, azaz lenne. Mint Rom. 4. v. 18. És én is megengedtem, hogy így méltán fordítják néha.
Sőt, hogy különben sem fordithatni nem is kell, kinszerit arra ugyan az dolog. Mert ha így nem fordítottak, Soloecismus es barbarismus leszen: mert ez igik egymashoz illendők nem lehetnek (Lenne, Vagytok) hanem az szolasnak természeti szerent, avagy így kell mondani (Lenne, Voltam) avagy így	↔	De harmadszor, ugyanezen igét fordították így is: fiat, azaz leszen. Mint Joan. 14. v. 29. καὶ νῦν εἶρηκα ὑμῖν γενεσθαι. ⁸³⁹ Melyet mindnyájan így fordítottak deákul: Et nunc dixi vobis priusquam fiat. Most megmondám nektek, minekelőtte megleszen. et Cap. 13. v. 19. ἀπ' αὐτοῦ λέγω ὑμῖν πρὸ τοῦ γενεσθαι αὐτοῦ συμμορφον ⁸⁴⁰ Ezt is így fordították mindnyájan: Iam nunc dies nobis primus fiat. Item ad Phil. 3 v. 2. εἰς τον γενεσθαι: Azaz, ut fiat conforme. Mely mondasokból nyilván kitetszik, hogy nem szokatlan értelemmel magyarázza az igét az, ki így fordítja: πρὶν γενεσθαι, ⁸⁴¹ azaz, antequam fiat. Holott látod, hogy mindnyájan gyakorta így fordítják.
	↔	Sőt, hogy semmiképpen itt különben ne magyaráztassék, az közönséges szólásnak rendi és formája ugyan kényszerít. Mert solecismus, barbarismus ez: antequam fieret ego sum, Minekelőtte elenni én vagytok. Mert így kellett vona mondani ezt: Antequam fierit, ego eram. Vagy εγω ἦν, εγω εἰμὶ.

⁸³⁶ A prédikáció folytatása a 297. oldalon a laphiány után.

⁸³⁷ Jn. 8, 58. Helyesen: πρὶν Ἀβραὰμ γενεσθαι ἐγὼ εἰμὶ.

⁸³⁸ Helyesen: πρὶν γενεσθαι τὸν Πορφύριον.

⁸³⁹ Helyesen: καὶ νῦν εἶρηκα ὑμῖν πρὶν γενεσθαι.

⁸⁴⁰ Helyesen: ἀπ' αὐτοῦ λέγω ὑμῖν πρὸ τοῦ γενεσθαι, ἵνα πιστεύσητε ὅταν γένηται ὅτι ἐγὼ εἰμὶ.

⁸⁴¹ Helyesen: πρὶν γενεσθαι.

(Leszen, Vagyok) Mert ki szól ilyen formán: Minek előtte meg vina Darius Alexanderrel, en vagyok? Bizony mikor az Barbarismust, az szólasnak el változást, el tavoztathattuk, akkor nem kell azzal élnünk. Mert az sz. Lelek afféle illetlen szolasban nem gyönyörködik, el tavoztathattuk pedig ha így fordítottuk [Minek előtte leszen, en vagyok.]		Kérlek, ki szólott valaha így: Antequam Alexander cum Dario pergnaret, ego sum. Azért semmiképpen nem fér össze az εγω εμὶν az antequam fieret. Jól illik pedig az fiattal, antequam fuit ego sum. Nem jó pedig az Szentírásban solecismust csinálni, mikor elkerülhetjük. Ha azért grammaticae szólíthatod az Istennek fiát, mit gyalázod azzal, hogy csak szólni sem tudott?
Másodszor, ez igiről aszt is kell jedzeni, hogy nem mindenkor testi, es állat szerent való változást jegyez, avagy az mint közönségesen értik születést; hanem jegyez accidentalem, történendő dolognak változást. A mely jedzesben hogj ez az ige gyakorlatossággal vétessék, nyilván vagyon. Es hogy erre töb példakat elő ne horgyak, elég legyen ez egy, az mely ennek az irasnak magyarázattara sokat szolgál, mert ezzel tellyességgel egy értelme vagyon, Rom. 4. 18. A mely Abraham, remenség ellen, remenség alatt el hitte, hogj lenne sok nemzetségnek Attya. Ihon itt Abraham mondatik (Genestae, Löttnek lenni) de nem testi allattyaban lött, hanem accidentaliter, történendőkép-pen, tudni illik, lött sok nemzetségnek Attja. A melyből immar az ki tetszik, hogj nem az irasnak szokasa ellen fordítottuk mij ez ighit (Genestae, Leszen) hogy meg törteneendő dolognak változasa magyarázzuk.		Másodszor, ugyanez ige felől tanul meg azt is, hogy nem mindenkor jegyzi ez ige az születést, avagy újonnan való születést vagy lételt, hanem csak valami változást, kire noha sok bizonyosságot hozhatnék, de megelégedtem eggyel, ki ugyanezen mondst magyarázza meg. Így szól szent Pál Rom. 4. Ábrahám felől: ὅς παρ ἐλπίδα ἐπὶ ἐλπίδι ἐπίστωσαν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν πατέρα πολλῶν ἐδόν,⁸⁴² azaz, ki reménység ellen reménység alatt hívé, hogy lenne atyja sok nemzetségeknek. Ihol, itt azt mondja az Írás, hogy lett Ábrahám, de ez az létel nem az ő születése felől értetik, hanem csak megváltozásáról. Mert lön atyává, ki azelőtt is volt, de magtalan. Melyekből megérthed, hogy nem teszünk sem az igéken, sem az igéknek értelmén erőszakot és idegen magyarázatra nem vonsszuk ez igéket πρὶν αβρααμ γενεσται, mikor így fordítják: Antequam fiat Abraham, és ezt magyarázzuk nem születésére, hanem csak megváltozására, azaz arra az időre, mikor ugyan valóban lön Ábrahám sok népeknek atyja.
Immar mennyünk amaz igiknek értelmének meg magyarázására [En vagyok] Ennek mi legyen értelme, ugyan ezen Evangelistabol, sőt ezen caputbol meg érthettük, mert 24. versben így szól [Mert ha el nem hiszitek, hogy en vagyok, az ti bűneitekben haltok meg] A Christus azért vala, hogy az ő népének bűnét, el töröllye, el vegye Mat. 1. 21. Es 15. 24. Ioh. 1. 29. De azoknak hasznal vala az Christus, az kik ötet vennék, es Messiasnak ismernek Ioh. 1. 12. Hát a kik ötet meg vetik vala, az ő bűnökben hálnak vala meg. Innet immar meg tetszik, hogy ez igik [En vagjok] semmit nem jegyeznek egyebet, hanem hinni, hogy ő legyen az Messias.		Immár magyarázzuk meg, mit teszen amaz mondas: Ego sum, <i>En vagyok</i>. Ennek igaz értelmét ugyanezen evangélista beszédéből, sőt, ezen caputból megtanulhatjuk. Mert ide feljebb v. 24. így szól az zsidóknak: Nisi enim credatis quod ego sum moriemini in peccatis vestris. Mely igéknek értelme imez: <i>Jött vala az Jézus az Izrael fiai bűnüknek eltörlésére</i>, mert így szól az angyal Józsefnek Matt. 1. v. 21: Ez szabádítja meg az ő népét az ő bűnéből. Az ő népén pedig érthed az Izrael fiait, mint őmaga megmondja Cap. 15. v. 24: <i>Nem vagyok küldetvén, hanem csak az Izrael házából eltévedett juhokhoz</i>. Joan. 1. v. 12: <i>Az övéihez jöve és az övéi ötet be nem fogadák, az kik pedig befogadák, hatalmat ada nékik, hogy Isten fiai lennének</i>. Tehát az kik be nem fogadták, elvesztenek az ő bűnükben. Azért mikor itt azt mondja nekik: Ha el nem hiszitek, hogy én vagyok (értsed az ti messiástok) az Istentől megígértetett Messiás, elvesztek az ti bűnökben.
Ugyan ezen caputban v. 28. mond ugyan ezeknek az Christus [Mikor felmagasztatangyatok az embernek fiát, akkor megh tudgyatok hogy én vagyok] Eszt a mondst megmagyarázzák sz. Lukatsnak amaz beszédi cap. 23. v. 47. 48. [Mikor latta volna az Hadnagy az mi lött volna ditsőité az Istent, mondvan, bizony ez az ember igaz vala] A mely mondas helyebe az töb Evangelistak, eszt teszik [Isten fia vala] Es az		Ugyanezen caputban v. 22.[!] azt monda nékik: Mikor <i>felemlitek az Embernek fiát, akkor ismeritek meg, hogy én vagyok</i>. Ennek értelme mi legyen, megtetszik amaz szent Lukács mondasából Cap. 23. v. 47, 48, mikor látta volna az százados, az mi lön. (Értsed, minemű csudák lőnek az Krisztus felfeszítésekor, mert akkor emelték volna fel az Embernek fiát), dicsőséget ada az Istennek, mondván: Bizony, ez az ember igaz

⁸⁴² Rom. 4, 18. Helyesen: ὅς παρ' ἐλπίδα ἐπ' ἐλπίδι ἐπίστωσαν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν πατέρα πολλῶν ἐθνῶν.

sokaság az melj ennek az dolognak nézésére oda gyűlt vala, latvan az mellyek löttenek vala, mellyeket verven, megyen vala haza.		vala. Az több evangélisták azt mondják: Isten fia vala. És mind az sokaság, ki ennek nézésére gyűlt vala, látván az mi csudák lőnek, vervén az ő mellüket, térének haza.
Vegezetre cap. 13. v. 19. mond az Christus [Immar most mondom meg ti nektek, hogy minek előtte meg lejend, el hidgyetek, hogy en vagyok] Eszt megh magyarázza Peternek amaz mondasa Act. 1. hogj a mellyek Iudason, es az Christuson meg löttenek, az mellyeket megh mondott vala az Christus az elő szamlalt irasban Ioh. 13. 19. a Prophetaknak jövendölések, es az irasok szerént löttenek.	↔	Honnat megtetszik, hogy akkor ismerék meg, hogy az Jézus igaz messiás volt. Ezen evangélistánál Cap. 13. v. 19. így szól az apostoloknak: Most mondom meg <i>tinéktek, minekelőtte megleszen, hogy mikor megleszen, elhiggyétek, hogy én vagyok.</i> Ott pedig Krisztus Urunk szól vala arról, hogy egyik az apostolok közül ötöt elárulja. Ezt megmagyarázza szent Lukácsnál Act. 13. szent Péter, mikor azt mondja, hogy valamik Júdáson történtek, az Szentírásban meg volt prófétálván. Honnan megismerék, hogy az Krisztus Istennek messiása volt.
Mind ezekből meg tetszik, hogy a Christus nem akart semmit egyebet jelenteni, aval az szolasnak formájával: (En vagyok) hanem aszt, hogy ő légyen az Messias, az ki az Izrael nepenek ígertetett. Ugyan eszt erősíti ama mondas is Ioh. 4. v. 25. Tudom az lövendő Messiaszt (az ki az Christusnak mondatik) mikor az el jő meg hirdet minekünk mindeneket. Mond neki Iesus: (En vagyok) tudni illik, az meg ígertetett, es várt Messias. Es Cap. 10. v. 24. Környül vötték ötet az Sidok es mondottanak neki: Meddigh tartod kétségben lelkünköt? ha te vagy az Christus, mond megh nekünk egy általlyaban: Felelt nekik Iesus, megh mondtam néktek, s nem hiszitek. Sőt aszt mondgya hogy ő, az ő praedikálásának kezdetitől fogva, semmit nekik gyakrabban, es szorgalmatosban nem mondott, mint aszt, cap. 8. v. 25.	↔	Ha azért mind az előszámlált helyeken semmit egyebet nem jelentett Krisztus Urunk ezzel az mondásával: <i>Én vagyok</i>, hanem csak hogy ő az igaz messiás, az zsidóknak Krisztusa és királya, tehát itt is nem kell más értelemben venni, melyet innét is megbizonyíthatunk, hogy ugyanezen evangélista azt írja Cap. 4, hogy az samaritána így szóla Jézusnak: Tudom, hogy <i>eljő az messiás, ki Krisztusnak mondatik, és mikor az eljő, megjelent nekünk mindeneket.</i> Mondá neki Jézus: <i>Én vagyok az</i>, tudni illik, az messiás, az kit vártok. Ugyanitt Cap. 10. még azt írja, hogy az zsidók hírül vevék az Jézust és mondanák neki: Meddig tartod kétségben az mi szívünket, ha te vagy az Krisztus, mondd meg nyilván. Felele nekik Jézus mondván: Megmondtam nektek, de nem hiszitek. Sőt, ugyanezen caputban ide feljebb azt mondá, hogy egész tanításának idején semmit ennél gyakrabban nem mondott nekik. Mert mikor az zsidók kérdenék: Te ki vagy? Felele nekik: Eleitől fogván megmondtam tinektek, ki vagyok.
Az mellyek holott így vadnak, vallást tehet akar ki rolla, az kinek szeme, es lelki ismereti vagyon, hogj mi ez igiknek magjazarazattjában, semmi Uy dolgot, avagj az irasnak szokasa ellen, magunktól nem gondoltunk. Hogy azert esut au irast vilagoson, es tellyesen megh értsük, ez három doghot kell szorgalmatosan eszünkben vennünk.	↔	Mindezekből azért az kinek az Isten elmét adott és az kinek lelkiismerete és az Isten igéjéhez szeretete vagyon, megérti, hogy az mi magyarázatunk igaz, és az szentírás szerint vagyon. Hogy azért ezeket rövideden egy summába kössük, az ki ez mondást igazán meg akarja érteni és magyarázni, imez három dolgot tartsa eszében:
Először, hogy az Christus ez ighikben, az Sidók ellenvetésekre felel megh, es ellenek keménnyen meg oltalmazza az ő mertosagát. Mert mikor amazok azt mondtak volna, [vallyons nagyub vagyé te az mi Atyanknál Abrahamnál?] Az Christus aszt feleli, hogy neki ditsőssége vagyon nem tsak az Atya Istenel, hanem Abrahamtolis, az kit ő neki szemére hannak vala. Azert nintsen oka, az miért ötett meg vetnék, es meg tsufolnak. Mert noha lehetetlennek tettik nekik, az mellyet ő mond, de azert igaz mind az, ha ki elméjét fel emeli, annak megh értésére.	↔	Először, hogy Krisztus urunk ez igékben megfelel az zsidók ellenvetésére és az ő méltóságát erősen oltalmazza. Mert mikor azt mondták volna neki: Nagyobb vagy te az mi Atyánkál, Ábrahámál? Felele az Krisztus, hogy őneki dicsősége vagyon nem csak az ő Atyjánál, de vagyon Ábrahámától is, az kit neki hányanak vala. Azért nem illik, hogy ötet megcsúfolják és megutálják, mert noha nekik úgy tetszik, hogy nem állhat meg az mit beszél maga felől, de ugyan igazak, ha kinek okossága vagyon az megértésére.
Másodszor, az Christusnak beszéditt nem is értették az Sidók, nem is vötték olyan értelemmel a mint kellett volna. Az mely dolog meg tetzik, ennek a	↔	Másodszor, ezt kell itt megérteni, hogy az Krisztus beszédét nem nem vették, sem nem értették az zsidók úgy, az mint kellett volna, és az micsoda értelemben

disputationak, a mely ebben az Caputban vagyon, minden tzikkeleből, az Evangelista is bizonyította v. 27. Hát alkolmatlan, es nevetségre milto emberek, azkik az Christus beszéditt a Sidóknak értelmekből akarják magyarázni: Holott tellyeséggel ellenkezőt kell tselekedni, mert az mint egy kevéssel ez előtt v. 15. monta az Iesus nékiek [Ti test szerint itilitek, de en nem]&.		ő mondja vala, ki megtetszik az egész disputációnak minden cikkelyiből. Lásd meg: Sőt, ugyanazt mondja ő maga is az evangélista v. 27. Tehát nevetségre méltók azok, az kik az Krisztus beszédét az zsidók értelme szerint magyarázzák. Mondnák: Az zsidók esztendő felől emlékeznek: Tehát az Krisztusnak ugyanazon értelemben kellett felelni. Vaj, nem. Mert az Krisztus nem van volt az vakok után. Sőt, ennek az másikja igaz. Az zsidók imígy értették: Azért az Krisztus nem úgy. Mert ő maga azt mondá ide fel nekik v. 15: <i>Ti test szerint itéltek, de én nem.</i>
Szokása volt pedig a Christusnak, hogy mikor az engedetlenekkel, es ostobakkal disputalt, akkor homályosan szollott, es mikor egyebek testieket gondoltanak, ő lelkieket mondott, az mellyet sok helyen meg mutatnak az Evangelisták. Mert mongya vala Christus Urunk az Apostoloknak [Ti nektek adatott tudni az Istennek titkait, de egyebeknek tsak pelda beszéd által] Masutt mikor kerdenék, miért szolna pelda beszéd által azt népnek, felelt nekik [Hogy latvan ne lassanak, es halvan ne értsenek] Másutt viszont írják hogy külön az Christus mindent meg magyaráz vala tanítványinak, az melljeket az kössegnek homályosan es távol való beszéddel mond vala. Hát nem szokatlan dolga volt a Christusnak, hogy homályosan szolna, melynek bizonsagara, még egy peldat hozok elő Ioh. 2. Mikor az kalmárokat ki üzte volna az templumból az Christus: Kérdették őtet az Sidók, hogy [mitsoda jelét add nekünk, hogj eszt tselekeded] Felelt es mondott nekik: [Rontsatok el eszt az templumot, es három nap fel allatom aszt] Nyilván valo dolog ez, hogj az Sidók aszt az mondata az Ierusalem templumaról értették, mert akkor is ezzel vadoltak, mikor megh fogtak volna. Es ugyan nem latszik mint magyarázhattak volna különben. Mert eszt az Templumban mondta, es mint ha uyjával mutatta volna, mikor ugy szollott [Ton naon tuton, Eszt az templumot] Mégis utanna aszt mondja az Evangelista, hogy az Christus aszt az ő testéről mondata. Nem tsuda hát, hogy az Christus beszédét sokszor az Sidók es halgatók test szerint értették, az Christus pedig Lelek szerint, es más értelemmel szollott. Ez okaaért minket is meltatlanul karhozhatnak, hogy a Christus beszédit nem test szerint az Sidókkal, hanem Lelek szerint értyük es magyarázzuk az Christussal es Pal Apostollal.		Harmadszor, itt ezt vedd eszedbe, hogy Krisztus Urunk ez igékben mind tudatlanságokat szemükre veti az zsidóknak, s mind kemény büntetéssel fenyegeti, mert ez homályos mondasban ezt is akará nekik jelenteni: Erősen hányjátok-vetitek Ábrahámot és dicsekedtek vele, hogy ő maradéki vagytok, de az mint látom, azt sem tudjátok igazán, kicsoda volt Ábrahám és kicsodák az ő maradéki és kicsodák vagytok ti. Mert ha ki igazat akar ítélni, ti nem Ábrahámnak, hanem az ördögnek fiai vagytok, az a ti apátok. Ábrahámnak pedig fiai támadhatnak az kövekből, azaz az pogányok közül. Azt sem tudjátok, kicsoda az Ábrahám, mert az az Ábrahám, aki sok népeknek, pogányoknak atyja, ki még ez ideig nem volt, de az mint magatokat viselitek, megleszen, és titőletek elvételik az ország, adatik oly népnek, az ki gyümölcsöt terem. Én vagyok mostan az, az minek eleitől fogván mondtam magamat lenni, azaz tihozzátok küldett messiás, az Izrael házából eltévedett juhoknak összegyűjtésére, de mivelhogy méltatlanokká teszitek magatokat az Isten országára, ezennel valóban leszen Ábrahám, azaz, nem csak az egy nemzetségnek, ti nektek atyátok, mint eddig volt, hanem leszen sok népeknek és nemzetségeknek atyja, azaz valóban Ábrahám. Minekelőtte pedig az lenne, el kellett énnekem jönnöm az enyéimhez, hogy az én polgárim engemet befogadjanak, és mint az szőlőnek örökösét megbecsüljenek. De az mint látom, azt mívelitek, hogy az mi eddig csak ígéretben volt, ugyan valóban beteljesedjék, hogy Ábrám legyen Ábrahám, s sok népeknek atyja.
Harmadszor, eszt is eszünkben vegyük, hogy ez ighikkel az Christus az Sidókat az ő tudatlanságokért pírongattya, es őket nagy büntetéssel fenyegeti. Mert az töb ez előtt meg mondott dolgok felett, ezzel az rövid es peldazo mondással, eszt akarta nekik jelenteni, hogy tudni illik Abrahammal ditsekedtek, es		Ez magyarázatja az Krisztus Urunk homályos beszédinek, honnan származik az első tanulság, kiről elsőben emlékeztem vala, tudniillik minemű szokása legyen Krisztus Urunknak az vakmerő és versenyes emberekkel való disputálásban, hogy tudniillik, homályosan szól nekik, amazok testi értelem szerint veszik, ő pedig lelki értelem szerint beszél. Hogy pedig ez ugyan szokása volt, másutt is nyilván megmondják az evangélisták. Mert azt mondja az apostoloknak: Ti nektek engedtetett, hogy az Istennek titkos dolgait megértsetek, de az többinek csak példabeszédben

hogy ő maradeki vadatok azzal kérkedtek. Maga aszt sem tudgyatok voltakeppen, ki legyen az Abraham, sem aszt hogy kik legyenek az ő maradeki. De rövid nap károtokkal tanulmányokat megh. Mert ha ki igazan megh itili, ti nem Abraham maradeki vadatok, hanem ördögé, aszt tartatok Atyatoknak, Abrahamnak pedig az kövekből is (azaz, a pogánokból is) tamaszthatni maradeket. Aszt sem tudgyatok mi legyen az Abraham. Eo pedig az, az ki nem egy népnek, hanem sok nemzetségnek Atya. De az ti Atyatok Abraham, még nem sok nemzetségnek Atya, hanem csak ti nektek Sidoknak. En immar vagyok, es szemetekkel lattok. Még Abraham nintsen, de az mint tū viselitek magatokat, rövid nap lészen. Mert el vétetik ti tölletek az Isten orszaga, es adatik az nemzetségnek, az mely gyümölsét meg adja. Az melynek Abraham igazan Atya leszen, es akkor lészen az, a mit neve mutat es jelent, igazan es világosképpen az lészen, az minek híják. En mostan vagyok az ugyan, az minek kezdettől foghva mondtam maghamat, tudni illik az ti hozzatok botsattatott Messias, az Izrael hazából el tévedet Iúhoknak öszve gyűtsére: De mivel hogy miltatlanokká töttétek magatokat az Isten orszagara, ezennel lészen, ezennel születik Abraham, de oly az ki nem csak egy Sidó népnek, hanem minden Pogan nemzetségeknek igazan Attyok lészen. Az mely minek előtte meg lészen, az előt énnékem az en tulaydonim közzé kellet jönöm, hogy az enyim megh ismernének engemet, es ugy bötsüllenének, mint az szőlőnek örökösét: De az mint latom, aszt szerzitek, hogy az mi eddig igiretben vólt, immár voltaképpen bé tellyék, hogy minden nemzetségnek meg áldassanak Abrahamnak magvaban, a ki által fiai legjenek, minden Pogan nemzetségek Abrahamnak, es Abraham viszontag azoknak Attyok	vagy példabeszéd által, azt mondván: hogy <i>látván ne lássanak és hallván ne értsenek</i>. Ismét másutt azt írja az evangélista, hogy az mit az községnek mond vala, azt az apostoloknak külön megmagyarázza vala. Tehát nem újság, hogy az Krisztus az ő prédikációiban homályosan szólott, kit im, mégis egy példával megbizonyítok. Azt írja ugyanezen evangélista cap. 2., hogy mikor Krisztus Urunk az kufárokat, kalmárokat az templomból kihajtotta volna, mondanák az zsidók neki: Micsoda jegyet tesz, hogy ezt cselekedéd? Felele nekik: <i>Rontsátok el ezt az templomot és harmadnapra felépítem</i>. Nyilván vagyom, hogy ezt az zsidók értik az jeruzsálembeli kőtemplomról, mert ugyan ezzel vádolák halálakor is egyikkel. És mivelhogy az templomban vannak és ugyan így szóla: <i>δεντενος των ναων τουτων</i>,⁸⁴³ ezt az templomot, ugyan nem igen veheti más értelemben. De azt mondja az evangélista, hogy Krisztus Urunk szóla az ő testének templomáról. Tehát nem újság ez, hogy Krisztus Urunk beszédét az zsidók és hallgatók más és testi értelemben vették, ő pedig külön és lelki értelem szerint szólott. Azért minket is itt méltatlan kárhoztatnak azzal, hogy az Krisztus <er> beszédét nem testi értelem szerint magyarázzuk az zsidókkal az Krisztus életének eszendeiről, minekelőtte Ábrahám leszen, hanem lelki értelemben vesszük az Krisztus és szent Pál magyarázatja szerint. Következik immár az második része tanulságunknak. <i>Köveket ragadoznak annakokárt, hogy meghajigálják</i> etc. Mint Mózes Deut. 13 et 18 azt hagyta vala az zsidóknak, hogy az hamis prófétákat és az kik az Isten ellen káromlást szállanak, kövel vernék agyon és ez az oka, hogy itt is meg akarák kövezni Krisztus Urunkat, úgymint ki káromlást szállana. Ezképpen ölék meg ugyanilyen ítéletben szent Istvánt is Act. 7. Azonképpen mikor szent Pál ellen felzendültek volna Act. 22., port hánynak vala reája, avagy azért, hogy ott köveket nem kaphatnak vala, avagy az római hadnagytól való féltükben kövel nem merik vala hagyigálni, hanem csak porral; ezzel azt akarván jelenteni, hogy méltó volna megkövezésre. Innét azért immár megtanulhatjuk az igazság ellenségének szokásukat és természetüket, mert mikor nem tudnak

⁸⁴³ Jn. 2, 19. Helyesen: *Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον*.

		mit szólni, avagy nem fér fejükbe az igazság, mindgyárást kardra, fegyverre, erőszakra futnak. Meg kell az eszes részt, az eretnekeket ölni, égetni, fejét venni. És nem csak fenyegetőznek így, hanem ugyan meg is tökéllik beszédüket, és ha alkalmas-ságuk vagy on rá, kiontják az igazság vallóinak vérüket. Tanuld meg azért, hogy nem mindgyárást hami-sak azok, az kiket tűzre, vízre méltóknak kiáltnak lenni, avagy az kiket az vallásért megöltek. Ez volt eleitől fogva sorsa és állapota az híveknek és az igazság vallóinak. Az nyomorúságba esett hívek is az kik az igazságért szenvednek, vigasztalják efféle példákkal magukat. Megmondta régen ezt Krisztus Urunk, hogy ha az gazdát Belzebubnak mondják, az családot annál inkább. Ha az főit kergették, vesztegették, szidalmazták, nem csuda, ha az tagoknak nem kedveznek. Az harmadik tanulság vagy on imez igékben: <i>Az Jézus pedig elrejté magát és kiméne az templomból</i> etc. Itt ugyan példával is megmutatá Krisztus Urunk azt, az mit másutt hagyta az apostoloknak Matt. 10. Mikor egyik városból kergetnek, fussatok az másikba. Mert mikor látta volna az zsidóknak reá való dühösségüket, nem veté vakmerőségre magát, hanem ellépék előlük. Olvassuk 3 Reg. 18, hogy mikor Jezabel az Acháb király bálványozó felesége az Isten prófétáit megölette volna, Abdiás elrejte százat bennük és valami barlangokba tartá. Tehát szabad az istentelenek elől és dühösködő kegyetlenek előtt gyakorta elmenni, sőt, vétek vakmerőségre embernek magát vetni, mert ez semmi nem egyéb, hanem istenkisértés és ekképpen elvesztheti ember magát is. Sőt, aki az Istentől mutatott és engedett oltalommal és megszabadulásra való móddal nem él, méltán vész el. De azért ennek akkor és úgy kell lenni, hogy az Istennek tisztessége meg ne romoljon, és hivatalunk ellen ne essék az megfutamodás és magunknak oltalmazása. Mert ha valaki féltében az igazságot megtagadja, avagy hogy ő megmaradhasson, az igaz vallást elárulja, ez ilyeneken teljesedik be Krisztus Urunknak amaz mondása: <i>Aki megtartja az ő életét, elveszti azt, aki pedig elveszti, megtartja az örök életre</i>. Illik azért, hogy az mi tisztünk és az mi Istenünk igazsága, tisztessége mindenkor nagyobb legyen nálunk, ez jelenvaló hitvány világi életünknel, hogy bizvást mondhassuk Pál apostollal: <i>Jó harcolást harcoltam, futásomat elvégeztem, az hitet megtartottam, ez hátra hogy eltétetett nekem az igazságnak koronája, melyet megad nekem az Úr, az igaz Bíró, amaz nagy napon, nemcsak énnekem pedig, hanem mindeneknek, az kik szeretik az ő eljövetelit</i>. Mely meghervadhatatlan koronát hogy mi is elvehessük, engedje meg az mi szent Atyánk az ő vég-hetetlen igalmasságából. Amen.

A 2. zsoltár magyar nyelvű fordításai

Enyedi György, Sz.	Enyedi György, K5.	<i>Unitárius énekeskönyv</i> , LXXXI–LXXXII. (RMNY 983.) (Psalmus 2. Quare fremunt &c.)
Mit regzelődnek[!] az pogányok, és az nemzetségek elmélkednek haszontalan dolgok felől.	Mit tegzelődnek (mit kaszálódnak) a pogányok ⁸⁴⁵ és a Nemzetségek a királyok, az urak elmélkednek haszontalan dolgok felől?	Miert zajdultanak fel az pogánok: és az népek hiúságokat gondolnak.
Feltámadtak az földnek királyai, és az földnek fejedelmei egybegyűltenek az Úr ellen, és az Krisztusa ellen.	A pogányok és királyok feltámadtak az Istennek Krisztusa ellen.	Feltámatának ez földnek Királyi és egybe eskütnének az feiedelmek az Wr ellen: és az ő Christusa ellen.
Ezt mondván, szaggassuk el az ő kötelüket, és rázzuk le nyakunkról az ő jármukat.	Szaggassuk el az ő kötelüket és rázzuk le nyakunkról az ő igájukat.	Szaggassuk el az ő köteleket: és vessük el rollunk az ő igájokat.
Az, ki mennyekben lakik, megneveti őket. És az Úr megcsúfolja őket.	Az, ki az mennyekben ül, neveti őket [...] Akkor megszólítja őket haragjában és busultában:	Az, ki mennyekben vagyon, megveti ezeket: és az WR megczufolja őket.
Akkor megszólítja őket haragjában, és busultában megháborítja őket.	Én szerzettem, tettem királlyá az én szent hegyemen, Sionon az én felkentemet.	Akkor osztán szol ő nkeik haragiában: és busultában meg háborította őket.
Engemet pedig ő tett királlyá, az ő szent hegyén, az Sionon, prédikálván az ő parancsolatját.	Hirdetem az Úrnak végzését, ki azt mondta én nekem: Én fiam vagy te, én ma szültelek téged.	Én pedig megkentem az én Királyomat: az Sionon én szent hegyemen.
Mondá az Úr énnekem: Én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet. ⁸⁴⁴	Kérjed éntőlem, és adom teneked/és neked adom a pogányokat [...]	Beszéllek az Wrnak végezése szerint, ki azt monta énnekem: én fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.
Kérjed éntőlem, és örökségül adom teneked az pogányokat, és az te birodalmod alá vezetem az földnek határait.	Bírod őket vasvesszővel és mint [...]	Kéried tülem és adandó vagyok teneked az pogánokat örökségül: és vetendő vagyok ez földnek határit te birodalmod alá.
Vaspálcával bírod őket, és miképpen az cserépedényt, összerontod őket. És mostan ti királyok, értsétek meg, tanuljátok meg ti, kik ítéletek a földet.	Mostan annak okán királyok, eszesek legyenek és tanuljatok	Megtöröd őket vas páltzával: mint az czerép edént ugyan egybe rontod őket. Tehát immár Királyok, vegyétek ezetekbe magatokat: tanuljatok ez földnek bírái.

⁸⁴⁴ Explicationes, 1619, 82: „Az Iehova mondta nékem: Én Fiam vagy te, én ma szültelek tégedet.”

⁸⁴⁵ De mi lelte, úgymond, *az pogányokat, mit tegzelődnek* etc.

Szolgáljatok az Úrnak félelemmel és örvendeztetek őneki rettegéssel. Ápolgassátok az ő tudományát, hogy valamikor meg ne haragudnék az Úr, és elnézzetek az igaz Úrról, mikor hirtelen felgerjed az ő haragja. Boldogok mindnyájan, valakik őbenne bíznak.	[...]és örüljetez neki reszketéssel Ápolgassátok, csókolgassátok a fiát. Boldogok mindnyájan, akik őbenne bíznak.	Szolgállyatok az Wrnak félelemmel: és örvendeztetek rettegéssel. Ápollýátok meg az fiút, hogy meg ne haragudgyék, és e ne besszetez az útról, mikor hertelen felgerjedend az ő haragya: bodogok mindannyian, az kik bíznak ő benne.

Károli Gáspár	Káldi György	Szenci Molnár Albert
Miért dühösködnek a pogányok, és gondolnak hiábavalóságot a népek? A föld királyai felkerekednek és a fejedelmek együtt tanácskoznak az Úr ellen és az ő felkentje ellen: Szaggassuk le az ő bilincseiket, és dobjuk le magunkról köteleiket! Az egekben lakozó neveti, az Úr megcsúfolja őket. Majd szól nékik haragjában, és megrettentí őket gerjedelmében: Én kentem ám fel az én királyomat a Sionon, az én szent hegyemen! Törvényül hirdetem: Az Úr mondá nekem: Én fiam vagy te; én ma nemzetelek téged. Kérjed tőlem és odaadom néked a pogányokat örökségül, és birtokodul a föld határait. Összetöröd őket vasvesszővel: széjjelzúzod őket, mint cserépedényt. Azért, királyok, legyetek eszesek, és okuljatok földnek bírái! Szolgáljátok az Urat félelemmel, és örüljetez reszketéssel.	Miért agyarkodnak a pogányok, s gondolnak a népek hiúságokat? Fölállanak a föld királyai, és a fejedelmek egybegyűlnek az Úr ellen és az ő fölkenntje ellen. Szaggassuk el köteleiket, és rázzuk le magunkról igájokat! A mennyekben lakó kineveti őket, és az Úr kigúnyolja őket. Akkor szól nekik haragjában, és búsulásában megháborítja őket. Én pedig királylyá rendeltettem tőle Sionon, az ő szent hegyén, és parancsát hirdetem. Az Úr mondá nekem: Fiam vagy te, én ma szültelek téged. Kérjed tőlem, és neked adom a pogányokat örökségül, és birtokul a föld határait. Vasvesszővel fogod őket kormányozni, s mint a cserépedényt, összetöröd őket. És most, királyok, okúljatok; tanuljatok, kik a földet ítélitek. Szolgáljatok az Úrnak félelemmel, és örvendeztetek neki rettegéssel.	Miért zúgolódnak az pogányok? Mit forgatnak ő bolond elméjekben? Az földi népeknek mi szándékok? Csak hiában valót űznek szíveikben. Ez világi királyok egyben gyűlnek, Az fejedelmek tanácsot tartnak, Az Isten ellen erős kötést tésznek, És az ő Krisztusára támadnak. Nagy fönnyen mondják: Mit késünk ezzel? Jer, szaggassuk el ezeknek kötelit, És minden igájokat rontsuk el, Ne viseljünk többé rajtunk effélit. De az Úr Isten az magas mennyekben Csak neveti dolgokat azoknak, Csúfolja őket, ülvén szent székiben, Kinek ezek semmit nem árthatnak. És végre hogy megindol haragja, Kemén' beszéddel kezd szólni azoknak, Rettenetesképpen megriasztja, Ki miatt teljességgel elbágygadnak. Hogy mertek, úgymond, ez ellen zúgódni? Azkit én kentem az királyságra, És királyi pálcát én adtam néki, Az én szent hegyemre, az Sionra. Mond ez királság: Ím kihirdetem

Csókoljátok a Fiút, hogy meg ne haragudjék és el ne vesszettek az úton, mert hamar felgerjed az ő haragja. Boldogok mindazok, a kik ő benne bíznak!	Fogadjátok el a fegyelmet, nehogy valamikor megharagudjék az Úr, és elvesszettek az igaz útról; mikor hirtelen fölgerjed az ő haragja, boldogok mindnyájan, kik benne bíznak.	Az ő tanácsát és szent dekrétomát; Az fölséges Úr mondá énnékem, Én fiam vagy, ma szültelek, fiamat. Kérjed éntőlem az sok pogányokat, Kiket örökségül néked adok, Föld kereksegin sok tartományokat Mindenütt én tenéked ajánlok. Rontsd meg őket te nagy hatalmoddal, Mint az földből égetett cserépedént, És az te királyi vaspálcáddal Verd össze, és törd apró pozdorjánként. Azért fejedelmek, bírák, királyok, Ezekből tanóságot vegyetek, És magatokat jól meggondoljátok, Kik ez földön regnáltok, ítéltek. Szolgáljátok ez hatalmas Úrnak, Igaz félelemmel, jámbor étellel, Örvendezzetek ő nagy voltának, De ezek is legyenek rettegéssel. Csókoljátok ez néktek küldött fiat, Hogy erőssen meg ne haragudjék, El ne múlassátok parancsolatját, Mert szörnyűképpen el kell vesznetek. Mert gyakorta, hogy ingyen sem vélnéd, Mint az sebes tűz, fölgerjed haragja. Te azért teljes szívvel elhiggyed: Boldog az, ki magát ez Úrra bizza.

A 2. zsoltár magyarázata (Explicationes, 1619, 82–93.)

AZ SOLTAR KEONYBŐL II. Rész. v. 7.

Az Iehova mondta nékem: Én Fiam vagy te, Én ma szültelek tégedet.

Hogy eszt az irast jobban megh érthessük, az mellyet az Haromsagosok, az örökké való Fiúnak megbizonításara elő szoktanak hozni, két dolgot kell elsőben eszünkbe vennünk, es meg jedzenünk.

Első, Az íras magyarázasnak két kivalt-képpen való módgya vagyon. Edgyik betű és historia szerint való. Az masodik titkos, es lelki magyarázat. Az mellyet minden Bölts iras magyarázók, mind Sidok, s mind Keresztyének, egy szájal, és szoval valnak, ő magaban is az dolog ugyan aszt erősíti. Es hogy ez dologba ne mulassunk, bizonyos az, hogy ama mondás: Exod. 12. v. 46. [Tsontyát meg ne rontsátok.] betű es historia szerént, ah Husvéti Baranról vagyon: Lelki magyarázat szerint pedig, az Christus testerol mondatik. Azon képpen Oseae II. v. 1. [Aegyptomból hijttam az én fiamat.] betű szerint Israeľről szoll, lelki értelemmel az Christusra magyaráztatik.

Az masodik az mit itt meg kell jedzeni, ez: hogy ez á masodik Psalmus, betű szerint Davidról, lelki értelemmel az Messiasról avagy á Christusról szöll. Az melly dolog mivelhogy némellyeknél talam nem bizonyos, egynéhány argumentumokkal bizonyittyuk meg.

Előszsör ennek igaz vóltát ez hitesse el, nem tsak minden Sidó Doctoroknak, kiknek bizonsagh tételeket az iras magyarázasban egy eszes ember sem veti meg hertelen, hanem meg minden Keresztjén iras magyarázóknak is es ugyan az örökké való Fiu Istennek, es az Haromsagnak vallóinak is egyes értelmek az kik eszt bizonyittyák: hogy ez az Psalmus, historia szerént Davidról iratott, az mint eszt akar ki is olvashattya Bucerusnál, Calvinusnál, Tremelliusnal es egyebeknél.

Masodszor vilagos az is, hogy az ki eszt az Psalmust irta, vagy meg lött dologról, avagy bizony jelen valoról szol. De á Christus ez Psalmusnak meg írásakor, embersége szerént ugyan, (hogy az Haromsagosok szóllyák) meg nem vala. Hát ellene, az pogánok es Királyok, nem zugolodhattanak, es nem támadhattanak: Istensége szerént pedig ha vólt, semmi földi ellenségi sem Királyok nem vóltanak, kik őtet az ő Királyi székiből ki akartak vólna vetni. Honnat megh tetzik, hogy bötű es historia szerént az Christusról ez az ének nem irattatott.

Harmadszor, Ha az bötűt vitattjuk soha az Christusban azok bé nem töltenek, az melljek ez énekben vadnak, mert nyilván vagy on hogy ezek nem illenek az ő Istenségéhez. Mikor pedig Mariától született is historia szerént reá nem illehetni. Mert kérlek, kitsodák azok az népek, kitsodák azok az pogánok, kitsodák azok az Királyok, az kik fel támattanak az Iesus ellen, minek utanna Kirallyá tétetett? Bizony sem Pilátus az ki Király nem vala, sem Herodes azért ötet nem haborgatták, hogy ötet Királyi székből es méltóságából le vetnék, sem orszaga ellen öszve nem tanatskoztanak, sem népet nem gyűjtöttek. Sőt Pilatus noha hallaná, hogy az Iesust Királynak mondgyák, mind az által kész vala el szabadítani es botsatani. Herodes sem zugolodot ellene, de az embert megveté es mikor kezében hatalmában vólna, el ereszté. Pilatus Joan. 18. Igy szól: [Az te nemzetséged es az Papi fejedelmek attanak tégedet kezemben.] Hát tsak Á Sidók vóltak az Christus ellenséghi, kiknek tanátsok nem heába valók vóltanak, mert az mit kívántak aszt véghez is vitték. Ez énekben pedig ellenkező dolgott beszél szent Dávid. Rövideden, Annyi népnek gyülekezeti, annyi fegyvernek sokasaga, es hadi szerszam készület, soha nem volt az Iesus ellen, az mineműt ez éneknek beszédi jelentnek.

Annak felette, ezek az Kiralyok, es népek aszt mondgyák: Szaggassuk el azoknak köteleket, vagy Igájokat. De az Iesus sem Sidoknak, sem pogánoknak, nem parantsolt, sem igát rájuk nem vetett, sem adot, törvént sem szabot, melljel őket kötélben tartotta vólna, az mellyektől azok meg szabadulni akartanak vólna. Ha ki pedig ezeket az Christus tudományára alkolmasztattya, lelki magyarázatot es értelmet hoz bé.

Negyedszer, hogy ezeket bötű szerént nem magyarázhatni az Christusra, ez is meg mutattya, hogy itt foltába rendeli szent David az historiát, es mindentazon egy személyről, es szüntelen való időről beszél. De az Uy Testamentumnak iro deaki, mikor ez psalmusnak igéjét, es sententiaitellő hozák, azokat külömb személyekre, es külömb külömb időkre szabják. Mert az psalmusnak eleit az Apostolok, Actorum 4. magokra szabják, es az háborusagra, á mellyet az Christus menybe menetele utan szenvednek vala. Ama mondast pedig: [Én fiam vagj te, ma szültelek tégedet] Pal apostol Actor. 13. az Iesus Christus fel támadasara magyarázza: Az Sidoknak irt levélben pedig az Christus menybe menetelire szabja. Végezetre ama mondást: [Bírod őket vasvesszővel:] ő maga a Christus Apoc. 2. az jövendő életben uralkodo hivekre, Ianos pedig Apoc. 19. v. 15. az immar Uralkodó Christusra magyaráza. Az mellyek lelki értelem szerént, mind helyesen mondatnak es magjársztatnak, De historia szerént meg nem álhatnak. Hát ezekből megtetszik, hogy ez az psalmus bötű szerént, nem az Jesusról, hanem

Davidról szól. Hogy pedig lelki értelem szerént az Messiasról, es az Christus orszagáról iratott légyen, nem tsak minden Keresztyének, hanem még az Sidó Doctorok is vallyák.

Ezeket meg értvén, az igiknek magyarazattyára mennyünk, es először mutassuk meg, mint illenek mind ezek bötű szerént Davidra.

Ezokaért ez Igiket: [Az Iehova monda nékem] David mondotta, avagy valaki David képében: Az hún elsőben jegyezzük meg, hogy David itt nagy korabank szöll, mikor az orszagnak birasara illendő vala. Hát itt az természet szerént való szülésről, avagy külső születésről nem szól: Mert illyen módon immar régen született vala David az ő szüleiéről. Masodszor, Azt is megh kel jedzeni mikor David, Isten fának, Istentől szülnének mondatik, aval nem természet szerént való nemzést jelent az iras, mint ha Isten természet szerént, Allattyából szülte volna Davidot; hanem érteni kell azt az mondast, az Istennek kegyelméről, gondviseléséről, Atyaj szeretetiről, mellyel Davidot szerette, tisztességgel, méltósaggal, minden joval megh latogatta. Mert Isten is szülni, ember is Istentől szülni mondatik, mikor Isten, embernek valami kiváltképpen való oltalommal, segitseggel es joval vagyon.

Nyilván vagyon pedig hogy Isten jo vóltanak semmi nagyob jele nem tettet megh Davidon, mint mikor néki az Izrael orszagát es birodalmát atta. Hát altalan-fogva, ditsekedik itt David, hogy Istentől született, mikor eszt az méltóságot vötte.

Ez penig az Istennek jo vóltanak meg mutatása, három kiváltképpen való időbe lött. Először, mikor David az ő Attya es battyaj előtt Izraelnek Kiralysagara Samueltől fel kenettetet. Masodszor, mikor Saul halála után, az Izrael népe őtett az Kiralysagra emelé. Harmadszor, mikor Absolon megh ölettetvén Ujjonnan az orszagot kezéhez vövé. Mert erről az időről így szöll: 2 Reg. 19. v. 22. [Vallyons nem tudomé hogj ma löttem Kiraly az Izrael népén?]

Hát Davidnak eszt az beszédét: [Az Ur mondott nékem, en fiam vagy te, en ma születek] Ez három időnek eggikére alkolmaztathatni. Es mivelhogj nintsen nyilván meg irva, mikor iratott légyen ez é psalmus: Az en itiletem szerént szabad akarkinek, arra az időre magyarazni, az melj ahoz alkolmasbnak tetzik, nem véét sem az kegyesség, sem az iras ellen.

Mind az által mindennél alkolmasban szabhatni az középső időre, mikor Saul halála után, Davidot az egész Izrael népe, Kiraljnak, választotta, es fel kiáltotta.

Mert akkor olvassuk, hogy az Ammoniták Philisteusok Moabitak es egyeb nemzetségek Davidra támattanak, de heába az mint itt éneklí. És ez igiknek bötű es historia szerént való igaz értelme. Immar az lelki értelemnek magyarázattyára mennyünk.

Mj ezokaért az ellenkező féllel edgyüt vallyuk, hogy ezeket az igeiket: [A Iehova monda ennékem] Lélekben az Christus mondgya, avagy más az Christus képében. De annak értelme felet meg nem alhatunk. Mert ők azt mondgyak, hogy az Christus, ez helyen szól az Attyanak attannyából öröktől fogva való születéséről, mellyet mi igen tagadunk, es meg bizonyítani kívánunk. Így felelnek: A Christus itt Isten fianak mondatik; De az Fiú természet szerint születik: Hát az Christus természet szerint született Istentől.

Ha ellenek eszt vettyük: hogy Izrael, az szent emberek, ez földnek Királyi Isten fiainak mondatnak, mind az által Isten állattyából nem születettének: Így fognak ki, külömben az emberek Isten fiai, külömben az Christus. Mert elsőben az Christus, mind masut, mind pedig egen ez helyen, nem tsak Isten fianak mondatik, hanem Istentől szülötnek, hogy ezzel természet szerint való szarmazasa jelentetnék.

De semmi: Mert Izrael, nem tsak Istennek első szülöt Fianak mondati, hanem Istentől szülötnek is.

Deut. 32. v. 18. [El hattad az Istent az ki tégedet szült.] Es minden Ujjonnan születtetet ember, mondatik Istentől szülötnek lenni Ioan I. De az mi nagyob, az Isten nem tsak Izrael Attyanak, hanem Attyanak is, Daykajanak is, mondja magát. Esa. 46. v. 3. [Hallyatok meg szomat Iacobnak haza, es Izrael házának minden maradeka, kiket mehemtől fogva hordozok.]

De elé allanak, es azt mondgyak, hogy az emberek tsak fogadott fiai az Istennek, de az Christus természet szerint való.

Viszontagh mj azt mondgyuk, hogy az Christus természet szerint Mariától született, es ezért ötett mind ő maga, s mind egyebek embernek fianak mondgyak.

Itt mikor meg akadnak; fel kialtnak; Az Christusnak két természet szerint való születese vagyon. Edgyik az Attyatol Anyanélkül, azmásik, Anyától, Atjanélkül. Es mikor kerjük őket, hogy nekünk ezeket szent irasból mutassak meg, azt mondgyak ők, hogy az szent irasnak sok helyeiből szedegetik ezeket, az kik közzül ez edgyik. De az töb irasokról es bizonyságokról mászzor szollyunk, mostan eszt az irast rostallyuk megh.

Mi azért tagadgyuk hogy itt az iras, az Christusnak Attyanak állattyából örök időtől fogva való születéséről szóna: Es eszt ilyen Argumentumokkal mutattyuk megh.

Első az örökké való Fiú, az ki az Attyanak Allattyából született, az mint ők tanitnak, az ő Attyanal sem küsseb, sem nagyob, semmiben, de tellyességel mindeneben egyenlő az Atya

Istennel. De az mely Fiúról itt az szo vagyon, küssen az Attyanal. Hát itt nintsen emlekezet az örökké való Fiúról.

Hogy kisseb, meg bizonyittatik, mind az elől járó s mind á következő igikből. Mert az 6. versben, Így szól az Iehova: [Es én az én Kiralyomat Sionban helyheztettem.] Ez pedig az Iehovatól tétetet Király, az után ez igiket mondgya: [Az Iehova azt mondta énnekem: En fiam vagy te] Ottan ismét. v. 8. azon Kiralnak azt mondgya az Iehova. [Kévány tőlem es adom az nemzetségeket.] Immar az ki mástól tétetik Kirallyá, az ki kér es vészen orszagot es birodalmat mástól, bizony az kisseb annal, az kitől Kirallyá tétetik, az kitől kér es veszen hatalmat. Ez pedig az, á ki magát Iehova fianak, es tőlle szülötnek mondgya lenni.

Második, arról az Fiúról szöll itt az iras, az ki bizonyos időbe születetett Istentől, mert azt mondgya: [Ma szültelek tégedet.] De az [Ma,] bizonyos es meg határozott időt jegyez. Ez pedig [szültelek] meg löt es el mult dolgot jelent. De amaz örökké való Fiú, sem bizonyos idően nem született, mert minden időben keszdetnélkül es végnélkül vólt, születése sem végződött el, mert azt mondgyak hogy mindenkör születik, mindenkör született, es minden időbe születendő.

Hogy pedig némellyek itt ez igin Ma, örök időt jegyzeni mondanak, ez igen illetlen, es nevetségre méltó. Mert soha az irasban meg nem mutattyák, hogy ez az ige rök időt jegyezen. Mi pedig megmutattjuk, hogy aval az iras mindenkör meg határozott időt jelent. Mint Exod. 14. v. 13. Luc. 19. v. 9.⁸⁴⁶ Azert az Haromsagosok is eszt az hazugsagot meg pökik, es heába valónak mondgyak.

Harmadszor, eszt az ő magjarzattjokat, semmissé tésszük az Apostoloknak bizonyosagokkal, mert azok valamikör eszt az mondást elő hozzák, nem masra szabják, hanem az Szűz Mariától született ember Iesusra: Eszt is ugy hogy az Isteni természetre semmi képpen nem vonhatni. Ez az sententia pedig az Uy Testamentumban három helyen vagyon.

Az első Act. 12. v. 22. A hún így szól á Sidoknak sz. Pal: [Mert Isten eszt az ő igiretit, meg tökéllette, bé töltötte, az mi fiainknak, fel tamasztván az Iesust, az mind az második Psalmusban írva vagyon. En fiam vagy te, ma szültelek tegedet.] Itt az Apostol eszt az Prophetiat, felette igen vilagoson alkalmasztattya arra, az ki megh hot, es el tamadott. De amaz örökké való Fiú, sem meg nem holt soha, sem fel nem tamadot, hát ez az iras egy szalnira sem néz arra.

⁸⁴⁶ Margón: Calvinus Acta & ad Hebr.

Masodszor, eszt az írást szent Pal Heb. 1. hozza elő, az hún mikor azt mondta vólna az Apostol, hogy az Isten utolsó időben szólott mi-nékünk az ő fia által, kit mindeneken örökössé tött, mondgya hgy ugyan annak az Fiúnak monda ez igiket is: [En Fiam vagj te, ma szültelek tégedet] De bizony utolsó időben, szóllot es Istentől örökössé tétetett, nem valami örökké való Fiu, kit senki mindeneken örökössé nem tehet, ugy mint mindenhatot: Hanem á Marianak fia az ember Iesus Christus. Hát erről, nem amarról vagyon ez az mondás.

Harmadszor, Ugyan ezen Autor elő hozza ez mondast Hebr. 5. v. 5. [Igy az Christus ugymond nem ditsőitötte magát, nem tulaydonította aszt az tisztességet maganak, hogy Papi Fejedelem lenne: de az ki neki így szóllot: En Fiam vagy te, Ma szültelek tégedet] Itt is az Christusra alkolmaztattya eszt az mondást, az ki az Istentől meg ditsőitetett, es ugyan azontól vötte az Papsagot is. De az örökké való Fiú, meg sem ditsőitetet, az Papsagot sem vötte senkitől. Hát ez az Psalmus Prophétiaja, semmit nem néz, arra az Fiúra. Utólszor, jarulyon ide az ellenkezőknek is vallások, kik noha á Fiúnak örök Istenségét erődítik, mind az által meg vallyák, hogy itt az szó, tellyességgel az fel magasztaltatot Fiúrol vagyon, az ki az méltosagnak legfelső graditsara fel emeltetett. Az mint eszt akar ki-is megh lathattya azoknak irasokban, kiket ide fel megnevezék.

Ennek-okaért, eszt az hamiss vélekedést hatra vetvén, magyarázzuk megh az Prophéta beszédének igaz Szententiaját.

Immár ez előtt megh mondtuk, hogy historia szerint sem érthetik ez igiket az külső születésről, es természet szerint való nemzésről. Hát sokkal inkább nem érthetik arról, á lelki magyarázat szerint. Holot azok is, az mellyek bötűji értelemben, természet szerint való dolgot jelentnek, ha lelki értelemre vitetnek, lelkiekké lésznek.

A mint azért Davidról mondgyuk vala, hogy az ő Istentől való születése, jedzi az Istennek hozzája való szeretetit, oltalmat, jo téteményét, es az Kiralyi méltosagra való fel emelését, az mellyet meg mutattunk, hogy ő benne három időben mutatodot meg: Azonképpen á Christusnak Istentől való születését-is mondgyuk, hogy jedzi az szeretetet, oltalmát, kegyelmét, es az Kiralyi méltosagot, mellyet néki az Isten adot. Az melly hasonlatos-képpen három időben mutattatott meg kiváltképpen. Mert noha á fogontatásnak idején is monda az Angyal, hogy az születendő Iesus, Isten fia lészen: mind az által jövendőben mondgya hogy lészen: [Nagy lészen, ugymond; es az magassagbelinek Fianak hivattatik] Luc. 1. v. 32.

Azért ez természet szerint es külső születes után, Istentől-is született.

Elsőben mikor az Iordán vizeben Ianoától megmosottatott. Mert akkor adatot ama szózat: [Ez az en szerelmes fiam] Es ő maga-is az Christus azt mondgya Ioan. 3. hogy az ki víztől es szent Lélektől meg mosodik, Ujonnán való születése leszen annak, mely ő raita akkor tellyesedék bé.

Masodszor Istentől születtetet, mikor Őtet az Atja Isten fel tamasztotta, es fel tamadot. Mert á mint szent Pal bizonyittya Rom. 1. Akkor mutattatott, es bizonyittatott Isten Fianak lenni.

Harmadszor Istentől születet, mikor menbe ment, es az Atya Istennek jobbjára ült, es az ő abainak mindenek alaja vettetenek.

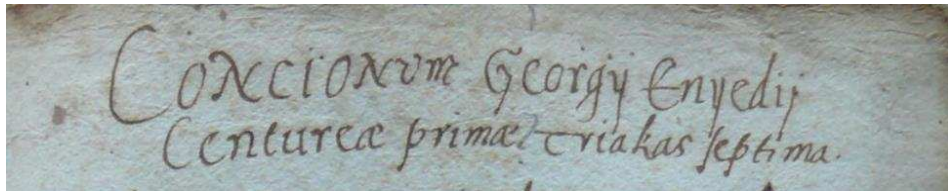
Immar ezt az Prophetiat, ez három időnek akarmellyikére szabadon, lelki serelemnélkül magyarázhattyuk. Az mely dologban nekünk az Apostolok előttünk jarok, kik megh mutattyak mint kell eszt az mondást magyaráznunk. Mert sz. Pal ugyan (az mint immar megmondtuk) Act. 13. szabja eszt az Prophetiat, az Christus fel tamadasanak idejere. Es azont erőssiti Rom. 1. v. 4.

Az Sidóknak irt levelben pedig vétetik az Christus menybe menetelire, es fő Papságára. Eben pedig egy massal sem elenkednek, nem-is vetkeznek az Apostolok, hogy külömb dolgokra magyarázzak es külömb időkre azon igiket. Sőt szabad azokat á Christus fel magasztaltatásának akat mellyik idejére magjarázni. Azért jól tselekesznek azok is, á kik eze-
ket az ő mosogatásának idejére szabják es magjarazzák.⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ Margón: Musculus.

Képmelléklet

Centuria számozások (K1, K2)

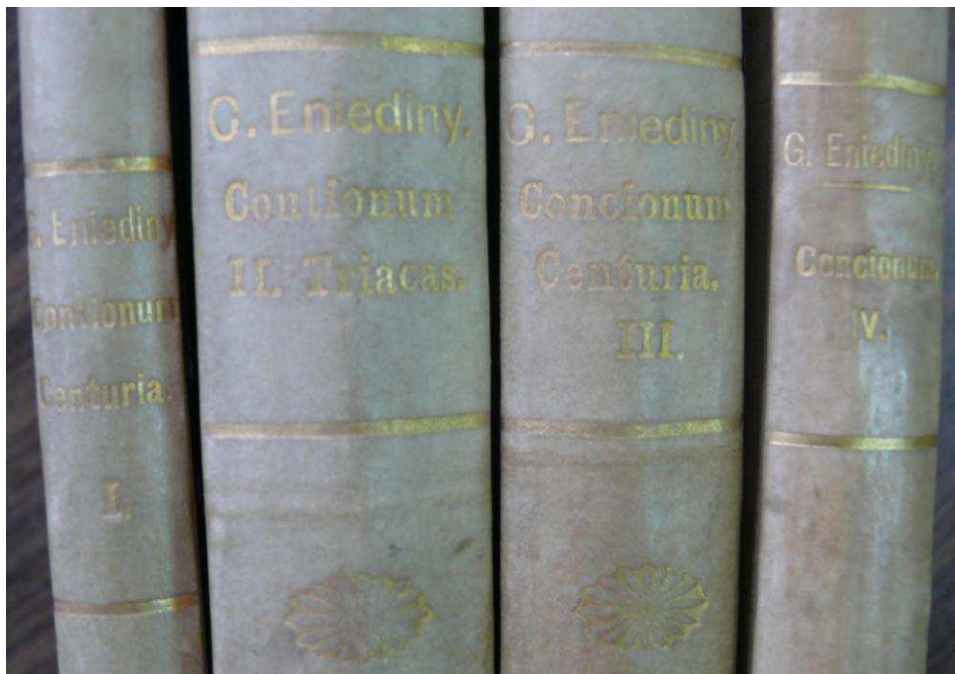

K1 – Concionum Georgii Enyedii Centureae
primae Triakas Septima

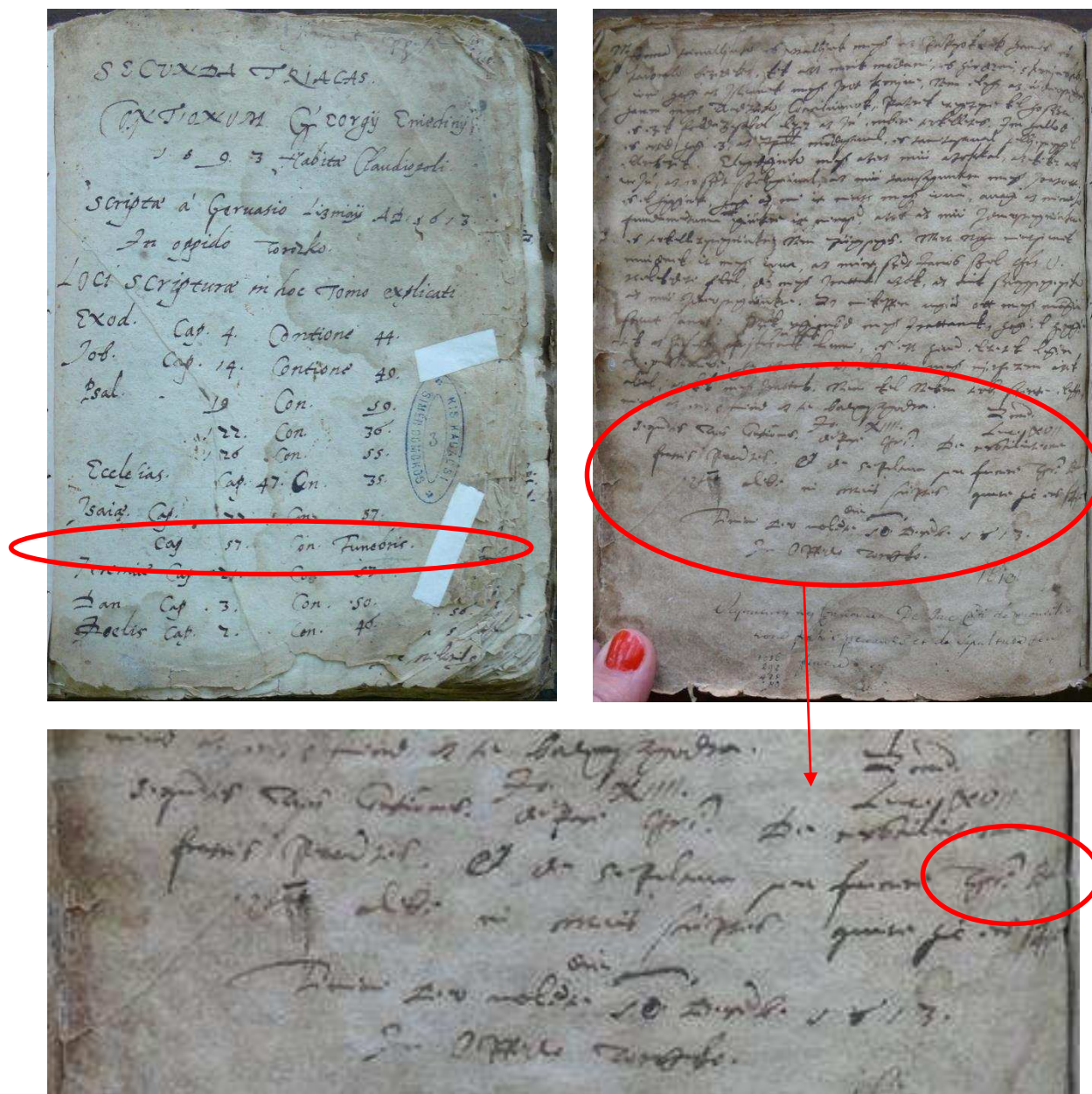
K2 – Centuria Tertia Concionum Gyeorgii Enyedi

Könyvgerincek (K1, K2, K3, K4)

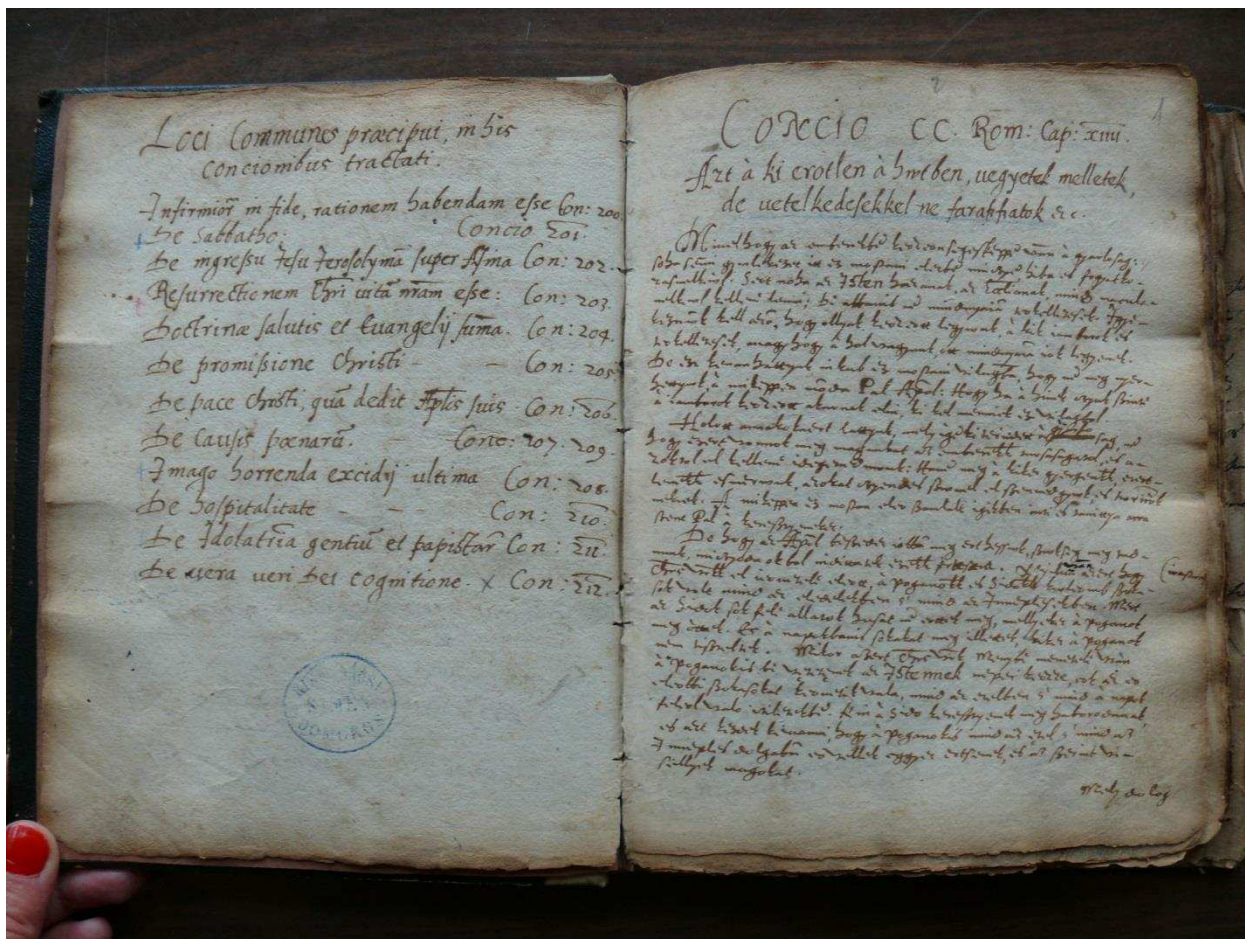

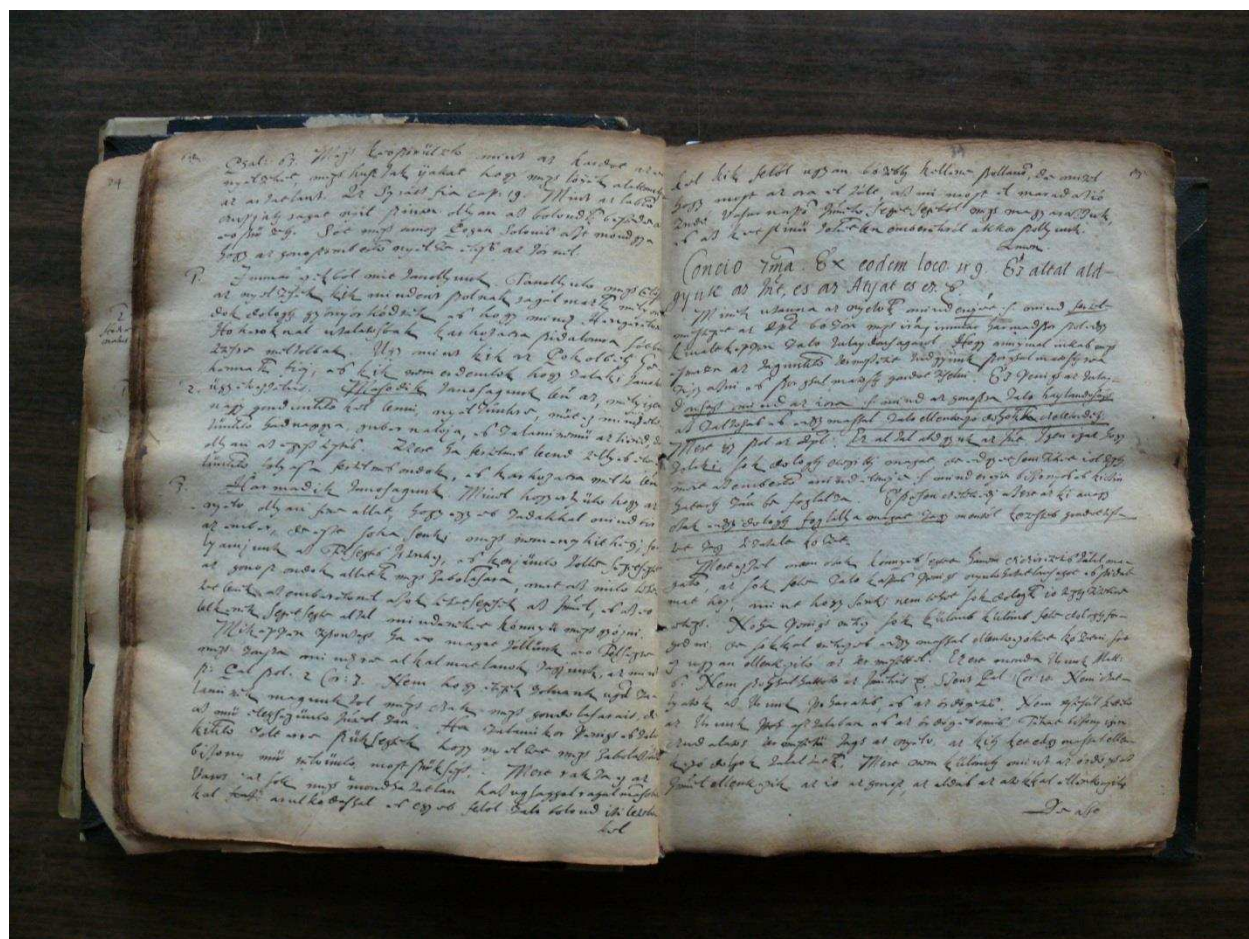
- K1 (G. Enyediny Contionum Centuria I.)
K3 (G. Enyediny Contionum II. Triacas)
K2 (G. Enyediny Concionum Centuria III.)
K4 (G. Enyediny Conciones IV.)

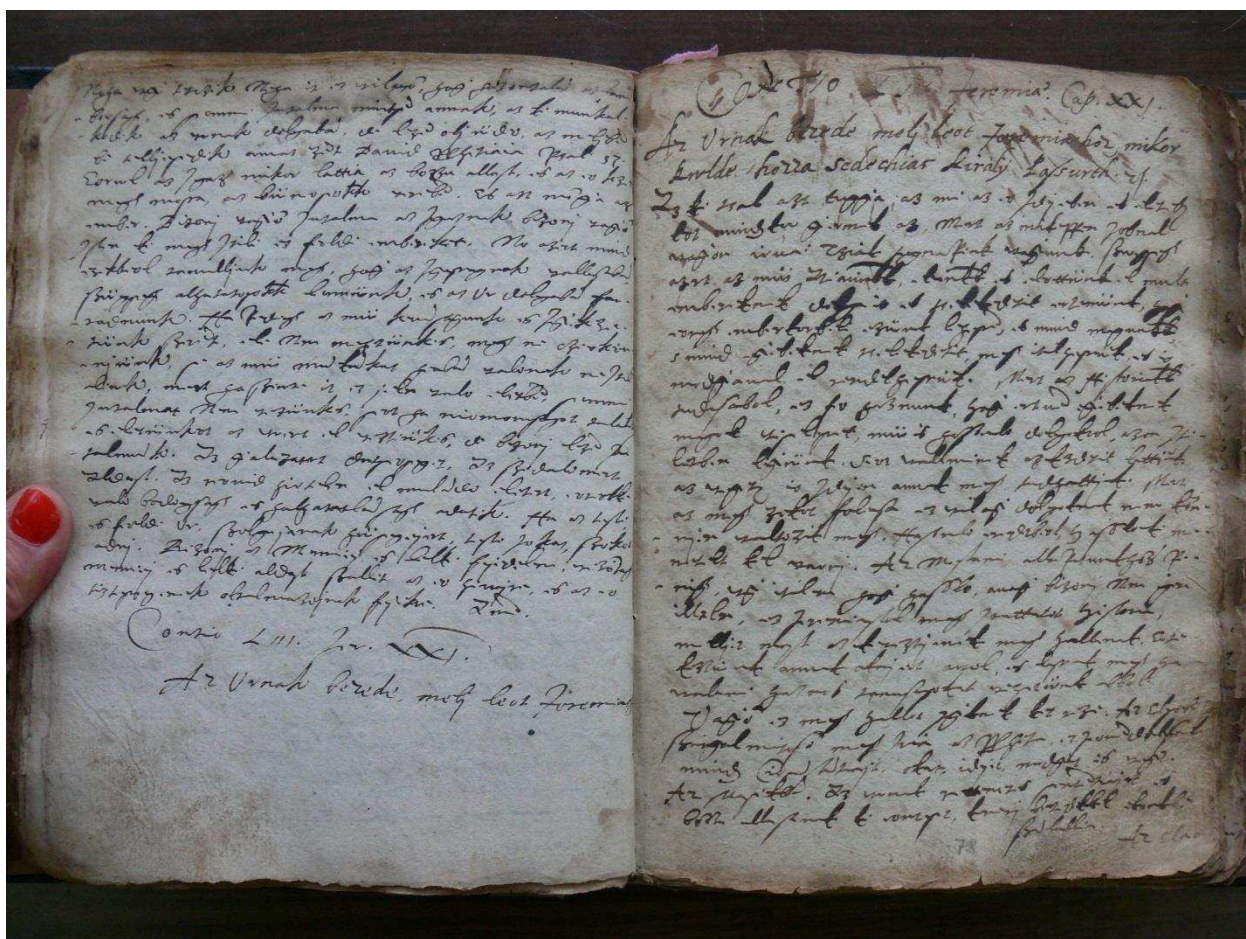
A 3. Kolozsvári Kódex és a 4. Kolozsvári Kódex hivatkozásai egy temetési beszédre

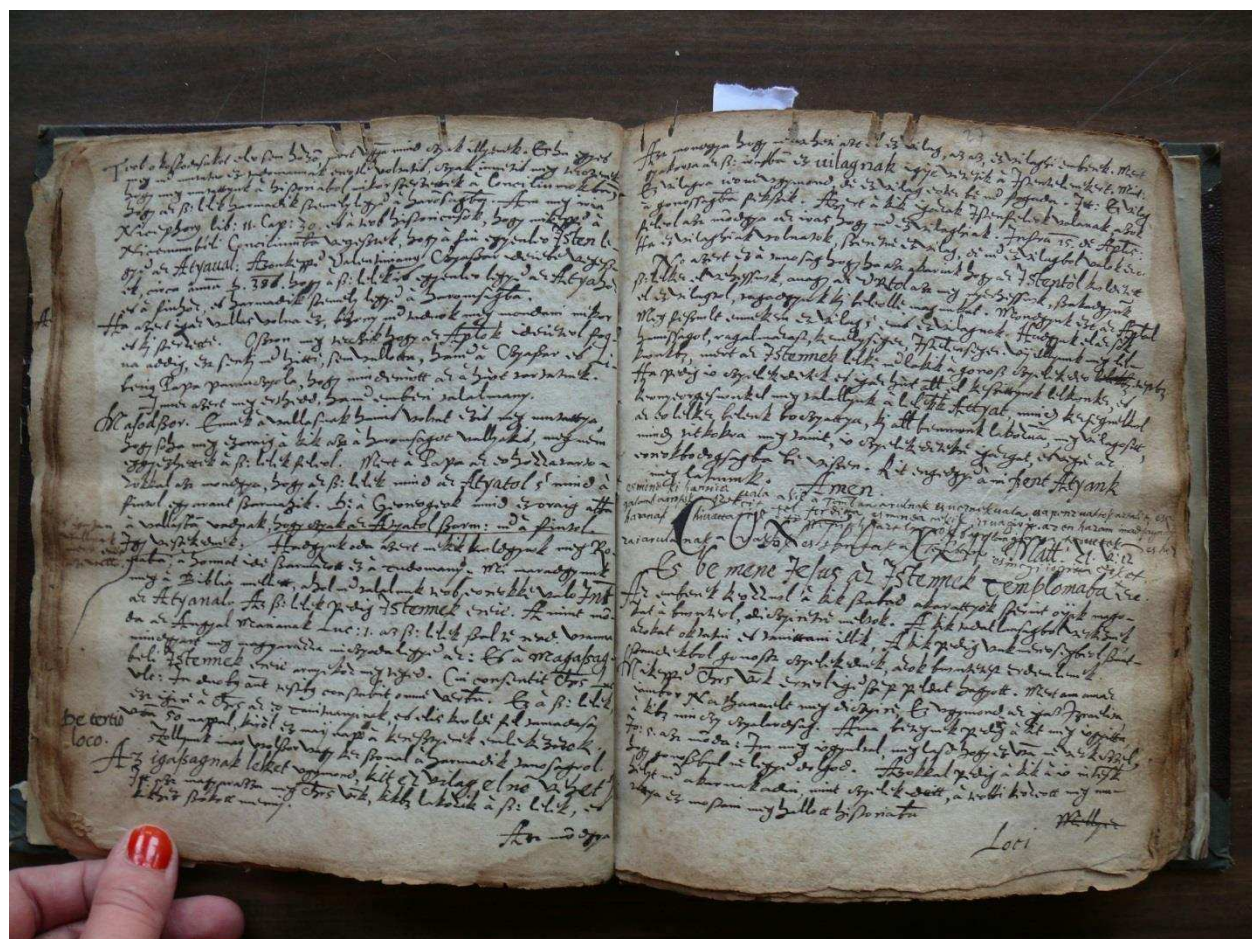

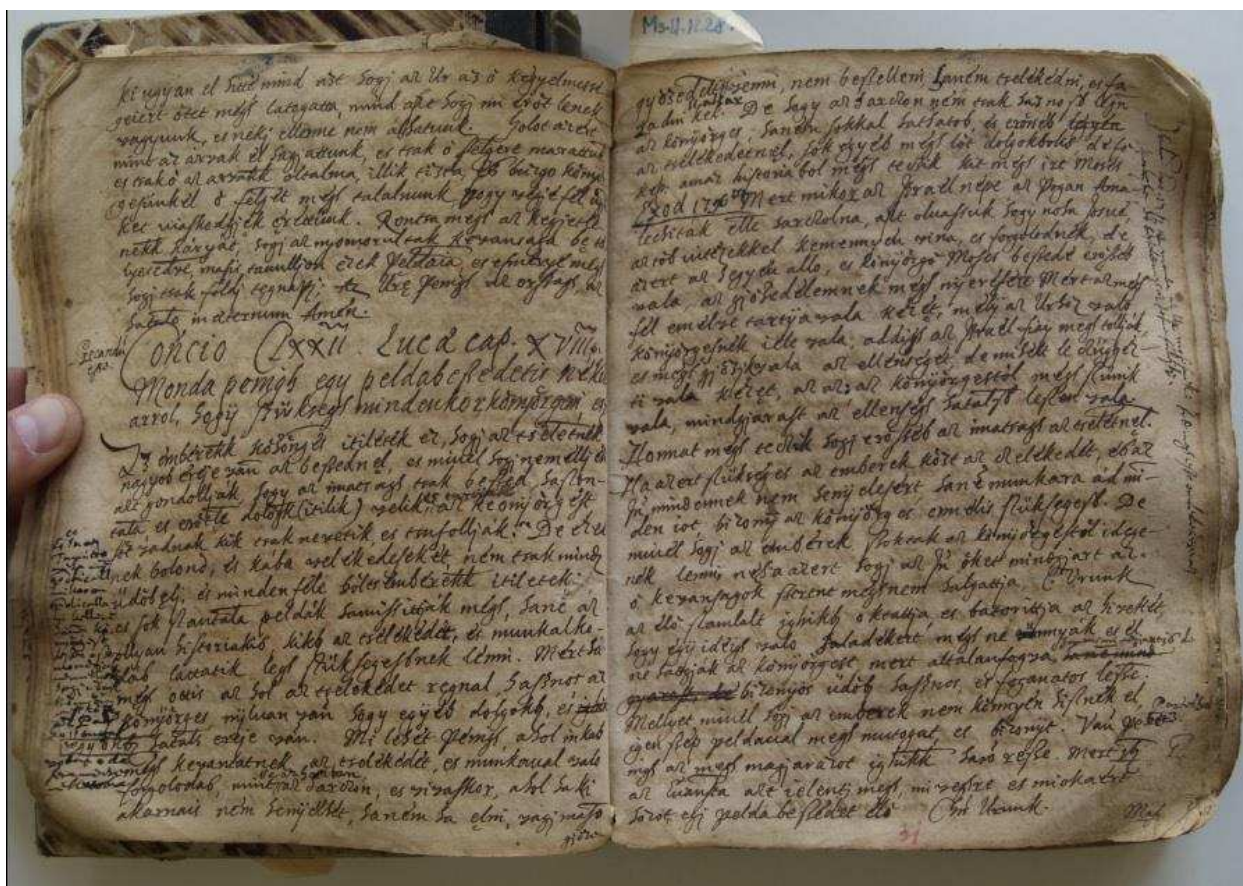
A 3. Kolozsvári Kódex indexe a halotti beszéd jelzésével, valamint jegyzete személynévre való utalással.

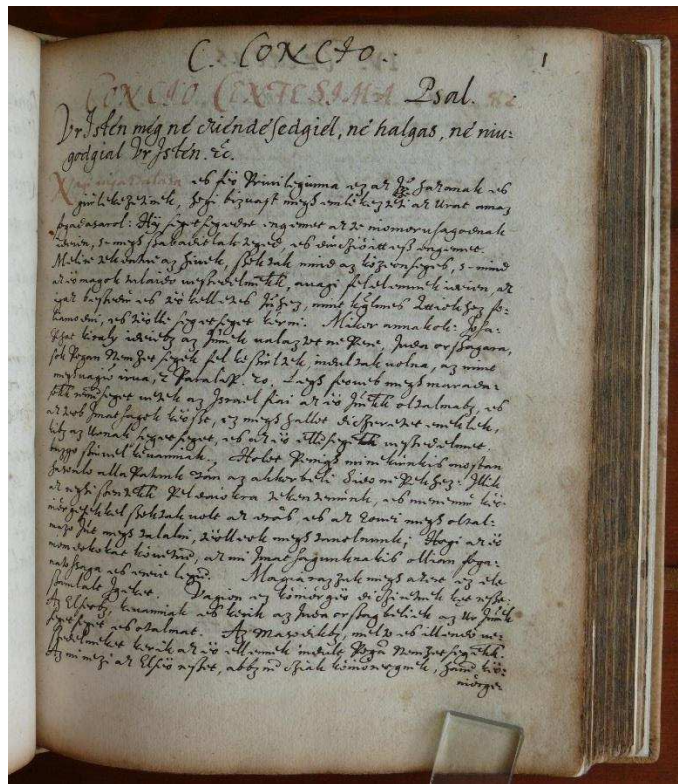
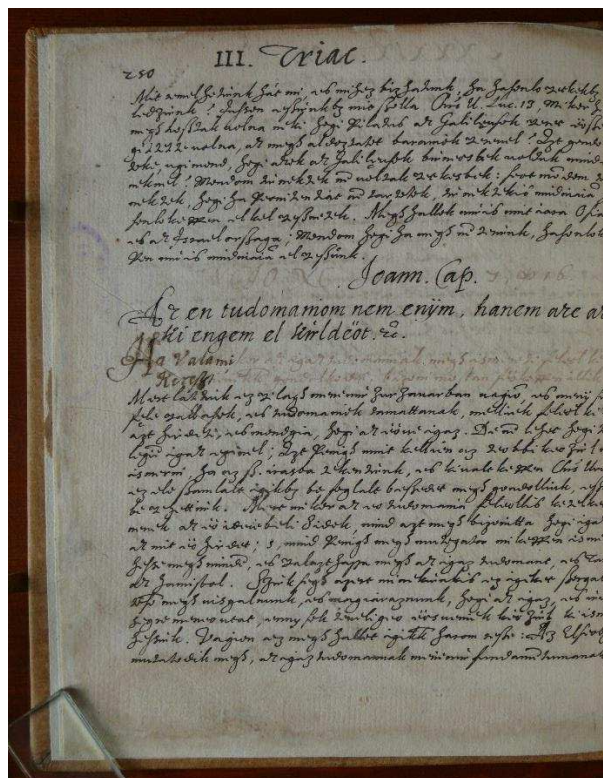

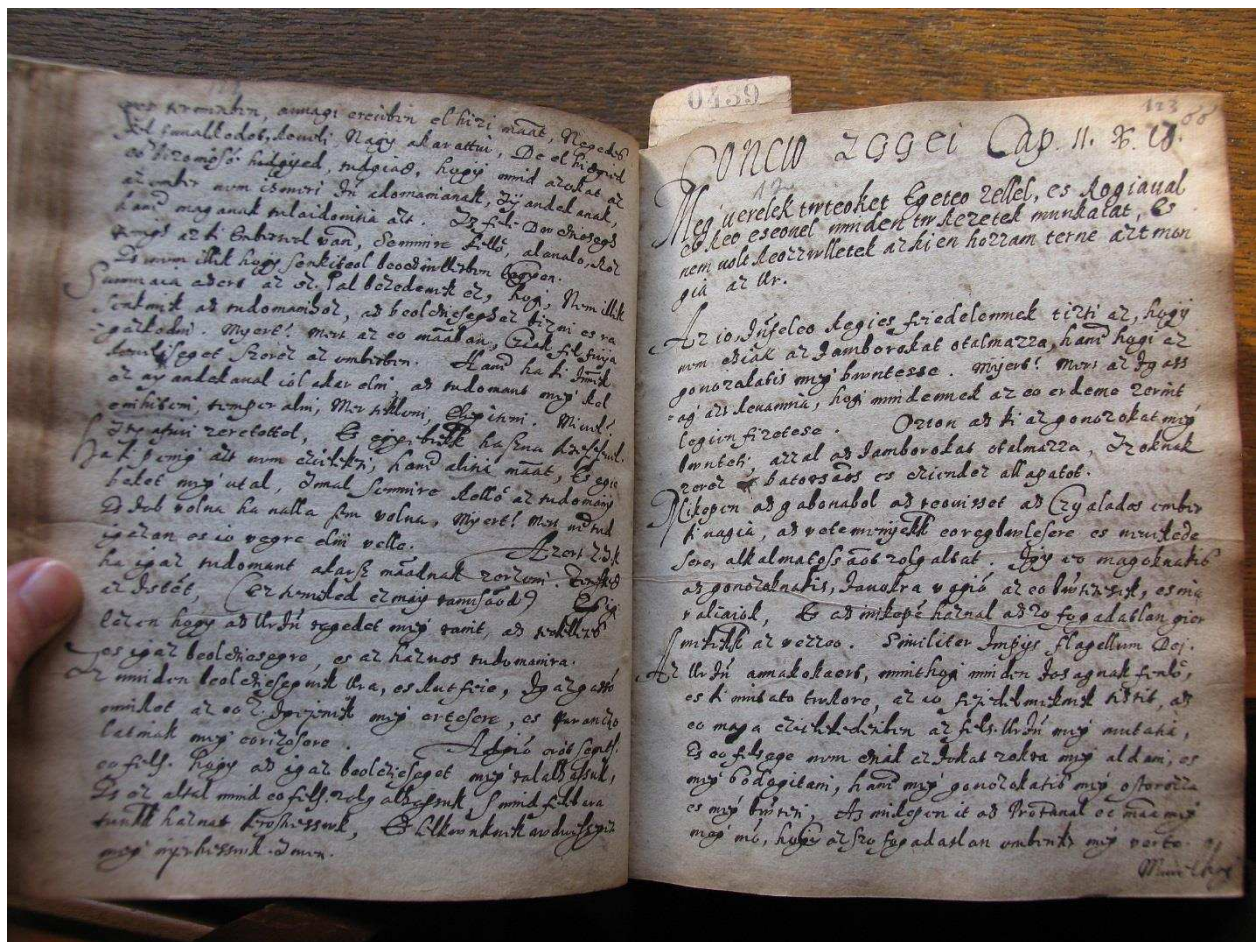

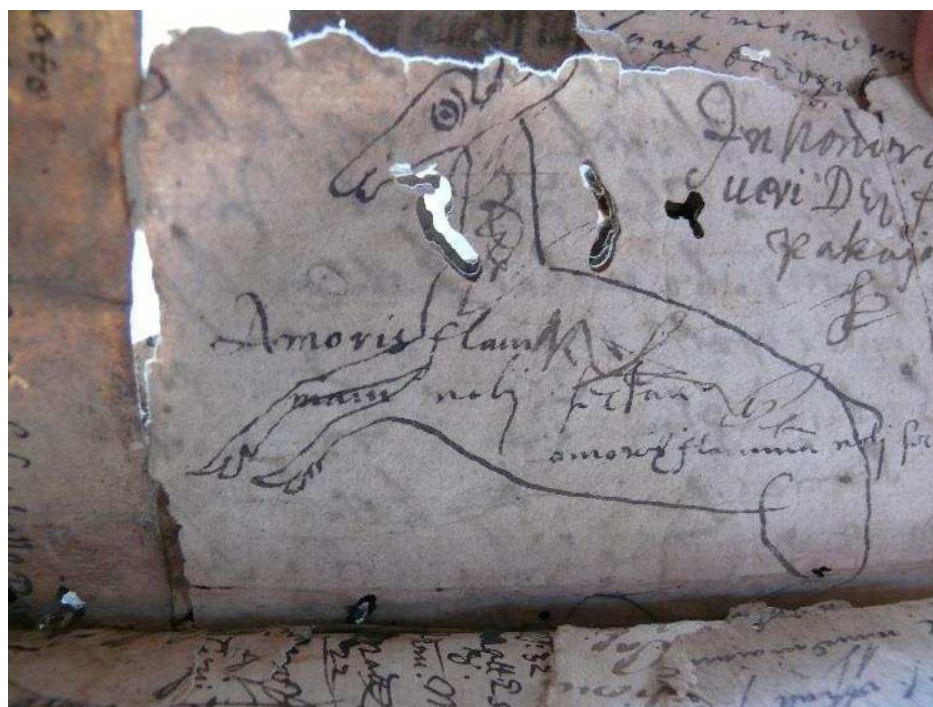

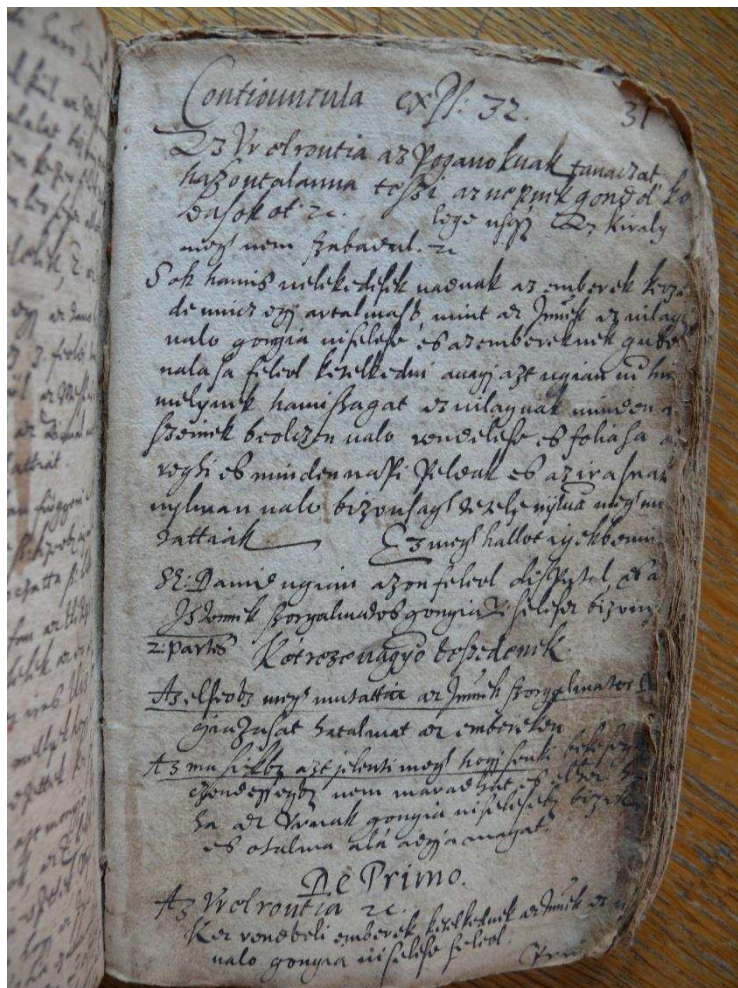

Kódexek: M

Continuata ex N. 32. 31

De Volontia ad Paganoluk tunc dat
hazontalanna tobi ar ne pnt gond d to
on sok ot ze. logo usq. De kivaly
mgy mgy zabardul. ze

Sok hannis vnteli dthk uaduat ar emberek kgy
di mnt epy avtalma d, mint ar Imre ar uilagy
ualo gongra mntelye. d ad embere knt qu dnt
nala sa fclat bnteli dnt auay agt ugiat m hnt
mlyant hant pagat ar uilagyat mnten n
foomik bnteli dnt uale vnteli dnt. d fclat sa
vgyi d mnteli dnt. d fclat d ar a pnt
mlyan uale bnteli dnt. d fclat uilagyat
dattaik. E mgy hallot agt knt.

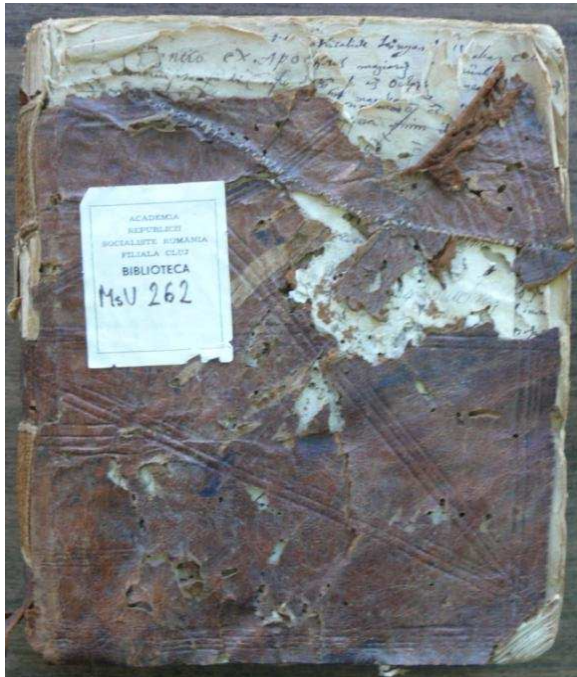
De Pannu ugiat agt fclat d fclat d a
d mnt fclat uilagyat gongra d fclat d mnt
z pnt. Kntozze agt dnt.

As. fclat mgy mntat d ar Imre fclat uilagyat
gntat batamat ar embere knt
t s mnt agt fclat mnt knt fclat fclat
dnt dnt mnt mntat d fclat dnt
sa ar dnt gongra mnteli dnt. dnt
dnt dnt dnt agt mntat.

De Primo.

As Volontia ze. dnt dnt dnt dnt dnt
dnt dnt dnt dnt dnt dnt dnt dnt
ualo gongra mnteli dnt fclat.

Kódexek: CV

[illegible]

Quod expositum nunc restat. Præcepta
mea magna et summa cum laude accipit et
ante characteribus in oraculo patet, qui nipa
bi ipse et quatenus miratur. Est enim aurea, in
Doctrina. Itaque et nos quod confidamus quod
nobis videri possit, si hoc aut illud deam
ex quo nihil boni potest fieri, et si
sit ut quædam, tamquam omnis malum cum magno et
cano pons aditus. Quod omnibus videri
debet. Contendamus, unde nos utrum bonum
arguimus. Iam una ad hoc
et ego filius et pater et filius et pater

[illegible]

Embléma: Ex bello pax, ex pace ubertas (Explicationes, 1598)

„Ezért az régi pogányok is az békességnek képét úgy szokták vala írni, hogy |: egy szűz leánynak :| az egyik karján vala az Cornu copiae, azaz egy szaru, ki mindenféle gyümölcsökkel és gazdagsággal rakva vala. |: és az szaru alá azt írták: Ex pace ubertas:|.”

III. Henrik érméje, Nürnberg, 1573.

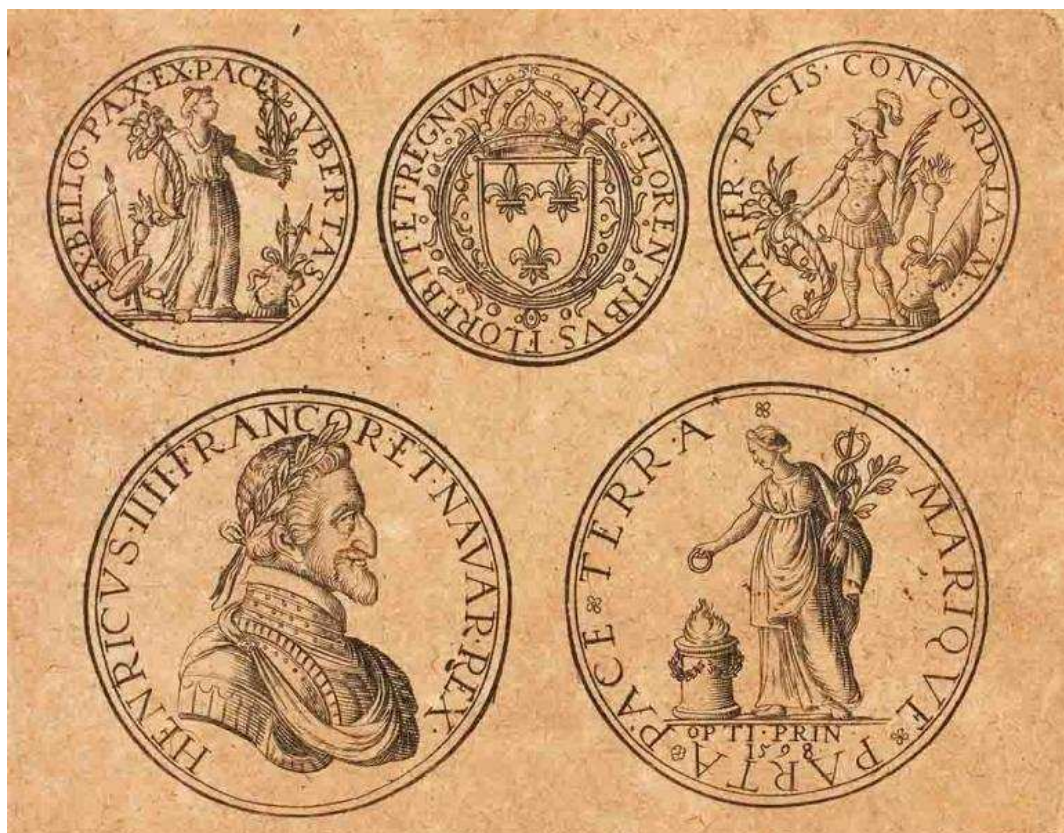
Mester: Killian Koch. (F. FEUARDENT, No. 9092a)

© <http://www.egb.fr>

III. Henrik érméje, h. n., é.n. [1584].

Mester: André Hac. (F. FEUARDENT, No. 11781)

III. és IV. Henrik érméi. Fametszet. Illusztráció ismeretlen kéztől, 1720 k.

© <http://www.cgb.fr>

IV. Henrik érméje, Nürnberg, é. n.
Mester: Hans Schultes. (F. FEUARDENT, No. 1778)

IV. Henrik érméje, 1599. Metszet.

MATER PACIS CONCORDIA érme. Nürnberg, 1587.

Hátoldalán: pegazusábrázolás és felirat: HOC. ME. NATVRA. DOTAVIT.

Mester: Killian Koch. (F. FEUARDENT, No. 11788a)

Merkúr-érme (Aut Caesar aut Nihil), Nürnberg, 1619.

Hátoldalán: MATER PACIS CONCORDIA.

Mester: Wolfgang Lauffer II.

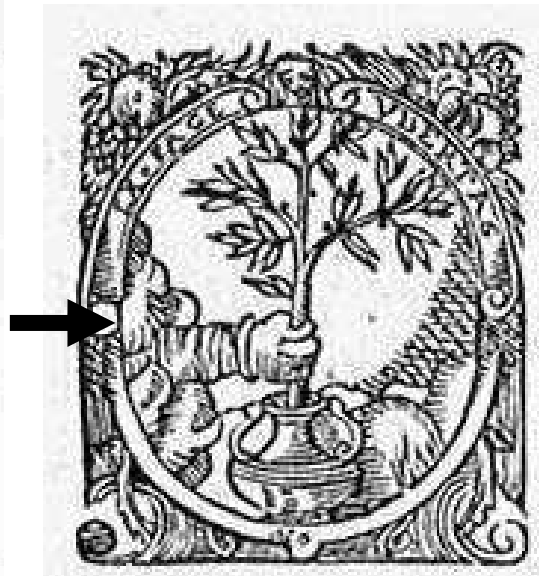
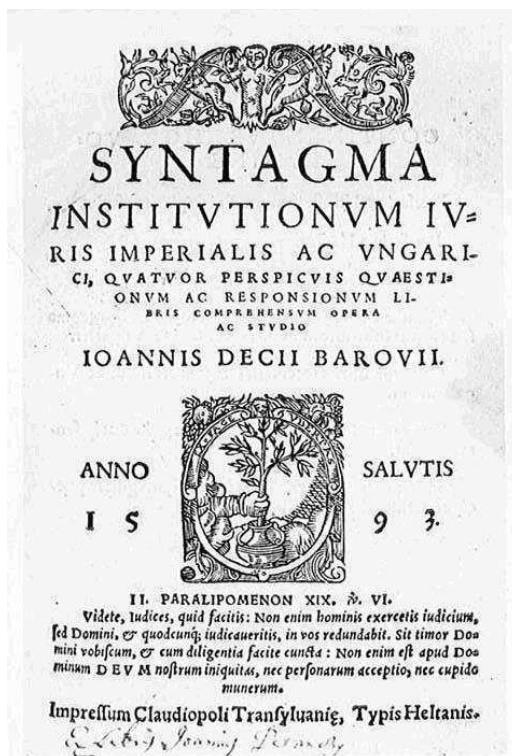

A 19. dauphin, XIV. Lajos születésére készült érme 1638-ból (Nürnberg)

Mester: Wolfgang Lauffer II.

XV. Lajos érméi

Egy másik EX PACE UBERTAS emblémás címlap a Heltai Nyomdából, 1593-ból.

BARANYAI DECSI János, Syntagma institvtionvm iuris imperialis ac Vngarici, qvatvor perspicvis qvaestionvm ac responsionvm libris comprehensvm opera ac stvdio Ioannis Decii Barovii. Claudiopoli 1593 typis Heltanis.

Antik érmék Ubertas-alakkal a hátoldalukon.

Antik érmék Fortuna-alakkal a hátoldalukon.

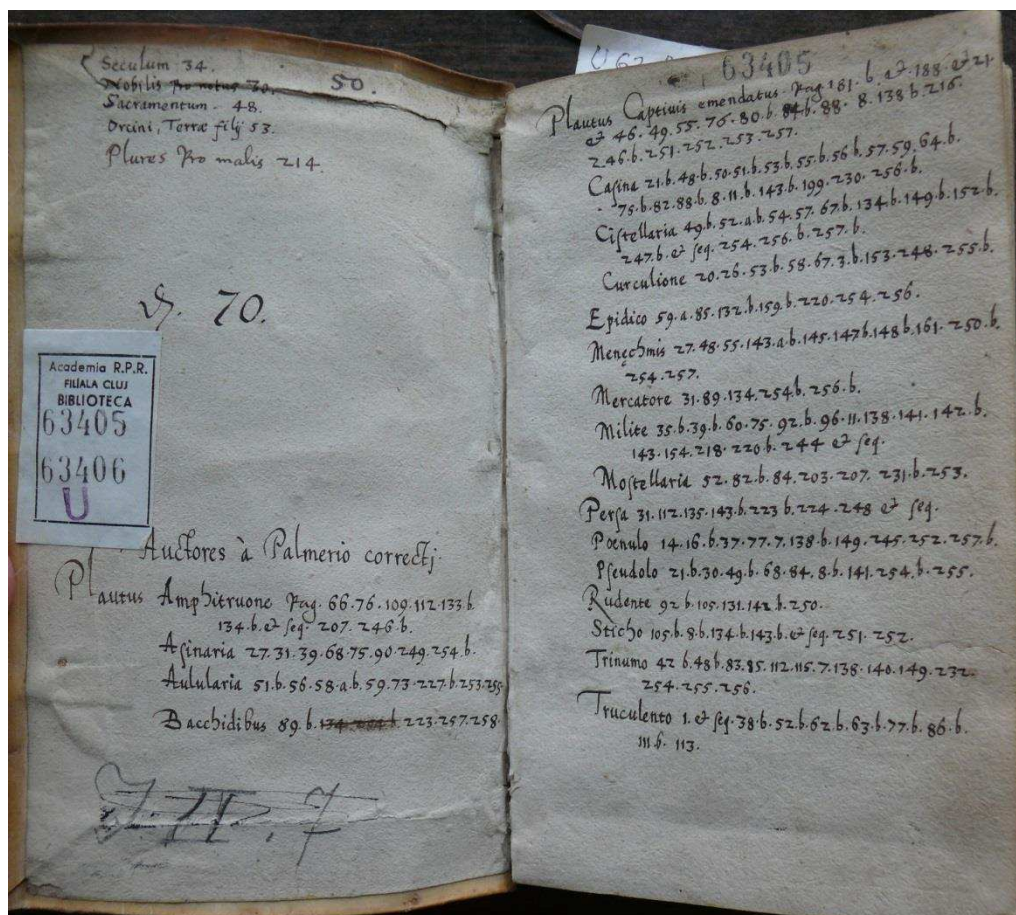

Antik érmék

(Abundancia, Felicitas, Pax)

**Könyvek: Enyedi által készített index egy oldala Janus Mellerus Palmerius
Spicilegiorumának elején⁸⁴⁸**

⁸⁴⁸ Lelőhely: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: U 63405–63406.

Apuleius correctus reg. 154. b.
Ambrosius in officijs reg. 217. b.

Caesar reg. 25.
Catullus 14. b. & seq. 51. 78. b. 102. 135. 103. 181. b. 182. 184. b.
222. b.

Cicero 21. 26. in Vatinium 111.
pro Caelio 54. 58. b.
in Catilin.
epist. ad Att. 61. 93. b. 111.
epist. Famil. 250. b.
in Arato 257.

Curtius reg. 30. 40. 59. 75.

Diomedes 152. b.

Gellius 8. 140. 154. b. 217. 220. 239.

Horatius 76. b. 251.

Iustinus 220.

Linus 61.

Lucretius 2. 34. 56. 60. b. 68. 137. b. 155. 221. 222.
243.

Nonius 2. 109. 135. b. 146. b. & seq.

Petronius Arbitr. 17. b. 26. b. 50. a. b. 68. 78. b. 135. 155. b.
158. 162. b. 191. & seq. 210. 250.

Propertius 35. b. 73. b. 86. 109. 217. 221.

63405
Sallustius 170. & seq. 52. 79. b. 111. b. 118. 123. b. 170. 178. 239.
Suetonius 97. b. 104. 216.

Tacitus 18. a. b. 20. 23. a. b. 24. 163. 207.

Terentius 17. b. 31. 35. b. 39. b. 41. b. 42. b. 50. 51. 90. b. 151. 154.

in Andria 63. 64. 106. b. 114. b. 119. 126. 128. 139. b. 140.

198. 215. b. 238. 240. b. 242.

Adelphis 77. b. 111. 114. a. b. 117. 3. b. 5. 137. 146. 174.

199. 222. 228. 230. 239. 241. b.

Eunuchus 106. 110. 112. 113. 118. 125. 130. 143. 193. 208.

214. 216. 225. 226. b. 229. 237. & seq. 235.

239. 241. 242.

Heautontimorumenos 62. 90. b. 93. 94. 103. b. 104. b.

112. b. 115. 177. 6. 8. 127. b. 129. 203. 214. b. 216. 217.

229. 236.

Heccyra 51. b. 89. b. 93. 111. 113. 116. b. 123. 131. 142. 143.

149. 203. 204. 216. b. 234. b. 241. 242. a. b.

Phormion 62. 75. b. 99. 109. b. 115. b. 5. b. 130. 149.

216. 218. b. 223. b. 224. & seq. 230. b. 236.

241. 250.

Tertullianus 45. b.

Varro 19. b. 56. b. 221. 224. b. 225.

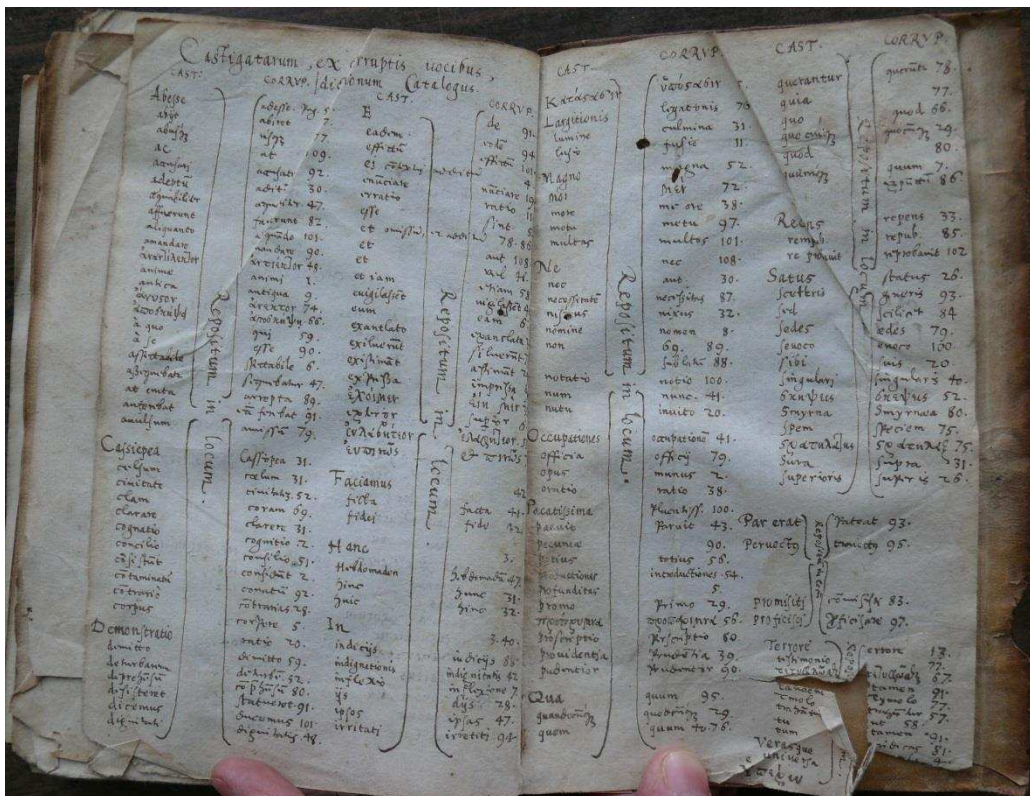
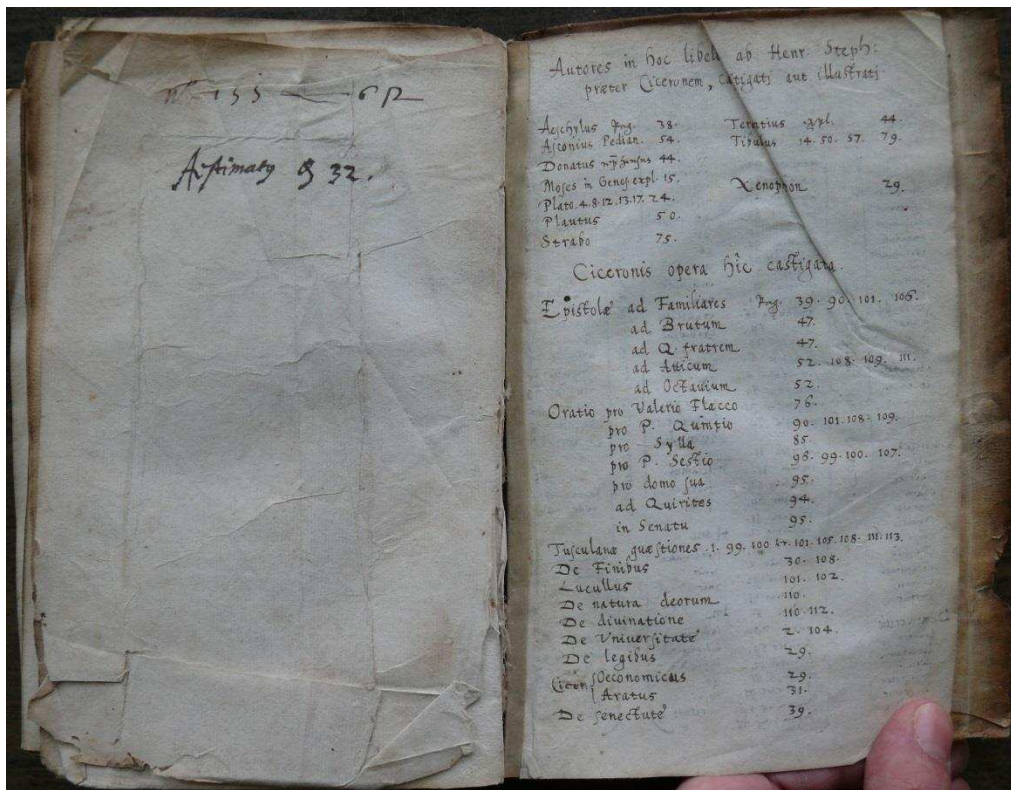
Virgilius 64. 4. b. 5. 156. b. 207.

INDEX IN TYRIVM.	
Acarnanes sunt aculatores, Trag.	55.
Achillis insula	210.
res gesta	265.
Actaon ad Cyfano formosq Corinthios	61.
alios Bactos	62.
Actio comitum habet Postumum	14.
Adulatoris & amicj Antiphris	29.30. etc.
Præmia illis Proposita	35.
Adultery voluntas, huj. Puniter	15.
tegetij opiole	75. 103.
Justi memoria	103.
Senem pro Dico robur	289.
Adianes Metacule conimacul	95.
Achylus Corinthios	61.
Hopos Phryx	40.76.245.
Attholi gregatons	55.
Agelaj Amphicantia ludatur	77.
Agricultura superflua in multis	104.
Agricola religio autons	111.
Alexander adulatores Macedonas subit	35.
Ammon filius	187.
Ammon et Gylas	143.
Allegorie dantatur	67.
Amicitie dantatur	34.
Amor et Phix	63.
foris in Phix dantatur	87.
Amor et Phix	80.
Phix et Phix et in fani raptus	76.
et in fani raptus et in fani raptus	76.70.
Amphion et Phix raptus	150.
Anacharis raptus	59.
	113.

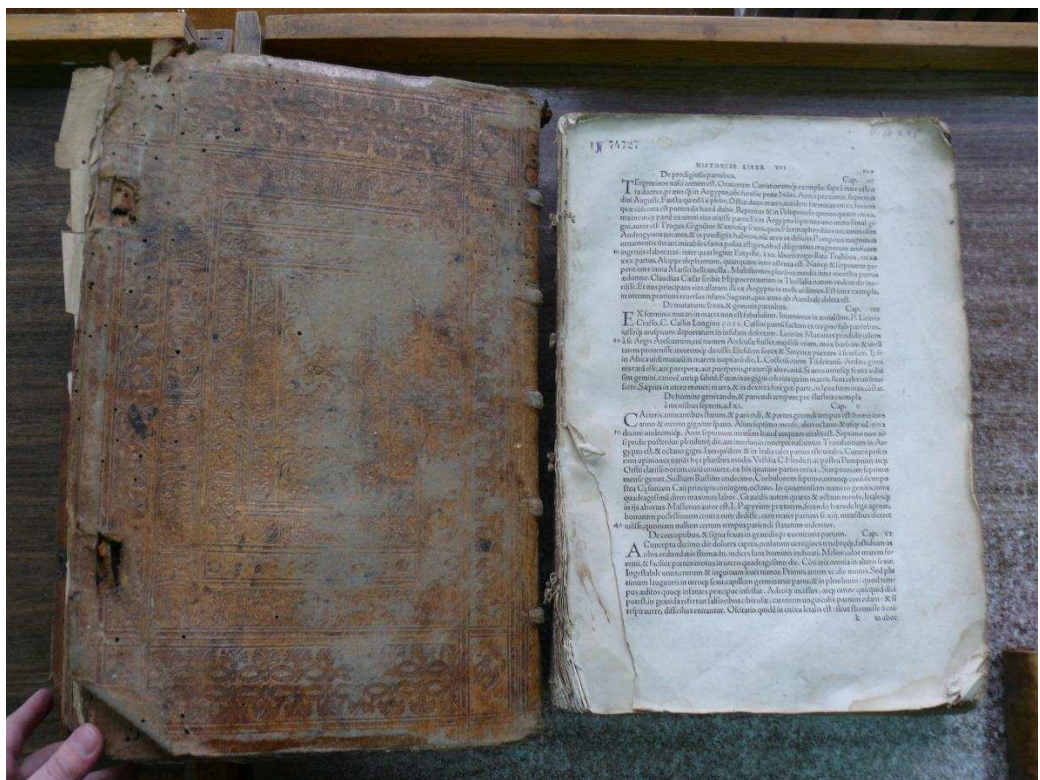
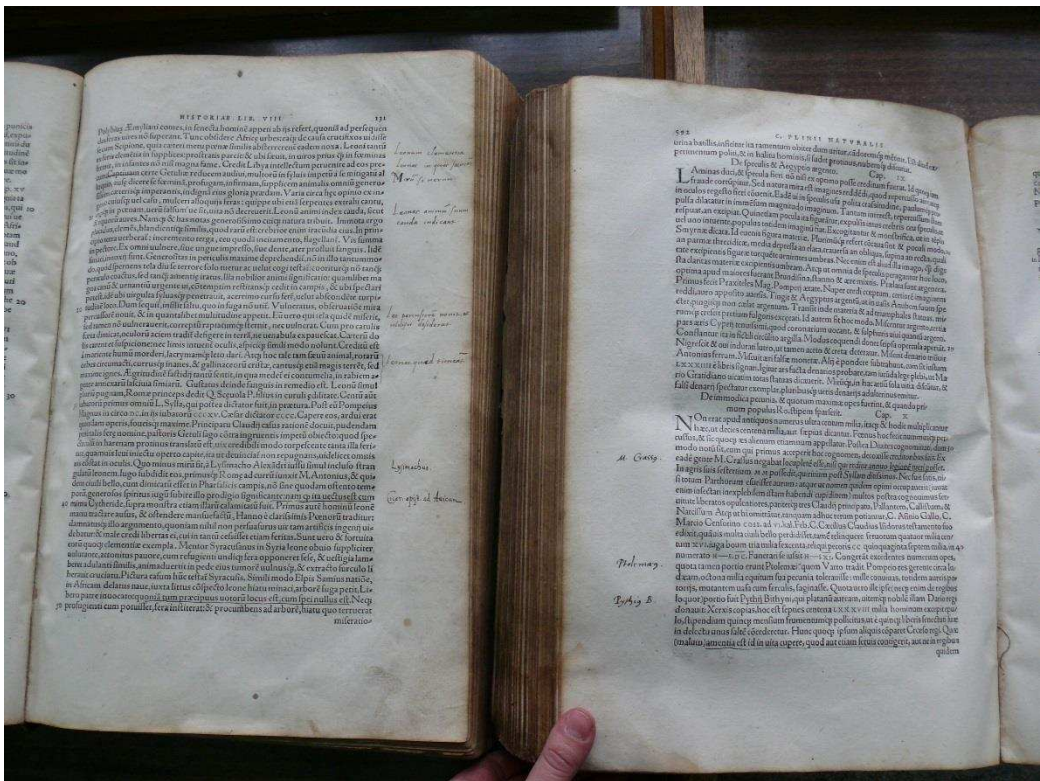
⁸⁴⁹ Lelöhely: Kolozsvár, Academia III. Jelzet: U 62690.

Lugger, qui ab homine, Nihil, formidat in Divisio 26.		Nautis quomodo innotuit	302.
Luno à Polypho, optima	291.	Nautis innotuit Pallas	162.
Lapis, pro Div. nullo	199.	Nautis innotuit Pallas	232.
Lacedaemoniorum agn.	291.	Nautis innotuit Pallas	174.
Lato Sado omnia	273.	Nautis innotuit Pallas	30.
Laythones, Nautis	25.	Nicolas, Cyrenis, Nautis	187.
Leges naturae, in summa	278.	Nili, fons, ab homine, Nautis, quomodo	72.
Leucippus, in Div. optima	306.	Nobis, innotuit, Nautis	72.
Lothar, qui ab homine, Nautis, quomodo	4.	Olympus, Nautis	291.
Lotus, Homini, Nautis, quomodo	84.	Olympus, Nautis, quomodo	160.
Ludorum, Nautis, quomodo	32.	Oryth, Nautis, quomodo	80.
Lycurgus, à fons, Nautis, quomodo	277.	Oryth, Nautis, quomodo	102.
Malum, innotuit, Nautis	174.	Pans, innotuit, Nautis	286.
Mardoni, Nautis, quomodo	189.	Paphia, Nautis, quomodo	291.
Masagetae, Nautis, quomodo	35.	Parca, Nautis, quomodo	28.
Medicina, Nautis, quomodo	292.	Parca, Nautis, quomodo	84.
Meles, Nautis, quomodo	30.	Parca, Nautis, quomodo	179.
Midas, Nautis, quomodo	165.	Parca, Nautis, quomodo	60.
Milo, Nautis, quomodo	227.	Parca, Nautis, quomodo	234.
Minos, Nautis, quomodo	278.	Parca, Nautis, quomodo	62.
Mithecus, Nautis, quomodo	185-308.	Parca, Nautis, quomodo	98.
Mons, Nautis, quomodo	39. 54.	Parca, Nautis, quomodo	103.
Mors, Nautis, quomodo	292.	Parca, Nautis, quomodo	199.
Mors, Nautis, quomodo	286.	Parca, Nautis, quomodo	25.
Mors, Nautis, quomodo	173.	Parca, Nautis, quomodo	39.
Mors, Nautis, quomodo	194.	Parca, Nautis, quomodo	142.
Mors, Nautis, quomodo	11.	Parca, Nautis, quomodo	121. 220.
Mors, Nautis, quomodo	26.	Parca, Nautis, quomodo	140.
Mors, Nautis, quomodo	113.	Parca, Nautis, quomodo	220.
		Parca, Nautis, quomodo	53.
		Parca, Nautis, quomodo	59.
		Parca, Nautis, quomodo	13.
		Parca, Nautis, quomodo	251.
		Parca, Nautis, quomodo	278.
		Parca, Nautis, quomodo	199.

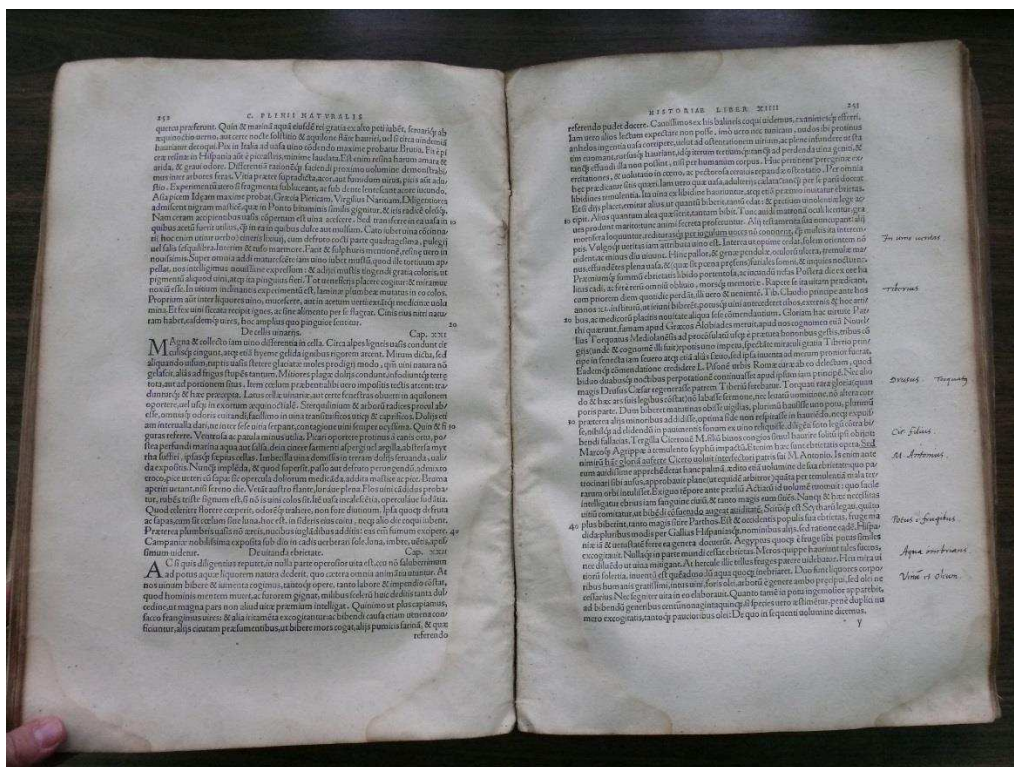
Prodeus, Nautis, quomodo	172.	Tanais, Nautis, quomodo	292.
Prodeus, Nautis, quomodo	29.	Tanais, Nautis, quomodo	258.
Prodeus, Nautis, quomodo	5.	Tanais, Nautis, quomodo	55. 141.
Prodeus, Nautis, quomodo	250.	Tanais, Nautis, quomodo	71.
Prodeus, Nautis, quomodo	305.	Tanais, Nautis, quomodo	55. 75.
Prodeus, Nautis, quomodo	144.	Tanais, Nautis, quomodo	55.
Prodeus, Nautis, quomodo	92.	Tanais, Nautis, quomodo	25.
Prodeus, Nautis, quomodo	114.	Tanais, Nautis, quomodo	278.
Prodeus, Nautis, quomodo	112.	Tanais, Nautis, quomodo	198.
Prodeus, Nautis, quomodo	112.	Tanais, Nautis, quomodo	39.
Quercus, Nautis, quomodo	291.	Veneris, Nautis, quomodo	291.
Quercus, Nautis, quomodo	7.	Veneris, Nautis, quomodo	211.
Quercus, Nautis, quomodo	267.	Veneris, Nautis, quomodo	283.
Quercus, Nautis, quomodo	173.	Veneris, Nautis, quomodo	198.
Quercus, Nautis, quomodo	68.	Veneris, Nautis, quomodo	110.
Quercus, Nautis, quomodo	70.	Veneris, Nautis, quomodo	239.
Quercus, Nautis, quomodo	71.	Veneris, Nautis, quomodo	247.
Quercus, Nautis, quomodo	141. 227.	Veneris, Nautis, quomodo	255.
Quercus, Nautis, quomodo	315.	Veneris, Nautis, quomodo	71. 290.
Quercus, Nautis, quomodo	308.	Veneris, Nautis, quomodo	165.
Quercus, Nautis, quomodo	301.	Veneris, Nautis, quomodo	46.
Quercus, Nautis, quomodo	90.	Veneris, Nautis, quomodo	155.
Quercus, Nautis, quomodo	24.	Veneris, Nautis, quomodo	35. 141.
Quercus, Nautis, quomodo	103.	Veneris, Nautis, quomodo	108.
Quercus, Nautis, quomodo	287.	Veneris, Nautis, quomodo	308.
Quercus, Nautis, quomodo	72. 78. 142.	Veneris, Nautis, quomodo	124.
Quercus, Nautis, quomodo	18. 68. 154. 295. 290.	Veneris, Nautis, quomodo	115.
Quercus, Nautis, quomodo	70. 71.		
Quercus, Nautis, quomodo	171. 178.		
Quercus, Nautis, quomodo	85.		
Quercus, Nautis, quomodo	73.		
Quercus, Nautis, quomodo	30. 135.		
Quercus, Nautis, quomodo	55.		
Quercus, Nautis, quomodo	80.		
Quercus, Nautis, quomodo	30.		
Quercus, Nautis, quomodo	4.		
Quercus, Nautis, quomodo	140.		

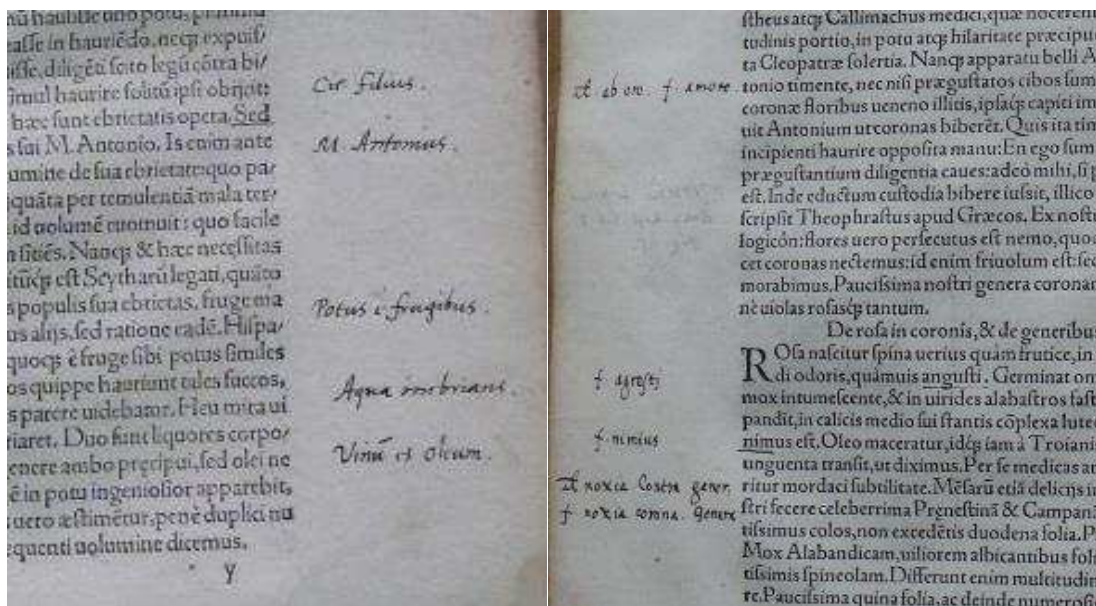
Könyvek: Plinius kötetek

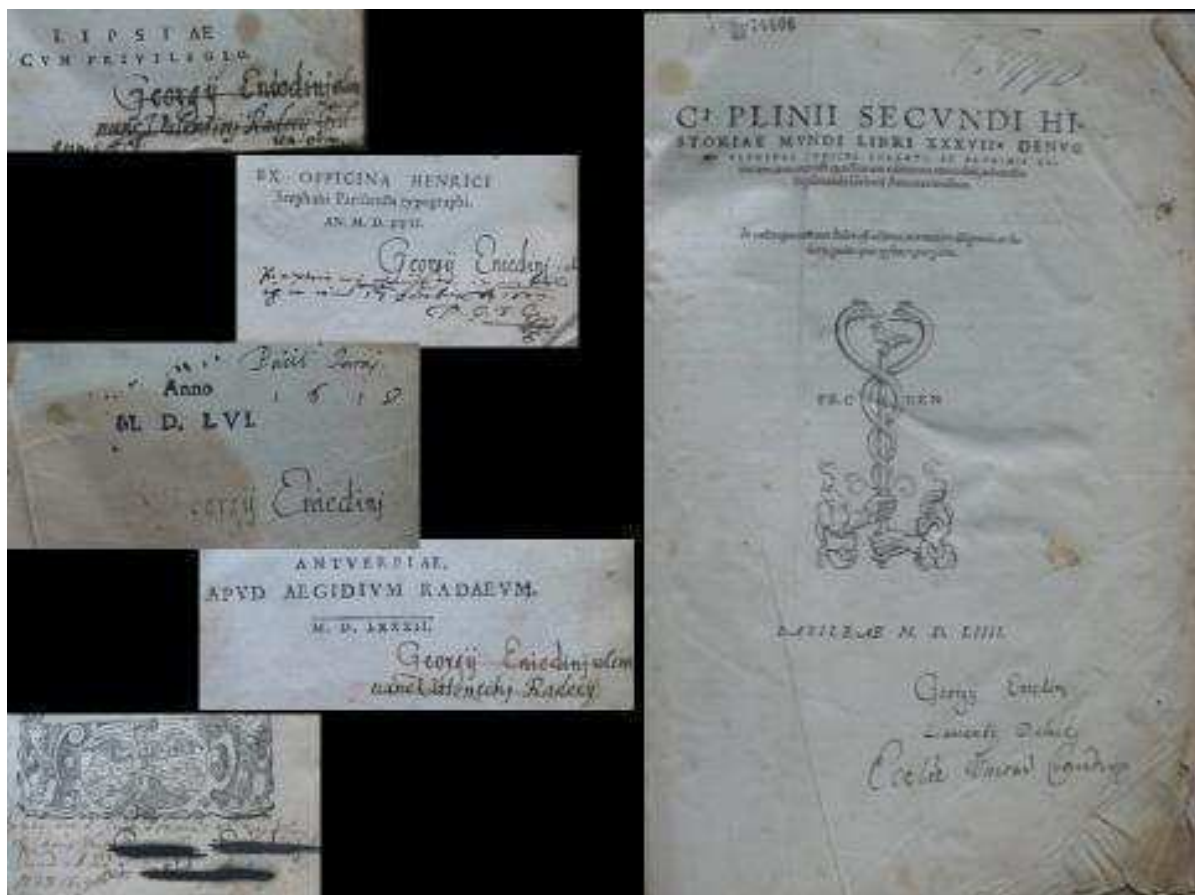
Plinius, csonka

A csonka (bal) és a teljes (jobb) kötet margójegyzetei

Könyvek: Enyedi possessori bejegyzései

Enyedi possesszori bejegyzései a fennmaradt kötetekben. (Lelőhely: Academia III.)